КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

1-4 2006

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Засновники:
Всеукраїнська спілка краєзнавців.
Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, Київ,1, вул. Грушевського, 4, тел. 228-53-05, 229-13-88

1-4 2006

ЗМІСТ

Затверджено на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України, протокол №8 від 27 вересня 2005.

Журнал зареєстровано 6.12.1995.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 1722.

КРАЕВЕДЕНИЕ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

1-4 2006

Основан в 1927 году Украинским комитетом краеведения, репрессирован в 1930 году. Возрождён в 1993 году по инициативе Всеукраинского союза краеведов.

Основатели:
Всеукраинский союз краеведов
Институт истории Украины НАН Украины

Почтовый адрес:
01001, Киев,1, ул. Грушевского, 4, тел. 228-53-05, 229-13-88

1-4 2006

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРНОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ

ПЕДАГОГИКА И КРАЕВЕДЕНИЕ

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА СЛОБОЖАНЩИНЕ

ИЗ КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ПОЧТЫ

КРАЕВЕДЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ В УКРАИНЕ

Утверждено на заседании Ученого совета Института истории Украины НАН Украины, протокол №8 от 27 сентября 2005.

Журнал зарегестрирован 6.12.1995.

Свидетельство о государственной регистрации КВ № 1722.

REGIONAL ETNOGRAPHY

SCIENCE MAGAZINE

1-4 2006

Founded in 1927 by Ukrainian Committee of Regional Studies, closed in 1930. Restored in 1993 on the initiative of All-Ukrainian Society of Regional Studies Researchers.

Founders:
All-Ukrainian Union of regional geographers.
The Institute of the history of Ukraine

Address:
01001, Kyiv, 1,
Grushevsky Street, 4,
Tel. 228-53-05, 229-13-88

1-4
2006

CONTENTS

LITERARY REGIONAL GEOGRAPHY

EDUCATIONAL STUDY AND REGIONAL GEOGRAPHY

REGIONAL STUDIES IN THE SLOBOZHANSKAYA AREA

FROM THE REGIONAL GEOGRAPHY MAIL

THE LIFE OF REGIONAL GEOGRAPHY IN UKRAINE

Approved at Scientific Council sitting of the Ukrainian History Institute of the National Academy of Science of Ukraine, protocol №8 September 25, 2005.

The journal was registered on the 6th December, 1995.

The certificate of the state registration KB № 1722.

УДК 908 (477)

Тронько П.Т., академік НАН України (м. Київ)

НАЦІОНАЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Патріарх українського краєзнавства аналізує стан розвитку регіональних досліджень, історико-краєзнавчого руху в добу незалежності України. Увага акцентується на стані виконання державної програми розвитку краєзнавства на період до 2010-го року, основних тенденціях краєзнавства і регіональних досліджень на сучасному етапі української історії.

Ключові слова: *регіональна та краєзнавча тематика, всеукраїнська спілка краєзнавців, державна програма, рідний край, громадська ініціатива.*

Початок XXI століття відкрив нові можливості й перспективи у діяльності та розвитку українського краєзнавства й підвищення його ролі в розбудові національної освіти, науки і культури України засобами регіоналістики. Всі проблеми його розвитку, невирішені й невідкладні завдання знайшли широке обговорення на III-му з'їзді ВСК, що відбувся у жовтні 2003 року у м.Києві.

Нині в Україні активно діє ряд науково-громадських і науково-просвітніх організацій і товариств, що очолили всенародний краєзнавчий рух ("Просвіта" імені Тараса Шевченка, "Меморіал" імені Василя Стуса, Українське географічне товариство й інші). Авангардну роль у процесі розвитку вітчизняного краєзнавства по праву займає Всеукраїнська спілка краєзнавців, утворена в 1991 році. Показником ренесансу стало те, що в Україні за 12 років незалежності проведено понад 400 міжнародних, всеукраїнських, регіональних і обласних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів, котрі, як правило, закінчилися виданням наукових збірників, що сьогодні складають величезну енциклопедію, літопис "малої історії", неосяжних знань місцевої географії, природи, де викладена регіоналістика, краєзнавство з позицій історичної правди, достовірності й об'єктивності, заповнено чимало "білих лакун" невідомих досі подій і фактів минувшини України, повернуто із забуття, науково реабілітовано десятки тисяч репресованих різними режимами її вірних синів і дочок, подвижників і діячів.

Регіональна та краєзнавча тематика практично присутня у всіх наукових форумах гуманітарного і природничого профілю. Наприклад, третина доповідей і повідомлень з історико-краєзнавчої тематики була представлена на першому Міжнародному Науковому Конгресі "Українська історична наука на порозі XXI століття", який відбувся у 2000 році в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. На V-му Міжнародному Конгресі Асоціації Україністів, що проходив у 2002 році в тих же Чернівцях, чверть доповідей у кількості 180 також носила краєзнавчий характер. Понад третину таких же доповідей містила Програма II-го Міжнародного Конгресу українських істориків "Українська історична наука на сучасному етапі", що проходив 17-18 вересня 2003 року в Кам'янець-Подільському державному університеті. Все це підкреслює актуальність і вагомість історико-краєзнавчих та регіональних досліджень в українській історичній науці.

Загалом бурхливий розвиток краєзнавчого руху спричинив до його подальшої демократизації та появи нових організаційних засад і форм діяльності, консолідації, координації і вдосконалення, увібрав в себе набутий досвід за минуле десятиріччя наукової, пошукової і популяризаторської роботи.

Про те, що краєзнавство стало в авангарді національно-культурного відродження в суверенній Україні, опорою її державності, показує та увага, з якою до його розвою ставиться суспільство та влада. Свідченням цього є Указ Президента України від 23 січня 2001 року "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні", який накреслив принципово нові шляхи його розвитку. Згідно з вимогою Указу, Кабінет Міністрів України ухвалив постанову від 10 червня 2002 року "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року". Важливою рисою суті обох доленосних для краєзнавства документів є те, що роль його організатора, координатора і керманича покладена, в першу чергу, на Всеукраїнську спілку краєзнавців. В цьому ми вбачаємо визнання ваги і авторитету Спілки в краєзнавчому русі й того факту, що вона є спадкоємцем і правонаступником всеукраїнських краєзнавчих інституцій XX століття. Практично в усіх областях й, насамперед, у Хмельницькій, у розвиток названих урядових документів створені й затверджені "Концепції діяльності правління обласних організацій ВСК по розвитку краєзнавства на період до 2010 року" та "Програми розвитку краєзнавства на період до 2002 року". Ці документи, безперечно, будуть покладені в основу роботи III-го з'їзду ВСК, що відбудеться в Києві у жовтні 2003 року та у подальшу діяльність Спілки.

Державна програма розвитку краєзнавства в Україні до 2010 року спрямовує ВСК на розбудову Спілки, на створення у всіх районах і містах краєзнавчих осередків та їх організаційне зміцнення, на залучення в їх лави талановитої молоді, на вміле поєднання величезного накопиченого досвіду діяльності попередніх поколінь краєзнавців з новаторськими методами праці

згідно вимог часу. Ми глибоко переконані, що, відповідно до Указу Президента, питання віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок, безумовно, буде в перспективі вирішене позитивно і значно сприятиме подальшому притоку до неї нових творчих сил, спроможних на основі сучасних історичних, економічних та інших наукових досягнень розв'язувати актуальні й перспективні завдання краєзнавчого руху. В зв'язку з цим, нині постала нагальна потреба привести Статут Спілки на всеукраїнському і регіональному рівнях у відповідність до статутів творчих спілок, здійснити перереєстрацію членів краєзнавчих об'єднань, подбати про створення надійної матеріальної бази для краєзнавства, визначитися з випуском регіональних періодичних видань.

За роки незалежності України накопичено досвід створення і діяльності центрів регіональних досліджень. Так, Інститутом історії України НАН України та Інститутом археології НАН України засновано у 1995–1996 роках понад 10 таких центрів у головних регіонах України. Найбільш успішно в науковому плані працюють і узгоджують також плани своєї роботи з обласними організаціями ВСК Буковинський центр археологічних досліджень у Чернівцях, Центр дослідження історії Середнього Подніпров'я у Черкасах, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України в Кам'янці-Подільському та ін. У м.Хмельницькому діє Подільське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнології НАН України імені Максима Рильського. Зокрема, за вісім років роботи Центру дослідження історії Поділля (керівник – доктор історичних наук, професор Л.В. Баженов) ним видано 28 монографій, книг, навчальних посібників з регіональної історії, він залучений як організатор або співорганізатор до проведення на терені Хмельниччини 16 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів та круглих столів поділлєзнавчого спрямування і видання наукових збірників за їх матеріалами, став координатором регіональних досліджень у Хмельницькій області, створив у смт.Теофіполі свою філію (керівник – почесний член ВСК, почесний професор І.А. Стасюк). Багато зробив у розробку проблеми політичних репресій на регіональному рівні Територіальний сектор головної редколегії "Реабілітовані історією" під керівництвом Савчука В.О. Значний науковий доробок по археологічному та історико-краєзнавчому дослідженню Чернівеччини здійснює з 1996 року Буковинських центр археологічних досліджень (керівник – доцент С.В. Пивоваров). Він налагодив систематичний випуск "Археологічних студій", видав понад 20 монографій, книг, 6 підручників і посібників краєзнавчого характеру для потреб освіти, опублікував понад 120 наукових статей про минуле Буковини. Тому Програма розвитку краєзнавства в Україні до 2010 року передбачає утворення нових наукових центрів регіональних досліджень в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі, які б стали, по суті, академічними установами на місцях, надійною опорою Всеукраїнської спілки краєзнавців і краєзнавчого руху загалом.

Прикметною стороною діяльності ВСК та розвитку регіоналістики в Україні є формування і утвердження в 90-ті рр. XX – на початку XXI ст. науково-краєзнавчих шкіл. Їх започаткували і продовжують об'єднувати навколо себе послідовників у регіональних дослідженнях відомі вчені: на Донеччині – З.В. Лихолобова, В.Пірко, на Дніпропетровщині – Г.К. Швидько, В.С. Савчук, В.Ю.Пушкін, на Запоріжжі – Ф.Г. Турченко, на Харківщині – С.І. Посохов, С.М. Куделко, В.О. Ярошик, в Кримській автономії – А.А. Непомнящий, Ж.М. Мона, на Житомирщині– М.Ю.Костриця, на Хмельниччині – І.С. Винонкур, Л.В. Баженов, І.А. Стасюк, В.С. Прокопчук, В.О. Савчук, на Чернігівщині – О.Б. Коваленко, на Черкащині – А.Ю. Чабан, на Закарпатті – Д.Д. Данилюк, на Чернівеччині – В.М. Ботушанський, на Івано-Франківщині – В.В. Грабовський, на Волині – Г.В.Бондаренко, на Тернопільщині – М.М. Алексієвець, на Миколаївщині – М.М. Тригуб та ін.

Свідченням значимості внеску у розробку теоретичних проблем історичної регіоналістики є присудження ректору Кам'янець-Подільського державного університету професору О.М. Завальнюку премії за 2004 рік Всеукраїнської спілки краєзнавства ім.Дмитра Яворницького. Широке розмаїття історичної проблематики у дослідженні ще білих плям вітчизняної історії засвідчила наукова конференція, присвячена 60-річчю звільнення України від німецько-фашистських загарбників, яка відбулася у жовтні цього року у місті Хмельницькому. Вона засвідчила жвавий інтерес дослідників, показала їх високу громадянську позицію і велике бажання їх з історичної правди висвітлювати пекучі проблеми сьогодення.

Згідно з Програмою розвитку краєзнавства, передбачено поглибити і поширити виховання молоді засобами краєзнавства і підготовки кадрів з краєзнавчих дисциплін в системі освіти. З цією метою сьогодні необхідно розробити наближені до вимог часу програми з курсу "Краєзнавство" для вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, загальноосвітніх шкіл, удосконалення підготовки та перепідготовки фахівців з краєзнавчої роботи. Про конкретну реалізацію в практику життя цих завдань мова йшла на представницькій всеукраїнській науково-методичній конференції "Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи", що відбулася 18-19 жовтня 2002 року в Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті на базі Центру дослідження історії Поділля. Відрадно, що викладачі Львівського національного університету імені Івана Франка в 2002 році упорядкували для студентів історичного факультету навчальну програму "Історичне краєзнавство", в якій враховані новації в краєзнавчому русі.

Уважного вивчення і використання в усіх регіонах України вартує досвід створення в 2001–2002 роках авторським колективом викладачів Запорізького державного університету під головуванням і за редакцією доктора історичних наук, професора Ф.Г. Турченка комплекту з 8-ми підручників "Історія рідного краю" для 3–11-х класів загальноосвітніх шкіл своєї області. Кожний з цих підручників адаптований до навчальної програми і підручників з історії України, до вікової категорії учнів, забезпечений методичними, дидактичними та ілюстративними настановами і матеріалами з краєзнавства Запорізької області, виконаний на високому фаховому і поліграфічному рівні, виданий тиражем кожний від 20 до 25 тисяч примірників. Хоча ці підручники піддаються нині серйозній критиці, варто визнати, що таке серійне і масове навчальне краєзнавче видання в межах однієї області є першим в Україні і відповідає вимогам Програми розвитку краєзнавства, вимагає вивчення і узагальнення досвіду створення та його наслідування в інших регіонах і областях України. Важливим внеском у впровадженнях сучасних інноваційних технологій в шкільне краєзнавство став вихід у світ 2002 року посібника на допомогу вчителям Ярослава Треф'яка "Методика краєзнавчої роботи в національній школі". В ньому викладені теоретичні основи краєзнавства, методичні рекомендації краєзнавчої роботи на уроках історії України та в позакласний час, а також в додатках подані "Програма спецкурсу "Історія рідного краю"", "Анкета з питань поглибленого вчення історії рідного краю для учнів" та інші матеріали. Урядова Програма розвитку краєзнавства націлює авторів на створення не тільки регіональних краєзнавчих посібників, але й централізованих підручників з історичного краєзнавства України для вузів і школи.

Варто наголосити, що тенденцією розвитку краєзнавства і регіональних досліджень на сучасному етапі є все більша його професіоналізація і відокремлення його в особливу наукову галузь. За роки державної незалежності України з регіональних тем дослідження захищено з гуманітарного напряму понад 300 кандидатських дисертацій. Захист у 1996 році в Інституті історії України НАН України Левом Баженовим з Кам'янця-Подільського докторської дисертації "Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст." поклав початок появи такого рівня фахових досліджень. У 2002 році в Національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова Василь Обозний захистив докторську дисертацію "Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя", у 2003 році в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича Світлана Гаврилюк захистила докторську дисертацію "Становлення і розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя у XIX – на початку XX ст." тощо. Все це дає підстави для ВАК України виділити окремі наукові спеціальності з історичного краєзнавства та краєзнавства інших наук.

Програма розвитку краєзнавства до 2010 року спрямовує вчених і краєзнавців-аматорів на виконання довгострокових державних наукових програм в галузі регіональних досліджень: продовження роботи авторського загалу над виданням і перевиданням в областях історико-меморіальних книг "Книга пам'яті України", томів "Реабілітовані історією", "Зводу пам'яток історії та культури України" та ін. У розпорядженні Президента України від 19 жовтня 2000 року "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" Кабінету Міністрів доручено "забезпечити підготовку за участю Національної Академії Наук України "Історії міст і сіл України" у новій редакції". Дане розпорядження, червоним рядком зафіксоване також у Державній програмі розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 року, є нині пріоритетним у діяльності ВСК.

Досвід показує, що такі довгострокові наукові програми регіональної історії об'єднують навколо себе тисячі науковців різних фахів, краєзнавців, інших зацікавлених громадян, вимагають значних організаційних, фінансових, авторських, редакційних і видавничих зусиль на різних адміністративних і науково-громадських рівнях від району, області, до Кабінету Міністрів України і Президента України, від краєзнавчого осередку на місцях до Всеукраїнської спілки краєзнавців, від школи, вузу, науково-дослідних установ до Національної Академії Наук України тощо. Зрозуміло, що створення таких програм сприяє розгортанню і поглибленню регіональних досліджень, розвитку масового краєзнавчого руху, є справжньою школою формування кадрів для науки і краєзнавства. України. Варто підкреслити, що в Україні накопичено унікальний досвід по створенню багатотомних регіональних видань, починаючи від видання 26-томної "Історії міст і сіл УРСР" у 60-ті – на початку 70-х років XX століття, якого не має в інших країнах світу.

Якщо сьогодні успішно реалізуються видання багатотомних "Книга пам'яті України", "Реабілітований історією", "Звід пам'яток історії та культури України" й інших, то до перевидання "Історії міст і сіл України", відповідно до вимог сучасної української історичної науки, ми тільки приступаємо. У цьому контексті, наш почесний обов'язок – докласти всіх зусиль до видання багатотомної "Історії міст і сіл України". Ця оновлена величезна праця повинна красномовно засвідчити перед усім світом, що ми – велика нація, що, незважаючи на жорстокі удари долі, впродовж багатьох тисячоліть український народ зберіг свою ментальність, культуру, традиції, зробив вагомий внесок у світову цивілізацію. Яскравим доказом цього повинен стати повнокровний літопис більш як 30 тисяч великих і малих міст і сіл, який би повною мірою відтворював багатовікову історію і культуру України на регіональному рівні. Поки розпочата підготовча робота. На останніх наукових конференціях Все-

української спілки краєзнавців, на різних нарадах в її осередках детально розробляється програма, методологічні, методичні засади і принципи створення нарисів історії міст і сіл України у новій редакції; в стані дискусій проблема, яким чином зробити так, щоб у нове видання "Історії міст і сіл Україні" ввійшли повнокровні нариси про всі населенні пункти й навіть ті, які з плином часу та за різних обставин зникли з карти України; як достовірно, правдиво, без кон'юктурних перекручень відтворити історію та культуру населених місць і т. д. При підготовці цього багатотомного видання нам потрібна допомога науковців і краєзнавців української діаспори, яка в XX столітті також активно розробляла і видавала численні книги про міста і села України, накопичила значну джерельну базу для регіональної історії.

Свідченням того, з яким ентузіазмом учені і краєзнавці беруться за дану відповідальну справу, є проведення 28-31 травня 2002 року у м.Коростені Всеукраїнської наукової конференції "Історія міст і сіл Великої Волині", яку організувало ВСК та Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині. Результатом роботи цього представницького форуму стало видання двотомника матеріалів та викладені в ньому теоретичні, наукові і методичні засади по створенню нарисів населених місць областей Волині у світлі нинішніх вимог української історичної науки. Подібні наукові конференції, які б стали своєрідною школою для авторських колективів по підготовці томів "Історія міст і сіл України" у новій редакції, доцільно організовувати і в інших регіонах та областях України.

Вимогою часу на порозі XXI століття є створення біографічних довідників про видатних політичних, державних, церковних діячів, майстрів культури і мистецтв, учених, краєзнавців; путівників у новій редакції по національних і державних історико-культурних, історико-архітектурних та природних заповідниках, для потреб туризму й іншої такого типу друкованої продукції з "малої батьківщини". До створення цих серійних видань також залучені тисячі дослідників, які акумулюють колективну енергію і творчість мас на тлі краєзнавства. При цьому завдання вчених і краєзнавців, що стоять на позиціях реалізму, історичної правди, на засадах впровадження інноваційних та інформаційних технологій і методик, полягає у зваженому, неупередженому висвітленні історичного процесу у всій його складності і суперечливості. Науковий пошук має бути пошуком істини, і краєзнавству тут повинна належати особлива роль. Адже саме на місцях, крізь призму вже узагальненого і осмисленого історичного досвіду, твориться сьогодні картина минулого, в основу якої кладеться неприкраш ена правда. Тому сьогодні дуже важливо, щоб названі й інші фундаментальні дослідження були здійснені на принципах об'єктивності та історизму, з позицій правди, щоб так відтворити складну, героїчну і багатостраждальну історію українського народу, щоб у майбутньому не було соромно за написане і видане нинішнім поколінням учених і краєзнавців.

Державна програма розвитку краєзнавства в Україні передбачає й інші напрями розвитку краєзнавчого руху і регіонального дослідництва. Зокрема, залучення трудящих і їх авангард краєзнавців до проблем збереження історико-культурної спадщини 1400 міст і селищ та понад 8 тисяч сіл України, в тому числі 800 міст і селищ міського типу, яким минуло 300 років; організацію і проведення міжнародних і всеукраїнських наукових конгресів, конференцій, студентських і учнівських олімпіад з краєзнавчої тематики; випуск серії кінофільмів "Слава твоя, Україна", телевізійних і радіопередач про краєзнавство і краєзнавців; розробку тематичних туристсько-екскурсійних маршрутів рідним краєм; надання премії ВСК імені Дмитра Яворницького державного статусу; встановлення регіональних премій за вагомий внесок у дослідження рідного краю, тощо. Державна програма передбачає і підтримку журналу "Краєзнавство", який випускався Українським комітетом краєзнавства у 1927–1930 рр. і був відроджений Спілкою 1993 року. Свідченням активності в реалізації державної програми розвитку краєзнавства є вихід на Хмельниччині нового науково-краєзнавчого часопису "Хмельниччина – дивокрай", засновниками якого виступили Хмельницька обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, управління освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації та Кам'янець-Подільський державний університет. Перше та друге число цього часопису показало високий рівень регіональних досліджень.

Для реалізації Державної програми в Україні є всі можливості. Запорукою цього є те, що активно нині працюють більшість краєзнавчих організацій. З-поміж них значний внесок у розвиток українського краєзнавчого руху на сучасному етапі здійснюють такі обласні організації ВСК, як Волинська (голова – Геннадій Бондаренко), Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині (президент – Микола Костриця), Дніпропетровська (Ганна Швидько), Донецька (Роман Лях), Запорізька (Федір Турченко) Івано-Франківська (Богдан Гаврилів), Полтавська (Василь Лобурець), Рівненська (Іван Пащук), Харківська (Іван Саратов), Хмельницька (Володимир Войтенко, Іон Винокур), Черкаська (Василь Мельниченко), Чернігівська (Олександр Коваленко), Чернівецька (Василь Ботушанський) та інші осередки.

Незалежна Українська держава, її Президент високо цінують безкорисливу громадську діяльність дослідників рідного краю. Десятки членів Спілки отримали почесні звання "Заслужений діяч науки і техніки України", "Заслужений працівник культури України", "Заслужений вчитель України", "Заслужений працівник народної освіти України", "Заслужений журналіст України". Є серед подвижників краєзнавства і Герой України, і кавалери Президентських відзнак, а також відзначені Кабінетом Міністрів України, Міністерствами освіти і науки, культури і мистецтв, громадськими організаціями, місцевими держадміністраціями.

На сьогодні найвищою відзнакою Спілки є премія імені Дмитра Яворницького. Серед її лауреатів – директор Інституту історії України НАНУ, академік Валерій Смолій, ректор Національної гірничої академії, академік Геннадій Півняк, науковці Донецького національного (Олександр Буг і Петро Добров) та Волинського державного (Геннадій Бондаренко, Іван Кичій, Євген Франчук, Богдан Заброварний) університетів, доктор історичних наук Петро Панченко (Київ), директор Переяслав-Хмельницького заповідника Михайло Сікорський, директор Тернопільського краєзнавчого музею Венедикт Лавренюк та інші подвижники і колективи наукових установ, вузів, бібліотек, музеїв, які роблять вагомий внесок у розвиток краєзнавчого руху.

Нарешті, для втілення в життя Програми розвитку краєзнавства до 2010 року та з метою координації наукових досліджень з проблем краєзнавства, Президія НАН України 7 листопада 2002 року постановила створити при Президії НАН України міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства. Забезпечення діяльності ради покладено на Інститут історії України НАН України. До складу ради увійшли академіки НАН України, відповідальні працівники Міністерств освіти і науки, культури і мистецтв України, провідні наукові співробітники Інституту історії України НАН України, декани історичних факультетів національних і державних університетів України, відомі діячі краєзнавчого руху тощо.

Пріоритетними у найближчі роки для краєзнавчого руху та в організації регіональних й історико-краєзнавчих досліджень є широке відзначення проведеннями наукових сесій, конференцій, симпозіумів, створенням музеїв, виданням наукових і науково-популярних праць з нагоди 60-ти річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників (2003–2004 роки), 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні та кінця Другої світової війни (2005 р.), 360-річчя національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. (з 2008 р.), 90-річчя української революції (з 2007 р.) та інших історичних знаменних дат України, її регіонів, областей, міст і сіл, визначних постатей.

Ми сподіваємось, що рішення, прийняті ІІІ-м з'їздом Всеукраїнської спілки краєзнавців, будуть не тільки підсумком роботи організації, але, найголовніше, показуватимуть шляхи розв'язання актуальних питань у розвитку історико-краєзнавчого руху і регіоналістики у контексті реалізації Державної програми розвитку краєзнавства в Україні на період до 2010 року. Сподіваємось, що на цьому шляху весь краєзнавчий загал досягне нових результатів, що сприятиме піднесенню історико-краєзнавчого руху в цілому.

Примітки

1. Указ Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" від 23. 01. 2001 р.
2. Розпорядження Президента України "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" від 19. 02. 2000 р.
3. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року" від 10. 06. 2002 р.
4. ІІ з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25. 12. 1996): Матеріали і документи. – К., 1997.
5. Тронько П. З любов'ю до України. – К., 1995.
6. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. – Кам'янець-Подільський, 1994.
7. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000.
8. Тронько П. Українське краєзнавство в XX ростолітті. – К., 2002.
9. Тронько П. Історія міст і сіл в контексті регіональних досліджень. – К., 2001.
10. Баженов Л.В. Стан і проблеми створення та видання навчальних посібників з регіональної історії України для вузів і шкіл України //Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.37-42.
11. Баженов Л.В. Краєзнавчий поступ на Хмельниччині в роки незалежності України (1991-2001) //Хмельниччина в роки незалежності України: стан і перспективи: Матеріали науково-теоретичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.127-137.
12. Буковинський центр археологічних досліджень: Тематичний покажчик публікацій / Укл.: Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров та ін. – Чернівці, ЧНУ, 2003.
13. Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник "Велика Волинь", Т.25. – Житомир, 2002. – Ч.1-2.
14. Прокопчук В.С. До питання про перевидання історії населених пунктів України в новій редакції //Історія міст і сіл Великої Волині. – Житомир, 2002. – Ч.1. – С.10-14.
15. Савчук В.О. Журнал "Краєзнавство" як феном краєзнавчого руху в Україні // Краєзнавство. – 2002. – №1-4. – С.25-28.

Summary:

The patriarch of Ukrainian regional geography analyses the state of regional investigations development, the historical and ethnographical movement of the period of the Ukrainian Independence. The main attention is paid to the status of fulfilment of the State programme of regional geographical development by the year 2010, the basic tendencies of ethnographical and regional investigations at the modern stage of the Ukrainian history.

Key words: *regional and ethnographical themes, all-Ukrainian union of regional geography scientists, state programme, native land, civic initiative.*

I

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 908.(477.82)"1900-1920"
Кострица М. Ю. (м. Житомир)

РОЛЬ ПОЧЕСНИХ ЧЛЕНІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ (1900–1920 РР.)

Автор торкається витоків та джерел українського краєзнавства. На прикладі діяльності товариства дослідників Волині розкриває роль громадськості у дослідженні історії рідного краю, показує вклад непересічних особистостей у збереження пам'яток історії.

***Ключові слова:** громадський діяч, національні інтереси, духовність, культура, історико-археологічна справа, петрографія, палеонтологія.*

У вересні 2000 року наукова громадськість України урочисто відзначила 100-річчя з часу заснування в Житомирі Товариства дослідників Волині (ТДВ). Цій знаменній даті у житті регіону було присвячено міжнародну науково-краєзнавчу конференцію, на будинку колишньої Російської публічної бібліотеки по вулиці Пушкінській, в якому 1900 року відбулося перше організаційне засідання ТДВ, відкрито пам'ятну меморіальну дошку, до ювілею товариства видано фундаментальну монографію.[1] Досвід організаційної діяльності ТДВ сьогодні творчо використовується новими поколіннями науковців і краєзнавців, зокрема Житомирським науково-краєзнавчим товариством дослідників Волині, яке є спадкоємцем ТДВ. У даній статті йтиметься про роль почесних членів у діяльності ТДВ, одного з найменш висвітлених питань в історії цієї інституції.

За весь час існування ТДВ (1900–1920 роки) до числа почесних його членів було обрано 27 осіб.[2] Безумовно, що внесок кожного з них у діяльність ТДВ був далеко не рівнозначним, але кожний з них заслуговує на увагу і добру пам'ять.

Серед перших, удостоєних високої честі бути почесними членами, стали найвищі посадові особи краю, які активно підтримували ініціативну групу про відкриття ТДВ. У їх числі – київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І.Драгомиров (1830–1905), відомий військовий та державний діяч, теоретик і педагог військової справи. Крім того, він був письменником, громадським діячем, членом Державної ради, почесним членом Київського та Московського університетів.[3]

Народився М. І. Драгомиров в сім'ї військового поблизу Конотопа на хуторі Драгомирівський Чернігівської губернії. Вищу освіту здобув в Академії Генерального Штабу (1856), від 1869 року – начальник штабу Київського воєнного округу, учасник російсько-турецької війни (1877–78 рр.), від 1889 року – київський генерал-губернатор.

М. І. Драгомиров звертав велику увагу на розв'язання соціально-економічних проблем краю, зокрема землекористування чиновників, введення земств у Правобережній Україні, проявляв розуміння національних інтересів, наскільки дозволяла його посада, з прихильністю ставився до В. Б. Антоновича та П. Г. Житецького, приятелював з І. С. Нечуєм-Левицьким, Д. І. Багалієм, допомагав українським діячам долати цензурні перешкоди для друкування книг українською мовою та постановку національних театральних вистав. Сприяв М. В. Лисенку у відкритті музичної школи у Києві.[4]

2 грудня 1900 року на першому організаційному засіданні М.І. Драгомирова було обрано почесним членом ТДВ.[5] На цьому ж засіданні почесними членами стали заступник командувача Київським воєнним округом, генерал-лейтенант від кавалерії А. І. Косич, Волинський архієпископ Модест (Д. К. Стрельбицький) та римсько-католицький архієпископ Ієронім Клопотовський.[6]

А.І. Косич народився 1 жовтня 1833 року у Чернігівський губернії, у дворянській родині. Закінчив Ніколаївську академію генерального штабу, учасник Кримської війни 1854–55 рр., відзначився також під час придушення польського повстання 1863 року. У російсько-турецькій війні виявив особистий героїзм. За бойові заслуги генерала А. І. Косича було нагороджено золотою іменною зброєю з надписом "За хоробрість" і призначено до Свити Його Імператорської Величності. Від 1881 р. А. І. Косич – начальник штабу Київського воєнного округу, звідки, вже у чині генерал-лейтенанта у 1887 р. отримав призначення на посаду Саратовського губернатора. А. І. Косич вважався одним із визначних державних діячів, тогочасна преса неодноразово відзначала його не тільки як талановитого полководця, але й здібного адміністратора і краєзнавця.[7] Саратовський губернатор багато зробив у краї для розвитку народної освіти, лікувальної справи, статистики, добродійності, міського і земського господарства. Особливо його хвилювали питання духовності і культури, зокрема стан святинь і старожитностей краю, літературне життя. У 1895 р. А. І. Косич знову повертається в Україну. Його призначають заступником командуючого Київським воєнним округом. Тут, як і в Саратовській губернії, Андрій Іванович цікавиться місцевою історією, видає краєзнавчий збірник "Путевые заметки по Волыни"; як людина досить заможна, виступає ініціатором проведення в Бердичеві сільськогосподарської і промислово-ремісничої виставки, стає її головним пайовиком, видає краєзнавчий нарис про Бердичів.[8]

А. І. Косич взяв активну участь у підготовці створення в Житомирі Товариства дослідників Волині, був у числі членів його установчої конфе-

ренції, де виступив із слушними пропозиціями щодо напрямів майбутньої діяльності Товариства.[9] Після виходу у відставку, 1903 року А.І. Косич виїхав до Санкт-Петербурга, залишивши по собі добру пам'ять серед волинських краєзнавців.[10]

Важлива роль у консолідації краєзнавчого загалу Волині в кінці XIX – на початку XX століття належить Волинському і Житомирському архієпископу Модесту (в миру Данило Костянтинович Стрельбицький). Призначення Модеста 24 грудня 1889 р. на Волино-Житомирську єпархію збіглося з підготовкою до святкування 900-річчя Волинської єпархії та 100-річчя входження Волині під владу Росії.[11] Владика доклав багато зусиль у реставрації і будівництві церков у містах та парафіях Волинської єпархії. З метою збереження унікальних пам'яток старовини краю на єпархіальному з'їзді 1891 р. архієпископ Модест порушив питання про організацію в Житомирі Волинського давньосховища старожитностей.[12] Цей задум було реалізовано 1893 року, а наступного року – в приміщенні Волинського давньосховища за ініціативою того ж Модеста відбулося й відкриття Волинського Церковно-археологічного товариства. Обидві інституції зробили вагомий внесок у становлення волинского краєзнавства і стали предтечею створення ТДВ. Архієпископ Модест всіляко підтримував ідею створення ТДВ. То ж не випадково владику у числі перших було обрано почесним членом цієї науково-краєзнавчої установи.

Крім перелічених високих посадових осіб, почесними членами ТДВ у різний час стали волинські губернатори Ф. Ф. Трепов і О. П. Кутайсов, відомий меценат барон І. М. де Шодуар. Перший з них ще у 1896 році всіляко підтримав ініціативну групу на чолі з М. І. Коробкою щодо створення ТДВ; другий – доклав багато зусиль для надання у 1911 році музею ТДВ окремого приміщення і щоб він став самостійною установою, ліберально відносився до діяльності в Житомирі "Просвіти".[13]

Окрему групу почесних членів ТДВ становили відомі вчені, які у різний час безпосередньо досліджували Волинь (В.А. Антонович, Ф.К. Вовк, О.І. Воєйков, О.П. Карпінський, О.В. Клосовський, А. Ю. Кримський, В. Д. Ласкарєв), або прихильно ставилися до цієї інституції і підтримували її на різних рівнях, у т. ч. і матеріально (Д.М. Анучин, І.М. Каманін, К.А. Тімірязєв, О.О. Шахматов).

Відомі вчені виконували не лише почесні обов'язки, але й цікавилися та уважно стежили за його діяльністю, а окремі з них називали й практичну допомогу у роботі ТДВ. *"Я щойно одержав повідомлення про обрання мене почесним членом Товариства дослідників Волині,* – писав геолог О. П. Карпінський у листі на ім'я П. А. Тутковського. – *Дуже втішений увагою і честю, які товариству схотілося мені виявити і прошу засвідчити йому мою глибоку вдячність. Волинь являє область такого виняткового інтересу в усіх відношеннях, що справді заслуговує організації окремої установи для її вивчення, якою є Товариство дослідників Волині. Палко бажаю Товариству широкого розвитку. Прошу передати моїм новим колегам сердечне вітання".*[14]

О. П. Карпінський добре знав Волинь і у молоді роки тут неодноразово проводив геологічні дослідження.[15]

Уродженець Житомира Олександр Вікентійович Клосовський (1846–1917) уважно стежив за діяльністю ТДВ, надавав практичні поради в організації метеорологічних спостережень. У 1911 р. його було обрано почесним членом ТДВ. Дякуючи землякам за високу довіру, О. В. Клосовський у листі-відповіді в Житомир писав: *"Вчора я отримав дороге вітання з батьківщини. Товариство дослідників Волині побажало удостоїти мене обранням у почесні члени. Ця далеко незаслужена радість розбудила спогадання про довгу низку прожитих мною днів, з яких найкращі і свіжі – зігріті сонцем Волині й огорнуті ніжною поезією могутнього тоді ще Тетерева. Шлю синівський привіт рідній землі, яку природа щедро осипала всіма своїми дарами; радий встановити душевний нерозривний зв'язок із земляками; в їх плідних трудах бачу славне майбутнє Волині".*[16]

Члену-кореспонденту Петербурзької Академії наук О. В. Клосовському належить велика заслуга у створенні розгалуженої метеорологічної мережі. Зокрема, на Волині професор О. В. Клосовський створив 60 метеорологічних станцій другого розряду. У 1892 р. в Одесі вчений заснував першу на теренах Російської імперії магнітно-метеорологічну обсерваторію.[17] Ім'я О. В. Клосовського носить одна з вулиць Житомира.

Видатний український етнограф, антрополог і археолог Федір Кіндратович Вовк (Волков) здійснював дослідження на Волині у 1907, 1909, 1914 роках, опублікував фундаментальну працю "Старинные деревянные церкви на Волыни".[18] Вчений підтримував тісні зв'язки з головою етнографічної секції ТДВ Г. В. Кравченком, направляв до нього на консультації своїх учнів і молодих дослідників.

Багато зробив для підтримки В. Г. Кравченка, у виданні його унікальних етнографічних праць почесний член ТДВ академік Петербурзької Академії наук Олексій Олександрович Шахматов. В. Г. Кравченко добре усвідомлював роль української інтелігенції у накопиченні фольклорно-етнографічного першоджерельного матеріалу, його вивченні і збереженні. Він розумів, що волинська фольклористика може успішно розвиватися лише за участі широкого загалу спеціалістів і аматорів. До пошукової роботи він активно залучав учнів, вчителів, а згодом й студентів. Розробив понад сто різноманітних програм.[19] Цілком вірогідно, що етнографічні праці В. Г. Кравченка через брак коштів так і не побачили б світ, але їх високо оцінив академік О. О. Шахматов. У 1912 році В. Г. Кравченку відділом російської мови і словесності Російської Академії наук було присвоєно звання професора етнографії. А також *"ви-*

ду выдающегося научного интереса, представляемого этими материалами", як зазначено у листі, надісланому від Академії наук 29 вересня 1912 р. за № 444 на ім'я голови ТДВ за підписом О. О. Шахматова, виділено 400 рублів виключно на друкування етнографічних матеріалів, що зібрав В. Г. Кравченко.[20]

О. О. Шахматов й надалі надавав допомогу В. Г. Кравченку. Коли за розпорядженням генерал-губернатора Південно-Західного краю в Житомирі було закрито "Просвіту" і місцева влада збиралася відправити В. Г. Кравченка на заслання, то саме завдяки клопотанню авторитетного "патрона" – академіка О. О. Шахматова – на певний час вдалося врятувати Василя Григоровича.

Активну участь у підготовці статуту Товариства дослідників Волині брав видатний український історик і археолог Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908). Крім польових досліджень, В. Б. Антонович проводив велику роботу щодо систематизації та узагальнення старожитностей Волині і Київщини. Внаслідок копіткої роботи 1895 року побачила світ фундаментальна праця вченого "Археологическая карта Киевской губернии".[21] Крім власне карти, ця праця містила багатий текстовий матеріал, який включав докладну географічну характеристику губернії, опис виявлених на її території археологічних матеріалів, географічний та предметний покажчик. За цю працю Російське археологічне товариство присудило В. Б. Антоновичу Велику золоту медаль. У зв'язку з підготовкою до XI Археологічного з'їзду активізувалася робота у вивченні старожитностей Волині. Було розроблено і розіслано численним кореспондентам спеціальну програму для збирання відомостей про старожитності регіону. В результаті узагальнення цих матеріалів В. Б. Антоновичем було підготовлено і видано "Археологическую карту Волынской губернии".[22] Подвижницька діяльність В. Б. Антоновича на теренах Волині заклала підвалини для подальшого вивчення краю наступними поколіннями дослідників, що гуртувалися навколо ТДВ та Волинського Центрального музею.

Окремо слід сказати про діяльність найактивніших діячів ТДВ М. М. Бєлоніна, С.С. Гамченка, Р. Й. Собкевича, П. А. Тутковського, О.О. Фотинського, Ф. Р. Штейнгеля, Я. В. Яроцького. Цікаво, що всі вони були фундаторами ТДВ, спочатку стали його дійсними членами, а згодом – за великі заслуги перед волинським краєзнавством – ще й почесними.

Уродженець м. Владіміра, Микола Микитович Бєлонін (1880–1953), після закінчення Московського межового інституту та Петербурзького археологічного інституту протягом 1908–1913 років служив межовим інженером у Житомирі. Брав активну участь у діяльності ТДВ, був керівником історико-археологічної, згодом етнографічної секцій. За його безпосередньою участю було проведено наукову каталогізацію наявних колекцій, розроблено структуру майбутніх експозицій музею. М. М. Бєлонін особисто створив у музеї три відділи: церковної археології, етнографічний та історичний. Крім того, він брав участь у створенні природничо-історичного відділу, до якого передав ряд цінних предметів, зібраних ним під час численних поїздок губернією.[23] Від 1909 року М. М. Бєлоніна було обрано секретарем ТДВ.

Подальша діяльність Миколи Микитовича на Волині припинилася 1913 р. у зв'язку з переїздом його на місце нової служби до Тифлісу (Тбілісі). На загальних зборах 29 квітня 1913 р. дослідника було обрано почесним членом товариства, а також вручено пам'ятну адресу й жетон.[24] На початку 20-х років М. М. Бєлонін тимчасово повернувся до Житомира, де активно співпрацював у Волинському центральному музеї. Від 1925 р. він працював професором Харківського інституту землеустрою, згодом – Одеського сільськогосподарського інституту. У 1946–1953 роках вчений завідував кафедрою геодезії і картографії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.[25]

Учень В. Б. Антоновича, Сергій Свиридонович Гамченко (1860–1934), починаючи з 1886 року самостійно здійснював керівництво археологічними експедиціями на Волині. Впродовж тривалого часу вчений вивчав городища X–XI ст. в околицях Житомира, де розкопав 44 кургани. У 1896 р. він досліджував археологічні пам'ятки поблизу містечка Мирополя на річці Случі.[26] З великим успіхом на виставці в Києві демонструвалися знахідки дослідника – результат здійснених ним розкопок у передмісті Житомира – Мальованці. В експозиції були представлені знайдені С. С. Гамченком дротяні кільця, срібні та золоті прикраси – підвіски, персні, кульчики, бронзові браслети, поясні застібки, ножі та ін.[27] Сергій Спиридонович більше 50 років життя присвятив археологічному вивченню Волині, він по праву вважається засновником Волинської археологічної школи.[28]

Рудольф Йосипович Собкевич (1837–1911) з першого дня заснування ТДВ і до кінця своїх днів очолював природничо-історичну секцію, входив до правління товариства, виконував велику роботу з організації екскурсій та створення музею. За півстоліття наукової діяльності дослідник зібрав унікальний гербарій рослин Волині. Частина цього гербарію нині зберігається у фондах Житомирського краєзнавчого музею. Тут же знаходиться метеоролого-фенологічний щоденник, який Р. Й.Собкевич вів протягом 1884–1906 років. Маючи хист до малювання, він з часом створив кольоровий атлас грибів Волині. За великі наукові заслуги Р. Й. Собкевича обрали дійсним членом-кореспондентом Краківської академії наук.[29]

Найколоритнішою постаттю в природничо-історичній секції, її визнаним лідером, як і у ТДВ в цілому, був відомий український географ, геолог, мінералог, петрограф, палеонтолог, гідрогеолог Павло Аполлонович Тутковський (1858–1930), якого перший президент ВУАН В. І. Вернадський назвав кращим знавцем неорганічної природи України.[30] У жовтні 1910 року П. А. Тутковського одностайно обрали віце-головою ТДВ.[31] На цій відповідальній посаді яскраво роз-

крився його багатогранний талант не лише як дослідника і краєзнавця, але і як організатора науки. За сприянням Павла Аполлоновича при природно-історичній секції було засновано агрономічний відділ. За його безпосередньою участю було відкрито філію ТДВ у Новограді-Волинському, де після Житомира був найбільший за кількістю членів осередок.

З приходом П. А. Тутковського до керівництва ТДВ налагодився регулярний випуск наукових праць товариства, на сторінках яких чільне місце посідали й публікації самого вченого. У збірниках ТОИВ було видруковано 15 фундаментальних праць дослідника.

Дбаючи про авторитет ТДВ, Павло Аполлонович був ініціатором обрання до почесних членів товариства таких відомих вчених як О. І. Воєйков, О. П. Карпінський, О. В. Клосовський, А. Ю. Кримський, О. О. Шахматов. При його керівництві (роль голови, яку за традицією обіймав губернатор, завжди залишалася представницькою), ТДВ досягло найбільшого свого розвитку. На 1 січня 1914 року до його складу входило 193 дійсних та 22 почесні члени.[32]

Діапазон наукових інтересів П. А. Тутковського вражає, епістолярна спадщина вченого становить більше ніж 1200 науково-популярних праць. Безумовно, що багатогранна наукова і творча діяльність П. А. Тутковського сприяла становленню ТДВ, зміцненню його наукового іміджу і авторитету. Коли восени 1913 р. П. А. Тутковський від'їжджав до Києва, члени ТДВ на загальних зборах влаштовували Павлу Аполлоновичу урочисті проводи, колеги щиро дякували його за сумлінну діяльність на ниві вивчення природи Волині, а голова товариства, волинський губернатор М. В. Мельников вручив вченому пам'ятну адресу.[33] До останніх своїх днів П. А.Тутковський підтримував зв'язки з волинським краєм.

Надзвичайно колоритною постаттю краєзнавчого руху на Волині був Орест Оксентійович Фотинський (1862–1931). З 1888 по 1918 роки він викладав у Житомирському дівочому єпархіальному училищі духовного відомства. Одночасно займався громадською діяльністю, зокрема був членом Волинського губернського статистичного комітету, завідував Волинським давньосховищем старожитностей, був ініціатором створення Волинського церковно-археологічного товариства, одним із фундаторів та найактивнішим членом ТДВ. Головним же захопленням О. О. Фотинського, справою всього його життя було дослідження писемних історичних джерел: стародавніх рукописів, книжок, документів.[34]

Не менш яскравою постаттю на небосхилі волинського краєзнавства був барон Федір Рудольфович Штейнгель (1870–1946). Син німця і українки, він закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Варшавського університету.[35] Навчаючись у Варшаві, Ф.Р. Штейнгель познайомився з відомим дослідником України М. Ф. Біляшівським і запропонував йому організувати у с. Городку Рівненського повіту сільський краєзнавчий музей.[36] Протягом короткого часу за фінансової підтримки Ф.Р. Штейнгеля, М. Ф. Біляшівський розгорнув велику організаторську роботу і невдовзі музей, який складався з природознавчого, геологічного, історичного, антропологічного та етнографічного відділів, набув гучної слави.[37]

Ф. Р. Штейнгель захоплювався археологією, особисто брав участь у розкопках, активно співпрацював з Товариством дослідників Волині. У 1906 р. Федора Рудольфовича було обрано депутатом першої державної думи Росії від Київської губернії, з 1917 року – він на відповідальному посту Генерального секретаря (міністра) торгівлі і промисловості УНР, згодом був послом Української держави у Німеччині.[38]

Велика заслуга в організації, розширенні і упорядкуванні музею ТДВ належить історику і археологу Якову Васильовичу Яроцькому (1840–1915).[39] Викладач історії і географії 1-ої Житомирської гімназії, голова Волинського кустарного товариства Я. В. Яроцький був одним з фундаторів ТДВ, членом його вченої ради, головою економічної та секретарем історичної секцій. Після переходу музею у підпорядкування ТДВ від 1901 року, Я. В. Яроцького призначили його першим завідувачем.

Разом з О. О. Фотинським Я. В. Яроцькому належить заслуга у підготовці до друку та виданні першого тому "Трудов Общества исследователей Волыни", в якому чільне місце посідають статті Якова Васильовича з історії та археології Волині.[40] Багатогранна творча діяльність дослідника в Житомирі припинилася 1905 р. у зв'язку з переїздом до Кременця, де йому запропонували посаду директора комерційного училища, але наукових зв'язків з ТДВ він не припиняв до самої смерті.

Особливе місце серед почесних членів ТДВ займає Володимир Галактіонович Короленко – видатний російський письменник, публіцист, гуманіст (1853–1921). Уродженець Житомира В. Г. Короленко протягом усього життя підтримував зв'язки з малою батьківщиною, багато сторінок своїх творів присвятив волинській тематиці, а "Історія мого сучасника" є унікальним краєзнавчим джерелом з історії Житомира 60-х років XIX ст. В. Г. Короленко схвально відгукнувся щодо ідеї створення у Житомирі науково-краєзнавчого товариства і дав згоду стати почесним членом ТДВ.

Діяльність почесних членів ТДВ цікава і повчальна сторінка в історії волинського краєзнавства, їх досвід творчо використовується й на початку XXI століття.

Примітки

1. Кострица М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.; іл.
2. В силу певних обставин до списку почесних членів Товариства дослідників Волині, вміщеному у монографії М. Ю. Кострици, не увійшли прізвища видатного українського археолога і історика В. Б. Антоновича, київського генерал-губернатора М. І. Драгомирова, Волинського архієпископа Модеста та римсько-католицького архієпископа Ієроніма Клопотовського. Див.: Кострица М. Ю. Товариство дослідників Волині... – С. 293.
3. Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832–1914). – К., 1999. – С. 135–136.
4. Шандра В. – Там само.
5. Протокол заседания совета Общества исследователей Волыни // Труды общества исследователей Волыни (далі – ТОИВ). – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 41.
6. Там само.
7. Генерал-лейтенант А. И. Косич // Нива. – 1895. – № 13. – С. 315.
8. Косич А. И. Г. Бердичев и Бердичевский уезд (по поводу Бердичевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 15 августа 1901 г.). – К., 1901.
9. Протокол заседания... – С. 38–40.
10. Кострица М. Ю. Краєзнавчі студії генерал-лейтенанта А. І. Косича // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Наук. зб. "Велика Волинь". – Т. 22 / Відп. ред. М. Ю. Кострица. Е – Житомир: М.А.К., 2001. – С. 32-34.
11. Кострица М. Ю., Жилюк С. І. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської семінарії // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. / Відп. редактор Л. В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 276–278.
12. Дахненко Л. О. Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редактор Б. А. Кругляк. – Житомир, 1993. – С. 3–6.
13. Кострица М. Ю. Товариство дослідників Волині. – С. 66–67.
14. ТОИВ. – Т. VI. – Житомир, 1911. – С. XXXVI.
15. Карпинський А. П., Барбот де Марни Н. П. Геологические исследования в Волынской губернии // Научно-истор. сборник. – СПб., 1873. – С. 43–127.
16. ТОИВ. – Т. VI. – Житомир, 1911. – С. XXXVII.
17. Кострица М. Золоті медалі вченого-метеоролога // Радянська Житомирщина. – 1970. – 25 січ.
18. Волков Ф. К. Старинные деревяные церкви на Волыни // Материалы по этнографии России. – Т. 1. – СПб., 1910.
19. Невеська В. І. В. Г. Кравченко – збирач і дослідник фольклору Житомирщини // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. "Велика Волинь". – Т. 16 / Відп. редактор М. Ю. Кострица. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 132–134.
20. Кострица М. Ю. Товариство дослідників Волині. – С. 81.
21. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895.
22. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1–133.
23. Отчет о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея за 1913 год. – Житомир, 1915. – С. II-IV.
24. Там само. – С. LXII–LXXIII.
25. Листування Федора Вовка з Василем Кравченком // Берегиня. – 1996. – № 3–4. – С. 142.
26. ЦДІА у Києві. – Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 6–7.
27. Мельник Е. Н. Отдел первобытных древностей // Каталог выставки XI-го АС в Киеве. – К., 1899. – С. 115–116.
28. Баженов Л. В. Дослідник Східної Волині український археолог Сергій Гамченко // Горошківщина крізь призму століть: Тези наук. краєзн. конференції / Відп. редактор М. Ю. Кострица. – Володарськ-Волинський. – Житомир, 1995. – С. 80–83.
29. Рудольф Йосифович Собкевич: Некролог // ТОИВ. – Т. VII. – Житомир, 1915. – С. XXXIX–XL.
30. Ситник К. М., Стойко С. М., Апанович Е. М. В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 36.
31. Протокол экстренного общего собрания Общества исследователей Волыни 9 октября 1910 г. // ТОИВ. – Т. VI. – Житомир, 1911. – С. XLIX–L.
32. Отчет о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского Центрального музея за 1913 год. – Житомир, 1915. – С. LVI-LXIX.
33. Там само. – С. LXXIV–LXXV.
34. Кондратюк Р. Ю. Державний архів Житомирської області: Історико-краєзнавчий нарис / За ред. М. Ю. Кострици. – Житомир, 1997. – С. 8.
35. Бухало Т. В. Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. – Вип. 1. – Рівне, 1996. – С. 11.
36. Непомнящий Г. Г. Городоцький музей барона Ф. Р. Штейнгеля // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині / Гол. редактор М. Ю. Кострица. – Т. 15. – Житомир, 1994. – С. 168–175.
37. Отчет Городоцкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. / Составил Ф. Р. Штейнгель. – К., 1905.
38. Бухало Т. В. Вказана праця. – С. 12.
39. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку

XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 248–249.
40. Яроцкий Я. В. Важнейшие вопросы, возникшие при изучении первобытных древностей Волыни // ТОИВ. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 1–15; Його ж. Ревизия Владимирской Базилианской школы в 1803 году. – Там само. – С. 22–32; Його ж. Краткий очерк о раскопке курганов Речицкого могильника. – Там само. – С. 92–117.

Summary:
The author investigates the sources of its Ukrainian regional geography studies. He shows the publicity role in the research of the history of the native land talking as an example the activities of the association of Volyn' explorers. He treats the contribution of prominent personalities to preserving the historical monuments.
Key words: *civic leader, national interests, ecclesiasticality, culture, historical and archaeological cause, petrography, paelontology.*

УДК 908 (477) (09)

Бездрабко В.В. (м. Київ)

ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ КРАЄЗНАВСТВА ТА ЧАСОПИСУ „КРАЄЗНАВСТВО"

Молода дослідниця торкається оригінального аспекту історико-краєзнавчого руху України 20-х-30-х рр. XX ст. розкриває діяльність Українського комітету краєзнавства його часопису «Краєзнавство» у розробці науково-методичних організаційних засад краєзнавчого руху. Цінним є термінологічна сторона тогочасних періодичних видань.

Ключові слова: *комітет краєзнавства, всеукраїнська конференція, організаційна схема, методичне керування, функціональна діяльність, історична евристика, бібліографія.*

Кінець XX століття та початкові роки XXI увійшли в історію України як час особливого пожвавлення краєзнавчого руху. На тлі величезної кількості краєзнавчих конференцій, появи відповідних періодичних та продовжуваних, серійних видань, краєзнавчих осередків, реалізації нових регіональних дослідницьких проектів, успішно захищених дисертацій із проблем регіональної історії України, плідної діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців (голова – Герой України, акад. П. Тронько) констатація факту не виглядає зухвалою, а є цілком аргументованою.

Особливою популярністю, як об'єкт дослідження, користується краєзнавство 1920–1930-х рр., час, коли випробовувалася життєздатність різних організаційних форм краєзнавчого руху, утверджувалися *його* нові науково-методичні, ідеологічні засади розгортання, зміщувалися акценти сутнісного наповнення змісту діяльності краєзнавців, ревізіювалися призначення, функціональність, можливості. Звично, не обходять увагою й діяльність Українського комітету краєзнавства (далі – УКК), як єдиного на тоді суто краєзнавчого органу УСРР, та часопис Комітету – „Краєзнавство". Історіографічна база, що склалася на ґрунті досліджень навколо УКК та його найуспішнішого проекту – журналу, за обсягом виглядає переконливою. Втім, вкажемо на важливість додаткових пошуків, які й мають допомогти якнайповніше реконструювати історію краєзнавчого руху в Україні, сприяти перегляду усталених думок, уникненню стереотипних уявлень, стандартного бачення, сприйняття результатів діяльності краєзнавців. Тож наважимося ще раз закцентувати увагу на функціонуванні Українського комітету краєзнавства та його часопису, вдавшись до інвазій в історію, соціологію та журналістику.

Історія журналу "Краєзнавство" бере витоки з 1925 року, що ознаменувався важливими взаємопов'язаними подіями для розвитку краєзнавчого руху в УСРР – першим Всеукраїнським з'їздом із вивчення продуктивних сил і народного господарства (м. Київ, грудень 1924 р. – січень 1925 р.) та Всеукраїнською конференцією з краєзнавства (м. Харків, травень 1925 р.). Робота краєзнавчої секції на з'їзді підвела його делегатів до усвідомлення необхідності проведення краєзнавчої конференції всеукраїнського масштабу[1]. По суті, І Всеукраїнський з'їзд із вивчення продуктивних сил і народного господарства прискорив цей захід, про потреби в якому неодноразово наголошував у своїх зверненнях до Наукового комітету Головпрофосвіти НКО України голова Слобожанської комісії краєзнавства Д. Зеленін[2]. У цьому його підтримували й такі вчені, як академік Д. Багалій, професори С. Таранушенко, О. Федоровський та ін.[3]

Незабаром, після закінчення з'їзду, згідно з його рішенням, розпочало функціонування організаційне бюро з підготовки проведення краєзнавчої конференції. До нього увійшли М. Криворотченко, А. Лазарис, М. Яворський[4]. 14 лютого 1925 року на засіданні Президії Укрголовнауки за поданням М. Яворського слухали проект Положення про Всеукраїнську нараду з краєзнавства за авторством А. Лазариса, який тут же було затверджено[5]. Відразу по тому оргбюро почало налагоджувати зв'язки з державними, політичними, освітянськими, науковими установами для напрацювання спільних матеріалів до конференції. 27 лютого того ж року відбувся розширений Пленум організаційного бюро зі скликання Всеукраїнської краєзнавчої наради, на якому прелімінарно визначився склад учасників конференції, час її проведення і програма[6]. У запропонованому порядку денному форуму краєзнавців передбачалося обговорення стану краєзнавчої роботи в державі, перспектив її розвитку в світлі рішень І Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил та II Всесоюзної конференції з краєзнавства (1924), визначення засадничих принципів нової концепції розгортання руху краєзнавців[7]. Проведення Всеукраїнської наради з краєзнавства планувалося на квітень ц. р., а місцем зібрання замість Києва було затверджено Харків[8].

Упродовж чотирьох місяців ішла напружена підготовка до краєзнавчої конференції. Оргбюро найбільше опікувалося збиранням відомостей про місцеві краєзнавчі осередки. Для цього було створено кадастр із звітних матеріалів краєзнавців про їх колективні й індивідуальні практичні досягнення[9]. Такий захід оргбюро є цілком виправданим,

оскільки конференція передбачалася як установча і вимагала якнайповнішої інформації про центри краєзнавчої роботи усіх рівнів адміністративного, територіального підпорядкування. Отже, подібний фактаж був конче необхідним для виснування шляхів подальшої праці. Вже тоді А. Лазарис активно пропагує думку про нагальну важливість видання краєзнавчої літератури і періодичних органів краєзнавства, з тим, щоб воно могло виправдати ті надії, котрі на нього покладалися[10].

Через організаційні проблеми нарада відкрилася не в квітні 1925 року, як було заплановано, а майже на місяць пізніше – 28 травня у м. Харкові в будинку тодішнього Ветеринарного інституту[11] (у червні 1995 року на будинку інституту на знак цієї події було відкрито пам'ятну меморіальну дошку). Її учасниками стали представники аматорських і академічних, низових і центральних краєзнавчих установ, господарських і партійних, державних закладів, що свідчить про особливу зацікавленість у розгортанні краєзнавства в країні не лише від логічних спонукань науки, але й за соціальними потребами. В роботі конференції взяли участь 75 делегатів від 22 організацій, у тому числі й академіки Д. Багалій, П. Тутковський, М. Шарлемань, проф.М. Рудинський, О. Яната, М. Яворський та ін.[12] Якщо їх у першу чергу цікавили проблеми краєзнавства як науки, визначеність категоріального апарату, методи краєзнавчої роботи, з'ясування предмету і форм досліджень[13], то представників органів влади передусім турбувала можливість підпорядкування краєзнавчого руху політичним, економічним, культурним й ідеологічним цілям радянського будівництва[14]. Це надало конференції гостродискусійний, різносторонній характер.

Наслідком чотириденної роботи краєзнавців стали нові за формою і змістом концепції розгортання краєзнавства[15]. За змістом воно мало стати географічним, а за організаційною системою – чітко ієрархічним. Перехідним моментом від І Всеукраїнської конференції з краєзнавства до повсякденної координуючої роботи, покликаної виконати її рішення, стало утворення при Головнауці Українського комітету краєзнавства. Краєзнавче зібрання затвердило "Положення про УКК", його кількісний склад і Президію[16]. До останньої увійшли М. Криворотченко, А. Лазарис, М. Яворський, які мали досвід спільної роботи, співпрацюючи в бюро з підготовки проведення конференції[17]. Передбачалося, що УКК існуватиме тимчасово. Він повинен був провести облік існуючих краєзнавчих осередків, об'єднати їх під єдиним керівним початком, уніфікувати організаційні форми краєзнавчої роботи, спрямувати її протікання в одному напрямі і, наостанок, скликати у 1926 році Всеукраїнський з'їзд краєзнавців[18]. Після цього Український комітет краєзнавства мав передати свої повноваження Центральному науково-дослідному інституту краєзнавства (далі – ЦНДІК), для заснування якого і повинен був підготувати ґрунт[19]. Відразу ж після закінчення конференції, на початку червня, Президія УКК почала формувати його склад, який за резолюцією наради повинен був налічувати 15 осіб[20]. Їх обрали за принципом представництва від різних установ, що були зацікавлені в краєзнавчій справі. Першим головою комітету став М. Яворський, який згодом відійшов від справ і його місце зайняв О. Буценко, заступником – М. Криворотченко, а вченим секретарем – А. Лазарис[21]. Такий виборчий принцип УКК ускладнював його роботу, бо не всі установи і не завжди мали можливості делегувати своїх представників на засідання комітету. Фактично перші п'ять місяців Комітет працював у складі п'яти осіб[22]. Залишалося одне – якісно поліпшити діяльність УКК. Із цією метою 18 жовтня 1926 року Президія Укрнауки затверджує новий склад комітету в кількості 10 осіб[23]. Надалі кількість членів, структура УКК будуть змінюватися, але принцип обирання до комітету на основі персональної зацікавленості, власних напрацюваннях у галузях краєзнавства збережеться. У різні моменти життя УКК до нього входили професори В. Волобуєв, В. Геринович, К. Дубняк, П. Ковалівський, О. Яната, академіки Д. Багалій, С. Рудницький, М. Яворський та інші представники наукової еліти країни 1920 – 30-х рр.

Організовано діяти Комітет розпочав лише з грудня 1925 року[24]. Якщо до появи УКК координуючим центром краєзнавчої роботи в Україні була Комісія краєзнавства при ВУАН, то віднині за нею залишиться служба надання теоретичної та методичної допомоги краєзнавцям[25]. Об'єднання останніх підлягало компетенції Комітету краєзнавства. Виконання своїх обов'язків, визначених конференцією, УКК розпочав із затвердження ряду установчих документів, зі створення окремих методичних краєзнавчих бюро, інституту кореспондентів, котрі мали підпорядкувати низові осередки краєзнавчої справи, проведення їх обліку і збирання повідомлень про їх роботу, встановлення зв'язків із зарубіжними організаціями[26].

У ході цієї практики члени Комітету краєзнавства дійшли висновку, що найраціональнішою формою організаційного, методичного керування краєзнавством у межах всієї України було б видання журналу відповідного статусу[27]. Дотримуючись власних висновків та рішення І Всеукраїнської краєзнавчої конференції, УКК із 1926 року активно форсує питання дозволу на власний часопис[28]. У лютому цього року НКО дозволив Комітетові краєзнавства видання друкованого органу, але з умовою "ніяких дотацій від НКО на видання не просити", що привело до затримки реалізації Комітетом цього проекту[29]. На тлі нездійснених інших намірів УКК, як-от щопіврічні пленуми краєзнавців, всеукраїнські краєзнавчі з'їзди, ІІ конференція з краєзнавства, ЦНДІК, видання літопису життя місцевих краєзнавчих організацій і т.д., появу власного часопису можна вважати його найбільшим досягненням. Із ним починається новий етап у діяльності Комітету краєзнавства, який став його редакційною колегією[30].

Перший номер журналу УКК зійшов із друкарських верстатів одного з лідерів української книговидавничої справи[31] – кооперативного видавництва "Пролетарій" (м. Харків) у квітні 1927 року. Його назва була загальною – "Краєзнавство". Вона засвідчувала багатогранність тих краєзнавчих питань, які знайшли своє відображення на шпальтах часопису.

Останні номери часопису "Краєзнавство" датуються 1930 роком. Між тим, у Постанові Колегії НКО від 30 травня 1931 р. зустрічаємо припис на адресу ДВУ про забезпечення безперебійного видання періодичного органу УКК, який так і не було виконано[32]. Тривала боротьба за продовження випуску журналу "Краєзнавство", який після неодноразових критичних зауваг, звинувачень в "украинском национализме и давно отжившей старине" з боку управлінських структур Росії; котрі особливо з початку 1930-х рр. прагнули до встановлення контролю над краєзнавчим рухом в Україні, – мав стати на "платформу советского краеведения", "марксистско-ленинской методологии"[33]. Репресивні заходи проти членів УКК, а отже, й редакційної колегії вирішили це питання не на користь існування центрального періодичного органу краєзнавців УСРР.

Журнал "Краєзнавство" виходив українською мовою (коректура матеріалів здійснювалася на основі правил діючих тимчасових правописів, тому й маємо роботи, оформлені за різними орфографічними режимами). Проте був розрахований не лише на україномовного читача, адже значна частка його матеріалів присвячувалася національним меншинам, які, до речі, не мали власних фахових краєзнавчих журналів. Безперечно, виклад матеріалу лише українською мовою обмежував широту аудиторії читачів, для яких ця інформація була мало доступною через семіотичний фактор, тобто неволодіння системою знаків – мовою даного періодичного органу.

Крім мовної доступності текстів, не менш важливою є їх змістова доступність. Засвоєння тексту починається з розуміння окремих слів і словосполучень, речень, блоків матеріалу і розвивається у напрямку сприйняття і розуміння загальної концепції змісту. Дослідник М. Мацковський установив, що найтісніше пов'язаними з труднощами прочитання тексту є такі показники, як середня довжина речення, кількість слів (у %), що складаються більше ніж з трьох складів[34]. Кількісне обстеження формологічних параметрів (ступеня узагальненості суджень, абстрактивності понять, складності синтаксичних конструкцій) стало індикатором якісної характеристики тексту часопису та підтвердило його спрямованість на масового читача. В планах ДВУ часопис "Краєзнавство" значиться в рубриці "Науково-дослідні", "Наукові" журнали[35]. Відчувається, що його наукові статті, замітки високопрофесійної автури адаптовані до споживання інформації загалом.

Журнал "Краєзнавство" був єдиним у ті роки суто краєзнавчим періодичним органом республіканського масштабу. Визначаючи його роль у суспільстві, слід усвідомлювати, яким величезним є простір для прояву його як засобу масової інформації. У зв'язку з цим маємо чітко збагнути системність останнього. Будь-який періодичний орган пред'являє собою різномасштабне і різностороннє сплетіння зв'язків і взаємозалежностей між такими його елементами: "видавець", "журналіст", "текст", "аудиторія" і терміналом його буття – "дійсністю"[2]. Під "видавцем" варто розуміти соціальний інститут, який засновує і керує діяльністю свого органу, "журналістом" – колектив редакції, позаштатну автуру, добровільних помічників, "текстом" – сукупність творів, що містяться в періодичній одиниці. Наріжним каменем часопису, як і будь-якого періодичного видання книги, є "текст". На нього спрямована діяльність "видавця" і "журналіста". Його споживають "соціальний інститут", "аудиторія читачів", "індивід". Між "текстом", "видавцем", "журналістом" з одного боку і "соціальним інститутом", "аудиторією" з іншого, встановлюються взаємовпливаючі зв'язки. Їх стосунки поміж собою торкаються свідомості індивіда, його світогляду і світоспоглядання, громадської думки. Завдяки цьому періодика стає явищем, гідним неабиякої уваги для розуміння участі засобів масової інформації у формуванні цілісної моделі світу в свідомості людини, закономірностей буття, емоційної сфери освоєння дійсності та системи уявлень про змінну реальність у багатстві її явищ, тенденцій, процесів тощо. Спроектуємо вище зазначене на аналіз журналу "Краєзнавство".

Отже, з-поміж різноманітних функціональних діянь УКК чільне місце посіла масова інформаційна діяльність, що "вилилася" в заснування власного часопису. Особливістю стосунків між Комітетом краєзнавства як соціальним інститутом і останнім було те, що перший став не лише його засновником, видавцем, але й редакційною колегією, тож "тіснота зв'язку" між ними, за визначенням Є. Прохорова, є найжорсткішою[36], бо засіб масової інформації означувався як орган (від грец. drganon – знаряддя, інструмент) центрального краєзнавчого управлінського центру в УСРР. Незалежність редколегії за таких обставин видавцем не порушувалася, оскільки її членами були ті, хто поділяв основні цільові установки УКК і виступав їх творцем і реалізатором водночас.

Звернення редакції до читачів відкриває перший номер часопису. У ньому зазначені такі головні причини заснування журналу: "...широкий ріст краєзнавчої роботи на місцях конче вимагає розпочати заходи до зв'язки цієї роботи, до об'єднання краєзнавчої думки... Краєзнавчі сили розкидано по найдальших закутках України... окремі краєзнавці, навіть гуртки й товариства поміж себе не зв'язані, часто не знають про своє існування, здебільшого одірвані від культурних осередків, лишаються напризволяще, проводять роботу навпомацки і самотужки, наслідки їхньої роботи гинуть, невідомі для інших дослідників,

як для УКК так і для ширшої роботи"[37]. У цій цитаті віддзеркалені характеристика стану краєзнавчого руху та вади, які Комітет краєзнавства намітив усунути.

В статті М. Криворотченка з символічною назвою "Чергові завдання Українського комітету краєзнавства", вміщеній у першому числі часопису, знаходимо: "Першим кроком до цього (до вирішення проблем – *В. Б.*) мусить бути періодичне видання Комітету – журнал, що давав би змогу реально об'єднувати краєзнавчу думку, що міг ставити перед краєзнавцями актуальні проблеми, висунуті сучасним життям, разом із тим, журнал мусить стати осередком, де, як у фокусі, збиратимуться відомості про всю краєзнавчу роботу в Україні"[38]. З такими намірами Український комітет краєзнавства як видавець і редакція приступив до видання часопису.

Виходячи з завдань, намічених для реалізації Комітетом краєзнавства, журнал спланували за такими розділами: "Загальний" (висвітлювалися теоретичні засади, загальні питання краєзнавства), "Методика краєзнавчої роботи" (подавалися практичні поради з методики краєзнавчої роботи), "Шкільне краєзнавство" (означувалися проблеми методики й результати розвитку краєзнавчої справи в освітніх закладах), "Наш край" (друкувалися матеріали, що ілюстрували практичні досягнення в справі вивчення окремих районів України), "Життя краєзнавчих організацій" (містилися матеріали про життя й роботу краєзнавчих осередків, їх здобутки і проблеми), "Бібліографія" (подавалися анотовані списки рекомендованої краєзнавчої літератури), "Керуючі матеріали" (друкувалися інструкційні листи, методичні рекомендації УКК краєзнавчим об'єднанням тощо).

Показники площ фізичного обсягу, які займають журнальні розділи в абсолютному обчисленні виглядають так: "Загальний" – 16 132 см^2 або 11%, "Методика краєзнавчої роботи" – 12 604 см^2 або 8%, "Шкільне краєзнавство" – 4 905 см^2 або 3%, "Наш край" – 88 628 см^2 або 57%, "Життя краєзнавчих організацій" – 18 672 см^2 або 12%, "Бібліографія" – 4 484 см^2 або 3%, "Керуючі матеріали" – 6 133 см^2 або 4% від сумарної цифри[39]. Як бачимо, найбільший обсяг журналу займають матеріали розділу "Наш край", найменший – "Бібліографія". Відзначимо непостійність появи розділів із номера в номер, відсутність стрункого структурного поділу часопису. Передусім це стосується таких розділів, як "Керуючі матеріали", "Шкільне краєзнавство", "Бібліографія", що можна пояснити кількома причинами. По-перше, наявністю чи відсутністю відповідної тематики робіт у редакторському портфелі. По-друге, Український комітет краєзнавства часто практикував письмові звернення до організацій, надсилаючи необхідні їм науково-методичні матеріали безпосередньо, а не через посередника – журнал. По-третє, методичне керування краєзнавчою роботою здійснювала все ж таки Комісія краєзнавства ВУАН.

Отже, така структура часопису цілком могла сприяти вирішенню питань, що стояли перед ним. Задум редакції полягав у тому, щоби при такому змістові перетворити власне періодичне видання на місце зустрічі теорії і практики краєзнавства. Згідно з соціолого-журналістськими схемами тлумачень понятійного апарату журналістики, термін "журналіст" трактується не лише як редакційна колегія, а включає усіх творців знакової системи періодики[40]. Мова йде про професійну й аматорську автуру, без аналізу якої важко говорити про зміст її конкретної одиниці – журналу Українського комітету краєзнавства.

Вивчаючи канали трансляції наукових здобутків, їх засоби передачі, філософ-наукознавець М. Петров справедливо вказує на "видання чи іменний знак, що позбавлений антропоморфних рис"[41] (тут і далі переклад – *В. Б.*). Міркуючи про те, що журнал чи книга можуть відмовитися від практики вказувань імен авторів дописів періодики чи книжкової продукції, М. Петров переконує читачів у тому, що в такому разі члени дисциплінарної спільноти у своїх спробах порозумітися з колегами зверталися б до імен журналів і книг із тією ж метою, що й до конкретних імен їх творців[42]. Дозволимо собі продовжити роздуми М. Петрова і поставимо мету дати відповідь на питання: що втрачалося б від такої практики в обсязі знань при трансляції культурних здобутків одного покоління іншому, а отже, що саме нам дозволяють зрозуміти про журнал власна назва, імена його авторів і тих установ науки, що стоять за ними?

Із точки зору історичної евристики досконале вивчення історичного джерела, яким і є будь-який часопис, складає його текстологічне й герменевтичне дослідження. Текстології важко вивчати журнальний текст без імені його автора чи авторів. Свідомість останніх є відображенням економічних, ідеологічних, політичних суперечностей часу, а самі вони – репрезентантами певних обставин і умов, у яких творився текст[43]. Без цього важко збагнути, чому, наприклад, текст, яким його побачили читачі, відрізняється від свого архетипу, проходить декілька версій, правок тощо. Куди легше це зробити, якщо знаємо, ким створюється текст і вносяться до нього зміни, під впливом яких розумових мотивів? Герменевтиці, в свою чергу, важче зрозуміти граматичні особливості мови безіменного тексту (аніж навпаки), історичні реалії часу його творення, конкретно-психологічні шукання, а найскладніше за все – індивідуальне розуміння норм науки. Ім'я журналу з безіменними матеріалами дозволяє досліднику, читачеві скласти лише нечітке розуміння цілого. Проникнути ж у його суть можна лише завдяки евристичному зануренню в зміст окремих знаків, слів, речень, прогалин і, зрештою, в цілому в допис через авторське (-і) ім'я (-ена). Отже, імена наукових установ, журналів, які їх представляють і, головне, імена авторів журнальних матеріалів роблять інформаційну трансляцію здобутків куль-

тури певного хронологічного відтінку довершеною. Доведемо це за матерілами журналу УКК.

На основі архівних документів виведемо загальний збірний образ автора часопису УКК: середній вік – 35 років (наймолодшому дописувачу М. Фуклєву – 22 роки, найстаршому, В. Кравченку – 65 років); освіта – вища (81%), високий рівень наукової підготовки (44%; із них 28% – аспіранти, 16% – професура); позапартійний (93%); займає активну громадську, педагогічну позицію; має досвід журналістської діяльності (26%); за національністю – українець (93%).

Бібліометричний аналіз автури часопису дав нам таку статистичну картину. Авторами спеціально адресованих матеріалів до журналу, що були опубліковані в ньому, стали 62 чол. Їм належить 127 журнальних публікацій. Із них 37 робіт, або 30%, склали часописний доробок членів Українського комітету краєзнавства: В. Гериновича (7 статей), К. Дубняка (3), Д. Зайцева (6), М. Криворотченка (7), М. Левицького (1), С. Рудницького (1), Д. Солов'я (4), С. Ялі (7), О. Янати (1), фізичний обсяг площі якого дорівнює 48 219см^2 (31% від загального показника). Окрім того, на сторінках часопису "Краєзнавство" зустрічаємо матеріали з авторською адресою – "Редакція", "Український комітет краєзнавства", "Комітет", що складають 6 525 см^2 за площею фізичного обсягу або 4 одиниці від його загалу у відсотковому відношенні. Отже, УКК як видавцю і редакційній колегії, за авторством належить 34% площі фізичного обсягу журналу, що свідчить про доволі високий ступінь присутності на його шпальтах матеріалу, який слугував поширенню регламентованих ідей, спрямованих на реалізацію вищеозначеної програми часопису і, згідно з цим, створенню відповідної громадської думки.

Найбільшою часткою робіт від Комітету краєзнавства відзначився його постійний член і водночас відповідальний редактор періодичного органу – М. Криворотченко. Активний громадсько-політичний, освітній діяч, один з організаторів мережі соціальних музеїв в УСРР у 1920-х – початку 1930-х рр., він був ще й досвідченим журналістом[44]. Навчаючись у Московському імператорському вищому технологічному училищі (1911), М. Криворотченко став організатором видання загальностудентського журналу, навколо якого об'єдналися українські земляцтва студентів московських освітніх закладів такі як "Кобзар", "Слов'янська культура", "Громада" та ін.[45] Йому доводилося редагувати економічний відділ у газеті "Вісті ВУЦВК" (1921–1922), відділ інформації про Україну в "Ежегоднике Коминтерна" (1922–1923), працювати секретарем бібліографічного журналу "Книга" (1923–1924), співпрацювати з такими періодичними виданнями, як "Голос друку", "Знання", "Народний вчитель" та ін. газетами, журналами, де М. Криворотченко виступає здебільшого під журналістським псевдонімом "Тарас Воля"[46].

Він – автор більшості передовиць журналу УКК, через які намагався донести до читачів власні переконання у пріоритетності географічного краєзнавства, важливості уніфікації організаційних форм краєзнавчого руху, проведення містознавчих та інших новаційних студій[47]. Передовиці М. Криворотченка активно впроваджували у мовну свідомість читацької аудиторії через імперативи, комунікативні формули директивної тональності засадничі принципи краєзнавчої справи тих років, формуючи штампи і кліше у сприйнятті й у ставленні до неї широкого загалу. Характерними для жанру були і назви його передових статей: "Чергові завдання Українського комітету краєзнавства", "Чергові завдання", "До жовтневих роковин", "До справи соціалістичного змагання", "На порозі третього року"[48]. Виділяються з цього ряду дуже близьких, одноманітно залозунгованих студії розробки автора на теми: "Місто і краєзнавство", "Організаційні форми краєзнавчого руху", які за змістом і жанром виконують не лише популяризаторську функцію – створення певних переконань центральним краєзнавчим органом УСРР, але й виявляють дослідницькі елементи обробки емпіричного матеріалу, спроби описати і пояснити зібраний фактичний масив інформації, пропозиції щодо методики проведення краєзнавчих заходів, націлених на всебічне пізнання краю тощо.

Окремим темам передовиць присвятили дописи К. Дубняк, Д. Зайцев, М. Левицький, О. Яната[49]. У зв'язку з жанрово-видовою спорідненістю їх робіт з розробками М. Криворотченка відзначимо їх подібність на рівнях конструкту будови, розгортання їх ідейного змісту, який залишався, по суті, незмінним упродовж усіх років існування часопису.

Інші розвідки членів редакційної колегії журналу "Краєзнавство" стосувалися передусім питань їх професійних інтересів. А оскільки вони переважно є фахівцями з природничих наук, то і тематика їх робіт була відповідною. Так, всесвітньовідомий учений, директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (далі – УНДІГК) акад. С. Рудницький статтю, присвячену туристичній справі, подає з позицій актуальності питання ствердження нового геополітичного становища українських земель, які хоча й не мають собою єдиної цілісності, втім, повинні стати об'єктом українського краєзнавства[50].

На позиціях виняткового захисту "нового краєзнавства" заявив про себе член УКК, співробітник географічної секції Інституту української наукової мови (далі – ІУНМ) та УНДІГК, професор ХІНО К. Дубняк. Забезпечення комплексного розвитку країв, країни, пошуки шляхів найбільшої ефективності від територіального поділу праці, підвищення її продуктивності за допомогою краєзнавства, інформаційний інтерес до соціальних умов планування районної економіки – ось далеко не повний перелік кола зацікавлень ученого, яке представив журнал[51].

Один із дописів, як данину часу, присвятив історичному економіко-географічному краєзнавству неабиякий організатор науки на Поділлі,

співробітник УНДІГК, голова Кам'янець-Подільського окружного комітету краєзнавців, професор КПІНО В. Геринович[52]. Дві інші роботи у його виконанні стосуються питань історичної демографії – процесу колонізації євреїв, вірменів на Поділльщині, а своєму рідному місту вчений дарує високопрофесійно виконаний історико-географічний нарис про нього у доповненні з описом природного ландшафту, що складає його довкілля[53].

Роботи члена УКК, співробітника державної служби Центрального статистичного управління (далі – ЦСУ), аспіранта науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д. Багалія Д. Солов'я демонструють приклади синтезу історичних, етнографічних, економіко-статистичних, географічних знань на основі територіально обмеженого локального об'єкту вивчення – краю[54].

Поява розвідок, присвячених історії грецької колонізації, за авторством секретаря ЦК з питань національних меншин при ВУЦВК, члена Комітету краєзнавства С. Ялі[55] є виявом впливу розгортання в умовах українізації потрактування ідеї вільного розвитку етнічної меншості населення в межах УСРР, що відповідало вимогам сучасної політичної кон'юнктури[56].

Отже, концептом робіт членів УКК, редколегії часопису стала орієнтація на функціональному рівні на першочерговість консолідації краєзнавчих сил у країні з тим, щоб їх діяльність була легко контрольованою й упорядкованою, а на тематичному – створення пріоритетів переважно за географічними, науково-практичними розвідками з краєзнавства. Така позиція активу журналу й визначала зміст його текстів, ім'я і місце серед подібних видань.

Важливим критерієм для оцінки діяльності Українського комітету краєзнавства є міра активності аудиторії у непрофесійному розповсюдженні та виробництві масової інформації. Журнал "Краєзнавство", як система організації інформаційного обміну у напрямках до мас і від мас, зреалізовувався через зібрання і накопичення, зберігання і систематизацію, відбір і підготовку до опублікування інформації членами УКК від дописувачів, а по тому – її друк на сторінках власного періодичного органу.

Кількісні дані підтверджують якісну характеристику, зроблену журналові: соціально орієнтований на масового читача, якому відводиться роль суб'єкта інформаційної діяльності. 52% загальної площі фізичного обсягу часопису і 24% від неї займають публікації членів редакційної колегії (в індивідуальному виконанні) загально-теоретичного, науково-методичного та науково-практичного змісту. А значить, 48% і 76% з характеристик вищезазначених показників належить читацькій аудиторії. Отже, стосунки між "журналістом" і "аудиторією" не є односторонніми, але функції другої в процесі виробництва інформації і її непрофесійного розповсюдження ми можемо звести тільки до соціально-орієнтуючої і гедоністичної, у тлумаченні О. Кочергіна і В. Когана[57]. Управлінська ж функція, на їх думку, реалізується лише в діяльності журналіста – суб'єкта, що професійно займається виробництвом інформації, у даному разі – це члени УКК.

Аналізуючи пошту редакції "Краєзнавства" (тієї частини, що була опублікована), доходимо висновку:

1) за суб'єктом – активні громадсько-політичні місцеві і державні, наукові, освітні діячі;
2) за предметом відображення – аналітичні теми з основоположних питань краєзнавства;
3) за соціальним масштабом – дописи, що концентрувалися навколо суспільних проблем;
4) за цілями і мотивами звернення до журналу – твори самодіяльної, наукової творчості, відгуки на окремі виступи у журналі, роздуми, оцінки і пропозиції, що стосуються краєзнавчого руху та діяльності конкретного ЗМІ.

Ситуація навколо аналізу діяльності авторів публікацій журналу "Краєзнавство" вимагає суттєвого уточнення: хто є суб'єктом ініціативи звернення до нього: автор-читач чи редакція[58]. І. Фомічова виділяє за ступенем опосередкування дві його форми: безпосереднє і приховане звернення[59]. Керуючись її термінологічними визначеннями характеристик форм останнього, відзначимо, що для часопису УКК властиві як безпосередня участь читацької аудиторії у виробленні інформації через вміщені, нехай і селекціоновані, розвідки на його сторінках, так і опосередкована, що виявилася у коментарях, узагальненнях, цитуваннях, посиланнях Комітету на інформацію, отримувану від аудиторії читачів.

Залучаючи до непрофесійної журналістської діяльності широкий загал, УКК сприяв інституційній підтримці автора, його дій і прав, а також організації, від імені якої той виступав, перетворюючи внутрішню активність стану особи у зовнішню об'єктивізовану діяльність, поєднуючи процеси масовізації, диференціації й індивідуалізації в ході інформування, соціального орієнтування і практичних дій у системі взаємодії "видавець – журналіст – аудиторія".

Поява журналу була продиктована необхідністю встановлення зв'язку між УКК, з одного боку, та краєзнавцями, краєзнавчими осередками, органами управління державної влади, з іншого, краєзнавцями в Україні та за її межами. Інакше кажучи, часопис "Краєзнавство" мав стати своєрідним комунікативним містком між особистісною і колективною, загальною й уособленою формами конкретного прояву зацікавленостей краєзнавчим рухом в Україні. Встановлення зв'язків між його провідниками за допомогою ЗМІ дало могутній інформаційний і ціннісно орієнтуючий ефекти.

Критеріями оцінки функціонування журналу слугують соціальний рівень охоплення читацької аудиторії інформаційним обміном, його здатність до розповсюдження знань і переконань.

Територіально журнал охопив усі регіони Радянської України, про що свідчить географія дописів. Проте сказати, якою була його аудиторія у кількісному складі, – важко. Тираж є, в першу чергу, абсолютним показником. Принагідно згадаємо, що в двадцяті – тридцяті роки XX ст. посилюється увага парткерівництва до умов загального споживання інформації і до створення під впливом цього хат-читалень, бібліотек, сільбудів тощо. Вони могли мати один примірник часопису, але з ним знайомилася значна місцева читацька аудиторія. Тому дати кількісні характеристики охопленню інформацією аудиторії, на яку працювали УКК і його журнал, практично неможливо. Цілком реальною може бути й інша ситуація, коли хата-читальня, бібліотека, школа тощо й володіли періодичним виданням, але рідко до нього зверталися або ж навіть зовсім не використовували його у своїй роботі. Інтерес до тих питань, які піднімав часопис, міг з'явитися лише тоді, коли індивід чи колектив усвідомлювали свій статус краєзнавця (-ців) і потребу в інформації, тобто тоді, коли свідомість виявляється, власне, у діях краєзнавця (-ів). Отже, ми вийшли на розуміння важливості аналізу якісної характеристики аудиторії журналу "Краєзнавство": інформаційних інтересів читачів (суб'єктивний фактор їх поведінки) і їх потреби в інформації (об'єктивний фактор). Для цього звернімося до тематики публікацій часопису (окрім робіт за авторством членів УКК, розглянутих вище), яка є показником інтересів і потреб аудиторії в інформації.

Претендуючи на науковий, науково-популярний статус, журнал "Краєзнавство" не міг інформувати про досягнення краєзнавчого руху та надбання краєзнавства без інтерпретації загальнонаукових та вузькоспеціальних термінів, основоположних методичних принципів різних галузей знань, що мають, між іншим, і регіональний характер застосування. Певна частка його робіт, зосереджених у розділах "Загальний", "Методика краєзнавчої роботи", торкається тлумачення понять "край", "краєзнавство", обсягу, засобів, методів дослідження, інформаційних його форм.

Незважаючи на загальнозрозумілу лексико-семантичну структуру слів "край", "краєзнавство" ("знати край"), з їх поясненнями все було значно складніше. Як у науці, так і на сторінках журналу з однойменною назвою не існувало єдиної думки стосовно їх тлумачень. Упродовж двадцятих років спостерігається певна еволюція у поглядах: від переконань у тому, що краєзнавство є одиничною (або природничою, або гуманітарною) наукою, до розуміння його як сукупності наук (не простої сукупності, а такої, що передує новій науці) у їх єдності і пристосованості до практики; від упевненості в тому, що краєзнавство – це окремий метод дослідницької роботи, до сприйняття його як сукупності методів у їх єдності і пристосованості до теорії; від бачення його як праці одинаків до визнання колективності. Демонстрування редакцією розбіжностей у поглядах при поясненні поняття "краєзнавство" мало на меті знайти істину.

На фоні різних думок з приводу того, чим є краєзнавство, по-різному визначалися пріоритети його внутрішнього змісту. Залишалася досить сильною "стара" традиція: шанобливе ставлення до гуманітарного напрямку як превалюючого в краєзнавчій роботі, прихильниками якої були М. Грушевський, А. Лобода, В. Петров та інші[60]. У зв'язку ж із загальною тенденцією, що спостерігається в перші десятиріччя 1900-х років, – бажанні надати науці лише прикладного сенсу, зростає популярність економічного, фізико-географічного аспектів краєзнавства. Дискусія з цього питання, розпочата І Всеукраїнським з'їздом вивчення продуктивних сил, мала продовження на І Всеукраїнській краєзнавчій конференції, у резолюції якої говорилося, що країна має вивчатися з практичного погляду, "кладучи в основу питання підвищення продукційних сил, уникати академізму та кабінетного характеру праці, мати ув'язку з плановими установами, учбовими й науковими інституціями та провадити всю роботу методом діалекту"[61]. Цієї думки дотримувався і майбутній відповідальний редактор журналу М. Криворотченко, що й продемонструвала його доповідь на конференції, а надалі – статті в журналі[62]. На цих позиціях стояли й інші безпосередні учасники творення часопису[63].

Редакційна колегія давала згоду на публікації у журналі поглядів прихильників і природничого, і гуманітарного краєзнавства. В цій позиції редакції журналу виявилася не тільки консервативна роль періодичного видання – збереження "старої" традиції, а й деструктивно-інтегративна, що підтримувала "суперництво" між різними поглядами на зміст і принципи краєзнавчої роботи. Мине небагато часу, і "Краєзнавство" 1928-30-х років, ніби "отямившись" від деструктивних дискусій про пріоритети тем, проголосить географічний напрямок у краєзнавстві головним, одночасно продовжуючи публікувати дописи гуманітарного змісту, бо саме такою за змістом була „відповідь" на виклик УКК із боку авторів часопису.

У визначенні й утвердженні нових завдань краєзнавців проглядає позитивна тенденція тлумачити ідейні погляди на розвиток краєзнавства не лише з вузьких регіональних проекцій життя в країні, а й з погляду їх конструктивності для державницьких прагнень нових територіальних утворень – УСРР, Союзу РСР. Той факт, що цим самим журнал виконував певні політичні, ідеологічні, економічні функції, не є дивиною, а виглядає закономірністю.

До небагатьох за темою належить стаття Д. Зайцева під назвою "Методика краєзнавчої роботи"[64]. Методичні питання з краєзнавства на той час були мало розробленими, і через це – гостро актуальними. Кожен з аматорів (бо саме на нього, в першу чергу, був розрахований часопис), хто брався до краєзнавчих розробок, потребував інформації про те, яким чином необхідно прово-

дити вивчення, щоб ефект від праці був максимальним. Розуміючи це, УКК і започаткував у своєму періодичному виданні спеціальний розділ з назвою, ідентичною заголовку статті Д. Зайцева. Автор виділяє і обгрунтовує такі способи (а не методи) краєзнавчих досліджень: спостереження, опис, наукова обробка[65]. Але на цьому не ставить крапку і закликає дослідника в кожній конкретній ситуації оперувати не шаблоном, а раціональним принципом. Об'єктом краєзнавства є всі вияви матеріальної і духовної культури краю в минулому і сьогоденні, в динаміці і статиці, які є різними за змістом і формою. А значить, різними мали бути способи і методи досліджень, їх організація[66]. Від імені УКК Д. Зайцев виголошує слушну методичну пораду зайнятим краєзнавством: орієнтуватися передусім не на часопис "Краєзнавство", який призначений для масового читача, а на видання спеціалізованих інституцій: у проведенні етнографічних розвідок – на літературу етнографічних установ, метеорологічних – Української метеорологічної служби, геологічних – Українського геологічного комітету і т. д.[67] Основні моменти цієї статті потім будуть перегукуватися з окремими заувагами з цього ж питання інших дописувачів, але спеціально присвячених, однотематичних загальних розвідок на сторінках часопису УКК більше не зустрічаємо.

Важливим аспектом розроблення часописом краєзнавчої методики є публікація ним програм вивчення різних виробничих галузей. Окремо слід поцінувати роботу С. Гнатюка, у якій розглядається можливість застосування фотографування у краєзнавчій праці і яка через це може бути зарахована до розряду методичних розвідок журналу. Їх огляд дозволяє констатувати, що особливістю висвітлення методики краєзнавчого руху УКК на шпальтах свого періодичного органу є плекання свободи дій суб'єктів пізнання у виборі методів, способів студіювань відповідно до умов їх застосування.

Необхідність удосконалення форми внутрішніх і зовнішніх міжзв'язків краєзнавчого руху в Україні у 1920–30-х рр. була очевидною. Тільки чітко структурована, ієрархічна система зв'язків між різного рівня краєзнавчими організаціями могла стати запорукою успіху краєзнавчого руху[68]. Зведення до єдиних форм існування краєзнавчих осередків дозволило інституалізовано забезпечити суб'єктів краєзнавства колективним захистом їх прав, посилити автономність особи при примноженні її соціальних ролей і контактів. Редакція журналу "Краєзнавство" вочевидь прагнула до встановлення і розгортання краєзнавчої справи в "єдино правильних" формі та вигляді.

Але загальність діалектично балансує з усобленням. І тому, судячи з хроніки розділу "Життя краєзнавчих організацій", датованої 1930 роком, УКК так і не вдалося звести до єдиної форми системи існування краєзнавчі об'єднання. У його документах за 1932 рік зустрічаємо повторення гасел ще часу І Всеукраїнської краєзнавчої конференції, перших номерів часопису "Краєзнавство": "треба цей масовий рух охопити єдиним керівництвом, спланувати роботу, концентрувати її наслідки, надаючи цьому рухові певних організаційних форм..."[69].

Важливим джерелом інформації про розвиток форм краєзнавства у 1920-30-і роки є розділ "Життя краєзнавчих організацій". Необхідність звернення істориків краєзнавства до нього диктується наступними причинами: по-перше, можливою відсутністю архівних документів стосовно факту існування згадуваних журналом краєзнавчих організацій; по-друге, це може відкрити фахівцям нові дані в дослідженні історії конкретних об'єднань краєзнавців, а, отже, й допомогти в ряді суперечливих питань встановлення достовірності факту.

Вартість таких публікацій полягає в тому, що на вимогу журналу дописувачі подавали повідомлення про обставини і час заснування, структуру, основні напрямки та плани роботи, недоліки і проблеми, співробітництво краєзнавчих осередків з іншими організаціями як наукового, так і громадського рівня, видавничу діяльність. Важливе місце в таких повідомленнях займала почасти інформація про людей, що стояли за всім цим: їх кількість, національність, партійність, фах, соціальний статус, стаж роботи і вік, що цікаво з наукознавчого погляду.

Деякі організації, такі, як Кам'янецький окружний комітет краєзнавства, Коростенський, Мелітопольський, Маріупольський, Ізюмський музеї, Лубенське наукове товариство при ВУАН, Хорольський гурток аматорів світознавства і краєзнавства й багато інших, активно звідомляли про себе до журналу, що, в свою чергу, дає більш повну картину про послідовність розгортання ними краєзнавчої роботи на місцях. Усього ж у розділі вміщено повідомлення про 58 низових осередків краєзнавців: 14 гуртків, 14 товариств, 11 окружних музеїв, 3 кабінети вивчення краю, 3 краєзнавчі бюро та ін[70].

Проаналізувавши матеріали розділу, можна помітити, що найпоширенішими формами об'єднання краєзнавців були гурток і товариство. Краєзнавчі гуртки діяли і самостійно – на рівні сіл, міст, районів, округів, – і при установах – музеях, будинках освіти, школах тощо. Відповідно різним були і статус таких гуртків, і їх масштабність. Так, існували гуртки, які об'єднували в собі краєзнавців у межах району, округу, або, навпаки, ті, що діяли на низовому рівні, підпорядковуючись певним підрозділам краєзнавчих об'єднань.

Однією з форм утворення широкої суспільної бази під краєзнавством було також товариство. Статут краєзнавчого товариства передбачав створення такого при наявності 10 осіб, а при наявності 3-5 осіб – філії товариства[71]. Це спрощувало можливості консолідуватися краєзнавцям, об'єднувати зусилля. Непереобтяженість кількістю членів, вільний вибір форм, об'єкта, умов роботи вимагали від об'єднань – ініціативності. Поряд із товариствами любителів

існували і наукові товариства, які функціонували або самостійно, або при інших, здебільшого академічних, наукових закладах. Переважно академічними були такі форми організацій краєзнавців: комісії, кабінети, семінари. Проте вони не залишалися в ізоляції, а тісно тримали зв'язок з об'єднаннями аматорів, до певної міри, і через журнал УКК. Розповсюдженою організаційною формою краєзнавчого руху були музеї, яких у середині 1920-х рр. нараховувалося вже близько 300[72]. Багатоаспектність діяльності, різний рівень їх підпорядкування, як і гуртків чи товариств, наявність науково-методичної праці, що була невід'ємною часткою музейного руху – такими були риси розвитку цієї форми організації краєзнавства.

Відділ "Життя краєзнавчих організацій" чудово сполучав у собі два початки. Перший – це реєстрація краєзнавчих організацій, другий – зібрання й дослідження успіхів краєзнавчої справи на місцях. Ставши своєрідним літописом творчої роботи краєзнавців, журнал є інформаційним джерелом про розвиток регіоналістичних природничих і гуманітарних знань того часу.

Візьмемо для прикладу видрукувану в часописі інформацію про діяльність 11 краєзнавчих окружних музеїв (Зинов'євський, Ізюмський, Коростенський, Лубенський, Мелітопольський та ін.), музейних установ інших профільного, адміністративного, територіального підпорядкувань і покажемо, як вона може бути інформантом, наприклад, у вивченні історії і теорії музеєзнавства.

У текстах про музеї відстежується такий момент актуальності в музейній справі на той час, як стандартизація лексики музеєзнавства. Переглядалося само поняття "музей". Прослідковується ставлення до останнього як до місця зберігання матеріальних свідоцтв колективної пам'яті, або як до особливого мистецтва знаходити правильне відображення сучасного світу епохи, або як до національно-культурного мініландшафту, переданого шляхом споглядання предмета в просторі. Доречно відзначити, що редакція журналу "Краєзнавство" намагалась "розчути" правду кожної думки, даючи кожній із них право на існування і запрошуючи своїх читачів до роздумів на шпальтах часопису з цього приводу.

Залежно від того, як розумівся сам термін "музей", визначався сенс його існування. З аналізу журнального матеріалу стає зрозумілим, що музеї були покликані відроджувати, зберігати, зробити загальнодоступним кадастр духовних, соціокультурних, художніх опредмечених ідей. Від них чекали не просто зберігання накопиченого матеріалу як самодостатньої цінності, не тільки його наукової обробки і систематизації, але й виховання особи на основі опредмеченої наукової концепції.

Важливим аспектом, який висвітлювався в дописах розділу "Життя краєзнавчих організацій", був спосіб накопичення і демонстрування експонатури. Головне завдання автори цих матеріалів вбачали в колективному збиранні всіх можливих історичних джерел і природного матеріалу для того, щоб якнайповніше, вірогідніше передати дійсність світу. Експонатура добиралася залежно від того, що намагались "омузеїти" музейні працівники, тобто від їх певних науково-теоретичних настанов. Загалом можна виділити три типові відділи: природа, економіка, історія. Упродовж усього часу існування журналу можна спостерігати, як усякий з цих відділів дробився на розділи, підрозділи або як відкривалися нові відділи, що є свідченням ще однієї важливої риси музейної справи цього періоду – внутрішнього розширення рамок музею.

Популярним у ці роки є введення в експозиції діаграмних, картографічних, статистичних, фотографічних матеріалів з метою створення чіткого конкретно-історичного фону, на якому й був би більш зрозумілим той чи інший експонат. Справедливо було б відзначити поряд з якісними змінами в експонатурі і кількісне її зростання. Важливою рисою музеїв цього періоду, про які звідомлялося, є розвинута бібліотечна, бібліографічна і видавнича справа.

Помітною властивістю, яка проступає через вміщені у цьому розділі публікації, є те, що музейна справа психологізується й індивідуалізується. Великий обсяг роботи музейними співробітниками проводився для вивчення поодиноких та організованих відвідувачів: їх соціального складу, сприйняття ними експозицій, пропозицій, оцінок, інтересів, цілей відвідин, хронометражу перебування відвідувачів, маршруту по музею тощо. Все це слугувало лише одній меті – удосконаленню і розвитку музейної роботи.

Із публікацій розділу "Життя краєзнавчих організацій" можна зробити висновки про розвиток й інших галузей знань на регіональному та краєзнавчому рівнях.

Для поширення краєзнавчого руху Комітет краєзнавства створив інститут кореспондентів, які позаштатно співробітничали з часописом "Краєзнавство", пропагували його ідеї, консолідували місцеві краєзнавчі сили, допомагали створенню нових товариств, гуртків, бюро[73]. Кількість членів інституту кореспондентів була змінна, бо їх функції були тимчасовими. Відомо, що на 1 січня 1929 року всіх кореспондентів було 65 чоловік[74]. Керуючись методичною допомогою журналу, інститут цілком виправдав себе, бо завдяки його старанням на краєзнавчому терені виникло 12 товариств, декілька десятків гуртків й інших колективних об'єднань[75]. У випадку з інститутом кореспондентів виробництво масової інформації, як і розповсюдження краєзнавчих ідей, охопили загал, який, як правило, не був професійним в журналістській діяльності та науково підготовленим у краєзнавстві. Інформація, яку кореспонденти готували для УКК та його журналу, як і та, яку вони несли в маси про краєзнавство, є унікальною в суспільному значенні, бо "буденна свідомість відображає щоденний досвід широкого загалу ширше за предмет відображення, ніж професійна, теоретична"[76].

Вміст інформації з загальних теоретичних питань, методики краєзнавства, його обсягу і форм організації потрібні були Комітетові для того, щоб надати своїй аудиторії, а через неї й усім причетним до краєзнавчого руху певних соціальної і наукової орієнтацій, сформувати, стимулювати і забезпечити можливістю учасників краєзнавчої справи реалізувати індивідуальні і колективні прагнення. Завдяки розділам "Загальний", "Методика краєзнавчої роботи", "Життя краєзнавчих організацій" журнал "Краєзнавство" не тільки ідентифікував своїх читачів за інтересами, але й сприяв формуванню систем уявлень про цілі і необхідність спільних дій для їх досягнень. Теоретичні й методичні питання краєзнавства у перших двох розділах і результати їх практичних втілень у третьому яскраво ілюструють ставлення читацької аудиторії до інформації, яку подавали автори журнальних публікацій під впливом політичних ідеалів і наукових ідей. Встановлення контакту між краєзнавцями на особистісному і масовому рівнях актуалізувало значення самого періодичного органу, в появі й існуванні якого слід вбачати глибоко гуманістичний зміст, бо окремішня діяльність краєзнавців збагачувалася працею, досвідом інших.

Важливим підґрунтям опосередкованого журналом взаєморозуміння між органами державного управління, УКК та краєзнавчими організаціями були його розділи "Керуючі матеріали" та "Краєзнавча бібліографія". Матеріали першого з них свідчать про прагнення УКК через часопис сприяти визнанню, засвоєнню і застосуванню суб'єктами краєзнавства чітко окреслених норм і цілей у їх праці. Прагнення Комітету до посилення контролю за розвитком краєзнавчого руху через директивні, розпорядчі матеріали, інструкції, "єдино правильні" статути діяльності краєзнавців вело до послаблення їх важелів саморегуляції. Намагаючись стримувати в рамках "потрібного" краєзнавчі осередки, УКК сприяв, до певної міри, втраті ними ініціативності, внутрішньої зацікавленості в саморегуляції функціонування. Ця обставина теж може розглядатися серед причин згасання краєзнавства в тридцяті роки.

Разом з тим, не можна закидати журналові "Краєзнавство" прагнення до загальних стандартів і низьку міру персоніфікації, індивідуалізації інформації, що містилася в ньому та інших розділах часопису. Ставка редакції на залучення до краєзнавчої справи "всіх свідомих сил" передбачала притягнення до співпраці великих соціально-професійних й територіальних груп. Інформація, котра розрахована на таку аудиторію, і не може характеризуватися вузькістю.

У 1920-і роки переживає піднесення, розвиток українська краєзнавча бібліографія. Порушене директором Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ) С. Постернаком на І Всеукраїнському з'їзді з вивчення продуктивних сил і народного господарства України питання, пов'язане з необхідністю заохотити бібліотечні установи до краєзнавчої роботи і перетворити їх у центри організації, координації проведення бібліографічних заходів щодо краєзнавства, знайшло реальне втілення на практиці завдяки старанням ВБУ та провідних установ у центрі і на місцях[77].

Всенародна бібліотека України проводила активну роботу з організації кабінетів, семінарів, гуртків, виставок для популяризації краєзнавчих видань при бібліотеках, сприяла виданню бібліографічних покажчиків з широкого кола питань краєзнавства, підтримувала бібліографування місцевої преси[78]. Плідно працювали в галузі краєзнавчої бібліографії такі авторитетні установи, як Вінницька філія ВБУ, Одеська, Харківська, Херсонська обласні державні бібліотеки, Українське бібліографічне товариство (м. Одеса), Книжкова палата УСРР (м. Харків), а також краєзнавчі установи, на рахунку яких видання різнотематичних бібліографічних видань[79].

Позиція ВБУ була підтримана й І Всеукраїнською конференцією краєзнавства, у резолюціях якої знаходимо рішення про першоважливість розвитку бібліографії з краєзнавства[80], а задля цього – створення зональних бібліотечно-бібліографічних об'єднань, відкриття фаху бібліотекаря-краєзнавця у Харківському бібліотечному інституті[81].

Проблеми "топобібліографії", "краєзнавчої бібліографії" чи "крайової бібліографії" потрапляють до переліку найдискутованіших серед книгознавців, бібліографів[82]. Організація краєзнавчих книжкових осередків і бібліографічного опрацювання літератури з краєзнавства, введення посади бібліотекаря-краєзнавця, складання краєзнавчих книжкових реєстрів, видання бібліографічних збірників – ось далеко не повний перелік основних здобутків від реалізації постанов і розпоряджень органів державної влади та внутрішніх потреб розгортання краєзнавчого руху[83]. Таке тло сприяло тому, що Український комітет краєзнавства вдався до започаткування на сторінках власного друкованого органу (у кращих традиціях краєзнавчої періодики) розділу з бібліографії. Під різними рубриками: "Краєзнавча бібліографія", "Бібліотека краєзнавця-натураліста", "Бібліотечка для початкуючого краєзнавця" вміщувалися огляди краєзнавчої літератури в часописі, дослідження яких зробив С. Заремба[84].

У задумі редакції розділ мав подавати такий матеріал, як "статті з питань організації краєзнавчої бібліографії по українських краєзнавчих об'єднаннях, огляди та рецензії на книжки та статті з краєзнавства взагалі, його методики зокрема, та краєзнавчих праць, розроблених в прикладанні до певного краю"[85]. У статті під назвою "Бібліотечка для початкуючого краєзнавця" за авторством А.Козаченка, схваленій Українським комітетом краєзнавства, вміщено перелік найнеобхідніших книг у краєзнавчій роботі[86]. Примітно, що всі вони стосуються вивчення виробничих відносин, природи краю. Гадаємо, це не випадково і свідчить про загальну скерованість Комітету краєзнавства щодо пріоритетів у краєзнавчій роботі та його бажання бачити географіч-

ний складник у краєзнавчому русі домінуючим. Аналогічною за змістом є робота і Д.Зайцева, відмінність якої від попередньої зводиться до того, що автор не охоплює під словом "краєзнавча" лише літературу, присвячену фізичним- чи економіко-географічним регіональним студіям[87]. На бібліографічному терені в коло інтересів УКК підпадали й питання методики. Краєзнавчий комітет упродовж 1928–1929 рр. проводив детальний опис методичних матеріалів з краєзнавчої бібліографії і здійснював критичний їх огляд[88]. У планах роботи УКК з 1928 року незмінно значилися заходи методично виваженої бібліографічної роботи краєзнавців "в центрі і на місцях"[89], а з цією метою – створення бібліографічного бюро при Комітеті. Це – один з нереалізованих проектів останнього.

Як зазначалося вище, співробітництво між УКК, журналом та місцевими краєзнавчими організаціями велося не тільки на колективному рівні, але й на персональному. Матеріали їх співпраці ілюструють статті розділу "Наш край", що мають розмаїту тематику. Віддаючи перевагу розробкам у галузі економіко-, фізико-географічного краєзнавства, комітет заохочував краєзнавців до подібних дописів. У зв'язку з цим, як справедливо зазначає В.Козлов, такі питання в пресі, періодиці набули політичного характеру[90]. Втім, бібліометричний аналіз тематики статей розділу "Наш край" виявив, що лише 35% загальної площі фізичного обсягу цієї частини часопису відводиться під матеріали географічного краєзнавства, а отже, 65% – історичного змісту.

До циклу публікацій із географічного краєзнавства належать студії В. Гериновича, К. Дубняка, Г. Закревської, Ф. Козубовського, Є. Лавренка та ін. Так, на вивченні продуктивних сил, взаємозв'язку краєзнавства і районування, краєзнавства і підвищення врожайності зупиняється в своїх публікаціях проф. К. Дубняк[91]. Тему необхідності розробки питань мінеральної сировини піднімає науковий співробітник геологічного кабінету УАН Г. Закревська[92]. Геологічним дослідам на Коростенщині присвятив свою статтю тодішній директор Коростенського краєзнавчого музею, а в майбутньому – директор Інституту історії матеріальної культури АН України акад. Ф. Козубовський[93]. Дослідження рослинності цілинних степів, лісових пам'яток та їх охорони і використання в народногосподарських цілях на сторінках журналу виклав відомий геоботанік акад. АН СРСР Є. Лавренко[94]. Академік АН України С. Рудницький теж звертається у своїй статті до питання необхідності вивчення краєзнавцями виробничих сил країни[95]. Поряд із такими публікаціями, під якими стояли загальновідомі у науковому (та за його межами) світі імена, містилися дописи місцевих діячів, аматорів краєзнавчої справи[96].

Краєзнавчі матеріали з гуманітарних галузей знань багаті на об'єкт вивчення, але найбільшу частку з-поміж них складають фольклористичні, етнографічні й історико-географічні розвідки. Окремим моментам духовної культури присвячені статті відомого етнографа, фольклориста, талановитого народознавця професора В. Кравченка. Легенди і перекази волинського села, що були зібрані В. Кравченком, як і інші його дописи, є добрим матеріалом для етнографічного, фольклористичного аналізу творчості цього краю[97]. Робота викладача болгарського педтехнікуму (м. Преслав) М. Фуклєва розглядає питання взаємозв'язку окремого пласту фольклорного матеріалу – прислів'їв – з трудовими процесами у болгар[98]. Цікава своєю самобутністю стаття краєзнавця Н. Занфірової, яка наводить більше 10 зразків переказів і легенд, казок Кременчуччини[99]. Етнографічні матеріали здебільшого торкаються дослідження кустарних промислів[100], а історико-географічні – економічної географії та історичної екології[101]. На цьому не вичерпується список публікацій із питань духовної і матеріальної культури, які були опубліковані в журналі. Поодиноко зустрічаються роботи, присвячені демографії[102] та діалектології[103], що пояснюється мірою популярності цієї тематики робіт серед краєзнавців та ставлення до них редколегії журналу "Краєзнавство".

В умовах українізації актуальними стають питання розвитку національних меншин. Спочатку відділ в національних справах при НКВС УСРР (1921–1923), а по тому – Центральна Комісія національних меншостей при ВУЦВК (1924–1933)[104] були головними органами у системі державних розпорядчо-управлінських структур, які опікувалися розробленням, погодженням і впровадженням у життя законопроектів у справах національностей, вивченням їх матеріального і духовного становища. З метою популяризації і пропаганди ідей краєзнавчої роботи у національно-територіальних утвореннях УСРР ЦК національних меншин розробила і частково втілила у життя план видання періодики загального змісту з вагомою часткою краєзнавчих матеріалів грецькою, болгарською, польською, німецькою, єврейською, вірменською та іншими мовами; склала ряд звернень до місцевих органів виконавчої влади про питання підтримки ними осередків краєзнавців, що займалися вивченням історії колонізаційних процесів на українських землях; розвивала мережу власних кореспондентів у національних районах, округах; сприяла врегулюванню музейної справи, екскурсіоністики і т.д.[105]

Особливу ланку її роботи складало співробітництво з науковими установами, освітніми закладами, як-от Етнографічна комісія, Кабінет музичної етнографії, Інститут єврейської культури, Центральна польська бібліотека при ВУАН, німецький відділ ІНО м. Одеси, грецька секція Маріупольського окружного музею, Асоціація сходознавства й польської суспільності, болгарський (м. Преслав), польський (м. Київ), єврейський (м. Харків) педтехнікуми, Кабінет національних меншин при ВУАН та ін. Співпрацюючи з останнім, ЦК національних меншостей

зініціювала відкриття при Ніжинському ІНО семінару національних меншин для вивчення культури етнічних груп, методології подібної роботи[106].

Центральна комісія від самого початку створення УКК була в переліку установ, що зголосилися до постійної співпраці, демонструючи цим власне ставлення до питань краєзнавчої роботи серед національних меншин. Проблеми співробітництва потрапляють до центру уваги центральних періодичних видань,спеціальних нарад, що сприяло виробленню найоптимальніших форм, засобів і методів взаємодії краєзнавців задля реалізації спільних завдань.

Регулярно до цієї теми звертався член УКК, секретар ЦК національних меншин ВУЦВК С. - Ялі. За посадою він надсилав до журналу методичні розробки щодо проведення краєзнавчих досліджень серед національних меншостей, а як людина, що є греком за походженням, не був байдужим до історії грецької колонізації в Україні та питань історії греків новітнього часу[107]. Дві роботи професора Кам'янець-Подільського ІНО В. Гериновича, як згадувалося вище, присвячені історії заселення євреями і вірменами Поділля[108]. Відзначимо, що перу В.Гериновича належить і одна-єдина стаття в журналі, присвячена суто історії міста, а саме – Кам'янцю-Подільському (автор робить спробу провести соціотопографування міста)[109], у той час, коли історія сіл висвітлювалася активніше[110].

Важливий акцент у розвитку краєзнавчого руху ставився на поширенні краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі. Краєзнавство у руслі нових педагогічних течій стає основою для комплексного викладання усіх навчальних дисциплін різних ланок школи; дослідницьким методом навчання; окремим шкільним предметом[111]. Еклектика, якою наповнюються сфери життя суспільства, переноситься у форму і зміст системи освіти. Зміст краєзнавства в останній наповнюється експериментаторством, пропагандою розгортання історичного, географічного краєзнавчих складників, прикладним характером досліджень. Діалектично зміст визначив форму існування краєзнавства в освітній системі. Найдієвішими шляхами реалізації краєзнавства як навчальної дисципліни, наочного методу, комплексної основи стали фахові секції, кафедри, товариства, гуртки, музеї при освітніх закладах. Вони й були тими осередками, які цілеспрямовано проводили теоретичну й науково-практичну роботу на краєзнавчому терені з метою задоволення потреб нової школи[112].

У зв'язку з цим важливо відзначити і ті старання УКК та його журналу, які були спрямовані на розвиток краєзнавства в школі, що знайшло відображення у матеріалах розділів "Шкільне краєзнавство", "Життя краєзнавчих організацій". Тут можна знайти роздуми над методикою шкільного краєзнавства та практичні результати цієї справи, бо саме вона, за точним висловом Д.Зайцева, стала "гаслом нової школи", коли учневі не розказують і не показують, а "дають можливість самостійно дослідити новий факт чи явище, ... пережити радість відкриття"[113]. Журнал слугував засобом виховання патріотичних почуттів, підвищення культурного рівня, формування науково-пізнавального інтересу всіх громадян України при вивченні рідного краю.

Комітет краєзнавства підтримував і сприяв реалізації видавничих проектів місцевих краєзнавчих об'єднань. Непоодиноко зустрічаємо в архівному фонді Народного комісаріату освіти України прохання від Управління науковими установами УСРР підтримувати видавничі плани тих чи інших краєзнавчих об'єктів[114]. Як дізнаємося з часопису, свої видання в рукописному та друкованому варіанті мали Білоцерківське окружне товариство, видання якого називалися "Білоцерківщина", Лубенське наукове товариство – "Лубенщина в минулому і сучасному", Одеський комітет краєзнавства – "Вісник Одеського комітету краєзнавства", Хорольський гурток краєзнавства – "Вісті краєзнавства", гурток при Житомирському педтехнікумі – "Етнограф", наукове краєзнавче товариство при Новоолександрівській трудшколі – "По рідному краю", Ізюмський музей "Старовинності Ізюмщини", Тульчинське краєзнавче товариство – "Тульчинщина", Кабінету вивчення Уманьщини – "Туманщина", краєзнавчий гурток Кременчуцького педтехнікуму – "Кременччина" та багато інших[115].

На сторінках журналу піднімалися питання, що проливали світло і на недоліки в краєзнавчому русі України. Не було створено в межах усієї України єдиного науково-методичного й організаційного осередку, який займався б розвитком краєзнавства. Не на належному рівні знаходились узагальнення й систематизація регіональних даних для вивчення історії, географії України в цілому. Так і не проводилися щопіврічні пленуми, щорічні конференції, так і не відбувся з'їзд краєзнавців. Мало зверталося уваги на розроблення тем науково-методичного, науково-теоретичного змісту. З початком 30-х років через репресії українського краєзнавства згорнули свою діяльність Український комітет краєзнавства та його журнал.

І все ж поява перших номерів часопису "Краєзнавство" стала помітною подією у середовищі діячів краєзнавчого руху в УСРР, що знайшла відбиток у рецензійних бібліографічних замітках як вітчизняних так і зарубіжних періодичних, книжкових видань. Вражає одностайність в оцінюванні діяльності Українського комітету краєзнавства: "... про діяльність УКК дуже мало чого було чути"[116] (до видання часопису – *В. Б.*), "... К-т краєзнавства не дуже квапиться з роботою"[117], "...є всі підстави думати (після появи перших одиниць друкованого органу УКК – *В. Б.*), що українське краєзнавство, *нарешті* (виділено нами), стає на певний шлях"[118] та ін. Натомість

різною є оцінка номерів часопису: від схвалення з незначними заувагами (М. Павлов-Сільванський, П. Ковалівський) до заперечення з окремими визнаннями слушності структури форми і змісту тексту, журналістської схеми періодичного органу (С. Дложевський)[119]. Зауваження, які тут зустрічаються, варто оцінювати і з погляду конкретного моменту, оскільки з часом журнал зовнішньо і внутрішньо зазнає змін, і взагалі з позицій усього часу його існування, бо, наприклад, рекомендація С. Дложевського щодо важливості використання зарубіжного досвіду в царині розвитку краєзнавства і його періодики, запозичування досягнень давніх центрів вітчизняної краєзнавчої справи[120] не знайшла відгуку у практиці редакційної колегії до останніх номерів існування її журналу.

Дослідження історії організаційно-видавничої діяльності УКК щодо власного часопису "Краєзнавство", аналіз його форми і змісту, відстеження мережі взаємозв'язків і системи взаємопосилань на рівні журнал – аудиторія – суспільство – журнал дають підстави для висновку про важливе значення періодичного видання для розвитку краєзнавчого руху в УСРР наприкінці 1920-х – початку 1930-х років.

Поява у квітні 1927 року першого номера друкованого органу УКК стала подією, з якою більшість дослідників історії українського краєзнавства пов'язують початок нового етапу його розвитку. Заснування й існування журналу "Краєзнавство" було викликане необхідністю задоволення потреб краєзнавчої справи, науки, суспільства. Центральний, республіканського значення часопис став засобом, що уможливив спілкування учасників краєзнавчого руху, організуючи їх відносини у площині спільних інтересів. Комунікативність журналу полягає в необхідності спілкування структурних одиниць краєзнавчого руху між собою для успішнішого розгортання його сутнісно-орієнтуючого, наукового пошуку, досягнення конкретних результатів. Часопис "Краєзнавство" став каналом поширення відомостей про краєзнавче середовище, труднощі, творчі наукові здобутки його розвитку.

Періодичний орган УКК слід розглядати як каталізатор формування нових цінностей краєзнавства, стереотипів, установок, мотивів, дій його учасників, які відповідали б генеральним концепціям народжуваних марксистсько-ленінськими методологічними схемами.

Однією зі складових комунікаційного процесу, зорганізованого Комітетом краєзнавства через журнал, є афіліативний момент: соціально-психологічне формування почуття причетності в учасників краєзнавчої справи до задоволення політичних, економічних, культурних потреб життя суспільства, розвитку науки.

Прагнення редакції зреалізувати масові комунікаційні акти не завжди мали успішну практику, що пояснюється недосконалістю методики розгортання стратегії і тактики дій УКК, слабкістю каналів спілкування між учасниками краєзнавчого руху, внутрішньою малозапитаністю краєзнавчим загалом нових орієнтирів розвитку, пропонованих Комітетом краєзнавства.

Серед тих, хто став активним учасником творення журналу – відомі у різних галузях знань учені, громадські діячі В. Геринович, К. Дубняк, Д. Зайцев, В. Кравченко, М. Криворотченко, Ф. Козубовський, Є. Лавренко, П. Погребняк, С. Рудницький, О. Яната та ін.; наукові і громадські установи, об'єднання варіативних територіальних масштабів охопленості, профільних орієнтацій.

Домінуючою внутрішньою формою подачі змісту у часописних текстах є пояснення факту, явища, події, ситуації, проблеми шляхом опису; інтерпретація, аргументація причинно-наслідкової вмотивованості у викладі результатів дослідження. Практичні студії кількісно переважають над теоретичними, а у них фактографізм, конкретика – над аналізом, синтезом, узагальненнями.

Зміст публікацій розгортався навколо географічних та історичних краєзнавчих тем. Більшість співробітників редакції належала до прихильників проведення перших з них за тематикою, практичних – за вихідним результатом краєзнавчих студій. Через це журнал став також провідником ідей географічного краєзнавства. Помітний вплив на формування програми і змісту часопису "Краєзнавство" мали й інші дописувачі, окрім редакційного органу. Тому поряд із розробками з географічного краєзнавства чільне місце у виданні посіли матеріали історико-краєзнавчого змісту.

Поміж історичних краєзнавчих розробок, що знайшли місце на сторінках журналу, присутні дописи фольклористичної, етнографічної, діалектологічної, урбаністичної, історико-географічної тематики. Етнографічні дослідження зцентровуються навколо тем, що мають за об'єкт певну ланку територіально локалізованого виробничого процесу; фольклористичні, діалектологічні – навколо регіональних розрізнень духовної складової життя українців, національних меншин в УСРР; урбаністичні – ролі міст у процесі освоєння земель, опису "посереднього" і звичайного в мікроісторії, а основними тематичними напрямками історико-географічних краєзнавчих, регіональних робіт, уміщених у журналі, є економічний та екологічний.

Ствердження УКК, його журналом у краєзнавчому руслі названих вище студій сприяло довершенішому складанню картини історії окремих земель, наукової інфраструктури для написання суцільної історії України. Історико-регіональні надбання відкривали нові наукові горизонти для загальної історії, що знаходила через них підтвердження чи заперечення власним фактам, подіям, процесам, законам і закономірностям, які стають зрозумілішими у середовищі конкретних здобутків. Відсутність через суб'єктивні й об'єктивні причини контакту між УКК і ВУАН стала на заваді співпраці провідного центрального краєзнавчого органу та найавторитетніших академічних

структур у галузі історико-регіональних вивчень, що негативно позначилося на результативності їх діяльності. Отже, загальний і водночас різнотематичний за змістом часопис слугує джерелом інформації про стан і розвиток історико-краєзнавчих, регіональних досліджень.

Матеріали часопису "Краєзнавство" яскраво віддзеркалюють і таке ставлення до краєзнавства, за якого те сприймалося невід'ємною частиною освітньо-виховної системи у вигляді наочного методу викладання, самостійного навчального курсу, комплексної системи організації навчання.

Журнал зробив внесок у розвиток української бібліографії, розробляючи методичні засади проведення тематичного бібліографування краєзнавчої книги.

Аналіз часопису УКК підтверджує його важливість як носія інформації про загальні тенденції розвитку української краєзнавчої справи у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр., її науково-методичні, теоретико-методологічні засади, термінологічний аспект буття, практичні здобутки. Використання його матеріалів є необхідною умовою вичерпного пізнання розвитку науки та суспільства у вказаний проміжок часу. Журнал "Краєзнавство" є таким історичним джерелом, яке здатне збагатити історіографічне, історичне відтворення функціонування організацій, зміст категорій і форм історичної науки, виявити різноаспектні відрізнення тієї епохи, простежити входження нових наукових пріоритетів у краєзнавство. Журнал УКК виступив активним пропагандистом наукового, прикладного, освітнього і суспільно значущого характеру краєзнавства.

Тривалому виданню "Краєзнавства" перешкодили репресії краєзнавчого руху в УСРР у цілому, членів УКК зокрема; слабка матеріальна база функціонування журналу; відсутність зацікавленості у його існуванні з боку владних та управлінських структур країни. Даниною поваги до журналу УКК, репресованого у 1930-і роки, стало відродження однойменного видання у 1993 році. Його новими засновниками стали Всеукраїнська спілка краєзнавців та редакція журналу "Пам'ятки України". У зверненні до читачів редакційна колегія часопису зазначила, що основним завданням їхнього періодичного органу є пробудження синівських почуттів до батьківської домівки, материнської пісні, утвердження у нашому сьогоденні єдності всіх українців. Досвід і традиції часопису в результаті слушної творчої, наукової інтерпретації можуть послугувати у практиці продовження видання "Краєзнавства".

Примітки

1. Лазарис А. 1-а Всеукраїнська конференція краєзнавства // Шлях освіти. – 1925. – № 5 – 6. – С. 251-252.
2. Доповідна записка керівника науково-дослідної кафедри мовознавства, професора ХІНО Д. Зеленіна до Наукового комітету Головпрофосвіти НКО України про "скликання краєзнавців" // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 85; Зеленин Д. Объяснительная записка к смете по организации и созыву первого Всеукраинского съезда по краеведению в Киеве (в апреле 1924г.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 1216. – Арк. 7.
3. Доповідна записка керівника науково-дослідної кафедри мовознавства, професора ХІНО Д. Зеленіна до наукового комітету Головпрофосвіти НКО України про "скликання краєзнавців" // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 85.
4. Звідомлення до пленуму // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 406. – Арк. 23.
5. Виписка з протоколу ч. 6 засідання Президії Укрголовнауки 14 лютого 1925 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 406. – Арк. 20.
6. Звідомлення до Пленуму // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 406. – Арк. 23.
7. Проект положення про Всеукраїнську нараду по краєзнавству // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 406. – Арк. 21; Програма наради // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 406. – Арк. 22.
8. Там само.
9. Проект положення про Всеукраїнську нараду по краєзнавству // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 406. – Арк. 21.
10. *Лазаріс А.* Українське краєзнавство і перспективи його розвитку // Радянська освіта. – 1925. – № 5. – С. 49-51.
11. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. – 1925. – № 6-7. – С. 109.
12. *Белецкая В.* Первая Всеукраинская краеведческая конференция // Известия ЦБ краеведения. – 1925. – №4. – С. 122.
13. *Козаченко А.* Старе й сучасне краєзнавство // Знаття. – 1925. – № 26-27. – С. 11-12.
14. *Лазарис А.* 1-а Всеукраїнська конференція краєзнавства // Шлях освіти. – 1925. – № 5-6. – С. 251-254.
15. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. – 1925. – № 6-7. – С. 110; *Лазарис А.* 1-а Всеукраїнська конференція краєзнавства // Шлях освіти. – 1925. – № 5-6. – С. 254.
16. Склад Українського комітету краєзнавства // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 406. – Арк. 1.
17. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. – 1925. – № 6-7. – С. 110.
18. Положення про Український комітет краєзнавства // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 566. – Арк. 62-62 зв.

19. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. – 1925. – № 6-7. – С. 110.
20. Там само.
21. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. – 1928. – № 6-10. – С. 91; Склад Українського комітету краєзнавства // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 406. – Арк. 1; Див.: Дод.А.
22. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року //К. – 1928. – № 6-10. – С. 90.
23. Там само.
24. *Большаков А. М.* Введение в краеведение. – Л.: Прибой, 1929. – С. 164.
25. Операційний план на 1925 –26 рр. Головнауки // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1156. – Арк. 47.
26. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. – 1928. – № 6 –10. – С. 92; *Ковалівський П.* "Краєзнавство": щомісячний орган Українського комітету краєзнавства. Ч.ч.1та 2. 1927 рік // Червоний шлях. – 1927. – № 9-10. – С. 241; *Криворотченко М.* Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. – № 1. – С. 4.
27. *О.В.[етухов].* Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція 28 –31 травня 1925 р. // Життя й революція. – 1925. – № 6-7. – С. 296.
28. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. – 1928. – № 6-10. – С. 92.
29. Там само.
30. *Ковалівський П.* "Краєзнавство": щомісячний орган Українського комітету краєзнавства. Ч. ч. 1 та 2. 1927 рік // Червоний шлях. – 1927. – № 9-10. – С. 241.
31. *Васильков Г.* Видавництво "Пролетарий" // Червона преса. – 1925. – №3. – С. 76.
32. Постанова Колегії НКО "Про розвиток і зміцнення краєзнавчої роботи" // Декадник краєзнавства: Зб. статей. – Х.: Рад. школа, 1932. – С. 37.
33. *Боровинский Ю. М.* Против местного национализма в краеведении // За марксизм в советском краеведении: Сб. статей. – М., Л.: Госсоцэкиз, 1931. – С. 134.
34. *Мацковский М. С.* Проблема понимания читателями печатных текстов (социол. анализ): Автореф. дис... канд. филос. наук: 09. 00. 09 / Моск. госуниверситет. – М., 1973. – С. 24.
35. Пересічна орієнтаційна калькуляція для періодичних видань [1929–1930] // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 537. – Арк. 189.
2. Социология журналистики: Теория, методология, практика /*Е. П. Прохоров, И. Д. Фомичева, Л. Г. Свитич* и др./ Под ред. *Е. П. Прохорова.* – М.: Изд-во Моск. ун –та , 1981. – С. 18.
36. *Прохоров Е. П.* Журналистика – "четвертая власть"? (СМИ как социальный институт) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10. Журналистика. – 1993. – №2. – С. 5
37. Від редакції // К. – 1927. – № 1. – С. 1.
38. *Криворотченко М.* Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. – № 1. – С. 3.
39. Примітка. Тут і далі всі бібліометричні розрахунки подаються в округленому обчисленні. Загальна площа фізичного обсягу прораховувалася за розділами "Загальний", "Методика краєзнавчої роботи", "Шкільне краєзнавство", "Наш край", "Краєзнавча бібліографія", "Керуючі матеріали", "Життя краєзнавчих організацій". До уваги не бралися анонсні матеріали часопису, обсяг яких складає 2%, а також однорідність шрифту тексту.
40. Социология журналистики: Теория, методология, практика / *Е.П.Прохоров, И.Д.Фомичева, Л.Г.Свитич* и др./ Под ред. *Е.П.Прохорова.* – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 51.
41. *Петров М. К.* Социально–культурные основания развития современной науки. – М.: Наука, 1992. – С. 27.
42. Там само.
43. *Нечиталюк М. Ф.* Про методику вивчення та принципи видання пресових текстів (деякі питання текстології) // Українська періодика: історія і сучасність. Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р.; / Ред. кол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та ін. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 1995. – С. 22.
44. Криворотченко Михайло Григорович // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.3872. – 39 арк.; Бездрабко В. М. Криворотченко й ідея соціального музею // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. пр. молодих вчених. – Х.: Б.в., 1997. – Вип.2. – С. 14 -19.
45. Криворотченко Михайло Григорович // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.3872. – Арк. 9-21.
46. Там само.
47. *Криворотченко М.* Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. – № 1. – С. 2-5; *Його ж.* Місто і краєзнавство // К. – 1928. – №4. – С. 1-4; *Його ж.* Організаційні форми краєзнавчого руху // К. – 1928. – №5. – С. 1–5 та ін.
48. *Криворотченко М.Г.* Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. – №1. – С. 2-5; *Його ж.* До жовтневих роковин //К. – 1927. – №2. – С. 1-3; *Його ж.* Чергові завдання: До обліку краєзнавчих об'єктів // К. – 1928. – №2-3. – С. 1-4; *Його ж.* До справи соціалістичного змагання //К. – 1929. –№1 –2. –С. 1 –4; *Його ж.* На порозі третього року // К. – 1930. – №1-5. – С. 1-3.
49. *Дубняк К.* Підвищення врожайності і краєзнавство // К. – 1928. – №6-10. – С. 1-4; *Левицький М.* До скликання всеукраїнського

краєзнавчого з'їзду // К. – 1929. – №3-10. – С. 1-4; *Яната О.* Державні завдання краєзнавства // К. – 1928. – №1. – С. 1-3.
50. *Рудницький С.* Радянська туристика: Одна з підойм краєзнавства // К. – 1928. – №2-3. – С. 8
51. *Дубняк К.* Вивчення продуктивних сил і краєзнавство // К. – 1927. – №1. – С. 5-9; *Його ж.* Районування й краєзнавство // К. – 1927. – №2. – С. 4-8; *Його ж.* Підвищення врожайності і краєзнавство // К. – 1928. – №6-10. – С. 1-4.
52. *Геринович В.* До історії шовківництва на Західній Придністрянщині (в межах УСРР) // К. – 1929. – №3-10. – С. 69-74.
53. *Геринович В.* Вірмени у Кам'янці // К. – 1928. – №1. – С. 20-25; *Його ж.* Євреї у Кам'янці (до історії заселення Кам'янеччини) // К. – 1929. – №3-10. – С. 44-48; *Його ж.* Кам'янець на Поділлі // К. – 1930. – №1-5. – С. 8-16; *Його ж.* Наші Товтри // К. – 1930. – №1-5. – С. 16-29.
54. *Соловей Д.* З нотаток подорожнього // К. – 1927. – №3. – С. 24-25; *Його ж.* Село Кишінька (Кременчуцька округа) //К. – 1930. – №1-5. – С. 36-53; *Його ж.* До опису виробництва самогону на селі. План до опису виробництва самогонки на селі // К. – 1928. – №4. – С. 8-11.
55. Ялі Сава Георгійович // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 8970. – Спр. – Арк.1-3.
56. *Скрипник Т. А.* Етнографічні музеї України. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 158.
57. *Кочергин А., Коган В.* Проблемы информационного взаимодействия в обществе: филос.-социол. анализ. – М.: Наука, 1980. – С. 57-59; 55-60.
58. *Верховская А. И.* Письмо в редакцию и читатель. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – С. 56-57; *Фомичёва И. М.* Печать, телевидение и радио в жизни советского человека. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 100.
59. *Фомичёва И. М.* Печать, телевидение и радио в жизни советского человека. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 101.
60. *Грушевський М.* Бережения і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. – 1925. – № 5. – С. 3 -13; *Лобода А.* Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // ЕВ. – 1925. – Кн. 1. – С. 1-11; *Петров В.* Місце фольклору в краєзнавстві // ЕВ. – 1925. – Кн.1. – С. 12-21.
61. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. – 1925. – № 6-7. – С. 110.
62. *Криворотченко М.* Чергове завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. – №1. – С. 2-5; *Його ж.* На порозі третього року // К. – 1930. – №1-5. – С. 1-3.
63. *Дубняк К.* Вивчення продуктивних сил і краєзнавство // К. – 1927. – № 1. – С. 5-9; *Його ж.* Районування і краєзнавство // К. – 1927. – № 2. – С. 4-8; *Левицький М.* До скликання всеукраїнського краєзнавчого з'їзду // К. – 1929. – № 3 –10. – С. 1-4; *Яната О.* Державні завдання краєзнавства // К. – 1928. – № 1. – С. 1-3 та ін.
64. *Зайцев Д.* Методика краєзнавчої роботи // К. – 1927. – № 3. – С. 2-4.
65. Там само.
66. Там само.
67. Там само. – С. 2-3.
68. *Бездрабко В.* Методико-теоретичні проблеми на сторінках часопису "Краєзнавство" (1927-1930) //К.- 1995.- № 1-4. – С. 16-18.
68. *Криворотченко М.* Радянське краєзнавство в умовах соціалістичної реконструкції // Декадник краєзнавства: Зб. статей. – Х.: Рад. школа, 1932. – С. 5.
69. *Бездрабко В.* Журнал "Краєзнавство" як джерело інформації з історико-краєзнавчих питань // Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30 –летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения) 1 –2 ноября 1994 г. – Х.: Б.и., 1994. – С. 114-115.
70. Статут краєзнавчих товариств // К. – 1927. – №1. – С. 36.
71. *Тронько П. Т.* Развитие исторического краеведения на Украине: опыт, проблемы, перспективы // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сб. статей. – К. Наук. думка, 1991. – С. 9.
72. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. – 1928. – № 6-10. – С. 93.
73. Там само
74. Там само.
75. *Медведев В. А.* Развитой социализм: Вопросы формирования общественного сознания. – М.: Политиздат, 1980. – С. 86.
76. *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – С. 350.
77. Загальні підсумки // Бібліотечний журнал. – 1925. – №3. – С. 22
78. *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – С. 346-348.
79. *Лазарис А.* 1-а Всеукраїнська конференція краєзнавства //Шлях освіти. – 1925. – №5-6. – С. 254.
80. *Іваницький В. Ф.* Підготування наукових робітників у галузі бібліотекознавства та бібліографії // Бібліотечний збірник. – 1927. – № 3. – Ч.2. – С. 93-105.
81. *Отамановський В. Д.* Бібліографія краю ("топобібліографія"), як одне з основних завдань наукової бібліотеки, та організація топобібліографічної праці на Україні // Бібліотечний збірник. – 1926. – № 1. – С. 78-81; *Постернак С.* Стан і перспективи

наукової праці на Україні та погодження її з працею наукових установ СРСР // Життя й революція. – 1925. – №2. – С. 37-39; *Ясинський М.* Чергова краєзнавча робота бібліотек // Зоря. – 1925. – №1. – С. 21-22; *Його ж.* Реальні можливості бібліотек в краєзнавчій роботі // Зоря. – 1925. – №5. – С. 20-21; *Його ж.* Краєзнавча робота Всенародної бібліотеки // Зоря. – 1925. – №5. – С. 23-25; *Його ж.* Створення в наукових бібліотеках України краєзнавчих осередків і організація бібліографії продуктивних сил / / Бібліотечний збірник. – 1926. – № 1. – С. 68-78; *Його ж.* Головні моменти з історії української бібліографії // Бібліотечний збірник. – 1927. – № 3. – С. 8-34 та ін.

82. *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – С. 353.
83. Там само. – С. 350.
84. *Козаченко А.* Краєзнавча бібліографія. Бібліотечка для початкуючого краєзнавця // К. – 1927. – № 1. – С. 32.
85. Там само. – С. 32-34.
86. *Зайцев Д.* Бібліотека краєзнавця-натураліста // К. – 1928. – № 6-10. – С. 83-87.
87. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. – 1928. – № 6-10. – С. 94.
88. *Козаченко А.* Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках // К. – 1927. – № 3. – С. 11-15.
89. *Козлов В. Ф.* Вопросы исторического краеведения в журнале "Советское краеведение" (1930–1936) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. статей. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 49.
90. *Дубняк К.* Вивчення продуктивних сил і краєзнавство // К. – 1927. – № 1. – С. 5-9; *Його ж.* Підвищення врожайності і краєзнавство // К. – 1928. – № 6-10. – С. 1-4 та ін.
91. *Закревська Г.* Мінеральна сировина Київської округи // К. – 1928. – № 6-10. – С. 33-45.
92. *Козубовський Ф.* Геологічні досліди на Коростенщині // К. – 1928. – № 5. – С. 11-18.
93. *Лавренко Є.* Рослинність цілинних степів України і їх охорона // К. – 1928. – № 6-10. – С. 20-32; *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 3-10. – С. 10-30.
94. *Рудницький С.* Радянська туристика: Одна з підойм краєзнавства // К. – 1928. – № 2-3. – С. 8-13.
95. *Фещенко А.* Корсунські острови та їх околиця // К. – 1928. – № 4. – С. 13-19; *Якуша Я.* Територія Дніпрових порогів (географічний нарис) // К. – 1928. – № 2-3. – С. 22-45 та ін.
96. *Кравченко В.* Легенди і перекази волинського села // К. – 1929. – № 3-10. – С. 48-57.
97. *Фуклєв [М.].*Прислів'я та приказки в трудовому процесі болгарських колоній Мелітопольщини // К. – 1928. – № 1. – С. 13-15.
98. *Занфірова Н.* З побуту Кременччини (с. Куцеволівка) // К. – 1928. – № 4. – С. 29-32; №5. – С. 18-25; *Його ж.* Казки та оповідання села Куцеволівка (Кременччина) // К. – 1929. – № 3-10. – С. 58-69.
99. *Сав'як І.* Чинбарство м. Новомосковська: історично-економічний нарис // К. – 1927. – № 2. – С. 21-26; *Соловей Д.* З нотаток подорожнього // К. – 1927. – № 3. – С. 24-25; *Черняк К.* Килимарство на Коростенщині // К. – 1929. – №3-10. – С. 13-44; *Устенко М.* Ознаки цехового побуту в с. Дибинцях на Білоцерківщині // К. – 1930. – № 1-5. – С. 60-62.
100. *Горват М.* До справи відродження шовківництва на Харківщині //К. – 1929. – №1-2. – С. 44-48; *Молоків-Журський П.* Кременчуцька беконна фабрика //К. – 1928. – №2-3. – С. 14-22; *Тисаревський С.* Вимерлі та вимираючі звірі Лубенщини //К. – 1928. – №1. – С. 10-13 та ін.
101. *Ворожбит Г.* До справи вивчення причин дитячої смертності на селі (з анкетою) // К. – 1929. – № 1-2. – С. 4-9.
102. *Пашківський А.* Спроба опису деяких діалектовідмін на Білоцерківщині // К. – 1928. – № 6-10. – С. 52-56; *Його ж.* "Блатні" слова в обіхідці білоцерківської шкільної молоді // К. – 1929. – № 3-10. – С. 74-77.
103. Випис із протоколу 239/129 малого засідання Президії ВУЦВК від 14 грудня 1923 р. // ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк.58.
104. Постановления... // Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8-11 января 1927 года. – Х: Б.и., 1927. – С. 180-215.
105. *Рихлік Є.* Кабінет нацмен // Вісті ВУАН. – 1930. – №2. – С. 40.
106. *Ялі С.* Краєзнавча робота нацменшостей // К.– 1927. – № 1. – С. 16-17; Його ж. До справи вивчення грецького населення на Україні // К. – 1927. – № 2. – С. 30-33; *Його ж.* До історії грецької колонізації на Україні (в зв'язку з 150-ми роковинами переселення греків з Криму на Азовське узбережжя) // К. – 1928. – № 6-10. – С. 57-68; *Його ж.* З наслідків здійснення національної політики в АМСРР // К. – 1929. – № 1-2. – С. 49-58 та ін.
107. *Геринович В.* Вірмени в Кам'янці // К. – 1928. – № 1. – С. 20-25; *Його ж.* Євреї в Кам'янці (до історії заселення Кам'янеччини) // К. – 1929. – № 3-10. – С. 44-48.
108. *Геринович В.* Кам'янець на Поділлі // К. – 1930. – № 1-5. – С. 8-16.
109. *Лутай Ф.* До історії заснування села Жеребця на Запоріжжі та заселення Жеребецького району (по матеріалах для історично-статистичного опису, зібраних на підставі церковного архіву Миколаївської церкви с. Жереб-

ця) // К. – 1927. – № 3. – С. 23-27; *Соловей Д.* Село Кишінька (Кременчуцька округа) // К. – 1930. – № 5. – С. 36-53; *Тарновський Д.* До історії заселення річки Вовчої // К. – 1928. – № 4. – С. 25-28 та ін.

110.*Бездрабко В.* Досвід історіографії з актуальних питань краєзнавчої педагогіки / / Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. праць молодих вчених. – Х.: Б.в., 1998. – Вип. 3. – С. 15.

111.*Бездрабко В.В.* ХІНО та журнал "Краєзнавство" // Українська періодика: історія та сучасність. Матеріали ювіл. наук. конф., присвяченої 70-річчю багатотиражної газети "Харківський університет" – Х.: Вид-во Харк. ун-та, 1998. – С. 31-38.

112.*Зайцев Д.* Краєзнавство і шкільний програм // К. – 1927. – № 1. – С. 9.

113.До управління науковими установами УРСР від УКК // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Спр. 434. – Арк. 78.

114.Волинська округа // К. – 1927. – №1. – С. 24; *Геринович В.* Кам'янецька оруга // К. – 1927. – №1. – С. 27; *Зеленський І.* Лубенський педтехнікум // К. – 1928. – № 6-10. – С. 49; Ізюмська округа // К. – 1927. – №1. – С. 25; Лубенська округа // К. – 1927. – №1. – С. 26; *Молоків-Журський [П.]* Кременчуччина // К. – 1928. – №2-3. – С. 48; *Молоків-Журський П.* Кременчуцька округа: Рік праці Кременчуцького краєзнавчого товариства // К. – 1928. – №6-10. – С. 74; Одеська округа // К. – 1927. – №1. – С. 30 та ін.

115.*Ковалівський П.* "Краєзнавство": щомісячний орган Українського комітету краєзнавства. Ч.ч. 1. та 2. 1927 рік // Червоний шлях. – 1927. – №9-10. – С. 241.

116.Краєзнавство: [Бібліографія] // Погода й життя. – 1927. – №.5-6. – С. 91.

117.*Павлов-Сильванский Н.* Новый этап в развитии краеведческого движения на Украине // Известия ЦБ краеведения. – 1927. – №5. – С. 152.

118.*Дложевський С.* "Краєзнавство": щомісячний орган Українського комітету краєзнавства; Харків, №№1, 2, 3, 1927 // ЕВ. - 1928. – Кн. 6. – С. 115-117.

119.Там само. – С. 116.

Summary:

The young researcher investigates the original aspect of Ukrainian historical and ethnographical movement of the 20-30 of the 20 century. She shows the activity of the Ukrainian Ethnographical Committee, its periodical "Regional geography" in the working out of scientific and methodological principles of organisation of regional geographical movement. This most valuable terminological aspect of periodicals of that time.

Key words: Ethnographical Committee, all-Ukrainian conference, the scheme of organisation, methogical management, functional activity, historical method of heuristic, bibliography.

УДК 908(477) "19":371

Савчук В.О. (м. Кам'янець-Подільський)

ПРОБЛЕМИ ТА РОЗВИТОК ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ У 20-Х-30-Х РР. XX СТ.

Автор статті торкається проблем шкільного краєзнавства в Україні в 20-х-30-х рр. XX ст. Досліджуючи становлення краєзнавчої справи у школах України особливо на Поділлі, акцентує увагу на участі у цій роботі шкільних педагогів, науковців вищих навчальних закладів. Наголошує на практичних результатах краєзнавчих досліджень.

Ключові слова: *регіональний рівень, шкільне краєзнавче об'єднання, збереження пам'яток історії та культури, пріоритети, репресії.*

Розвиток незалежної української держави на рубежі III тисячоліття потребує максимального використання всіх наявних чинників, що консолідують суспільство, об'єднують його навколо звгальнонаціональних пріоритетів. Таким пріоритетом є розвиток історико-краєзнавчого руху у всіх його розгалуженнях. Зокрема, такого як шкільне краєзнавство. Зазначимо, що шкільне краєзнавство має свою давню традицію і глибокі корені. Воно особливого розквіту здобуло у XX сторіччі розвинувшись з окремих маленьких структур у загальнодержавний рух.

Розвитку шкільного краєзнавства на сучасному етапі надається виключної уваги. Воно виступає важливим компонентом національної доктрини у розвитку освіти прийнятої II- м Всеукраїнським з'їздом працівників освіти 7-9 жовтня 2001 року. В ній, зокрема, зазначається „що освіта має активно сприяти формуванню нової цілісної системи суспільства – відкритої, варіативної, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної забезпечити становлення громадянина та патріота".[1] Безсумнівну у реалізації цього ключового завдання системи виховання значна роль належить краєзнавству.

Ця думка переслідується і у програмі розвитку краєзнавчої сфери прийнятої Кабінетом Міністрів України 2 червня 2002 року, яка передбачає комплекс різноманітних заходів по активізації історико-краєзнавчого руху на загальнодержавному та регіональному рівнях.[2] Серед них належне місце посідає узагальнення набутого досвіду функціонування шкільного краєзнавства, особливо у 20-30-х рр. XX ст.

Підкреслимо, що стан шкільного краєзнавства у цей період був у полі зору як тогочасних дослідників так і практиків. У 20-х роках вийшли такі оригінальні праці як „Вопросы краеведения в школе", яка побачила світ у 1926 році у Ленінградському видавництві Брокгауз – Єфрон, „Краєзнавство в трудовій школі" (автори Волобуїв, Мостовий 1926 р.), „Краєзнавство у школі"(автор Л.Миловидов 1929 р.) та ін. Як бачимо, узагальнення місця шкільного краєзнавства у системі духовних цінностей українського народу велося досить активно та різнопланово. Не дивлячись на певну заангажованість ці праці і до сьогодні мають значну історичну та педагогічну цінність.

У цих та інших працях багато сюжетів відносяться до шкільного краєзнавства Поділля, яке за своїм змістом, спрямованістю, методами та формами роботи мало свої регіональні відмінності. Вони полягали в тому, що шкільне краєзнавство на Поділлі мало місцеве підгрунтя. Його фундаторами були такі видатні постаті подільського краєзнавства, як А.І.Димінський, який співпрацював з такими етнографами як П.П.Чубинським, М.П.Драгомановим, Подільським єпархіальним історико-статистичним комітетом. Його доробок складав 2500 пісень, 2000 казок, 2000 приказок і загадок, тощо.[3] Не менш вагомою була постать К.В.Широцького, мистецтвознавця, етнографа, професора Кам'янець-Подільського університету. Він був учасником 7-ми подільських експедицій (1909-1914 рр.). З яких передав до музею етнографії в Петербурзі більше 1000 матеріалів.[4] Свій слід у подільському краєзнавстві залишив І.О.Шипович священик, археолог, етнограф.

Вплив на розвиток шкільного краєзнавства на Поділлі на початку 20-х років мав досвід проведення Всеросійських конференцій з краєзнавства. Скажімо, у 1924 році під час проведення чергової конференції у Москві працювала виставка шкільного краєзнавства, результати якої жваво обговорювалися як у періодичній пресі так і серед численних відвідувачів.

Останнє шкільне подільське краєзнавство на початку 20-х років формувалося у період гострого громадянського протиборства. На теренах цього краю точилися жорстокі бої під час яких нищилися цінні пам'ятки історії та культури, історичні документи, бібліотеки тощо. І на захист їх підносила голос вчительська, батьківська громадськість, школярі з різних районів Поділля. Це засвідчує тогочасна періодична преса у які подавалися звіти про діяльність Комітету охорони пам'яток.

В перший половині 20-х років шкільне краєзнавство на Поділлі відпрацьовувало організаційні структури, формувало мету та завдання, які випливали із потреб тогочасної школи. Однак, результативність роботи шкільних краєзнавчих об'єднань стримувалася широкою дискусією, яка розгорнулася серед тогочасних організаторів краєзнавчого руху про зміст краєзнавства в цілому, про його пріоритети та завдання. Ці дискусії надто торкалися

проблем школи, де краєзнавство розглядалося з однієї сторони як метода, з іншої як дисципліна. Ці теоретичні пошуки негативно впливали на процеси консолідації шкільного краєзнавства.

Про це засвідчує унікальна праця відомого подільського краєзнавця Валентина Дмитровича Отомановського „Краєзнавство на Поділлі", опублікована у 1926 році. У ній, серед іншого наводяться численні факти ініціатив як учителів так і учнів у створенні краєзнавчих гуртків, музеїв, проведення екскурсій та інших форм краєзнавчих пошуків. Цінність постаті В.Д. Отомановського в шкільному краєзнавстві Поділля полягає ще й в тому, що створений ним Кабінет виучування Поділля до своєї роботи активно залучив краєзнавців шкіл, завдяки їх внеску була створена низка праць з природи, геології, економіки, культури, археології Поділля, які досі не мають подібного в українській історіографі з точки зору комплексного дослідження цього унікального регіону.

У 20-х роках виникла плеяда вчителів краєзнавців які своїм невтомним пошуком організовували шкільну молодь, громадськість міст і сіл на пошук та збереження пам'яток історії та культури, дослідження природи і економіки краю. Це зокрема, О.О.Кривицький краєзнавець, член Ради Всеукраїнського етнографічного товариства. Вчителюючи в початковій школі села Озаринці він на початку 20-х років заснував перший краєзнавчий музей на Поділлі при школі, започаткував діяльність учнівських природничих, фольклорно-етнографічних гуртків. Діяльність цих краєзнавчих формувань була спрямована на вивчення історії, археології, геології, флори, фауни, фольклору та етнографії Могилівщини.[5]

Не менш активну роботу проводив директор школи села Вила-Ярузька Могилів-Подільського району М.С.Котенко-Шевченко. З його ініціативи та за участю краєзнавців школи села було обладнано при школі археологічний та геологічний музеї. Він став ініціатором археологічних розкопок скіфського городища, збору народних пісень, казок, прислів'їв, приказок. Активно працював на терені шкільного краєзнавства І.Ч.Зборовський, який вже у 1918 році організовує краєзнавчий музей в Бершаді, а 1927 році в Тульчині. Тут же цим невтомним дослідником краю було реставровано будинок в якому проживав декабрист П.І. Пестель. Нажаль, І.Ч.Зборовський зазнав політичних репресій і загинув на засланні.

Чимало в організації шкільного краєзнавства зробив Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, який з другої половини 20-х років очолив відомий учений –краєзнавець В.О.Геринович. Цей заклад ініціював створення Кам'янець-Подільського наукового товариства серед членів якого були вчителі місцевих шкіл. При цьому ІНО діяла низка гуртків краєзнавчого спрямування, а сам В.О.Геринович очолив регіональний Комітет краєзнавства, який опирався у своїй діяльності на шкільні осередки регіону.

За ініціативою Комітету краєзнавства в Кам'янець-Подільському окрузі була створена низка метрологічних станцій, проведені археологічні розкопки, екскурсії по Подільських Товтрах, на основі яких опубліковано в республіканській та місцевій пресі оригінальні краєзнавчі праці. Така активність Кам'янець-Подільських краєзнавців була високо оцінена журналом „Краєзнавство" і визнана за взірець як з точки зору організації, так і з точки зору ефективності діяльності.

Початок 30-х років негативно позначився на розвитку шкільного історико-краєзнавчого руху на Поділлі. В умовах формування тоталітарної системи владні структури зосереджують зусилля на тому, щоб підмінити пріоритети історико-краєзнавчого руху. Дослідження історії, культури, збереження пам'яток підміняється „виробничим ухилом". Зусилля краєзнавців фокусується на дослідженні чисто господарсько – економічних проблем, що не могло не позначитись на ефективності діяльності шкільних краєзнавців, багато з яких зазнають звинувачень у „патріархальщині", „петлюрівщині" тощо. Ці звинувачення набирають реальних окреслень і в середині 30-х років такі подільські краєзнавці як В.О.Геринович, І.Ч.Зборовський, В.Д.Отомановський та сотні інших зазнають політичних репресій, а шкільний краєзнавчий рух починає занепадати.

Таким чином, у розвитку подільського шкільного краєзнавства 20- 30-х років ми можемо виділити три періоди: 1920 – 1928 рр. - період ренесансу; 1928-1934 рр. – період реформацій, зміна пріоритетів; 1934-1938 рр. – згортання та розгром внаслідок репресій. Все ж, попри таку строкатість шкільне краєзнавство у цей період виступило могутнім засобом виховання патріотизму у молоді, сповідування таких цінностей як повага до історії, бережливе ставлення до пам'яток, рідної пісні та слова.

Примітки

1. Другий Всеукраїнський з'їзд працівників освіти 7-9 жовтня 2001 року. – К. – 2001. – С.141.
2. Програма розвитку краєзнавства на період 2010 року//Краєзнавство. – 2003. -№ 1-4. – С.13-16.
3. Рябий М.В. Андрій Іванович Димінський// Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 2. – С.76-77; Димінська С. Подвижницьке життя//Україна. – 1981. - №2; Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців. – Кам'янець-Подільський. – 1993. – С.194-195.
4. Вінюкова В.М. Етнограф з Поділля К.В.Широцький//Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий зб. – Кам'янець-Подільський. – 1992. – С.12-13; Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців. –

Кам'янець-Подільський. – 1993. – С.400; Гальчак С.Д. К.В.Широцький//Тези доповідей і повідомлень 18-ої Вінницької обласної історико-краєнавчої конференції. – Вінниця. – 1998. – С.57-58; Завальнюк О.М. К.В.Широцький і університетське будівництво в Україні (1917-1919 рр.)//Поділля в контексті української історії. – Вінниця. – 2001. – С.161; Рибак І.В., Іваневич Л.А. Матеріали Кам'янець-Подільського міського державного архіву про К.Широцького// Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: ОІЮМ. – 2003. – Т.3. – С.277-285.

5. Рябий М.В. О.О.Кривицький//Народна творчість та етнографія. – 1966. - №2. – С.85-86; Філонов Л.В. О.О.Кривицький – учитель-народознавець//Тези доповіді 8-ої Вінницької обласної історико-краєнавчої конференції. – Вінниця. – 1989. – С.73; Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєнавців. – Кам'янець-Подільський. – 1993. – С.250.

Summary:

The author covers the problem of school regional geography in Ukraine of the 20th. – 30th. XX century. The investigator envisages the formation of the regional ethnography at Ukrainian schools, especially in Podillia. He pays attention to the participation of teachers and scientists of higher educational institutions in this work. The author emphasises the practical results of ethnographical explorations.

Key words: *regional level, school ethnographical union, historical and cultural monuments elaboration, priorities, repressions.*

УДК 908 (477) "19"

Прокопчук В.С. (м.Кам'янець-Подільський)

ВІД „ЗОРЯНОСТІ" – ДО ЗАНЕПАДУ: УКРАЇНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО КІНЦЯ 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ XX СТ.

У статті розкрито трагічну долю українського краєзнавства на прикінці 20-х початку 30-х рр. XX ст., аналізується причини ліквідації організаційних структур краєзнавства, зокрема такої як Український комітет, розкриваються механізми переходу владних структур до ідеологічного тиску та репресій.

***Ключові слова:** дослідник, історико-краєзнавча праця, ідеологічний тиск, краєзнавчі формування, методи роботи, панівна ідеологія, репресії.*

У радянській історіографії 30-і роки вважались періодом великих перемог на всіх ділянках соціалістичного будівництва. Досягнення в галузі науки, освіти та мистецтва були прирівнені до революції в галузі культури. Звичайно, такі твердження небезпідставні. Однак "інтернаціональні за змістом і національні за формою" ці переміни були спрямовані на нівелювання національного характеру культурних надбань відповідно курсу нігілізації, нейтралізації національного змісту, інтернаціоналізації духовного життя, формування єдиної людської спільноти – так званого "радянського народу". Динаміка цього процесу мала різні темпи й рівень інтенсивності в різних галузях культури. В історико-краєзнавчій діяльності вона носила стрибкоподібний за формою й катастрофічний за наслідками характер. Починаючи з 1929 року в історико-краєзнавчій праці почався спад: припинив діяльність Український комітет краєзнавства, – координатор громадського краєзнавчого руху його орган – журнал "Краєзнавство", були ліквідовані окружні бюро та первинні осередки краєзнавства, згорнули історико-краєзнавчі дослідження наукові та освітні структури.

Дослідники краєзнавчого руху в Україні дуже часто вилучають з краєзнавчого процесу щонайменше 30 років, акцентуючи увагу в 30-і роки тільки на репресіях, у 40-х – на збитках, завданих війною, та відбудові. Обходять навіть 50-і, починаючи плин краєзнавчого життя з 60-х років – організації роботи над історією міст і сіл Української РСР. Це – явно несправедливо по відношенню до краєзнавців, що в умовах репресій займались професійною справою, реалізовували своє покликання дослідника. Разом з тим такий підхід засвідчує й недостатнє вивчення стану краєзнавства 30-50-х років. Адже воно, як вид науково-громадської діяльності, у силу різних причин затухало, навіть згорталося на певний період, але надалі проявлялося в діяльності окремих дослідників і структур, у певних формах пробиваючись крізь заборони й обмеження до загального потоку духовного життя суспільства. Воно відрізнялося від попереднього і наступного періодів розмахом діяльності, кількістю учасників, вибором тематики, проблемами, результатами досліджень. Але процес тривав і в своєму розвитку, на наш погляд, пройшов кілька відмінних один від одного етапів:

Перший – 1929-1933 рр. – період різкого спаду масовості краєзнавчого руху, згортання діяльності краєзнавчих структур, у т. ч. й – Українського комітету краєзнавства, в умовах репресій, адміністративних реорганізацій, голодомору 1932-1933 рр.

Другий – 1933-1941 рр. – час занепаду масового краєзнавчого руху, переміщення центру історико-регіонального дослідництва в історико-краєзнавчі музеї, редакційні групи по написанню історії фабрик, заводів, колгоспів, ідеологічної переорієнтації.

Третій – 1942-1945 рр. – період деякого пожвавлення історико-краєзнавчого пошуку, намагання використати джерела минулого з метою героїко-патріотичного виховання народу, мобілізації на відсіч ворогу, допомоги держави у відбудові закладів освіти, культури, активізації пам'яткоохоронної, музейної, бібліотечної справи.

Четвертий – 1946-1953 рр. – час контрнаступу партійно-державних структур, ідеологічного тиску, контролю і диктату в галузі історії, краєзнавства, літератури і мистецтва, звуження проблематики дослідництва до питань героїзму, увічнення подій і героїв Великої Вітчизняної війни.

Найменш вивченим залишається момент переходу краєзнавчого руху від стану "зоряності" до шоку, завданого серією репресивних акцій проти науково-краєзнавчої еліти, кінця 20-х – початку 30-х років XX ст. Тому автор ставить мету розкрити суть саме цього найскладнішого перехідного в долі українського краєзнавства періоду і вирішити завдання:

- визначити причини ліквідації Українського комітету краєзнавства;
- показати наслідки переходу влади до ідеологічного й фізичного тиску на краєзнавчий рух.

Які ж причини обумовили припинення діяльності Українського комітету краєзнавства і занепад краєзнавчого руху в Україні.

1. На перше місце слід поставити репресії, які усунули від активного науково-краєзнавчого життя тисячі дослідників. У ході арештів у справі Спілки визволення України та в наступні роки була заарештована більшість членів УКК, керівників окружних бюро краєзнавства, музеїв. Наступ на краєзнавство здійснювався поетапно і різними методами. Культпроп ЦК КП/б/У погоджував кандидатури членів і керівників УКК, по-

ложення, примірний статут, затверджував їх або відхиляв. 1929 року ЦК зажадав партизації краєзнавчих структур.[1] Волю партії реалізовували на місцях окружні та районні парткоми, у галузі освіти – НКО та його Управління наукою. 1928 року Комітет повів активну підготовку до 2-ої Всеукраїнської краєзнавчої конференції. 27 жовтня доручив президії скласти схему порядку денної конференції, "з'ясувати матеріальні можливості скликання наради для обговорення питань конференції".[2] 24 листопада УКК розглянув "схему питань" і поклав їх в основу підготовки II-краєзнавчої конференції. Планувалася звітна доповідь та звіти з місць, а ще – доповіді по "загальних питаннях" – "Краєзнавство і вивчення продукційних сил УСРР". "Ув'язка роботи краєзнавчих організацій та планових і науково-дослідних установ", "Організація планових краєзнавчих досліджень", "Краєзнавство і планове державне будівництво", "Краєзнавство і оборона країни", "Краєзнавство і географія". Намічалася й третя група "соціальних питань", що стосувалися вивчення геології, рослинності, території, народного господарства, побуту і на останнє місце поставлені питання історії, пам'яткоохоронні заходи, екскурсійно-туристична, музейна робота, шкільне та вузівське краєзнавство. Передбачалися й організаційні питання.[3] І зразу ж послідував окрик у вигляді запиту заступника завідуючого Укрнаукою Коника: "У зв'язку з постановою Комітету від 24 листопада 1928 р. (протокол №3, §2) Управління науковими установами просить повідомити, коли і з ким було погоджено питання про скликання другої краєзнавчої конференції"?[4] Конференція так і не відбулася. Підлив масла в без того пекельний вогонь репресій журнал "Советское краеведение", звинувативши УКК в об'єднанні опуртуністичних, антирадянських сил, що приховувалися під гаслами "академізму, аполітичності".[5] Це був досить помітний заклик до розправи над краєзнавством в Україні. І вона не забарилася.

2. На кінець 20 – початок 30-х років припадає крах політики коренізації, українізації. Завдавши страшного удару по національно-свідомих кадрах в Україні, у грудні 1932 року Сталін і Молотов направили телеграму в сусідні республіки, де компактно проживало близько 6,5 млн. українців, з вимогою "негайно зупинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українські газети, книги і видання на російську мову і до осені 1933 року підготувати перехід шкіл на викладання російською мовою", бо українізація може "бути на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України, як шкідливі елемнти, проникають в українізовані райони і ведуть там розкладаючу роботу".[6] На жаль, ця телеграма не була останньою крапкою сталіністів у розгромі українізації. Ще кілька років кривавий меч репресій нищив тих, хто в процесі українізації виявив свої патріотичні почуття й наміри.

3. Аналіз протоколів засідань УКК, публікацій журналу "Краєзнавство", звітів, листування дає можливість побачити ще одну дещо приховану причину занепаду краєзнавчого руху. Нею став курс на "виробниче краєзнавство", вивчення "продукційних сил", який ослабив можливості, соціальну базу й інтерес дослідників, привів УКК до втрати авторитету, загнав краєзнавство в глухий кут. Адже геологічні дослідження, вивчення корисних копалин, природи, рослинності і т. п. вимагали спеціальні підготовки, професійності, чого не вистачало масам, на ентузіазм яких розраховувала нова держава. З публікацій теоретиків "виробничого краєзнавства" в журналі "Краєзнавство", можна судити, що і вони бачили конфлікт між краєзнавством з його вивченням історії, культури, звичаїв, обрядів, традицій краю та агрономічними, зоологічними чи геологічними заняттями, у русло яких влада спрямовувала краєзнавчий рух.

4. У безвихідь роботу УКК заганяло важке матеріально-фінансове становище держави. 1932-1934 рр. Харківський облвиконком не раз слухав фінуправління про погашення боргів по зарплаті. У цей період за словами Криворотченка М.Г. "на краєзнавство НКО ніякої уваги не звертав і засобів ніяких не давав".[7] Комітет не міг реалізовувати своїх програм – видавати журнал, здійснювати монографічні та серійні випуски краєзнавчої літератури, допомагати місцевим краєзнавчим організаціям в їх роботі. Це підривало авторитет, приводило до втрати зв'язку з низовою ланкою. Не вдалося з цієї ж причини втілити в життя ідею створення науково-дослідного інституту краєзнавства, видання методичного збірника, наукових праць.

5. Важкого удару по краєзнавству завдав голод 1932-1933 років. Криворотченко М.Г. був рішучою людиною, недарма мав підпільну кличку "Тарас Воля". Коли 1928 року ускладнювалася ситуація навколо УКК – не було коштів на утримання апарату, видання журналу, не вирішувалося питання обрання голови УКК, він разом із Д. Зайцевим вдалися до надзвичайого кроку – заяв про відставку з посад заступника і секретаря.[8] Криворотченко М.Г. в НКО ставив питання про долю Комітету, вимагав або його розпуску, або пошуку шляхів активізації краєзнавчого руху в Україні. Під його тиском Укрнаука ініціювала "декадник" з метою "відновлення роботи по краєзнавству на місцях". Але "події на хлібному фронті 1930-1932 рр. не дали можливості провести декадник", – писав у "Моїй біографії" Микола Григорович.[9]

6. Справу довершив перехід на обласний поділ. Відбувалася ломка адміністративно-територіального устрою, розпад під тиском усіх цих обставин краєзнавчих формувань. 1930 року Криворотченко М.Г. з гіркотою констатував, що перехід від округів до районів застав краєзнавчі товариства непідготовленими до змін, викликав розпач. Замість 40 округів з'явилося 478 районів і 34

міста – 512 окремих адміноодиниць. Округові товариства поступово розпадались.[10] Залишившись без периферії, Криворотченко М.Г. у середині 1933 року поставив питання про розпуск Комітету.

7. Тон у "перебудові" краєзнавчого життя задавало Центральне бюро краєзнавства, з яким УКК підтримував тісний зв'язок шляхом участі своїх представників у з'їздах, пленумах ЦБК, листування, виконання директив-рекомендацій московського центрального краєзнавчого органу, обміну друкованими виданнями. На ЦБК рівнялися керівники українського краєзнавчого руху, дотримувались узаконеного в центральній столиці курсу, меодології, змісту діяльності.

А в Москві, на жаль, відбувались ті ж самі пагубні для історичного краєзнавства процеси. Поступово історичне краєзнавство все більше витіснялося виробничим. Протягом 1927-1930 рр. були усунуті від управління краєзнавчими процесами майже всі старі кадри ЦБК. 1929 року було припинено видання журналу "Краеведение" та "Известий ЦБК", щомісячник "Советское краеведение", що почав виходити 1930 року, став органом "рішучої" боротьби з "махровим буржуазним краєзнавством". Почалася шалена критика історичної та соціально-економічної літератури, шельмування авторів. До числа краєзнавців "чорносотенців", "шовіністів", "мракобістів" був навіть зачислений дослідник Уссурійського краю В.К. Арсеньєв. У ході цієї критики все виразніше проглядалася методологія краєзнавства, що базувалася на принципах партійності, класової спрямованості, масовості, плановості, участі краєзнавців в здійсненні індустріалізації, розвитку продуктивних сил аграрного сектора, пошуку копалин і т. п. Та й методика впливу на краєзнавчі кадри була досить схожою з інструментарієм українських репресантів: критика, шельмування, чистки, арешти. Фізичних репресій зазнали відомі регіональні дослідники Н.П. Анциферів, С.В. Бахрушин, І.М. Гревс, М.І. Смирнов та сотні інших.[11] А 1937 року були ліквідовані і ЦБК, і його орган "Советское краеведение".[12]

І все ж у сиановиці російських краєзнавців на відміну від українських був ряд відмінностей. Їх краєзнавчі структури проіснували довше. Оновлений склад ЦБК вірою й правдою служив новій ідеології, від пленуму до пленуму, від номера до наступного номера "Советского краеведения" пропагуючи догми, заганяючи краєзнавчу думку у встановлені партією рамки. До середини 30-х років силкувалися приноровитись до нових завдань і вимог краєзнавчі товариства на місцях. 1932 року був навіть створений Центральний наково-дослідний інститут методів краєзнавчої роботи з секторами загальних питань, вивчення природних багатств, економічного та національного краєзнавства.[13] Підживляли краєзнавчий пошук ідея вивчення історії громадянської війни, мета і завдання якої чітко сформульовані в постанові ЦК ВКП/б/ від 30 липня 1931 року "Про видання "Історії громадянської війни", а також підтримана М. Горьким думка про вивчення і написання історії фабрик, заводів та колгоспів.

У Російській федереції питома вага краєзнавців серед репресованих була меншою ніж в Україні: "великодержавних шовіністів", "чорносотенців", "махрових буржуазних краєзнавців" Росії більшовицька влада боялася менше ніж буржуазних націоналістів в Україні та інших республіках.

УКК у Харкові та краєзнавці-подвижники на місцях з усіх сил намагалися активізувати краєзнавче життя. Наприкінці 1929 року М.Г. Криворотченко звернувся до НКО з пропозицією вжити додаткових заходів для посилення науково-краєзнавчого життя. Питання обговорювалося в Культпропі ЦК КП/б/У. На місця був направлений ряд директив про партизацію УКК і його структур в округах, проведення зборів, проведення огляду сил.[14] 28 січня 1931 року ЦК КП/б/У прийняв рішення з питань краєзнавчої роботи в республіці – констатував незадовільний стан краєзнавства в республіці і ставив завдання посилити роботу краєзнавчих організацій в Україні, створити систему, яка б складалася з Українського комітету краєзнавства, районних краєзнавчих товариств та краєзнавчих гуртків на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, селах і школах. Підкреслювалося, що всі краєзнавчі організації існують "при ідеологічному керівництві з боку НКО". Зміст і завдання краєзнавчої роботи добре проглядалися з переліку організацій, причетних до краєзнавчої роботи – РНК, ВРНГ, Держплан, НК здоров'я, НКЗем, НКПостач, Скотарспілка, Всеукраїнське товариство природознавців, Медтовариство, Плодоспілка. Бурякоспілка, Всеукраїнське науково-технічне товариство, Товариство аграрників-марксистів, Товариство економіків-марксистів[15]. Дослідників все більше стягували з традиційного історико-краєзнавчого, фольклорно-етнографічного пошуку в русло прикладних господарських занять. В унісон намагалися діяти й керівники УКК. Д.Зайцев в журналі "Краєзнавство" давав такі методичні поради:

1. Найпростішою формою краєзнавчої роботи є проведення спостережень. Він радив уважно приглядатися "до селянина, що має бджоли, до медодайних рослин", спостерігати за шкідниками сільськогосподарських культур, станом озимини.[16]
2. Наступним кроком краєзнавчої роботи вважав в організацію досліджень "вогкості грунтів, посухостійких культур".
3. Третій ступінь – наукова обробка даних досліджень. Ця робота мала бути перенесена в наукові установи.
4. Останній – практичне втілення даних краєзнавчого вивчення шляхом оформлення в сельбудах кутків "Наше село", стінгазет, читання доповідей, публікакіції матеріалів у центральних газетах.[17]

Така агротехнічна робота не мала нічого спільного з краєзнавством, ставала справою окремих спеціалістів, підрізала коріння масовому

краєзнавчому рухові. Опис самогоноваріння, інструкції про збирання жуків-скрипунів, статті про рослинність цілинних степів, організацію креселочного виробництва в Малині не знаходили масової підтримки. Редактор журналу "Краєзнавство" М.Г.Криворотченко в статті "На порозі третього року" констатував відставання краєзнавчої роботи від завдань соціалістичного будівництва, закликав "мобілізувати всі краєзнавчі сили по районах, організувати їх, справити їхню працю в бік дослідження сировинної бази, дослідити всі підвалини організації районованого господарства, зміцнення і збільшення районного бюджету.[18]

На духовну сферу механічно переносилося ударництво, від краєзнавчих осередків, що вціліли, вимагалося організувати змагання за збільшення кількості членів, читання доповідей, охоплення ними більшої кількості людей. Краєзнавство наполегливо спрямовувалось у русло ідейно-політичної роботи партії.[19]

Уніфікація і централізація управління поглинула й творчі організації. 23 квітня 1932 року постановою "О перестройке литературно-художественных организаций" ЦК ВКП/б/ об'єднав їх розмаїття в Спілки, підконтрольні партії. Формуючи їх керівні органи, аналізуючи літературно-мистецькі процеси, партія поступово підпорядковувала Спілки панівній ідеології, використовуючи при цьому політику батога і пряника. Одні – послушні винагороджувались. Інші поповнювали розгалужену мережу 225 концтаборів ГУЛАГу та Соловки. [20]

Руйнувалися і наукові товариства, створені свого часу під егідою Всеукраїнської академії наук. Вони справляли помітний вплив на вивчення регіонів, об'єднували навколо себе кращі науково-краєзнавчі сили. Але 28 листопада 1929 року сесія ВУАН на пропозицію наркома освіти М.О.Скрипника прийняла рішення про ліквідацію своєї периферійної сітки.[21] Були закриті Кам'янець-Подільське наукове товариство, Кабінет виучування Поділля у Вінниці, Шепетівське наукове товариство та інші.

Відчутного удару в Правобережній Україні зазнало вузівське краєзнавство, особливо – у прикордонних регіонах. 1935 року був закритий Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання, випустивши того року 117 третьокурсників, 21 четвертокурсника. Студенти вимушені були або покинути навчання, або переїхати в інші вузи України. Однак досить скоро система загальноосвітніх навчальних закладів відчула брак кадрів і це змусило владу 1939 року відкрити в Кам'янці-Подільському учительський інститут, який на 1 вересня 1940 року мав 482 студенти.[22]

Система гуртків у селах і містах втратила краєзнавчий характер і набула політико-виховного спрямування. Показовим є стан гурткової роботи у Вінницькій області. На 15 листопада 1936 року в області діяло 6902 гуртки – 746 осередків поточної політики, 435 – антирелігійних, решта – художньої самодіяльності. І – жодного краєзнавчого.[23]

1934 року в Україні функціонували 2791 міська бібліотека, 9583 сільських, 17287 пересувних з книжковим фондом близько 20 млн. примірників.[24] Але з обігу вилучалася суспільно-історична література репресованих авторів та установ. Згорнули роботу історико-краєзнавчі гуртки при бібліотеках. Скорочувалась кількість україномовних видань. Якщо 1930 року в Україні вийшло 6394 україномовних книги, то 1939-го – лише 1895 – у 3,4 рази менше.[25]

1931 року була розформована одна з кращих краєзнавчих книгозбірень Правобережжя – бібліотека Волинського центрального науково-дослідного музею Житомира. Першодруки та стародруки були направлені до Київського Всеукраїнського музею книги і друку, решта – до інших бібліотек Києва й Харкова.[26] Про напрям діяльності бібліотечних інформаційних центрів яскраво свідчить план роботи Харківської наукової бібліотеки імені Короленка на 1933-1937рр. У ньому – жодного краєзнавчого заходу. Натомість планувалося "...по-новому організувати свою роботу, поставити її на грунт войовничої партійності в усіх галузях і ділянках на засадах здійснення шести історичних вказівок тов. Сталіна і підвищення політико-ідейного виховного впливу бібліотеки в дусі листа тов. Сталіна до журналу "Пролетарська революція".[27] За принципові положення своєї праці в другій п'ятирічці бібліотекарі брали: "За Леніним – соціалізм є знищення кляс... Виконати це історичне завдання є неможливим без розгорненої і завзятої класової боротьби проти капіталістичних елементів, їхньої агентури, боротьби за подолання їхнього опору і впливу"...[28] Психологія людинофобії, пошуку ворогів проникала в колективи книгозбірень. У цих умовах історичному краєзнавству в будьяких формах у них місця не було.

Різких змін зазнало шкільне краєзнавство. В основному воно зводилося до агротехнічних, біологічних спостережень, туристсько-екскурсійної роботи, що в 30-і роки набрала широкого поширення.

Рядом постанов ЦК КП/б/У і ЦК ВКП/б/ все більше затискували наукову думку і творчість істориків-краєзнавців. Постановою "Про журнал "Під прапором марксизму" /25.01.1931/ ЦК ВКП/б/ закликав "вести рішучу боротьбу за генеральну лінію партії", висував ідеологічні вимоги до засобів інформації, у т.ч. – наукових[29]. 15 березня 1931 року різкої оцінки зазнала Комакадемія в постанові "Про роботу Комакадемії". ЦК ВКП/б/ вимагав, "щоби був забезпечений більш тісний зв'язок наукової роботи з актуальними завданнями соціалістичного будівництва і класової боротьби пролетаріату", зв'язку проблематики досліджень із завданнями соціалістичного будівництва, виконанням п'ятирічки за 4 роки.[30]

Таким чином аналіз краєзнавчого процесу кінця 20-х-початку 30-х років засвідчує помітний занепад масового краєзнавчого руху, викликаний репресіями проти краєзнавців і, навіть, – цілих науково-краєзнавчих установ і закладів.

Уніфікація й централізація охопили сферу духовного життя, привели до ідейної одноманітності, збіднення змісту й організаційного вияву краєзнавчого руху.

Винищення інтелігенції, сформованої на успадкованому досвіді й кращих рисах попередників, інтелігенції з високим інтелектуальним і загально-культурним рівнем, відповідною морально-психологічною підготовкою привело до появи нашвидко підготовленого прошарку людей розумової праці, які в основному прийняли ідеологію і політику нової влади, свідомо чи несвідомо стали її провідниками.

Примітки

1. Архів УСБУ в Харківській області. – Спр. 32966. – Арк.22 зв.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – ФР.166. – Оп.6. – Спр.8595. – Арк. 112.
3. Там само. – Арк. 118.
4. Там само. – Арк. 115.
5. П.Т. Тронько. Історичне краєзнавство на Україні у 20-30-х роках // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С.5.
6. Іван Ільєнко. У жорнах репресій. – К.: Веселка, 1995. – С.52.
7. Архів УСБУ в Харківській області. – Спр. 32966. – Арк. 22 зв.
8. ЦДАВО України. – ФР.166. – Оп.6. – Спр.8595. – Арк.39.
9. Архів УСБУ в Харківській області. – Спр. 32966. – Арк. 23.
10. Краєзнавство. – 1930. – № 1-5. – С.2.
11. В.Ф.Козлов. Вопросы исторического краеведения в журнале "Советское краеведение" / 1930-1936 гг./ // Историоческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. – К.: Наукова думка, 1991. – С.49.
12. Там само. – С. 55.
13. Там само. – С. 52.
14. Архів УСБУ в Харківській області. – Спр. 32966. – Арк. 23.
15. ЦДАВО України. – ФР.166. – Оп. 1. – Спр.420. – Арк. 363.
16. Краєзнавство. – 1927. – № 3. – С.3.
17. Там само. – С. 5.
18. Там само. – 1930. – № 1-5. – С. 3.
19. Там само. – 1929. – № 1-2. – С. 3.
20. Н.Полонська-Василенко. Українська академія наук / Нарис історії. Частина ІІ. /1931-1941/. – Мюнхен, 1958. – С.77.
21. Там само. – С. 405.
22. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. – Кам. – Под.: ОІЮМ, 1997. – С. 4.
23. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 241.
24. Там само. – С. 248.
25. Микола Жулинський. Із забуття – в безсмертя. – К.: Дніпро, 1990. – С.15.
26. В.Т.Петрикова. Витоки бібліотечного краєзнавства на Волині //Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу. М-ли Всеук. наук. метод. конференції. – Житомир, 1996. – С. 22.
27. ЦДАВО України. – ФР. 166. – Оп.1. – Спр.86. – Арк. 4 зв.
28. Там само. – Арк. 2 зв.
29. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том 5. 1929-1932. – М.: Политиздат, 1984. – С. 264.
30. Там само. – С. 267.

Summary:

The article envisages the tragic fate of the Ukrainian regional geography at the end of the 20th at the beginning of the 30th XX centuries. The author analyses the reasons of disappearing of organizing structures of the regional geography, specifically such as the Ukrainian Committee. He covers the mechanizms of transition of powerful authorities to ideological pressure and repressions.

Key words: investigator, historical and ethnological work, ideological pressure, ethnological formation, the methods of work, prevailing ideology, repressions.

УДК 908 (477.43) (092)

Трембіцький А., (м. Кам'янець-Подільський)

ЄВФИМІЙ СІЦІНСЬКИЙ І ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ – ДОСЛІДНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА, КЕРАМІКИ ТА ПОРЦЕЛЯНИ

В статті висвітлено значний вклад відомих істориків, мистецтвознавців, етнографів України Євфимія Сіцінського (1859-1937) та його сина Володимира Січинського (1894-1962), у справу дослідження українського національного мистецтва – кераміки, порцеляни та гончарства з давніх часів до початку ХХ століття.

***Ключові слова:** традиційна культура, історико-археологічний музей, національна культура, історична спадщина, духовність, творчий доробок.*

Традиційна культура українців тісно пов'язана з природними умовами, історичним буттям, способом життя народу, діяльністю, характером і виражена в його ремеслах. Вагомий внесок у вивчення матеріальної культури України й Поділля зокрема, історії ремісничих об'єднань та кустарних промислів, осмислення їх виробничої діяльності, цехової обрядовості та устрою, українського, в т.ч. і подільського гончарства, кераміки та порцеляни зробили відомі історики Євфимій Сіцінський (1859-1937) і Володимир Січинський (1894-1962). Проте їхні публікації з цієї тематики, не знайшли свого широкого висвітлення в працях знаних дослідників історії матеріальної культури О.Прусевича [1], І.Кейвана [2, І.Рибака [3], Л.Баженова [4], Ю.Блажевича і С.Касапчука [5], Є.Назаренко [6], Р.Петрушенко [7], К.Матейко [8 Л.Мельничук [9]. Тому нами в рамках дослідної програми "Видатні постаті Поділля" та дисертаційного дослідження, висвітлюється творча діяльність Є.Сіцінського і В.Січинського, в особі яких українська наука, має справжніх знавців і дослідників історії української культури та мистецтва, що залишили значний слід в науково-культурному, просвітницькому житті України.

Вперше Є.Сіцінський деякі особливості і аспекти діяльності ремісників міста Кам'янця розкрив у монографії "Город Каменец-Подольский" (1895) [10], проте його найбільш значною, написаною з наукових позицій і насиченою великим фактичним матеріалом [3, 33], народознавчою працею з історії розвитку і діяльності цехів в краї є "Материалы для истории цехов в Подолии" (1904). В ній вчений висвітлив різноманітні сторони життя і побуту подолян, проблеми історії та розвитку традиційних народних промислів і ремесел, питань організації гончарних цехів, що з XVI ст. існували в багатьох поселеннях, досить детально подав матеріали про внутрішній устрій цехів, організацію виробничого процесу, позацехової діяльності цеховиків і членів їх сімей, підготовку учнів та підмайстрів, порядок управління та взаємовідносини з іншими організаціями [11, 25-27].

Загалом Є.Сіцінський у своїх працях відобразив цінний матеріал про 44 гончарні цехи в 10-ти повітах Подільської губернії [9, 88], ним було покладено початок вивчення кустарних промислів краю, зібрано значний фактичний матеріал, який став цінним джерелом до підготовки й опублікування важливих історико-краєзнавчих досліджень. Вчений писав, що гончарні цехи виникли у Віньківцях, Кам'янці-Подільському, Меджибожі [11, 44], Сатанові [11, 48], Янові [11, 52] в XV-XVI ст. Він досліджуючи цеховий устрій, звернув велику увагу на цехові звичаї та обряди, так найдавніший гончарний цех виник у Зінькові в 1458р., а пам'яткою про це служить зроблений в 1764р. цеховий значок у вигляді "цехи" – мідної іконки овальної форми з вигравіруваними зображеннями церкви Покрови, а з іншого боку Божої матері [6], іконка належала Покровській, а потім Зінківській Троїцькій церкві, відкіля надійшла в історико-археологічний музей [11, 60]. Подільські цехи проіснували близько чотирьохсот літ і були подібні до ремісничих організацій Європи, проте мали і свої відмінності, оскільки виникли на пару сотень років пізніше і були більш штучними, механічно перенесеними на інший ґрунт. Поряд з цеховими організаціями були і гончарі-одноосібники "партачі", які не могли конкурувати з братствами ремісників й тому локалізувалися більше по селах, де у вільний від сільськогосподарських робіт час, виготовляли вироби для односельчан. Саме цим сільським майстрам-самородкам ми завдячуємо збереженням тисячолітніх традицій гончарування, бо орієнтувалися вони не на ринковий попит, а творили неперевершений мистецький посуд – на який задивлялися навіть царі та вельможі.

Вчений у своїх працях відмічав, що в обов'язки цеховиків входила і оборонна функція-спорудження й догляд укріплень, про що свідчить "гончарна вежа" у Кам'янці. А в 1518р. король Сигізмунд даючи дозвіл на побудову в Смотричу замку, вказав у розпорядженні, щоби мешканці містечка "власним коштом і працею побудували замок" та утримували арсенал, а після того "самі сторожу державали та інші повинності відбували, а в разі нападу ворога, всі мають ставати до спільної оборони". Для прискорення побудови замку, король на два роки звільняв мешканців від уплати податків [12, 15-16]. Є.Сіцінський

писав, що деякі залишки гончарних цехів існують в Миколаєві [6], а згідно збережених грамот гончарний цех в Меджибожі мав встановлену на свої кошти у церкві ікону і хоругви, які носили під час хресних ходів і похоронних процесій [13, 31-32], крім того, цеховики Меджибожа у робочі дні виконували казенні потреби на військових поселеннях, а у вихідні та свята йшли на богослужіння та марширували на плацу. Гончарі з-поміж інших міщан вирізнялися одягом, вдягаючи довгі кунтуші, підперезані червоним поясом, взували чоботи із кольорової шкіри, у цьому одязі їх і ховали. Цехові організації були певними професійними школами, вони постійно дбали про вдосконалення виробництва, впровадження нових технологій, саме від них сільські гончарі перейняли нові технологічні прийоми, форми посуду та поливу. З другої половини XIX ст. цехові організації поступово занепадали і в 1900р. їх було скасовано, проте гончарний цех у Смотричу діяв аж до поч. XX ст. [14]. В Шаргороді цеховий устрій зберігся в деяких звичаях, що мали величезний вплив на місцеве суспільство, адже цехи простягали свій контроль на сімейне життя ремісників і стримували прояви аморальності серед них [11, 56-59]. Безсумнівно, що цехи існували й в інших регіонах краю, хоча документи про це відсутні, але збереглися залишки цехів у вигляді побутових пережитків, речових пам'яток, так на лицьовій стороні столика в притворі церкви с.Москалівки (біля Браїлова) знаходиться напис, що „1786р. споруджено цей жертовник стараннями Дем'яна Дем'янчука, цехмістра гончарного цеху, і Іоанна Резнидитюка, ключника і всієї братії" [11, 59]. В Могильові збереглися сліди цехів у вигляді надпису в церкві, а в Теплику на дзвоні, Дунаївцях, Хмільнику, Шаргороді, Янові у відносинах і традиційних звичаях, родинних церемоніях, святах [13, 31-32]. Є.Сіцінський подав багатий фактичний матеріал про гончарні осередки краю, асортимент виробів, місця збуту та інші відомості, проте, історія гончарного цеху в містечку Бар, майже не знайшла свого висвітлення, не збереглися цехові грамоти, статут, ікони та печатки, актові книги [7, 409], хоч К.Матейко, посилаючись на Є.Сіцінського, стверджував, що в містечку в XVI ст. було три гончарі [8].

Вагомим внеском у вивчення подільського краю є праця Є.Сіцінського "Наукова робота в Кам'янці на Поділлю за останнє десятиліття (1914-1924рр.)", де вчений висвітлюючи стан наукової роботи, показав, що науковці краю також звертали свою увагу на вивчення та дослідження ремесел, так В.Зборовець досліджував кустарну промисловість, П.Клименко – діяльність подільських приватновласницьких цехів у XIX ст., М.Карачківський – організацію кам'янецьких цехів кінця XVIII-поч. XIX ст. А при участі та сприянні вченого відділ кераміки історико-археологічного музею значно поповнився порцеляною Межигірської, Баранівської та Корецької фабрик [15, 175-176].

Є.Сіцінський усе своє життя збирав та досліджував гончарство та кераміку Поділля, так М.Рудинський у своєму листі від 7 лютого 1928р. до нього, писав, що у Патрипулях зібрав дуже цікаву кераміку, що нагадує ранньонеолітичну, віднайшов рисовану кераміку в урочищі "Попова Яма" між Ушицею й Лоївцями, нецікаве череп'я в околицях Студениці, Бакоти, Ушиці, Брониці. Виявив незначні знахідки кінця бронзової доби – початку заліза біля Яришева та кераміку римської доби біля Озаринець, але "Трипілля" трапилося мало". Далі вчений відмічав, що "всі мої помисли у Вас на Кам'янеччині, що-як я собі кажу-є українська Дордонь з рясним палеолітом. Треба там добре вилазити... " [16].

Справу свого батька, визначного дослідника історії та культури, щодо вивчення української культури та ужиткового (виробничого) мистецтва, успадкував і продовжив його син, відомий архітектор, графік та мистецтвознавець Володимир Січинський, далеко не повна бібліографія його друкованих праць включає 798 позицій, проте багато з них і досі залишається в рукописах. З історії становлення і розвитку ремесел та промислів на теренах України і Поділля зокрема, він видрукував понад 30 праць і першим, вивчаючи мистецькі вироби з дерева, глини, металу, шкіри, ниток, паперу і т.п., вжив в українському мистецтвознавстві термін „ужиткове мистецтво". Проте серед науковців України, цей термін не знайшов широкого застосування, а був замінений ними, такими невдалими термінами, як "прикладне мистецтво" та "декоративне мистецтво" [17, 20].

В.Січинський виховав десятки художників та мистецтвознавців, викладаючи українське краєзнавство, архітектуру і мистецтвознавство в академіях, інститутах, ліцеях і школах Львова, Праги, Мюнхена і Нью-Йорка [18]. Майже все своє життя вчений прожив за межами України і свої знання віддавав служінню українському народу, збирав, вивчав і зберігав його національну, культурну та історичну спадщину. Він розцінював українську культуру, як вияв творчого духу, умілості й ментальності народу, що займає своє осібне місце в культурі Європи і своєю оригінальністю, своєрідністю народного стилю вносить особливі цінності у всесвітню культурну скарбницю. Вчений розумів українську культуру, як всебічний комплекс духовних і матеріальних цінностей автохтонного народу, зараховуючи до його народних і національних особливостей "відчуття і своєрідну любов до природи, замилування і хист до всіх родів мистецтва, умілості і промислу". Проте, писав він, "людяність і пошана до людини та її гідності, в парі з щирістю і добротою, були однією з причин інтрузії найближчих сусідів, що намагалися стерти навіть саму назву народу та його землі, яка протягом віків змінилася тричі–Роксоляна–Русь–Україна" [19, 3].

У своїх працях про українську культуру, В.Січинський писав, що антична доба бере своє

коріння у високій Трипільській культурі кінця неоліту, що здобула в науці назви “передмікенської” або “передегейської” культури, яка була попередницею великої грецької культури, а значний рівень її ужиткового мистецтва став підставою для подальшого розвитку всієї української культури [19, 3]. Вплив української культури наступної старокняжої доби, широкою хвилею розходився по всій Європі, а її значний розвиток промислів та ужиткового мистецтва і досі дивує світ витонченим умінням в емалі та кераміці. Українська культура переходової доби XIV-XVI ст., характеризується зміною устрою, організації праці та виробництва, незвичайним розвитком братств і ремісничих цехів, які охороняючи свої права, віру і національність прадідів, поширювали мистецтво української кераміки. Золотим віком української культури XVII-XVIII ст. стала доба українського бароко, що характеризується значним розвитком українського мистецтва, яке не зважаючи на барокові форми, все ж відбивало народний стиль, про що яскраво свідчить кераміка і порцеляна, які конкурували з кращими саксонськими та англійськими виробами. З втратою державності України в кінці XVIII ст., рештки народного українського мистецтва, ремесла та українська мова, заховалися на селі, де найбільше збереглася оригінальність і потенційна сила українського духу [19, 4].

Досліджуючи історію українського гончарства В.Січинський у працях “Українська культура” [19], “Про гончарство в околиці Карпат”, “Подільське гончарство” [20], подав характеристики гончарних виробів різних регіонів України, показав спільність і відмінність їхніх форм, прикрас і застосування. Він писав, що значним покажчиком мистецької культури були художні селянські промисли, особливо гончарство, їхні вироби мали оригінальні суто народні форми, що відзначалися лагідністю і гармонією в лініях, формах і барвах [19, 5]. Вчений відмічав, що гончарство залежало від покладів добірної гончарної глини і розміщувалося досить нерівномірно, його найзначнішими центрами були Буковина, Закарпаття, Київщина, Підляшшя, Поділля, Полісся, Полтавщина, Слобожанщина, Сокальщина, Чернігівщина, де вироблялися різні горщики, глечики, миски, дзбанки, куманці, іграшки (півники, коники, баранчики, свищики) [21]. У формі посуду та його орнаментиці виявлялися традиції старокняжої доби, був помітний вплив народного мистецтва писанки, вишивки і ткання. У зовнішньому вигляді найтиповішими були поліхромні з різноманітною орнаментикою, іноді з архаїчними мотивами миски і дзбанки з формою подібною до грецької античної кераміки. В орнаментиці української кераміки Волині, Закарпаття і Поділля, найчастіше виступають геометричні мотиви пов’язані з формою посуду. Проте, як вказував дослідник, зустрічається орнаментальна в’язь, рослинна орнаментика, образи птахів і навіть людини. Знаними осередками гончарства на Поділлі були Адамівка, Зіньків, Калинівка і Станіславівка, вироби яких завдяки високоякісній глині, після опалення набували красивого рожевого відтінку, відзначалися особливою тендітністю і тонкістю форм, за художнім виконанням вона нагадувала античну кераміку. В.Січинський звернув особливу увагу на розписний посуд роботи майстра А.Бацуци з Адамівки [20]. Відомі високим художнім мистецтвом вироби гончарів містечка Смотрич покривалися рослинним коричневим, зеленим та жовтим по білому тлу, розписом [22, 262]. Для гончарів Бару, Браїлова, Бубнівки, Гайсина, Жарденівки, Зятківців, Кам’янця-Подільського, Киблича, Лісових Берлинців, був характерний ужитковий гончарний посуд ясного черепка з дуже чітким геометричним орнаментом та однотонним малюнком натуральною “червінню”. Майстри с.Залісці славилися орнаментованими виробами із сірої глини [22, 258], Летичева – “димленим” посудом [22, 22], с.Майдан – декоративним розписом [22, 419], а гончарі Меджибожа свій посуд розмальовували геометричним орнаментом коричневою фарбою [22, 410]. Наявність в околицях Полонного покладів високоякісної глини сприяла виготовленню посуду та гончарних художніх виробів, а любов до цього промислу і знання, що передавалися з покоління в покоління, стала основою виробництва художнього фарфору та кераміки [22, 439]. Для підняття рівня українського гончарства, були створені спеціальні школи у Кам’янці-Подільському, Києві, Коломиї, Львові, Миргороді, Опішні. Проте, 30-рр. XX ст. стали роками розгрому народної кераміки, влада змушувала гончарів створювати артілі і виготовляти речі, що не мали нічого спільного з українськими традиціями [21]. Крім того, вчений у своїй маловідомій рукописній праці “Наукові досліди над українським мистецтвом” висвітлюючи розвиток гончарства на Поділлі відмітив, що аспірант Кам’янець-Подільської науково-дослідної кафедри В.Гагенмейстер видрукував працю “Подільський гончар Бацуца” [23, 247зв].

Характеристику розвитку кераміки від Трипільської культури і до поч. XX ст., історію розвитку керамічних центрів, окремих майстерень і шкіл, технічних досягнень та організації керамічного виробництва в Україні, художнього оформлення і використання кераміки, її зв’язок з Візантією і Заходом, експортування виробів в інші міста та держави подав В.Січинський у працях “Кераміка”, “Кераміка княжих часів”, “Кераміка козацьких часів”, “Кераміка: З історії українського промислового мистецтва”, “Ренесанс української кераміки”, “Сучасна керамічна промисловість”, “Українська народна кераміка”, “Українська культура” [24]. Вчений писав, що великі поклади найкращих звичайних і каолінових глин на Україні, особливо на Поділлі, спричини широкий розвиток керамічного промислу ще в найдавніші часи. Для історії українського мистецтва особливе значення мають багаті орнаментальні

мотиви, знаки й мальовничий принцип композиції трипільської мальованої кераміки, що за своєю високою технікою і мистецьким рівнем мала великий вплив на дальший розвиток української кераміки. Кераміка слов'янської доби (VII–IX ст.), далеко скромніша за своїми орнаментальними мотивами, в деяких випадках вона є пережитком римської темно сірої кераміки з ритим орнаментом рівнобіжних, хвилястих ліній, рідше насічок і зірок. У старокняжу добу (X-XIII ст.) керамічне виробництво досягло високого технічного рівня та мистецьких форм, адже почали використовувати гончарний круг, удосконалили розчин і випалювання, винайшли особливий спосіб оброблення каолінової глини. Кераміка Ярослава, Потилича, Стрия, Сяніка XVI-XVII ст. урізноманітнювалася формами й прикрасами з деякими готичними і ренесансними мотивами, з'явилася полива в середині і назовні посуду, в Теребовлі поширилися орнаментовані кахлі. Великий розвиток техніки та мистецьких зразків отримала кераміка XVII-XVIII ст. і на Поділлі, а український бароковий стиль, дав своєрідну декоративність і насиченість кольорів з оригінальними орнаментальними мотивами. Під впливом цехових майстрів удосконалювалася техніка і малюнок на посуді та кахлях, що відзначалися великою тривалістю, добрим випалом і міцною рівною поливою. В.Січинський дослідивши збірки кахлів у музеях Києва, Запоріжжя, Чернігова і Львова, писав, що на розмальованих полив'яних пічних та стінних кахлях, відображалися цілі рослинні й тваринні композиції; побутові й історичні сцени: запорозьких куренів, забави в корчмі, бій з татарами; окремі стрільці, козаки, бандуристи, кораблі, гетьмани. Крім того, досить поширеними були однобарвні, темно жовті та червоні, з заглибленими пластичними візерунками, кахлі. Дослідник вказував, що найбільш значними осередками кахельного виробництва були Батурин, Ічня, Козелець, Ніжин, Стародуб, Чернігів (Чернігівщина), Комишна, Опішня, Хорол (Полтавщина), Бар, Деражня, Зіньків, Кам'янець, Купин, Летичів, Миколаїв, Смотрич, Шаргород, Янів (Поділля), Стрий, Судова Вишня, Яворів (Галичина), Володимир (Волинь). Технічний й мистецький рівень українських майстрів XVII-XVIII ст. був досить високим, їх запрошували до інших країн, в яких керамічне виробництво лише народжувалося [25].

В.Січинський досліджуючи українську порцеляну у працях "Волинська порцеляна", "Межигірська порцеляна", "Українська порцеляна", "Фабрична порцеляна II пол. XIX ст.", "Нариси з історії української промисловості", "Українське ужиткове мистецтво: Кераміка. Порцеляна..." [26], показав історію її виробництва, починаючи з античних часів і до поч. XX ст., висвітлив історію постання в другій половині XVIII – на поч. XIX ст. фабрик в Баранівці, Волокитно, Глухові, Городниці, Корці, Межигір'ї, Потеличі, Томашові, охарактеризував їхні вироби і взаємозв'язок з народною керамікою. Вказав на причини занепаду порцелянового виробництва на Україні в останній чверті XVIII ст., його відродження і розвиток в кінці XVIII-першій пол. XIX ст., подав ілюстрації виробів і фірмових знаків цих українських порцелянових фабрик, реєстр майстрів. На території сучасної Хмельницької області лише у 1887р. в містечку Полонне було збудовано порцеляно-фаянсовий завод [22, 437], а на поч. XXст. фаянсовий завод у Славуті [22, 462]. Хоча характер і стиль порцелянових й фаянсових виробів був зумовлений європейським впливом та вимогами і відповідав добі рококо та ампіру, все ж їх форма і зміст мали виразний український характер, що зумовлювалося внесенням в орнаментику українських тематичних і стильних мотивів, на них зображувалися портрети українських поетів, пам'ятки архітектури, українські краєвиди й побутові сцени, що було пов'язане з участю майстрів-українських селян і вимогами місцевого ринку [27, 302-303].

У світовій історії культури ми часто зустрічаємося з явищем, що один талант іде в парі з другим різногранним талантом, де один талант часто домінує над іншими, але бувають таланти зрівноважені, до яких на українському культурному полі, можемо сміливо зачислити видатних істориків, мистецтвознавців Є.Сіцінського і В.Січинського. Ці унікальні постаті на тлі української культури кінця XIX-XX ст., завдяки своїм талантам, працьовитості, витривалості й скромності, зробили дуже багато для української справи. Батько і син озброєнні великою духовною наснагою, відчуваючи відповідальність перед Україною, своїми мистецтвознавчими працями пропагували усю велич української культури та мистецтва, переконуючи світ у повноцінності української нації. У їхніх біографіях, немов у дзеркалі, відбита вся недоля української інтелігенції, проте вони не переставали писати праці про українську народну культуру, доводячи, що українці є окремим самостійним народом, який нічим не поступається перед іншими народами. Пройшовши через гоніння та забуття, Євфимій Сіцінський і Володимир Січинський твердо вірили, що настане час, коли Україна стане вільною державою і їх творчий доробок стане у пригоді. І сьогодні Україна пізнає їх багату наукову спадщину.

Примітки

1. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии //Кустарные промыслы Подольськой губернии. – К., 1916.– С. 18.
2. Кейван І. Володимир Січинський-архітект, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник //Євшан-зілля. – Торонто, 1958.– 64 с.
3. Рибак І.В. Етнографічні дослідження на Поділлі в середині XIX-на початку XX ст. // Тези доп. VI Под. істор. – краєзн. конф. К.-П., 1985. – С. 33-34.
4. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX-на початку

XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995. – 256 с.; Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – К.-П., 1993-480 с.
5. Блажевич Ю.І., Касапчук С.М. Ю.Сіцінський і його книга “Матеріали дя історії цехів в Подолії” //Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук. – практ. конф. К.-П. Хмельницький, 1994. – С. 104-105.
6. Назаренко Є. Ю.Сіцинський про прапори, знаки і печатки цехів на Поділлі //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Мат. наук. краєзн. конф. К., 1997. – С. 46-48; Ю.Сіцинський про прапори і печатки цехів на Поділлі // Край Кам’янецький. – 1997. – 8 липня.
7. Петрушенко Р. Художні особливості розписів кераміки Бара XIX-поч. XX ст. //Подільська Старовина: Зб. наук. пр. /Від. ред. В.А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 409-419.
8. Матейко К. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX-XX ст. – К., 1959. – 107 с.
9. Мельничук Л. Гончарство Поділля XIX-початку XX століття: історіографія проблеми //Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність: Наук. зб. – К-П., 2002. – С. 83-96.
10. Сецинский Е. Город Каменец – Подольский. Историческое описание //К., 1895. – 247 с.: 24 іл. (Перевид. К.-П., Край Кам’янецький. – 1991-1992.
11. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии //К.-П., 1904. – С. 25-102.
12. Сіцінський Є. Смотрицький замок //Передмова та упорядник А.М. Трембіцький. – Хмельницький, 2003. – 22 с.
13. Трембіцький А. До історії цехів на Поділлі за працями Євфимія Сіцінського //Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія /За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 1. – С. 26-36.
14. Гірник Г. Освячені глиною (Як виникли гончарні цехи на Поділлі) //Погляд. 2003. – № 46. – 20 листопада. – С. 11.
15. Сіцінський Є. Наукова робота в Кам’янці на Поділлю за останнє десятирріччя. 1914-1924 рр. //Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 172-177.
16. Лист М.Я. Рудинського до Є.Й. Сіцінського від 7 лютого 1928р. //Архів А.Т.
17. Мушинка М. На батьківщині його називали “зрадником”... //Карпатський край. Ужгород. – 1994. – № 3-4 (104). – С. 18-21.
18. Трембіцький А. Їх єднала ідея незалежної України //Українське слово *(Київ)*. Ч. 46. – 2003. – 13-19 листопада. – С. 10.
19. Січинський В. Українська культура: Альбом 35 табл. //Франкфурт, 1949. – 8 с.; 35 с., іл.
20. Січинський В. Подільське гончарство //Нова хата. – 1937. – № 4. – С. 5-6; Гончарство в околиці Карпат //Там же. – № 11. – С. 11.
21. Горняткевич Д. Сучасне народне селянське ганчарство //ЕУ-І. Т.1. – С. 303-305.
22. Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область //К., 1971. – 708 с.: іл.
23. Січинський В. Наукові досліди над українським мистецтвом //ЦДІАУЛ. – Ф. 402. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 246-257.
24. Січинський В. Кераміка //Українська Загальна Енциклопедія: В 3-х т. – Львів-Станіслав-Коломия. – [1934]. – Т. 3. – С. 473-476; Кераміка княжих часів //Нова хата. – 1936. – № 6. – С. 4-5; Кераміка козацьких часів //Там же. – № 10. – С. 3-4; Ренесанс української кераміки //Там же. – № 7-8. – С. 10; Сучасна керамічна промисловість //Там же. – 1937. – № 15-16. – С. 2-3; Українська народна кераміка //Там же. – № 2. – С. 2-3; Кераміка: З історії укр[аїнського] промислового мистецтва // Промислово-торговельний вісник (Варшава). – 1934. – № 8/9. – С. 3-5.
25. Січинський В. Кераміка //ЕУ-І. В 3-х т. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. – Т.1. – С. 301-302.
26. Січинський В. Волинська порцеляна //Нова хата. – 1936. – № 15-16. – С. 11-12; Межигірська порцеляна //Там же. – № 20. – С. 1-2; Українська порцеляна //Там же. – № 13-14. – С. 7; Фабрична порцеляна II пол. XIX ст. //Там же. – № 22. – С. 1; Українська порцеляна. – Філадельфія: Америка, 1951. – 20 с., іл.; Українська порцеляна. – Філадельфія: Америка, 1952. – 19 с., іл.; Українське ужиткове мистецтво: Кераміка. Порцеляна. Металеві вироби. Ткацтво. Вишивка. Вироби з паперу. Писанки: Альбом. 47 табл. з 500 рис. – Прага, 1943. – 8 с., 47 табл.; Нариси з історії української промисловости. – Львів, 1936. – 112 с., іл.
27. Горняткевич Д. Порцеляна і фаянс //ЕУ-І. Т.1. – С. 302-303.

Summary:

In the article is shown a great contribution of a famous historians, critic art, ethnoqraphs of Ukraine Eyfimiy Sitsinsky (1859-1937) and his sun Volodimir Sichinsky (1894-1962), to the development of Ukrainian national art – ceramics, faience to potter’s from ancient time till the beginning of XX century.

Key words: *traditional culture, historical and archaeological museum, national culture, historic heritage, spirituality, creative work.*

УДК 908 (477.7)(09)

Турченко Г.Ф. (м. Запоіжжя)

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА І КРАЄЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ)

Автор фокусує увагу на міждисциплінарних наукових зв'язках історичної регіоналістики і краєзнавства. Торкається їх першоджерел, вимальовує роль у цих процесах таких постатей як Володимир Антонович, Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Михайло Грушевський та ін.

***Ключові слова:** інтеграційний фактор, національна специфіка, регіональна проблематика, історіографія, історико-географічна територія, політична ситуація, універсалізація історії.*

В останні десятиліття в історичній науці посилився інтерес до місцевої проблематики. Серед усього іншого, це є своєрідна реакція на інтеграційні процеси, які охопили планету. Адже процес інтеграції – це не лише здобутки, а й істотні втрати. Зокрема, він несе в собі відчутну загрозу національним спільнотам і відкриває перспективу збіднення етнокультурного фонду людства. Саме в умовах глобалізації й інтеграції посилюється усвідомлення необхідності збереження національної і регіональної специфіки, що, у свою чергу, викликає зростання зацікавленості широкої громадськості і спеціалістів місцевою проблематикою.

Ця тенденція не обійшла й Україну, хоча витоки інтересу до місцевих особливостей тут мають не лише міжнародний, але і власний, суто український характер. По-перше, після проголошення незалежності українське суспільство потрапило під вплив інонаціональних та наднаціональних інтеграційних факторів, які нівелюють національну специфіку. По-друге, регіональні особливості стали об'єктом політичних спекуляцій частини місцевих еліт, які, переслідуючи корпоративні і особисті інтереси, нерідко протиставляють регіони всеукраїнському центру. Потретє, Україна стоїть перед перспективою адміністративно-територіальної реформи, яка покликана ліквідувати наслідки радянського бюрократичного централізму і розширити перспективу демократичним тенденціям в місцевому самоуправлінні. Все це в комплексі перетворює регіональну проблематику в надзвичайно популярну. Навіть поверхове ознайомлення із станом сучасної української науки переконує, що її еволюція супроводжується не лише розробкою загальноукраїнської проблематики, а й посиленням інтересу до стану справ в окремих областях, краях, регіонах України – словом, осмисленням територіальної розмаїтості країни. Ще в 1994 р. на Міжнародній науково-практичній конференції у Києві обговорювалися методологічні та теоретичні проблеми регіоналістики як міждисциплінарного наукового напрямку[1]. З'явилися праці, присвячені регіональній проблематиці. Особливо плідно у цьому напрямку працює Ярослава Верменич – авторка новаторської монографії "Теоретико-методологічні проблеми регіоналістики в Україні"[2]. Поява цієї монографії засвідчила появу у структурі наукових знань комплексного (міждисциплінарного) напрямку – регіоналістики (регіонології).

Органічною частиною загальної регіонології є історична регіоналістика. Все більше академічних і вузівських істориків, аматорів-краєзнавців стали звертатися до минулого окремих регіонів своїх країн, прагнучи знайти відповіді на актуальні питання місцевої і загальнонаціональної історії.

В контексті вищесказаного не слід забувати, що увага до місцевої проблематики не стала принципово новим явищем для української науки. Вона має досить давню традицію. Регіональна різноманітність України знайшла відображення у працях українських істориків XIX – поч. XX ст. Зокрема, М. Костомаров в основу свого розуміння історії України поклав федералістичну, по своїй суті, регіоналістичну концепцію. Його справу продовжив Володимир Антонович. Вважається, що саме він започаткував напрям у вітчизняній історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом. Цей напрям історик назвав "земельним". Разом з тим, сам Антонович визнавав пріоритет в обґрунтуванні "земельного" напрямку за Костомаровим.

Одним з найпослідовніших учнів В.Антоновича в обстоюванні "земельного" підходу був Дмитро Багалій. Правда, в його працях використовується інше поняття – "область", а підхід Багалія одержав назву "обласницького". Багалій високо цінував вклад в історіографію свого вчителя і, зокрема, зазначав, що на основі своїх власних дослідів і обласних досліджень Антоновича і його учнів сформувалися передумови для створення синтетичної історії України. Ця місія випала на долю Михайла Грушевського.

Михайло Грушевський за порадою В. Антоновича свою наукову діяльність також починав з вивчення регіональної проблематики – його магістерська дисертація була, як відомо, присвячена Барському старостві. Працюючи у Львові і Києві, він виховав плеяду істориків-регіоналістів, які дали кваліфіковані зразки дослідження місцевої проблематики в Західній Україні і Наддніпрянщині. Але видатний український вчений зробив і наступний важливий крок – історія регіонів ним була введена в контекст загальнонаціональної історії. Михайло Грушевський в бага-

тотомній "Історії України-Руси" дав синтезу українського історичного процесу. Це сприяло подоланню сприйняття України як конгломерату ізольованих один від одного земель – колишньої "польської", "російської" України (Малоросії) і Новоросійського краю.

Разом з тим, вже на новій основі М.Грушевський повернувся до ідеї вивчення українських регіонів. Після свого повернення в 1924 р. з еміграції в Україну він виступив ініціатором досліджень окремих регіонів України і ввів у науковий обіг термін "історичне районознавство".

Інтерес видатних українських науковців XIX - поч. XX ст. до місцевої історії не був випадковим. В історії України регіональний фактор проявив себе надзвичайно стійким і потужним. Історично українське суспільство складалося як досить сегментоване, у тому числі територіально. Природа цієї неоднорідності пояснюється порізному. Наприклад, в "Листах до братів-хліборобів" відомий український історик В.Липинський вбачає причину регіональної розмаїтості, передусім, в географічному положенні України, через яку століттями проходив рухомий кордон між Сходом і Заходом: "... На своїй землі, і по нашому живому тілі відбувається весь час пересування цієї рухомої границі то дальше на Схід, то дальше на Захід. Наслідком оцих постійних вівісекцій виробились у нас значні культурні різниці між поодинокими нашими краями"[3]. Але ці "різниці" Липинський розглядає як відмінності в рамках одного цілого.

Сучасний дослідник В.Дергачов дає дещо іншу трактову регіональної розмаїтості. В своїй монографії "Геополітика" він відносить Україну до типових рубіжних держав, в межах якої зійшлися "краї" трьох величезних геополітичних, соціокультурних і геоекономічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського. В результаті, сформувалися три соціокультурні "плити", що нині ототожнюються з Західною, Східною і Південною Україною. Характеризуючи "південну плиту", він вказує, що вона понад дві тисячі років перебувала в середземноморському просторі, що сприяло формуванні на її території стійких і яскравих особливостей[4].

Регіональна строкатість України є беззаперечним фактом і проявлялася в економіці, особливостях господарювання, традиціях, звичаях, особливостях ментальності, політичних симпатіях населення тощо. Її вплив відчувався протягом багатьох століть. "Україна вступила в 19 століття, – зазначив Олександр Оглоблин у статті "Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року)",– як конгломерат кількох відмінних історико-географічних територій, кожна з яких мала *власну історичну долю*"[5]. Драматичні перипетії загальноукраїнської історії неможливо усвідомити, не урахувавши особливостей, а нерідко і різноспрямованості політичних, соціально-економічних і етнокультурних тенденцій в різних частинах країни.

Разом з тим, з часом *історичні долі* різних регіонів України все тісніше перепліталися, *"значні культурні різниці"* між ними згладжувалися, *"конгломерат історико-географічних територій"* все більше трансформувався в єдине ціле, а різниці між регіонами (територіями) набуваючи рис місцевих особливостей.

Слід зазначити, що проблеми, викликані регіональними відмінностями, не є суто українським явищем. Сучасна Росія, наприклад, складається з великої кількості історичних областей і територій, інтеграція яких до складу Російської держави супроводжувалася довгою і складною історією. Питання оптимізації відносин центру і регіонів є надзвичайно актуальною внутрішньополітичною проблемою Російської Федерації. Історичні області з досить виразними відмінностями має у своєму складі майже кожна з пострадянських держав. Для прикладу можна назвати хоча б Грузію і Молдавію з їх сепаратистськими окраїнами. Країнам Західної і Центральної Європи також властива регіональна розмаїтість. Яскраво проявляється вона, наприклад, в Іспанії. І сьогодні існують глибокі відмінності між північними і південними регіонами Італії. Подібні відмінності характерні для Німеччини, Польщі, Чехії та інших країн. Навіть Франція, яку вважають однією з найбільше централізованих держав, досить довго складалася з "розділених шматків", а націю, за оцінкою істориків, їй вдалося витворити щонайменше за 125 років – від Французької революції до Першої світової війни. Ярослав Грицак, порівнюючи регіональну строкатість України й інших країн Європи, звернувся до спадщини відомого французького історика Фернана Броделя. У передмові до своєї книги "Що таке Франція. Простір і історія" французький вчений формулює свій дослідницький метод: "...Ми досліджуємо нашу країну як різноманітний, "множинний" конгломерат автономних "країв", різнокольорових камінців тієї мозаїки, яка, власне, і зветься Францією". Далі він повторює думку свого колеги по школі "Анналів" Льюіса Севра: "Ім'я Франції – різноманітність"[6]. Бродель докладно зупиняється на живучості поділу на французьку північ і французький південь і зауважує, що Францію можна зрозуміти як мережу різних, відмінних між собою регіонів. Але такий поділ, вважає історик, не є унікальною особливістю Франції –його можна знайти в багатьох країнах Європи. Однак, це не зупиняє історичний розвиток націй. Більше того, вважає Лефевр, кожна нація існує і розвивається за рахунок цих поділів[7]. Яскравим підтвердженням цього правила є і Україна.

Перетворення конгломерату історико-географічних територій, про який писав О.Оглоблин, в єдиний національно-територіальний масив України було довгим, складним і суперечливим явищем. Вплив регіонального фактора все ще гостро відчувається сьогодні і, без сумніву, буде помітним у майбутньому. Відтак, необхідність нау-

кового осмислення історичного минулого окремих регіонів України диктується нагальними суспільними потребами, зокрема, інтересами становлення молодої держави. Регіональні тенденції і сьогодні пронизують всі сторони економічного і суспільно-політичного життя України. При цьому, в умовах соціально-економічної і політичної дестабілізації вони нерідко набувають характеру латентних чи відкритих конфліктів і ставлять під загрозу єдність держави.

Так було, наприклад, напередодні розпаду СРСР і проголошення незалежності України. Частина радянсько-компартійної і господарської еліти Півдня і Сходу, не зацікавленої в демократичних перетвореннях і суверенізації України, взяла курс на її розкол. Спекулюючи на місцевих особливостях і територіальних відмінностях, ці не обтяжені політичною відповідальністю і сумлінням політики, стали закликати населення окремих регіонів до самовизначення і виділення із складу України. Ще у жовтні 1990 р. на юридичному факультеті Одеського (до революції 1917 р. Новоросійського) університету було оголошено про створення партії "новоросів" ("югоросів"), представники якої стверджували, що в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях немає ні українців, ні росіян, а живе новий етнос (народ) "новороси" ("югороси"), які мають право на самовизначення.

В Криму на початку 90-х рр. місцеві сепаратисти за підтримки російського політикуму поставили завдання про вихід півострова із складу України і приєднання до Російської Федерації. Одним з найголовніших аргументів для обґрунтування цього наміру була надумана ідея про "віковічні" зв'язки Криму з Росією і про відсутність таких зв'язків з Україною.

В Донбасі, на Харківщині, Дніпропетровщині і Запоріжжі в середовищі місцевої компартійної бюрократії і директорів крупних підприємств (так званих "червоних директорів") в цей час стала поширюватися ідея створення тут місцевої автономії як засобу протистояти "жовто-блакитній" експансії з Заходу. .

Але сепаратистські настрої на початку 90-х рр. не мали відчутної підтримки в населенні регіону. Переважна більшість жителів Південної України на референдумі 1 грудня 1991 р. проголосувала за незалежність України, яка сприймалася як унітарна демократична республіка.

Однак, спроби спекуляції на особливостях різних регіонів України не припинилися. На протиставленні Сходу і Заходу України була побудована у 2004 р. виборча кампанія кандидата в Президенти України В. Януковича. Як відомо, широкомасштабна фальсифікація результатів виборів викликала масові протести, які переросли в "Помаранчеву революцію". Як засіб боротьби з народним рухом був знову використаний сепаратизм. На так званому "З'їзді Рад усіх рівнів" в Сєвєродонецьку з закликом до створення Південно-Східної Української автономної республіки виступили керівники тих областей південного сходу, де під час президентських виборів відбувалися наймасштабніші фальсифікації волевиявлення громадян – Харківської, Донецької, Луганської.

Щось подібне відбувалося і в Одесі. З намірами перетворити Одесу і всю Одеську область у "вільну самоврядну територію, на якій будуть діяти розпорядження місцевої влади" у випадку, якщо на решті території України переможуть прихильники В.Ющенка, виступив в грудні 2004 р. міський голова Одеси[8]. Але, як і на початку 90-х років XX ст., заклики сепаратистів Одеси та інших регіонів України не були підтримані населенням.

Разом з тим, події "помаранчевої революції" черговий раз засвідчили існування досить глибоких відмінностей між різними регіонами України і посилили інтерес суспільства і професійних вчених, зокрема, істориків, до українських регіонів, їх проблем. Пояснити походження і сутність регіонального поділу України, певне розходження і навіть різноспрямованість інтересів окремих її територій – завдання істориків. Лише засобами історичної науки можна визначити, наскільки сучасний адміністративно-територіальний поділ, відповідає історичній конфігурації регіонів, наскільки регіональні ідентичності, що склалися на її основі, відповідають історичним традиціям і загальнонаціональним потребам, як вони співвідносяться з перспективами розвитку України, впливають на них, забезпечують державну цілісність країни. Комплексне дослідження регіонів є необхідною передумовою відтворення історії України у цілому.

У зв'язку з цим виникає питання про зміст базового поняття історичної регіоналістики – *історичний регіон країни,* і його співвідношення з іншими близькими поняттями, зокрема поняттям *край*, що традиційно використовується в історичному краєзнавстві. Це дуже важливо, адже "за "іменем" наукового напрямку, – слушно зауважує одеська дослідниця Т.Попова, – вимальовується діапазон його інституціонального поля"[9].

В російській історіографії не склалося єдиної точки зору щодо змістового наповнення термінів регіон і край і, відповідно, об'єкта краєзнавчих і регіонознавчих (в російській історіографії більше поширений термін "регіонознавство", ніж "регіоналістика"). Дуже часто те, що протягом минулих десятиліть називали *краєзнавством* тепер сприймають як *регіонологія.* Виникла навіть своєрідна лексична новація – *регіональне краєзнавство.* Разом з тим, в академічній науці існує стійка тенденція пов'язувати вивчення регіонів з фундаментальним знанням, а краєзнавству відводити прикладну роль – навчально-просвітницьку, пам'ятнико-охоронну, яка здійснюється ентузіастами в межах адміністративно-територіальних частин країни[10].

В українській історіографії також не склалося домінуючої точки зору щодо змісту базових понять, які застосовуються в регіоналістиці і крає-

знавстві. Досить часто поняття *історичний регіон* продовжує використовуватися як синонім поняття *край*. Це дає підставу для ототожнення історичної регіоналістики з історичним краєзнавством.

У свій час таке ототожнення не викликало заперечень. Але на нинішньому етапі еволюції історичної науки, яка супроводжується як диференціацією наукових знань, так і їх інтеграцією, що вимагає освоєння нової і уточнення традиційної наукової термінології, таке ототожнення багатьма спеціалістами вже не сприймається як виправдане. Достатньо розглянути зміст традиційних краєзнавчих досліджень в Україні і співставити його з проблематикою сучасних історико-регіонознавчих студій, щоб виявити досить істотну різницю між ними. Загальновідомо, наприклад, що краєзнавство схильне до мікросюжетів, детального опису окремих населених пунктів, невеликих районів, ґрунтується на масовому аматорстві, надихається любов'ю до "малої батьківщини" і орієнтується на виховну діяльність, в той час як історична регіоналістика прагне зберегти за собою сферу наукових досліджень минулого дещо ширших територій (регіонів), визначення їх впливу на розвиток сусідніх і віддалених областей (регіонів) і країни в цілому, вплив регіонів на міжнародну ситуацію (якщо він проглядається), розробку критеріїв регіонального поділу, напрямки регіональної політики центру і реакцію на неї на місцях (в регіонах) тощо. Російський дослідник С.О.Шмідт на Міжнародній конференції в Санкт-Петербурзі в 2000 р. сформулював висновок, який конкретизує цю очевидну різницю: "Регіонологія – комплекс ширших і менш конкретизованих знань, ніж краєзнавство..."[11].

Однак, ця відмінність не може бути підставою для якісного протиставлення краєзнавства і регіоналістики. Багато залежить від наукового рівня краєзнавчих досліджень, фахової кваліфікації краєзнавців. Якщо цей рівень достатній, добуті краєзнавцями знання можуть бути включені в систему регіоналістики і в систему знань про країну в цілому[12]. В такому випадку краєзнавство, регіоналістика і національна історія можуть сприйматися не лише як знання про різні об'єкти, а і як різні рівні узагальнень про один об'єкт – країну. Разом з тим, слід визнати існування сильного зворотного зв'язку – успіхи, чи проблеми в дослідженні національної історії стимулюють краєзнавчі і регіонологічні пошуки.

Враховуючи зазначені вище труднощі у розмежуванні змісту понять *історичне краєзнавство* і *історична регіоналістика*, Ярослава Верменич пропонує визначити базовим терміном, який "перекриває" уживане в історичному краєзнавстві поняття "край" і в той же час дозволяє чітко виокремити премет і об'єкт аналізу історика-регіоналіста, дефініцію *"історико-географічний регіон"*. З цією пропозицією слід погодитися.

За Ярославою Верменич – історико-географічний регіон має визначатися як історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурою. Як правило, регіон характеризується специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян. Регіони розрізняються і за специфікою політичної культури. На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, якому притаманний своєрідний "регіональний патріотизм"[13].

Розробка критеріїв регіонального поділу країни – необхідна передумова вивчення регіону. Зазначене вище визначення Я.Верменич (як, до речі, і визначення інших авторів) занадто абстрактне, щоб стати інструментом для такого поділу. Але воно може стати орієнтиром для нього.

Цілком очевидно, що коли мова йде про територіальний масив, який характеризується як певний *історико-географічний регіон*, то об'єднавчі фактори слід шукати в соціально-економічній, політичній і соціокультурній спільності минулих поколінь *(історії)* на певній *географічній* території з властивими їй природно-кліматичними особливостями, в особливостях географічного розташування цієї території у системі їх відносин з сусідніми територіями (регіонами) і порубіжними країнами протягом достатньо *тривалого історичного періоду*. Саме комплекс цих обставин робить регіональні особливості стабільними і досить потужними чинниками історичного процесу.

Не вдаючись в технологію географічного окреслення історичних регіонів на карті України, зазначимо, що у новітній історіографії немає усталеної точки зору щодо їх територіальної конфігурації і кількості. Це цілком зрозуміло. Для кожної історичної епохи ця кількість і конфігурація свої. В запропонованій читачу статті автор виходить з загальноприйнятої точки зору, що в межах сучасної України у XIX – XX ст. існувало п'ять *великих історико-географічних регіонів*: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Західна Україна і Південна Україна.

У цитованій вище статті О.Оглоблина в Україні XIX –початку XX століття виділяються такі історико-географічні регіони (за термінологією історика – "історико-географічні території"):

Лівобережна Україна (колишня Гетьманщина, територія Козацько-Гетьманської держави 17-18 століття), "з якою певною мірою була пов'язана, хоча мала окреме історичне минуле, *Слобідська Україна*";

Правобережна Україна ("терен давньої Україно-Руської Княжої держави й пізнішої Козацько-Гетьманської держави 17 століття"), яку російський уряд досить довго вважав за "край польський", а потім визначив терміном "Юго-Западный край" Російської імперії;

Південна Україна – "простір поміж російською і польською Україною, який з давніх-давен органічно зв'язаний з усім комплексом українських земель, а нову добу (16-17 ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до

1775 р. державою Війська Запорізького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини, а пізніше т. зв. *Новоросією*, або Новоросійським Краєм, який Росія ще довгий час, навіть вже по революції 1917 року вважала за органічну частину Російської держави";

Західно-Українські землі – Галичина, Буковина й Закарпаття.

Як окрему "історико географічну територію" О.Оглоблин виділяє також *Полудневo-Східну Україну* – терени нової української колонізації між Доном і Волгою й між ними й Кавказьким хребтом[14].

Таким чином, до Південної України – об'єкту наших інтересів–відноситься суцільний масив земель, населених переважно українцями, який до 1917 р. охоплював Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. З цими трьома губерніями межували населені переважно українцями окремі райони Бессарабської губернії і Війська Донського. Вони також становлять частину південноукраїнського регіону.

Окремої розмови заслуговує Крим. Без сумніву, це особлива, багато у чому відмінна від інших районів України територія. В "Листах до братів-хліборобів" В. Липинський виділяє Крим в окремий край України[15]. Цю свою особливість Крим зберігав тисячі років. І все ж, є достатньо географічних, історичних, геополітичних і етнонаціональних та інших підстав, щоб віднести до південноукраїнського регіону (принаймні, станом на кінець XIX–початок XX ст.) і Кримський півострів, хоча українці (як, до речі, і росіяни до виселення у 1944 р. з Криму татар) тут не становили абсолютної більшості, а корінним населенням була друга за чисельністю – кримськотатарська етнічна група. Правда, точка зору про історичну приналежність Криму Україні суперечить російській історіографії, яка була (і залишається) у полоні анти–кримськотатарської (і, значною мірою, антиукраїнської) упередженості і міфологізує історію півострова. Слід погодитися з Ярославою Верменич, що не вільна від подібних підходів і сучасна українська історіографія, немало представників якої схильні виводити історію Криму за межі історії України[16].

Найбільшим за площею регіоном держави є Південь України. Сприймаючи його як певну цілість, слід пам'ятати, що більш-менш однорідним, цілісним він залишався лише до останньої чверті XIX ст. У наступні десятиліття під впливом бурхливого економічного розвитку Південь України перетворився на достатньо сегментовану територію, на якій стали виокремлюватися нові історико-географічні ареали. Про чисельність цих ареалів і їх конфігурацію в літературі немає єдиної точки зору. На наш погляд, досить продуманою і прийнятною для історика є пропозиція Я. Верменич, яка у відповідності з "сучасним поглядом на історико-географічні регіони", виділяє у складі Південної України чотири ареали, які вона називає "історичними" або "історико-географічними землями": Запорожжя (Запорозький Низ, Вольності Війська Запорозького), Таврія або Причорномор'я (Крим і прилеглі райони Причорномор'я і Призов'я), Буджак (межиріччя Дунаю і Дністра), Донецький басейн[17].

Подібне фрагментація на окремі історичні землі відбувалася і в інших великих історико-географічних регіонах України – Західній Україні, Лівобережжі, Правобережжі, Слобожанщині. У їх межах також виокремлюються "історико-географічні землі", які можна розглядати як *регіони другого, або нижчого рівня*.

Як вже зазначалося вище, вивчення окремих історико-географічних регіонів України було започатковано ще в XIX ст. У наступному столітті цей процес набув нового розмаху. Ще М.С.Грушевський після свого повернення в Україну в 1924 р. зробив спробу розгорнути систематичне дослідження окремих історичних районів України, і, по суті, заклав основи української історичної регіоналістики. З його ініціативи були створені чотири порайонні комісії – для Києва і Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщини, для Полудневої (або Степової) України), для Західної України (Галичини, Холмщини з Підляшшям, Буковини і Закарпаття), які планували розгортання досліджень і видання збірників статей з найбільш актуальних проблем історії і культури зазначених регіонів України. Але політична ситуація стала на заваді реалізації цих планів. В другій половині 1920-тих років вдалося опублікувати лише збірники, присвячені Києву і Чернігівщині, хоча план, як писав сам М.Грушевський, "був досить грандіозний"[18].

Серед іншого, цей план передбачав і видання збірника з історії Південної (Степової) або, як писав М. Грушевський, "Полудневої України". Але цей збірник, рукопис якого декілька разів доповнювався, так і не був опублікований, хоча в 1930 р. було підготовлено остаточний його варіант, на якому є редакторська резолюція М.С.Грушевського: "Перечитано, можна здавати до друку"[19]. Збірник було розсипано і лише в 1992 р. в журналі "Український історик" була опублікована редакторська стаття-вступ М.С.Грушевського до збірника під назвою "Степ і море в історії України", у якій формулювалися його думки про значення, плани і перспективи вивчення південноукраїнського регіону. По-суті, у цій статті міститься концепція історії Півдня України і програма наукових досліджень історії регіону з найдавніших часів, розрахована на багато десятиліть.

Звертає на себе увагу, перш за все, що М.Грушевський чітко окреслює територію Південної, "*Полудневої*", України. Він сприймає її в єдності "Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя", включаючи до неї і Крим. М.Грушевський констатує фрагментарний характер дослідження усіх етапів історії Півдня і зазначає, що ця історія ще не склалася в суцільний образ: "Полуднева Україна як цілість лишається

неясною – так само й її економічне і культурне районування. Спеціальної уваги в нинішніх умовах заслуговує Донецький басейн, територія порогів (Дніпрельстан), Крим Кавказьке побережжя, територія Прутсько-Дунайська"[20].

Як і його попередники, М.Грушевський історію Півдня розглядає в контексті загальної історії України і відкидає імперське сприйняття цього регіону як "Новоросії" – території, відірваної від загальноукраїнських теренів. "Донедавна, та можна сказати, що ще й нині ще, – зазначає М.С.Грушевський, – "Новоросія" і "Україна" мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв'язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов'янською в нинішнім вигляді українською людністю, що тягнувся протягом тисячоліть – донині ще не закінчився. Завдання істориків, з одного боку, вияснити постійність, стихійну непереможність і органічність цього процесу, а з другого – з'ясувати ті перешкоди, що лежали на сім шляху... Вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережу, і навпаки – вияснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полуденнє української людності і відпливи назад до лісостепу і лісової зони, вносила до українського життя в його колонізації запіллю, в лісостепу і в лісовій зоні"[21].

В іншій статті "Нові перспективи", надрукованій весною 1918 р., М.Грушевський підкреслює виняткову роль Півдня в історії України ще й з огляду на його природні багатства і те, що через цей регіон відкриває вихід України до Чорного моря, а з ним – і до країн, що розташовані в його басейні. Видатний історик підкреслює історичний зв'язок між Україною і країнами Чорноморського басейну. "Коли *народність* наша, дух нашого народу, –зазначив М.Грушевський у статті "Нові перспективи", написаній весною 1918 р., – тягне нас на захід, *край* (мається на увазі Південь. – **Авт.**) завертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть наші ріки і повинні б повести сі всі наші дороги, коли б вони будувалися нами, в орієнтуванню нашими інтересами, а не мали своєю метою – навпаки – боротися з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя"[22].

Нагадавши про унікальну роль Півдня в історії України, М.Грушевський поставив завдання глибокого і всебічного його вивчення вітчизняними істориками.

Але спроба М.С.Грушевського розгорнути порайонні була припинена більшовицьким режимом. З початку 30-х рр. відносна свобода в дослідженні історії України відходить у минуле, як і зникає зі сторінок наукових видань південноукраїнська тематика взагалі. Пауза тривала чверть століття. Вона завершилася лише після Другої світової війни, в 50-ті рр., коли південноукраїнська проблематика знову поновлюється, але тепер вже у працях російських радянських істориків. Очевидно, це не випадково. Складається враження, що трактування історії Півдня України для радянського режиму виявилося наскільки важливим, що дозволити цю роботу історикам України він не вважав можливим.

Відновлення дослідження Південної України почалося зі спроб повернутися до офіційної історіографічної традиції XIX ст. про цивілізаторську роль Росії на Півдні. Згідно цієї традиції південний регіон упродовж ХУШ ст. був "Диким полем", а запорожці не переймалися його господарський освоєнням. Одним з апологетів цієї точки зору була О. Й. Дружиніна, московський історик, – автор цілого циклу досліджень з історії Південної України. Початок господарського освоєння Півдня вона пов'язує із включенням цього регіону до складу Росії. У першій книзі "Кучюк–Кайнаджирский мир 1774 г., его подготовка и заключение" (М.,1955) авторка стверджує, що в результаті виходу Росії до Чорного моря, "від якого вона на протязі декількох століть була відрізана"(!?– Авт.), Північне Причорномор'я стало швидко заселятися і освоюватися. Цю ж точку зору вона розвиває в книзі "Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.", опубліковану в 1970 р. Дружиніна змушена визнати домінування українського етнічного елементу в краї, але не наважується на висновок про Південь, як про частину України. Цікава логіка автора: "Вже у цей період намітилося переважання українців у складі населення степового Півдня, що дало привід називати цей край у наступних працях Південною Україною, яка суттєво відрізняється в соціально-економічному відношенні від України Лівобережної і Правобережної" [23].

Факт домінування українців на Півдні, до речі, визнає також інший відомий російський дослідник В.М.Кабузан. Він також виходить з переконання, що після Полтавської битви 1708 р., коли запорозькі козаки відійшли в межі Кримського ханства, Запоріжжя остаточно запустіло, а заселятися стало після остаточного приєднання Півдня до Росії. Однак, він і після цього продовжував називати Південь України Новоросією[24]. Правда, це вже не означало невизнання українського в етнічному плані характеру Півдня. Сам дослідник наводить немало конкретних фактів на користь українського (за складом населення) характеру цього регіону. Але, його підхід відбивав домінуючу в радянській історіографії тенденцію показувати процеси, що проходили в Південній Україні в загальноросійському контексті. Для радянської науки взагалі була характерна універсалізація історії Півдня: у цьому полягає її спільність з російською дореволюційною історіографією. За межі цієї тенденції не могли вийти навіть досить кваліфіковані і обізнані історики. Зокрема, відомий український історик В.О.Голобуцький в монографії "Черноморское казачество" в традиційній для багатьох істориків того часу езоповій мові висловлює критичне

ставлення до російської політики на Півдні, але , разом з тим, повторює поширену в російській історіографії XIX ст. офіційну точку зору про повернення в результаті російсько-турецьких воєн до складу Росії "исконно-русских земель" на Півдні[25].

Переважна більшість сучасних українських істориків стоять на позиції приналежності південного регіону Україні і досить інтенсивно досліджують різноманітні аспекти його історії. Але їх зусилля зустрічають опір політичних маргіналів, які після проголошення незалежності України намагалися відновити концепцію окремішності південного регіону, його ізольованості від решти України, або навіть відверто підтримують стару імперську історіографічну традицію про цілковиту приналежність Півдня Росії. Наприклад, у статті Г.А.Саніна "Граница России и Крымского ханства во второй половине ХУШ-первой половине XIX вв." (Проблемы истории и археологии Крыма.–Симферополь, 1994) повторюється точка зору В.Кабузана , що «після Полтавської битви 1709 р. запорізькі козаки пішли в межі Кримського ханства, що остаточно привело до запустіння Запоріжжя». Територіальні придбання Росії оцінюються ним як «урядова селянська колонізація нічийних земель, як природний процес розширення території держави»[26]. Таким чином, імперські стереотипи виявилися надзвичайно стійкими і пережили саму імперію.

Цей короткий екскурс в дискусію про приналежність Степового Півдня, розпочату ще у ХУШ ст., вкрай необхідний для розуміння особливостей його становища в XX ст. Але Південь до останнього часу залишався менш вивченим регіоном, ніж, наприклад, Західна Україна, Слобожанщина чи Лівобережна Україна. При цьому, сучасний читач не може поскаржитись на відсутність конкретних історичних досліджень окремих аспектів минулого Півдня. В останнє десятиліття захищено десятки дисертацій, опубліковано сотні статей і ряд монографій з південноукраїнської проблематики. Зокрема, Донбас і Одеса вже навіть стали об'єктами комплексного аналізу вітчизняних і зарубіжних дослідників[27]. Та ці винятки не змінюють суті справи. В цілому роль Півдня в історії України ще не одержала збалансованої оцінки. Мозаїка локальних процесів і подій в регіоні, описаних істориками, поки що не створює достатньо чіткої і цілісної картини. Складається враження, що до цього дослідники й не прагнуть. Разом з тим відчувається їх природне бажання підніматися із своїми місцевими фактами і матеріалами до загальноукраїнських узагальнень.

На наш погляд, наукова цінність таких узагальнень напряму залежить від того, як враховується їх регіональний (південноукраїнський) компонент і пов'язані з ним особливості. Наприклад, розглядаючи перебіг Української революції початку XX ст. на Одещині, Катеринославщині чи Херсонщині, дослідник на підставі досліджених джерел, виявляє перш за все, особливості Півдня України. Лише співвіднісши їх із специфікою інших регіонів, він одержує можливість виявляти і загальноукраїнські закономірності. Якщо він захоче вийти із своїм місцевим (одеським, катеринославським чи херсонським матеріалом) зразу на загальноукраїнський рівень, то повинен рахуватися з небезпекою втрати важливої інформація і про саме аналізоване явище (бо його неможливо зрозуміти поза регіональним – південноукраїнським контекстом), і про Південь у цілому, його місце і роль в Україні, в оточуючому геополітичному просторі. Зрештою, збіднюється, спрощується а інколи і просто вульгаризується історія України в цілому. Наголошуємо, за нашим переконанням, місцева краєзнавча інформація може бути належним чином оцінена лише з урахуванням регіональної специфіки. Між окремим південноукраїнським містом, селом чи областю, з одного боку, і Україною, з іншого, слід поставити відповідний регіон і розглядати місцеву історію з урахуванням його специфіки.

Зосередження в запропонованій читачу монографії уваги на Півдні, *як на окремому історико-географічному регіоні* України, не означає протиставлення його іншим регіонам. Кожен історичний регіон України відзначається своїми яскравими особливостями, які у поєднанні створюють її неповторний образ – єдиної у своїй різноманітності.

Врахування складної діалектики місцевих і регіональних процесів дозволить дати більш збалансовану і повну картину загальнонаціональної історії.

Примітки

1. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи, міжнародна науково-практична конференція 10-11 листопада 1994 р. – К., 1995.
2. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії НАН України, 2003 . – С. 516.
3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ; Філадельфія, 1995.– С. 421.
4. Дергачев В. Геополитика. – К., 2000. – С. 102-110; 428-432.
5. Оглоблин О. – Проблеми схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // .47.
6. Бордель Ф. Що таке Франція. Простір і історія. –М., 1994. – С. 20.
7. Грицак Я. Двадцять дві України // Критика. – 2002. – Ч.4. – С.
8. Мостовая Ю. Украина разбилась на счастье? // Зеркало недели. – 2004. – 11 декабря; Перстнева Н. Одесса собирает деньги на валерьянку // Зеркало недели – 2004.– 4 декабря.
9. Попова Т.Н. Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в

современной российской историографии // Записки історичного факультету. – Вип.11.– Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2001. – С.23.
10. Там само.
11. Шмидт С.О. Краеведение и региональная история в современной России // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 14.
12. Середа Н.В. Регионалистика и краевадение в конкексте развития современной исторической науки // Методология региональнıх исторических исследований. Материалы международного семинара. – С. 50-52.
13. Верменич Я. Там само. – С.
14. Там само. – С.48.
15. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 422.
16. Верменич Я. Вказ. праця. – С.25.
17. Верменич Я. Там само. – С.92, 99.
18. Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991-1992. – Ч.110-115. – Т.28-29. – С.55.
19. Швидько Г. М.С.Грушевський і репресований збірник “Полуднева Україна” // Український історик. – Ч.110-115. – Т.28-29. – 1901-1992. – С.69.
20. Грушевський М. Степ і море в історії України // Український історик. – Ч.110-115. – Т.28-29. – 1991-1992. – С 58.
21. Грушевський М.С. Там само.– С.58.
22. Грушевський М.С. Наші перспективи // На порозі Нової України: Гадки і мрії. (Відтворено репринтно з видання 1918 р.). – К., 1991. – С.23.
23. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1925-1860 гг. – М., 1981. – С.3.
24. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII-первой половине XIX в (1719–1859 гг).- М.,1976.
25. Див.: Голобуцкий В. Запорожское казачество. – К., 1956. – С.42; Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті ХУІІІ століття. Аналіз джерел. – К., 2000. – С.35-36.
26. Санин Г.А. Граница России и Крымского ханства во второй половине ХУІІ-первой половине ХУІІІ вв. // Проблемы истории и археологии Крыма. Сборник. – Симферополь, 1994. – С.140-169.
27. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870–1990-і роки. – К., 2002; Herlihy P. Odessa: A History, 1794–1914. – Cambridge, Mass., 1986; Mc. Kay J.P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneyrschip and Russian Industrialisatson. 1885–1913. – Chicago, London, 1970; Chartere W. Workers, Strikes and Pogroms. The Donbass –Dnepr bend in late imperial Russia, 1890–1905.– Prinston, 1992; Friedgut T.H. Jusovka and Revolution // Politics and Revolutions in Russia’s Donbass, 1869–1924.– Vol. II. – Princeton, New Jersi, 1994.

Summary:

The author emphasizes the intersubject scientific contacts of historical regional study and regional geography, covers their primary sources, shows the role of such personalities as volodymyr Antonovych, Mykola Kostomarov, Dmytro Bagalij, Mykhajlo Grushevsky and others.

Key words: integrative factor, national specific character, regional problems, historiography, historical and geographical territory, political situation, universalism of history.

УДК 94 (477.43) "19":314.13

Яцюк В.А. (м. Кам'янець-Подільський)

АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ НА ПОДІЛЛІ В СЕРЕДИНІ 20-Х РОКІВ XX СТ.

У статті на прикладі унікального регіону як Поділля розкривається проблема аграрного перенаселення, яке спричинило низку соціально-економічних проблем та було причиною політичних конфліктів.

Ключові слова: аграрне перенаселення, порівняльний метод, надлишок робочої сили, баланс праці, селянське господарство.

Проблеми аграрного перенаселення привертали увагу дослідників. За підрахунками П.Маслова в сільському господарстві в 1925 році були зайвими 43% працівників[1], а за даними Л.Е. Мінца, що провів спеціальне дослідження, лише 19,2%[2]. Спеціалісти Держплану УРСР у 1926 році визначили лишки робочої сили в сільському господарстві України в розмірі 24,8%[3]. Головна причина такого різноголосся – довільне визначення робочого часу селянина. На думку В.В. Калініченко принципово невірно брати за основу підрахунку лишків робочого часу в селянському господарстві ту протяжність робочого дня, що на практиці застосовували селяни. Адже занадто довгий робочий день – це ненормальне явище, наслідок панування на селі ручної праці, і як наслідок низька її продуктивність. До того ж через сезонність сільськогосподарської праці влітку протяжність робочого дня довша, а взимку коротша. Звідси за підрахунками В.В. Калініченко, лишки робочого часу в селянському господарстві України складали 15,2%[4]. Разом з тим проблема аграрного перенаселення має відчутні регіональні особливості. Побіжно їх торкалися у своїх дослідженнях О.А.Мельничук, Р.В.Костенко, Л.С.Скотникова, О.О. Лойко, Б.К. Мигаль.[5-] Варто зазначити що всі дослідники підкреслювали, що аграрне перенаселення було найбільш гострим на Поділлі, проте не розкривали його особливостей та масштабів. Виходячи з цього автор статті поставила за мету проаналізувати трудовий баланс в сільському господарстві Поділля, виявити надлишок робочої сили, з'ясувати причини цих явищ, використавши публікації органів статистики 20-х років. У звіті Подільського Губземуправління за 1922-1923роки зазначалося, що Поділля стоїть на першому місці по густоті населення – 97 душ на 1 кв. версту (від 87 у Тульчинському, до 109 у Кам'янецькому окр.) . Загальна кількість сільського населення складала – 3019 тисяч душ при площі 31,6т.кв.верст.[6] За даними Подільської губернської планової комісії у 1923 – 1924 році на 100 дес. посівів в середньому припадало 182 душі з коливанням по волостям від 150 до 300 душ[7]. При чому, більше 200 душ на 100 десятин посіву спостерігалося в 51 волості з 93, які були в складі Подільської губернії (Вінницький окр.-12 , Могилівський-10, Проскурівський-8, Кам'янецький-8, Тульчинський-6, Гайсинський-7волостей)[8]. В працездатному віці на 100 десятин посівів припадало від 75 до 105 душ[9]. З метою виявлення надлишків робочої сили в сільському господарстві Подільської губернії органи статистики використовували три методи підрахунку.

Перший метод порівняльний. Він виходив з того, до 1914 року з Подільської губернії на промисли відправлялося 300 тисяч осіб працездатного віку. На думку статистиків ця кількість могла визначати надлишок робочої сили у 20-ті роки, оскільки населення Подільської губернії у 1924 році наближалось до дореволюційного. Але кількість вибувши під час імперіалістичної та громадянської війни (вбитих, евакуйованих) поглинає приріст населення Подільської губернії за ці роки. Такий підхід є не зовсім точним, оскільки через розруху, припинення після національно- демократичної революції міграції населення Поділля на вільні землі Далекого Сходу та Сибіру збільшилась кількість вільних робочих рук. В той же час збільшилась кількість вільної робочої сили за рахунок скорочення кількості винокурень і цукрових заводів. З 56 дореволюційних цукрозаводів працювало 24, 85, винокурень – 8[10] Це скоротило зайнятість на 100 тис. осіб. Звідси, шляхом спостереження за робочою силою, яке використовувалося протягом 1914 – 1924 рр., статистичні органи визначили надлишок працівників у сільському господарстві Подільської губернії що складав 900 тис. душ, об'єднаних у 150 тисяч селянських господарств[11]. Така методика підрахунків, на наш погляд була досить примітивною і мала чимало похибок. Звідси наведені данні надлишку робочої сили в сільському господарстві Подільської губернії є досить наближеними.

За другою методикою надлишок сільськогосподарського населення визначався за існуючою земельною забезпеченістю на одного їдця і тодішньою споживчою нормою. У 1923 – 1924 роках споживча норма у регіоні складала 1,2 десятин на одного їдця. Фактично ж на Поділлі на одного їдця припадало 0,75 дес[12]. щоб довести забезпеченість землею на одного їдця до норми необхідно було вилучити 639 тис. душ, що складало 142,000 дворів, які мали у своєму складі 4-5 їдців[13].

Третій метод обрахування надлишку робочої сили базувався на даних бюджетного обстеження 24-х селянських господарств, здійснених губернським статистичним бюро у 1923 році. Він базувався на таких розрахунках: на Поділлі на одну десятину угідь витрачалося на всі роботи, як всередині господарства та і за його межами протягом року 105 людино днів. За матеріалами Держплану УСРР у 20-х роках пересічна кількість робочих днів на рік у селянському господарстві становила 288 днів. Решта днів року припадала на святкові, вихідні і непридатні для виконання робіт по господарству[14]. Помноживши ці дані на кількість селянських господарств окремих округів і виходячи при цьому з наявності площі земельних угідь і кількості дорослих чоловіків і жінок зайнятих у сільському господарстві губернське статистичне управління обрахувало таку кількість запасів праці на Поділлі[15].

Кількість запасу праці на Поділлі

Таблиця 1

Назва округу	Використано робочих днів	Запас праці землероб. населення	% невикористаної праці
Вінницький	47250	85800	45%
Гайсинський	36500	63778	43%
Кам'янець – Подільський	35120	73000	50%
Могилів – Подільський	35700	62684	49%
Проскурівський	40345	71500	43%
Тульчинський	37905	72644	43%
По губернії	**246150**	**441406**	**46%**

Таким чином, невикористана праця сільського населення в губернії в середньому складала 46%, ці дані значно розходилися з результатами комісії яка вивчала бюджет селянських господарств Поділля в 1910 році. Вона обрахувала, що на Поділлі може бути використано лише 25% запасів праці звідси невикористаний резерв балансу праці складав 75%[16]. Вийшовши на такі показники, комісія не врахувала зростання інтенсифікації сільського господарства краю, кількість населення зайнятого у промислах, кустарному виробництві тощо. Ось чому, на думку фахівців органів статистики бюджетні обстеження селянських господарств у 1923 році були більш точними і наближеними до реальної дійсності. Виходячи з неї було обраховано *ступінь аграрного перенаселення* у краї. Ввівши поправки на сезонність сільськогосподарської праці, тобто віднявши 50% невикористаної праці у зимовий час відсоток невикористаної праці зменшився до 30%. Перевівши цей показник на кількість душ отримуємо зайвих 450 тис. осіб працездатного населення, об'єднаного в 225,064 селянських господарств. Як бачимо, наведені методики обрахунку запасу праці у селянських господарствах Поділля набували значної розбіжності з попередніми підсумковими даними. Якщо у першому варіанті розмір аграрного перенаселення визначався 900 тис осіб, об'єднаних у 150 тис селянських господарств, у другому відповідно 632 тис; 142 тис., у третьому 450 тис; 125 тис., Це різноголосся визнавали і тодішні фахівці статистики. У висновках Подільської губернської планової комісії зазначалося "що всі три способи обрахування кількості незайнятого населення у сільському господарстві Поділля є неточними у зв'язку з неповнотою обліку бази даних регіону. Точно визначити кількість незайнятих людей у губернії, з врахуванням місцевих умов, а саме організаційної структури селянського господарства, перспектив його еволюції, у зв'язку з розвитком сільськогосподарської промисловості і рівня залучення сільського населення в промисловість неможливе через те, що вимагає вивчення цих аспектів проблеми протягом тривалого часу".

Ще складнішими виявилися підрахунки балансу праці селянського господарства в людино-годинах. Справа в тому, що селяни – одноосібники не знали нормованого робочого дня. Вони працювали стільки, скільки потрібно, щоб виконати всю роботу по господарству. За підрахунками, які ґрунтуються на матеріалах бюджетних обстежень селянських господарств України за 1925/26 господарський рік, робочий день селянина складав пересічно 11 год. 20 хв. При цьому виявилося, що тривалість робочого дня селянина залежала не лише від сезону, але й від господарської спроможності двору.

Витрати робочого часу по місяцях у селянському господарстві в Україні 1925-1926 роках [17]

Таблиця 2

Посівні групи	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Разом
До 2-х дес.	5,3	8,3	8,6	9,6	11,2	12,8	12,6	8,0	6,7	6,1	5,7	5,1	100
2,1-4,0	4,8	8,3	10,4	11,0	12,7	12,6	112,4	8,0	5,4	5,2	4,7	4,5	100
4,1-6,0	4,9	8,3	9,2	9,7	13,6	13,5	13,2	7,9	5,6	5,2	4,6	4,3	100
6,1-9,0	5,4	8,7	9,3	9,6	13,4	15,2	11,9	7,3	5,2	5,2	4,6	4,2	100
9,1-15,0	5,4	8,0	9,0	8,8	14,3	16,1	13,6	7,4	5,1	4,5	3,9	3,9	100

За підрахунками В.В. Калініченко, які ґрунтуються на вище зазначених матеріалах бюджетних обстежень селянських господарствах робочий день селянина в Україні пересічно становив 11 год. 20 хв.[18] Проте у селян, що сіяли до 2 дес. на господарство, робочий день пересічно складав 10 год. 30 хв., а у тих, хто сіяв понад 15 дес. – 11 год. 55 хв., тобто більше на 1 год.15 хв. Якщо виходити з того, що, пересічно тривалість робочого дня у селянському господарстві складала 11 год. 20 хв., то лишки робочого часу за посівними групами в 1925/26 р в Україні складали 40,1%, коливаючись по різних групах від 38,2% до 41,8%. Таким чином, в умовах інтенсивного ведення сільського господарства значна щільність селянського населення, особливо на Поділлі загострювала проблему аграрного перенаселення. Точно визначити кількість аграрного перенаселення з врахуванням всіх місцевих умов, будови селянських господарств та перспектив його розвитку в зв'язку з розвитком сільського господарства, промисловості та ступеню втягнення сільського населення у промисли не уявляється можливим, так як потребувало вивчення органами статистики протягом декількох років. За тодішніми оцінками місцевих органів статистики надлишок робочої сили в регіоні коливався від 900 до 450 тис. осіб у працездатному віці. У 1924 р. в Подільській губернії нараховувалося 756 тисяч селянських господарств, у складі яких було 3041 тис. їдців жіночої і чоловічої статті. Від аграрного перенаселення страждали передусім мало посівні селянські господарства. Саме вони виявляли бажання переселятися. З червня 1923 року по січень 1925 року Подільське Губземуправління дозволило переселитися 4-м тисячам дворів (в Одеську губернію 2,5 т. дворів, та Катеринославську губернію 1,5 т.дв.), з яких 54% незаможники (46% середняки). [19]Але з іншого боку перенаселення Поділля стало умовою розвитку тут трудомістких культур (цукровий буряк, картопля, кукурудза, городина тощо). Вихід із цього становища вбачався не лише у переселенні, а насамперед в інтенсифікації сільського господарства, яка призвела до зниження питомої ваги селян серед інших категорій населення.

Примітки

1. Маслов П. Перенаселение русской деревни. – М. – Л., 1930. – С. 27;
2. Минц Л.Е. Аграрное перенаселение и рынок труда в СРСР. – М. – Л., 1929. – С.37, 44;
3. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве в Украине. Доклад секции труда президиума Госплана УССР.- Харьков, 1926. – С.24;
4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико економічне дослідження. – Харків, 1997. – С. 97;
5. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1821 – 1925рр). – Харків, 1974 – С.183; Денисовец П.М. Влияние НЕПа на социальные процессы в Украинском селе (1921 – 1929 рр.) //Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории.- М., 1974 – С. 148-153; Костенко І.В. Основні тенденції розвитку селянського господарства в україні. В 20-ті роки на початку 30-х років. // Український селянин. – Черкаси – 2001 Вип.3 – С -227-228; Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі в 1920 роках // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) – К., 2000 – С,64-69; Мельничук А.А. Запровадження соціалістичного землеустрою на Поділлі у 1920 – 1925 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С.115-123; Лойко О.О. Розвиток сільського господарства і становища селянства на Поділлі у відбудований період (1921 – 1925рр.) //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Вінниця, 1999 – Вип. – С.85-88;
6. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України) Ф.27. –Оп.15.-Спр.96.-Арк.31;
7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Ф. 147. – Оп. 1. – Спр.57. – Арк. 2;
8. ЦДАВО України. Ф.27.-Оп.15.-Спр.96.-Арк.31;
9. ДАВО. Ф.147. – Оп. 1. – Спр.57 – Арк. 3;
10. ДАВО. – Ф.Р.40. – Оп. 1. – Спр.778. – Арк. 4;
11. ДАВО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр.57. – Арк. 5;
12. Там само. – Арк. 6;
13. Там само. – Арк. 7;
14. Там само. – Арк. 8;
15. Там само. – Арк. 10;
16. Там само. – Арк. 12;
17. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків; 1930. – №174 – С.98-99;
18. Калініченко В.В. Вказана праця. – С.96;
19. ДАВО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр.58. – Арк.2

Summary:

The author covers the problem of agrarian overpopulation of which caused a lot of socio-economical problems and was a reason of political conflicts the unique region of Podillia.

Key words: *agrarian overpopulation, agriculture, population, statistics.*

II

ДО 61-ї РІЧНИЦІ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.43/44) "1941/1944"

Савчук П.О. (м. Луцьк)

АНТИФАШИСТСЬКИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ І ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ (1941-1944 РР.)

В статті розкривається процес становлення, розвитку антифашистського руху на Поділлі і Південно-Східній Волині та його боротьба проти фашистських загарбників, діяльність підпілля і партизанських формувань, політико-виховна робота серед партизанів, населення та окупантів.

Ключові слова: *історичне дослідження, збройний опір, окупант, партизани і підпільники, окупована територія, населення, боєздатність багатогранна діяльність.*

Важливою складовою частиною Великої Вітчизняної війни стала боротьба населення України в тилу німецько-фашистських загарбників. Вона була дієвим воєнним і політичним фактором у розгромі ворога. Протягом післявоєнного періоду в Україні було видано тисячі досліджень, спогадів, художньої літератури, які висвітлювали різні сторони боротьби українського народу проти окупантів.

Проблеми боротьби в тилу ворога знайшли своє висвітлення у дослідженнях провідних спеціалістів з історії війни – М.В.Коваля, В.І.Кучера, А.Кентія, А.Чайковського та ряду інших, а також у збірниках документів і матеріалів, присвячених війні.

Поряд з опублікованими дослідженнями, які розкривають боротьбу в тилу ворога на Поділлі, цілі пласти двобою з ворогом подолян на окупованій території чекають свого висвітлення. Серед них – участь у партизанському русі Опору тисяч чоловіків і жінок, дітей, людей різних професій і національностей протягом усієї війни.

З початком Великої Вітчизняної війни не вдалося сформулювати широке підпілля або партизанські підрозділи на Поділлі. Незважаючи на це, вже в перший рік війни створив підпільний комітет І.К.Николюк, колишній секретар райкому партії, який керував народною боротьбою протягом війни. Інший партпрацівник М.А.Храновський уже в 1942 р. керував 29 підпільними групами. У Чемерівцях підпільну групу організував вчитель Й.І.Протоцький, яка з вересня 1941 р. розгорнула активну роботу серед населення. У спогадах про буремні дні підпілля і партизанського руху Й.Протоцький згадує: "Та нам, партизанам загону імені Чапаєва, доводилося воювати за інших умов. Ми боролися з окупантами на південному заході Поділля – в Чемеровецькому, Смотрицькому, Городоцькому і Сатанівському районах тодішньої Кам'янець-Подільської області. Партизани жили в своїх селах, виходили на бойові операції здебільшого вночі, а дехто, виконуючи особливі доручення командування загону, працював у німецьких установах. Це було, я б сказав, поєднання методів партизанської і підпільної боротьби з ворогом" [7, 7]. Неординарні методи боротьби давали позитивні результати, про які говорить автор в іншому місці книги: "Маленька підпільна партійно-комсомольська група, яка на кінець 1941 року налічувала лише чотирнадцять чоловік, згодом виросла в бойовий озброєний загін, що протягом тридцяти місяців систематично здійснював диверсії на комунікаціях ворога, нищив його живу силу, зривав військові й господарські заходи. В березні 1944 року, коли частини 1-го Українського фронту почали визволяти Кам'янець-Подільську область, в нашому загоні було вже сто п'ятдесят бійців. Ми мали на озброєнні 58 гвинтівок, 30 автоматів, 4 кулемети, 75 гранат, 12720 патронів. Усе це ми захопили в боях з ворогом" [7, 15].

Лікар Ф.М. Михайлов створив у Славуті антифашистську групу чисельністю близько 200 чоловік, яка проводила велику організаторську і бойову роботу, стала фундатором партизанського загону. В Кам'янець-Подільській області, крім цього, діяло ще ряд підпільних організацій і груп, патріотів-одинаків [5, 49-50].

Боротьба підпільників на території Кам'янець-Подільської області поширювалася з місця на місце і набувала більшої організованості і ефективності. Спочатку активно виступали диверсійно-партизанські групи, які згодом від'єднувалися від підпільників і створювали рухомі партизанські загони. Вони вбирали в свої ряди нових людей, які з патріотичних почуттів або через завдану окупантами кривду ставали на шлях непримиренної боротьби з фашистами.

На початку 1942 р. партизанська боротьба на Поділлі набирає масштабних розмірів. Розпочинають її народні месники партизанського загону ім.Михайлова, яким командував вчитель А.З.Одуха. На день розформування з'єднання тут налічувалося 4100 чол., в т.ч. 52% колишніх військово-службовців, жінки складали 3 % партизанів.У з'єднанні боролися з ворогом 480 чол. (11%), які служили в окупаційних формуваннях. Багатогранним був особовий склад з'єднання за соціальним станом. Тут боролися з фашистами 33% робітників, 38% – селян. Партизанські підрозділи були також і багатонаціональними, зокрема налічувалося 56 % українців, 30% росіян, 4% поляків, а також грузинів, вірмен, білорусів, євреїв – від 2,2% до 0,9%, інших – 3,2% . Наявність 20% офіцерів і сержантів Червоної Армії у лавах партизанів забезпечувала розстановку підготовленого командного складу на різних ділянках бойової діяльності [11, 326-329].

У квітні 1943 р. рішенням ЦК КП(б)У в Кам'янець-Подільську область із завданням організації підпілля і партизанського руху направляється як уповноважений і начальник обласного штабу партизанського руху депутат Верховної Ради СРСР С.А.Олексенко. Із партизанського з'єднання під командуванням О.М.Сабурова йому передається партизанський загін на чолі з І.І.Шитовим (комісар І.Є.Скубко). 15 травня оперативна група прибуває на місце призначення у Кам'янець-Подільську область. Тут створюється підпільний обком партії ОШПР у такому складі: С.А.Олексенко – секретар обкому партії і начальник штабу, І.І.Шитов, І.Є.Скубко, А.З.Одуха.

Для розширення боротьби з окупантами створюються організаційні групи з 5-7 чоловік, які очолили Черватюк, Бочаров, Борисенко, Ямчук, що посилаються в райони області. Групи вийшли з загону "За Батьківщину" і незабаром підняли на боротьбу комуністів, комсомольців, людей різних професій. Вони провели організаційну роботу серед польського населення, у червні організували конференцію з представниками 16 польських сіл, створили партизанський загін ім.Дзержинського. За чотири місяці у загони народних месників влилося 1975 чоловік, і на 1 серпня 1943 р. діяло вже два партизанських з'єднання Кам'янець-Подільської області під командуванням І.І.Шитова (1480 чол.), І.Є.Скубка (895 чол.). А 20 вересня 1943 р. було прийнято рішення на базі загону ім.Михайлова створити нове партизанське з'єднання під командуванням А.З.Одухи (комісар Г.В.Кузовков) [12, 3-10].

Ще в грудні 1942 р. загін А.З.Одухи нараховував 80 чоловік, вже тоді був розподілений на відділення і взводи, призначено штаб загону, начальником якого затвердили Г.В.Кузовкова.

5 грудня 1943 р. створюється нове партизанське з'єднання під командуванням С.А.Олексенка. Партизанський рух поширювався і міцнів. Так, у січні 1944 р. у партизанських з'єднаннях С.А.Олексенка, А.З.Одухи, І.Є.Скубка, І.І.Шитова налічувалося понад 11 тисяч партизанів. Партизани провели 1272 бойові операції. Вбито, взято у полон біля 75 тисяч окупантів, знищено багато бойової техніки та ін.

Багато партизанських загонів свою діяльність не обмежували лише довоєнними кордонами областей, районів. Після рішення Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії у червні 1943 р. виділити із з'єднання І.І.Шитова два партизанські загони "За Батьківщину" в складі 310 чоловік, ім.Богуна – 185 чоловік і чотири організаційні групи їх направили у Житомирську область для організації нового з'єднання І.Є.Скубка. Організаторські групи на території Барановицького і Шепетівського районів виросли в партизанські загони ім.Пархоменка у складі 196 чоловік і ім.Фурманова. Було створено партизанське з'єднання з чотирьох партизанських загонів, яке діяло в районах Житомирської, Кам'янець-Подільської, Рівненської областей. Його особовий склад виріс до 1769 чоловік. Партизани пустили під укіс 106 ешелонів, знищили 11940 ворожих солдатів [14, 186].

У звіті про бойову діяльність партизанського з'єднання під командуванням А.З.Одухи зокрема зазначалося: "Створення підпільного обкому КП(б)У значно зміцнило партійні організації в загонах, підвищило відповідальність комуністів-партизанів у виконанні відповідальних бойових завдань, сприяло росту сітки підпільних партійних організацій в селах і районах Кам'янець-Подільської області, підвищило рівень партійно-виховної роботи в загонах і серед місцевого населення"[11, 183].

15 березня 1944 р. партизанська газета "Зоря Поділля" у статті "В авангарді боїв" писала: "Комуністи розставлені на найбільш відповідальних ділянках, де потрібна залізна воля, особливий героїзм. Свій бойовий досвід боротьби з німецькими загарбниками у ворожому тилу старі партизани-комуністи передають молодим бійцям, виховуючи в них ненависть до ворога, бойовий порив, уміння боротися з ворогом у всяких умовах... словом і ділом більшовицькі з'єднання підносять партизан на розгром німецьких окупантів"[13, 295].

Незважаючи на різні інсинуації сучасної науки, необхідно визнати, що всі заходи по розгрому ворога у роки війни проходили під контролем Комуністичної партії. Так, і на окупованій території спочатку приймалися рішення підпільних партійних органів, первинних парторганізацій, а тоді політпрацівники, командири втілювали їх у життя. Комуністів у пресі, різних інформаціях представляли тільки як мужніх, безстрашних монстрів, які руйнували все на своєму шляху, виконуючи різні завдання командування партизанських підрозділів. А повсякденне бойове життя, відображене у протоколах засідань партійних комітетів, бюро, зборах первинних парторганізацій, засвідчує про ряд недоліків, часто суттєвих, у їх поведінці, бойовій діяльності. Але це була політична ідеологія.

25 травня 1943 р. на засіданні підпільного обкому партії у присутності А.С.Олексенка, І.Є.Скубка, І.І.Шитова, запрошених Федорова, командира загону ім.Кірова, Шевчука, командира загону ім.Чапаєва, Мартинова, комісара загону ім.Кірова, проведено розбір воєнної операції, проведеної в ніч з 23 на 24 травня1943 р. на райцентр "Р" Рівненської області загонами ім.Хрущова, ім.Кірова, ім.Чапаєва під командуванням І.І.Шитова. В результаті обговорення, в якому взяли участь Шитов, Федоров, дійшли висновку, що операція не вдалася. У рішенні рекомендувалось провести операції окремо по загонах. Розбір підсумків операції обговорювати на партійних і комсомольських зборах з доповідями командирів.

В іншому рішенні про організацію нових партизанських загонів на території Кам'янець-Подільської області зазначалося, що для придбання зброї направити в райони секретарів

підпільних райкомів партії В.Ф.Черватюка, К.П.Ямчука; П.І.Борисенка направили у розпорядження загону ім.Михайлова, а П.П.Бочарова – у загін "За Батьківщину", додавши їм із існуючих загонів по п'ять чоловік, в т.ч. по два комуністи. Планувалося також приступити до підбору в загонах з'єднань груп для посилання в райони області.

Підпільний обком партії проводив засідання, як правило, один раз у місяць. Щодо стилю роботи, то він нагадав довоєнний. Слухали питання, приймали рішення, призначали відповідальних за виконання. Коло питань, які виносились на засідання, було різноманітним, але головними були формування партизанських загонів, їх організаційно-політичне зміцнення. У 1943 р. були розглянуті питання створення підпільних райкомів партії, обрання їх керівників. Вже на першому засіданні затвердили секретарів Шепетівського, Полонського, Ляховецького, Ізяславського, Славутського підпільних райкомів партії. Тут же, 25 травня 1943 р. А.З.Одуху прийняли в члени партії і затвердили секретарем Славутського райкому партії.

У червні 1943 р. затвердили листа С.А.Олексенка як депутата Верховної Ради СРСР до виборців і населення Кам'янець-Подільської області, у липні до складу обкому партії направили комісара з'єднання М.А.Шумака. На кожному засіданні обговорювалися питання боротьби з окупантами. У серпні як командир партизанського з'єднання С.А.Олексенко підняв питання про особисті бойові рахунки партизанів. Передбачалось, що протягом десяти днів у кожному загоні, групі будуть заведені такі бойові рахунки. Командири, комісари, секретарі партійних, комсомольських організацій зобов'язувалися надати допомогу і взяти під контроль це питання.

Обласний штаб партизанського руху, командування з'єднань постійно тримали у полі зору питання побуту і моралі. Оскільки аморальні вчинки траплялися, то на них була відповідна реакція. А 21 серпня 1943 р. ці питання стали предметом обговорення на засіданні обкому партії. Було заслухано питання про виконання наказу ОШПР № 10 від 18 липня 1943 р. і наказу по з'єднанню № 68 від 19 липня про тимчасових партизанських жінок. До речі, питання виконання рішень контролювалося на всіх рівнях командним, політичним складом та партійними органами і організаціями. 6 грудня 1943 р. обком партії заслухав питання про виконання наказу облштабу партизанського руху № 28. Парткоми з'єднань, парторганізації загонів зобов'язувалися мобілізувати комуністів і комсомольців на виконання наказу, провести організаторську і виховну роботу серед особового складу [13, 273-283].

Наступив 1944 рік. Обстановка, як воєнна, так і політична, різко змінилася на території України, нові завдання мали вирішувати партизанські формування. 18 березня приймається рішення про нові завдання партизанських з'єднань у відповідності до постанови ЦК КП(б)У від 11 березня 1944 р., а тому вирішили рухатися на Захід – партизани виступали в рейд у район Ковеля. Разом з тим акцентується увага організації боротьби з ворогом у південних районах Кам'янець-Подільської області.

У партизанських з'єднаннях проводяться бойові навчання. 27 лютого 1944р. відбулася нарада командного складу з'єднання партизанських загонів Кам'янець-Подільської області під командуванням А.С.Олексенка. Знову піднімається питання про посилку диверсійних груп на південь області. Акцентується, що при проведенні військових занять більше уваги слід звертати на методику штурму населених пунктів і вміння утримувати позиції.

Нові обставини діяльності партизанів вимагають нових заходів щодо інформування населення, і в березні 1944 р. приймається рішення про випуск газети "За Радянську Україну" українською мовою. У першому її номері 31 березня було опубліковане звернення "До учасників так званих "УПА" та "УНРА" [13, 284-296].

Підпільники і партизани, партіоти-одинаки намагаються завдати дошкульних ударів ворогові. Для цього необхідно розширити горизонти боротьби проти окупантів. Оговтавшись після перших поразок, невдач, партійні органи різних рівнів намагаються згуртувати населення, партизанів, підпільників у міцні бойові колективи. Цьому сприяє політична робота.

Як зазначається у звітах підпільного обкому партії, партизанських формувань, підпільних організацій, партійно-політична робота була невід'ємною частиною всього бойового життя на окупованій території. Від її проведення у багатьох випадках залежав успіх боротьби з фашистськими агресорами. Протягом війни у тилу ворога сформувалася структура партійно-політичної роботи у партизанських загонах і з'єднаннях області.

В усіх партизанських з'єднаннях області була встановлена чітка структура партійних органів і парторганізацій. Під керівництвом обкому партії діяли партійні комітети партизанських з'єднань. Парткоми діяли на правах райкомів партії, очолювали їх секретарі, склад становив 5-7 членів. Парторганізації загонів очолювали партбюро на чолі з секретарем, а парторганізації рот працювали під керівництвом парторга.

У партизанському з'єднанні під командуванням А.З.Одухи створений у вересні 1943 р. партком провів 14 засідань. Розглянуто 30 питань внутріпартійного, політичного, бойового життя партизан. Зокрема, партком вирішував питання про допуск до партроботи комуністів, які залишилися на окупованій території без документів. Партком затверджував рішення первинних парторганізацій про прийом у партію, розглядав персональні справи. У зв'язку з тим, що мало було комуністів, які могли давати рекомендації, партком дозволяв давати рекомендації по прийому у партію молодим комуністам, що суперечило

довоєнному статусу партії. Обговорювалися питання бойової діяльності. У жовтні, грудні обговорювалися завдання партизанів у зв'язку з рішеннями ОШПР та вищих партійних органів. До складу парткому направили в різний час В.Г.Бондаренка, В.М.Рузавіна, Я.Є.Заїку, В.М.Крашеннікова [4, 1-46].

Партком з'єднання під командуванням Ф.С.Кота у квітні 1944 р. у складній бойовій обстановці продовжував розглядати справи по прийому у партію, займався підбором секретарів партбюро загонів. 20 квітня затвердили секретарями партбюро загону ім.Богуна П.Шлинчака, загону ім.Фурманова– Якимця. Обрали новим секретарем парткому Г.П.Козлова, оскільки попередній Я.К.Тишкевич перейшов на іншу роботу [14, 1-8].

У звіті партизанського з'єднання С.А.Олексенка подана її схема: обком КП(б)У, комісар партизанського з'єднання, якому підпорядковувалися комісари партизанських загонів ім.Пархоменка, ім.Калініна, ім.Фрунзе, ім.Ворошилова, ім.Кармелюка, ім.Б.Хмельницького, ім.Молотова, "Іскра". Наступною ланкою був партком ітет, який керував дев'ятьма первинними парторганізаціями, в яких на обліку налічувалося 192 члени і кандидати в члени партії. Секретарем парткому з грудня 1943 р. до березня 1944 р. був П.П.Бочаров, а з березня до травня – В.Ф.Черватюк, він же був і секретарем парторганізації штабу з'єднання. В ротах діяли політруки і парторганізації [14, 2-16].

Політсклад з'єднання С.А.Олексенка складався з 9 комісарів, 9 секретарів парторганізацій, 10 секретарів комсомольських організацій, 18 політруків, а також працювало 68 низових агітаторів і пропагандистів.

У партизанських з'єднаннях під командуванням І.Є.Скубка, А.З.Одухи, І.І.Шитова структура партійно-політичних органів була аналогічною, хоч були своєрідності. Наприклад, у з'єднанні І.Є.Скубка, а згодом Ф.С.Кота постійно зростала кількість партійців: з 27 комуністів і 51 комсомольця у липні 1943 р. до 128 комуністів і 185 комсомольців на квітень 1944 р. Тут поряд із комісаром з'єднання і загонів, парткомом діяли партбюро загонів, а в ротах призначалися політруки і обиралися партгрупорги [15, 75,76].

У з'єднанні діяло 12 низових партгруп і 14 низових комсомольських організацій. Щоб спрямувати у ділове русло партійно-політичну роботу, практикувались усні інструктажі, бесіди комісарів загонів, політруків рот, секретарів партійних і комсомольських організацій. Була встановлена система звітності за проведену роботу: політдонесення – письмово, інформації – усно. Працювало 320 читців і бесідчиків. Партійно-політична робота планувалась, але часто зі значними перервами.

Підпільний обком партії, політичні органи і працівники зосереджували увагу на розширенні впливу на особовий склад, населення, противника. Ці питання розглядалися на засіданнях відповідних органів, приймалися рішення, інколи досить жорсткі.

Так, за період діяльності підпільного обкому партії проведено 26 засідань, на яких розглядалися питання підпільного і партизанського життя: розширення підпілля, його організаційно-політичне зміцнення, зміцнення матеріальної бази партизанських формувань, кадрові та інші злободенні питання [1, 280-292].

У звіті обкому партії категорично заперечується наявність на окупованій території людей, залишених для підпільної роботи, однак в архіві знаходиться справа про затвердження звіту про участь людей в антифашистському підпіллі. Тут стверджується, що в кінці 1941 р. діяв підпільний партійний комітет, очолюваний І.К.Ніколюком, який встановив зв'язок з іншими групами, в січні обком партії створив Вінницький парткомітет [2, 1-4].

Партійні органи велику увагу приділяли підбору кадрів на керівну партійну і політичну роботу в тилу ворога. Важливо було здійснити правильну їх розстановку у загонах, ротах. Це забезпечувало успішне виконання бойових завдань. У кожному відділенні і дрібних групах були комуністи або комсомольці. В з'єднанні під командуванням С.А.Олексенка з секретарями партійних і комсомольських організацій проведено 11 інструктивних нарад, занять із питань організації політичної роботи, оформлення партійно-комсомольської документації, про форми і методи політично-пропагандистської роботи в загонах, роботи з низовими агітаторами, членами редколегій, кореспондентами стінних газет, бойових листків, організації культурного відпочинку [14, 9-16].

Командування з'єднання провело 6 нарад комісарів, командирів і начальників штабів, у масштабах з'єднання проведено два мітинги, два огляди художньої самодіяльності, огляд стінних газет і бойових листків [14, 15].

Політична, ідеологічна, виховна робота на окупованій території мала принципово важливе значення. Фашистські окупанти, захопивши села, райони і області республіки, намагалися шляхом агітаційно-пропагандистських заходів, популяризацією приватної власності, насильницьким впровадженням "нового порядку" та ін. скомпрометувати радянську систему. Не володіючи інформацією про становище на окупованій території області, фронтах війни, люди переважно користувалися чутками, переказами, повідомленнями, які часто-густо носили провокаційний характер.

Становище населення, учасників підпілля, партизанських загонів вимагало від партійно-політичних сил діяти активно, цілеспрямовано і всеохоплююче. Важлива роль тут належала політпрацівникам партизанських формувань, а також численному партизанському активу – пропагандистам, агітаторам, бесідчикам, політінформаторам. На жаль, у більшості випадків їх не було, а тому кадри політико-агітаційного апарату необхідно було формувати в процесі збройної боротьби з німецько-фашистськими окупантами.

Як правило, політична інформація партизан, підпільників була єдиним джерелом правди на окупованій території. Разом з тим, у першу чергу, необхідно було виховати партизанський актив. Завдання ставилося, щоб навчити їх форм і методів виховної роботи, дійовими засобами виховати в них мужність, сміливість, стійкість і відвагу, пильність і глибоку ненависть до ворога. Саме ці риси вони повинні були передати масі партизан, населенню тощо.

У Кам'янець-Подільській області політико-виховна робота велась у тій чи іншій формі майже на всій території. Партійно-політична робота планувалася комісарами з'єднань, а потім комісарами загонів. В інших ланках роботу планували і організовували політруки рот, секретарі партійних і комсомольських організацій. Правда, ця робота проводилася нерідко з перебоями. У партизанському з'єднанні Ф.С.Кота у березні 1944 р. незадовільно стояла справа з випуском бойових листків, стінгазет у загонах "Смерть фашизму" та ім.Фурманова. Щоб стимулювати це питання, разом із секретарем парткому політсклад вирішив провести виставку бойових листків і газет загонів у масштабах з'єднання. На огляд запросили всіх комісарів загонів, політруків рот, секретарів партійних і комсомольських організацій. Після огляду відбулася нарада з аналізом. Перше місце зайняла преса загону ім.Котовського.

За добре поставлену роботу з низовою пресою в загоні і успіхи у бойовій і диверсійній діяльності наказом командира загону комісара О.В. Підкауру представили до урядової нагороди, а політрукам рот, редакторам бойових листків, стінгазет оголосили подяки. Це послужило добрим прикладом у використанні преси у виховній роботі серед особового складу загонів, зокрема загонах "Смерть фашизму", ім.Фурманова. Бойові листки випускали один раз у тиждень. У такі ж строки випускались стінгазети [15, 78-80].

У партизанському загоні "Смерть фашизму" з'єднання І.Є.Скубка для підвищення боєздатності підрозділу проводилася робота з вивчення індивідуальних властивостей людей, проводились заходи по зміцненню дисципліни, виховувалась повага і піднімався авторитет молодшого командного складу. З особовим складом вивчали накази Верховного Головнокомандуючого, використовували бойові листки, які, до речі, виходили не регулярно [18, 1-9]. У партизанському загоні ім.Богуна було проведено за два місяці п'ять загальних зборів, 19 нарад з особовим складом, 63 – з командним складом, 8 – з редакторами стінгазет. Обговорювалися питання зміцнення дисципліни, робота з молодими бійцями. У партизанських загонах організовувалося соціалістичне змагання, бралися зобов'язання. На партійно-комсомольських зборах у березні 1944 р. П.Дмитренко взяв зобов'язання на відмінно виконувати всі накази командування, боротися повсякденно з ворогом; Кучинський зобов'язався ознайомити бійців відділення з усією зброєю, бездоганно виконувати накази командування і нести караульну службу, партизан Кривель зобов'язався стопроцентно навчити особовий склад відділення володіти зброєю всіх видів, виховувати зразкових бійців, вчити оволодіння військовою тактикою. Зобов'язання партизанів мали позитивний вплив на весь особовий склад [17, 4-36]. А в партизанському загоні ім.Фурманова проведено дві наради з середнім командним складом, на яких обговорювалися проблеми про бойову і політичну підготовку партизанів та взаємовідносини з місцевим населенням. На трьох нарадах із молодим комскладом ставилися питання дисципліни, авторитету командирів, на двох загальних зборах партизанів обговорювалися міжнародне становище і взаємовідносини з населенням областей Західної України [16, 1, 2].

У плані партійно-політичної роботи парторганізації загону ім.Фурманова на серпень 1943 р. зазначалося, що буде звертатись увага на питання зміцнення дисципліни, авторитету молодших командирів, бесіди з особовим складом про збереження військової таємниці, економію боєприпасів, роль відмінного стрілка, значення розвідки для командування, а також питання партійної і, комсомольської роботи [16, 4, 5]. На цей же місяць у загоні ім.Богуна планувалося провести нараду читців, агітаторів, редакторів бойових листків. Ставилися питання роботи з молоддю, тематична бесіда "Ні грама хліба фашистам", бесіди "Німецькі фашисти – поборники слов'янських народів", "Успіхи Червоної Армії" і наради з політруками і агітаторами. Заплановані заходи з партійної роботи [19, 33].

З метою підвищення боєздатності партизанських підрозділів тут постійно проводилися політінформації для особового складу з питань міжнародних подій, бойових операцій на фронтах Другої світової війни, зокрема на території України. Велике мобілізуюче значення для партизан мала присяга партизан. У з'єднанні під командуванням А.З.Одухи приведення до присяги розпочалось з лютого 1943 р. Текст присяги одержали від партизанів І.І.Шитова. Протягом життя вивчали її з особовим складом. 23 лютого вперше провели прийняття присяги. Комісар загону виступив із короткою промовою. Після цього по черзі до столу підходили партизани, зачитували перед командиром і комісаром загону текст присяги і розписувалися в окремому журналі, командир і комісар потискували руку і поздоровляли партизана. В ротах цей акт здійснювали командир і політрук. Прийняття присяги часто приурочували до радянських свят [3, 377].

Для особового складу з'єднань І.І.Шитова, С.А.Олексенка організовували вечори художньої самодіяльності, у з'єднанні С.А.Олексенка з особовим складом проводилися бесіди, політінформації, голосні читанню газет, листівок, журналів, працювало 68 низових агітаторів і пропагандистів, 9 комісарів, 18 політруків, 19 секретарів партійних і комсомольських організацій, проведено

11 інструктажів із партійно-політичним складом на різні теми партизанського життя [14, 15-16].

Одним із головних напрямів політико-виховної роботи на окупованій фашистами території був зв'язок із населенням. У звіті партизанського з'єднання під командуванням А.З.Одухи про це сказано досить красномовно: "Народ – це очі і вуха партизан. Це партизанський тил у тилу ворога. Це сильна моральна підтримка в боротьбі з ворогом. Але щоб цей тил був міцним, необхідна широка і добре поставлена партійно-політична робота з місцевим населенням, спрямована на роз'яснення мети і завдання партизанської боротьби, на підняття основної маси населення на активну боротьбу з німецькими окупантами, на виховання почуття пильності і ненависті до ворогів" [11, 321-322].

Завдяки зв'язку з населенням партизанський загін А.З.Одухи ріс кількісно і переріс у з'єднання, за його рахунок утримувався матеріально, харчами, обзавівся агентурою, внаслідок цього партизани постійно орієнтувалися в обстановці.

Чітко поставлена політико-виховна робота серед місцевого населення і в партизанських загонах – необхідна умова росту і міці партизанського руху. А тому, проводячи виховну роботу серед населення, ставили за мету: розвінчувати в очах народу брехливість фашистської пропаганди, ненависть до работоргівців, готовити в надрах народу резерв борців проти окупантів; зміцнити віру в силу, міць, боєздатність Червоної Армії, любов до краю, переконати, що для наближення години визволення народ повинний піднятися на збройну боротьбу із загарбниками; показати, що найбільш ефективною формою бойової організації є партизанський загін.

Політико-агітаційну роботу серед населення проводили всі підпільні організації, партизанські підрозділи. Все залежало від її розмаху і ефективності. Так, командно-політичний актив партизанського з'єднання під командуванням І.Є.Скубка провів серед населення понад 950 мітингів, сходок, на яких піднімалися питання завдань партизанського руху, зрив заходів окупантів, саботаж господарських заходів, таких як несплата податків, вихід на громадські роботи. Відзначалися радянські і революційні свята, внаслідок чого зростали ряди народних месників. Коли із з'єднання виділили нове з'єднання С.А.Олексенка у складі загонів "За Батьківщину", ім.Пархоменка у складі 900 чоловік, у з'єднанні залишилися ще загони ім.Богуна, ім.Фурманова, ім.Фрунзе. У грудні 1943 р. із загону ім.Богуна виділили партизанський загін "Смерть фашизму".

Після рішень партійних органів від 8 квітня 1944 р. було виділено ще одне з'єднання під командуванням В.К.Возняка (комісар – Я.К.Тишкевич). З'єднанням І.Є.Скубка із лютого 1944 р. командував Ф.С.Кот, який до цього був командиром загону ім.Богуна. Щодо політичної роботи серед місцевого населення, то її планував комісар з'єднання, а в загонах – комісари загонів, політруки рот і секретарі партійних і комсомольських організацій. Тільки за 4 дні грудня 1943 р. у лави партизанів влилося 320 чоловік із різних сіл області. Згодом у ряди Червоної Армії перейшло 110 чоловік.

У складних умовах початку 1944 р. дещо уповільнилася політико-виховна робота. В березні у з'єднанні погано склалися справи з випуском бойових листків, стінгазет у загонах, зокрема в загонах "Смерть фашизму", ім.Фурманова, тому перейшли на випуск партизанської преси в масштабах з'єднання. В партизанських підрозділах було підготовлено 320 читців і бесідчиків [15, 81-88, 134-136].

У районах дій партизанів з'єднання А.З.Одухи майже не залишилося партійно-радянського довоєнного активу. А хто залишився, з перших днів йшли в підпільники або партизани, але й чимало активістів стали пасивними спостерігачами окупаційного життя. До створення спеціально партійно-комсомольського підпілля одухівці приступили з весни 1943 р. після рішень Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії. Підпільні групи мали широку сітку квартир, пунктів зв'язку, через які засилали агітаційні матеріали, проводили виховну роботу [11, 379-383].

Через зв'язкових, агентуру підпільні організації та групи партизанів, які йшли на бойові завдання, розповсюджували партизанські листівки, проводили групові та індивідуальні бесіди. У таких заходах брали участь майже всі партизани у з'єднанні під командуванням С.А.Олексенка. Основні теми розмов: становище на фронтах, злодіяння окупантів, завдання і роль населення. Партизанські загони з'єднання охоплювали політичним впливом більше 900 населених пунктів, 36 районів області. Результатом постійного контакту з людьми стало збільшення особового складу з'єднання на 1069 чоловік. За рахунок населення загони одержали 12 кулеметів, 252 гвинтівки, більше 800 пар взуття, одяг та ін. [14, 25-30].

У доповідній записці Кам'янець-Подільського обкому партії про розгортання партизанського руху в області, датованій 1 серпня 1943 р., зазначалося, що коли партизани доставляли пресу до населення, "далі газети і листівки розповсюджувалися вже самим населенням із рук в руки і розходяться далеко... Вони зустрічали моє звернення до виборців і наші листівки далеко на півдні Кам'янець-Подільської області. Але наша біда, що ми в останній час не маємо на чому друкувати, - немає паперу. Папір необхідно добувати зі зброєю, а у нас немає боєприпасів. Надруковано в своїй типографії і розповсюджено: в березні – 15400 примірників, в квітні – 20400, в травні – 8500, в червні – 16300, в липні – 15800. За 10 днів серпня 4700 примірників. Всього 81000 примірників.

Надруковано на друкарській машинці і розповсюджено 4200 примірники. Всього надруковано 74 видання. Крім того, розповсюджено: газети "Правда" і "Известия" – 3500 примірників,

журналів "Перець" – 1300, "Перчица" – 1800, різних листівок – більше 60000. Всього – 71000 примірників" [8, 247].

Партизанські з'єднання області вживали також енергійні заходи до послаблення боєздатності ворожих формувань. З цією метою використовували різноманітні, часто специфічні методи роботи, які мали викликати недовіру німців до їх сателітів, тих, хто до них пристав вже після окупації території республіки. Партизани намагалися посіяти в їхніх рядах взаємне недовір'я один до одного.

Основний акцент робився на розклад команд поліцейських, козачків, сільських старост, комендатур, а також представників східно-європейських народів. У з'єднанні під командуванням І.Є.Скубка влітку 1943 р. через вчителя, свого агента, Сигизмунда Галицького розіслали листи в поліцію Барашівського району. Через деякий час партизани одержали відповідь, у якій група працівників просила влаштувати усні переговори. Була дана згода, а через 18 днів 15 поліцейських з повним озброєнням перейшли на сторону партизанів. Внаслідок роботи партизанського агента Миколи Ломанова у жовтні того ж року до народних месників перейшли 30 козачків із села Неділець Барашівського району. Після відповідної роз'яснювальної роботи серед робітничої команди на залізниці залишили працю 280 осіб [15, 85-88].

Робота з розкладу ворожих підрозділів займала важливе місце у всій системі політичної роботи партизанських з'єднань, підпільників області. Зокрема, агітація велася серед військ сателітів. Внаслідок переговорів у серпні 1943 р. з угорськими військовиками, гарнізон, який охороняв мости і дорогу Житомир – Новоград-Волинський, у кількості 17 чоловік перейшли на сторону партизанів [15, 87].

Таємні переписки з ворожими підрозділами мали місце і в інших з'єднаннях, вони були результативними. Неподинокими були також випадки переходу до партизанів з'єднання під командуванням А.З.Одухи. Тут проводили роз'яснювальну роботу серед союзників Німеччини – словаків, румунів, угорців та ін. Всього у загони з'єднання перейшло до 500 чоловік. Партизанам вдалося розкласти колектив школи юнкерів, які розбіглися. А німецький солдат Станіслав Швалленберг у лютому 1942 р. добровільно перейшов на бік партизанів. Він брав участь у багатьох ризикованих партизанських операціях, був надійним товаришем, особисто ініціював ряд диверсійних операцій [3, 387-390].

У звітах партизанських загонів і з'єднань ми знаходимо численні факти про активність комуністів, їх найсамовідданішу боротьбу з окупантами. Їх сміливість, героїзм, самовідданість заперечувати важко. Адже у партію приймали кращих партизанів, підпільників, але й патріотичні справи чинили сотні і тисячі безпартійних. Аналіз засідань партбюро загонів, протоколів первинних парторганізацій свідчить, що тут є численні критичні факти з повсякденного життя на окупованій території. Є чимало загальних рішень, які ні до чого не зобов'язують, але партійні документи в цілому формують думку, що без керівної ролі партії, авангардної ролі комуністів успіхи всенародної боротьби в тилу ворога були б неможливі. Ця ідеологема постійно доводилася до свідомості населення у роки війни і перейшла у мирний післявоєнний час.

Ланцюжок взаємозв'язку партійних органів від підпільного обкому партії до первинних парторганізацій діяв на окупованій території області. Так, аналіз протоколів засідань партбюро загонів з'єднання під командуванням І.Є.Скубка дає підставу стверджувати, що комуністи займалися інколи самоїдством. Вони обирали, виключали, писали догани, звинувачували, виправдовували і т.д. Разом з тим парторганізації вимагали від комуністів бути зразком, прикладом для інших. Партбюро 2-го батальйону загону "За Батьківщину" з'єднання І.Є.Скубка 8 грудня 1943 р. розглянуло конфлікт між двома комуністами В.І.Реновим і В.С.Панковим і прийняло повчальне, принципове рішення. За систематичне п'янство, розклад дисципліни у диверсійній групі, зазнайство і бахвальство В.І.Ренову оголосили догану, а В.С.Панкова, який залишився за командира роти і напився, влаштував дебош, перевели з командира взводу у бійці і винесли сувору догану з попередженням [9, 203-206].

Документи засвідчують про багатогранність діяльності партизанських загонів. Їх турбували чисто мирні, господарські питання. У липні в загоні "За Батьківщину" актив був розподілений по селах для агітроботи і проведення збору врожаю. Л.А.Пірковський направлявся в Курчицьку Гуту і Курчицю, Ф.Л.Онопченко – Велику Цвілю і Тайки, Я.Ковальов – Черне, Мельничук – Заріччя, Вербівку, А.І.Штаєв – Малу Цвілю, І.Т.Риков – Засилівку, Мойсеївку, Митровку, А.А.Сніжинський – Осову. Завдання було важливе – зібрати врожай, щоб він не дістався окупантам [9, 210-211].

Секретар підпільного обкому партії С.А.Олексенко у звіті писав: "Хліб для держави у мирний час має велике значення, а у воєнний час – тим більше... Не дати німцям хліба!" – такий був лозунг всіх наших партизанів і підпільників. Не випадково (по далеко не повних даних) ми знищили 332 молотарки, 122 трактори, 35 локомобілів, 27 комбайнів, сортувалок і т.д. Все це було спрямоване на те, щоб не дати ворогові обмолотити хліб. В червні 1943 р., наприклад, ми послали у всі райони агітаторів-диверсантів для знищення збиральних машин і молотарок. В результаті ми зберегли багато хліба в Плужнянському, Ляховицькому, Теофільському – і інших районах. Диверсії на залізничній дільниці Шепетівка – Тернопіль не дали можливості німцям вивезти і той хліб, який вони встигли намолотити. Тисячі тонн хліба ми відбили у ворога на станції Ізяслав..." [6, 307].

У діяльності партбюро простежується лінія на підвищення боєздатності партизанських підрозділів. У серпні 1943 р. з участю партизанського активу, розглядаючи питання про створення диверсійних груп, прийняли рішення про нагальну потребу в озброєнні. Для цього вимагалося прискорити здобування зброї шляхом посилки груп пошуку з обмеженням у часі, практикувати засідки на дрібні групи ворога і до 1 вересня озброїти загін. Разом з тим практикувати посилку великих груп (40-50 осіб) на залізниці, створити диверсійну групу при стрілецькому підрозділі у кількості 10-15 осіб. Доручити підготовку таких груп досвідченим диверсантам, посилити бойове навчання особового складу [9, 213-214]. Партбюро загону ім.Хрущова 10 червня 1943 р. розглянуло питання про розбазарювання харчів, зокрема солі. За такий вчинок командира групи Ігнатьєва покарали у партійному порядку [10, 22].

Антифашисти Поділля і Південно-Східної Волині протягом війни активно боролися з фашистськими окупантами. Внаслідок бойової діяльності нанесли значні збитки ворогові. Проведена політико-виховна робота зберегла патріотичний дух населення окупованих територій.

В статье раскрывается процес становления, развития антифашистского движения на Подоле и Юго-Западной Волыни и его борьба против фашистских захватчиков, деятельность подполья и партизанских формирований, политико-воспитательная работа среди партизан, населения и оккупантов.

Джерела і література

1. Державний архів Хмельницької області, ф. П. 487, оп.10, спр.1.
2. Державний архів Хмельницької області, ф. П. 487, оп. 10, спр. 534 А.
3. Державний архів Хмельницької області, ф. П. 487, оп.10, спр.82.
4. Державний архів Хмельницької області, ф. П. 487, оп.10, спр.85.
5. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: Наукова думка, 1971.
6. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944. В двух томах. Кн.1. Борьба в подполье. – К.: Наукова думка, 1985.
7. Протоцький Й. Друзі мої партизани. Документальна повість. – К.: Політвидав України, 1973.
8. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Док. и матер. В трех томах. Т.2. – К.: Наукова думка, 1985.
9. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГОУ), ф.1, оп.9а, спр.310.
10. ЦДАГОУ, ф.1, оп.9а, спр.311.
11. ЦДАГОУ, ф.96, оп.1, спр.1.
12. ЦДАГОУ, ф.97, оп.1, спр.1.
13. ЦДАГОУ, ф.97, оп.1, спр.3.
14. ЦДАГОУ, ф.97, оп.1, спр.13.
15. ЦДАГОУ, ф.103, оп.1, спр.1.
16. ЦДАГОУ, ф.103, оп.1, спр.34.
17. ЦДАГОУ, ф.103, оп.1, спр.25.
18. ЦДАГОУ, ф.103, оп.1, спр.51.
19. ЦДАГОУ, ф.103, оп.1, спр.26.

Summary:

This article treats the process of development of antifascist movement in Podillia and in southen part of Volyn and its struggle against antifascist occupants, activity of the underground and partisans organisation, political and aducational work of partisans, population and occupants.

Key words: *historical investigation, armed resistance, invader, partisans and members of the underground organisation, occupied territory, population, fighting ability, manifold activity.*

УДК 908 (477.43) "1944"

Скляренко Є. М. (м. Київ)

І ГВАРДІЙСЬКА ЧЕРВОНОПРАПОРНА АРМІЯ В БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ

Відомий український вчений аналізує бойовий шлях першої гвардійської червонопрапорної армії наприкінці Великої Вітчизняної війни, показує масовий героїзм офіцерів і солдатів у боях за визволення Поділля від німецько-фашистських загарбників.

***Ключові слова:** радянські воїни, масовий героїзм, бойовий досвід, військова майстерність, почесні найменування, ворожий тил.*

1944 ввійшов в історію Великої Вітчизняної війни як рік остаточного визволення України від фашистських загарбників, виходу радянських військ на територію суміжних держав, рік, який наблизив переможне завершення війни. Позаду були тяжкі бої, відступ, захоплення в полон тисяч бійців і офіцерів Червоної Армії, оборона Одеси, Києва, Севастополя, Керчі, перемога під Москвою, Сталінградська й Курська битви, форсування Дніпра, десятки великих і малих бойових операцій. Армія вийшла з полоси тяжких випробувань, посилила удари по ворогу, з дня на день звільняючи все більше міст і сіл України, успішно просуваючись на інших, не менш відповідальних фронтах. Поступово розгорталася відбудова народного господарства, налагоджувалося мирне життя. Радянські воїни демонстрували мужність, відвагу, гаряче бажання, не шкодуючи сил, наблизити час Перемоги. Однак, ворожі війська не здавалися без бою, намагалися використати найменші природні перешкоди для утримання захопленої раніш території у своїх руках.

У числі з'єднань і об'єднань І Українського фронту активну участь у боях на Поділлі приймала І гвардійська Червонопрапорна армія, якою з грудня 1943 р. до кінця війни командував генерал (пізніше Маршал Радянського Союзу) А. А. Гречко – двічі Герой Радянського Союзу, Герой Чехословаччини, в 1967-1976 рр. – міністр оборони СРСР.

У створеній в серпні 1942 р. армії пройшли школу загартування, мужності близько мільйона чоловік, подолавши після сформування за 866 днів і ночей 4 тис. кілометрів від Сталінграда до Праги. Армія була учасником двох крупних оборонних і десяти широкомасштабних наступальних операцій. У взаємодії з іншими частинами вона завдала поразки понад 40 ворожим дивізіям, знищила значну кількість їх бойової техніки, полонила тисячі солдат і офіцерів, звільнила від окупантів понад тисячу населених пунктів. На бойових прапорах її з'єднань – ордени Леніна, Червоного Прапора, Суворо-ва, Кутузова, Богдана Хмельницького, Олександра Невського, Червоної Зірки, 77-м присвоєні почесні найменування Сумських, Київських, Житомирських, Проскурівських, Старокостянтинівських і т.l. Понад 100 тис. солдат і офіцерів нагороджені орденами і медалями[1].

В грудні 1942 р. учасники І гвардійської звільнили с. Півневка, а в січні 1943 р. – Мілове та інші населені пункти Ворошиловградської області. Отже, з грудня 1942 р. до кінця жовтня 1944 р., тобто майже два роки, її воїни героїчно билися на українській землі, зокрема в лютому-серпні 1943 р. в Донбасі, звідки їх було перекинуто на допомогу військам І Українського фронту, які вели тяжкі бої на Житомирському напрямі. В ході Бердичевсько-Житомирської операції частини армії просунулися на 180 км і були зосереджені на виконанні Проскурівсько-Чернівецької та Львівсько-Сандомирської операцій. В серпні 1944 р. після реалізації цих завдань у складі IV Українського фронту армія вела тяжкі бої у передгір'ях Карпат. В ході Східно-Карпатської та Західно-Карпатської операцій, подолавши головний Карпатський хребет, вступила на територію Чехословаччини і зустріла день Перемоги в її столиці – Празі[2].

Стало звичним – гвардійські частини, з'єднання і об'єднання відзначалися бойовим досвідом, військовою майстерністю, героїзмом, організованістю, дисциплінованістю, хоч службу в них проходили, як правило, звичайні люди, оскільки в роки війни, в умовах часто змінюваної обстановки їх комплектуванню і поповненню приділити особливу увагу не доводилося. Та й кількість їх була значною, зокрема – звання гвардійських носили 11 загальновійськових армій, 128 стрілецьких дивізій, 39 стрілецьких корпусів і т.д.[3] Але перша – завжди перша.

В березні 1944 р. під бойовий прапор І гвардійської Червонопрапорної дивізії влилася 167-а двічі Червонопрапорна Сумсько-Київська стрілецька дивізія (командир генерал-майор І. І. Мельников), солдати і офіцери якої пройшли фронтовими шляхами від Воронежа-Липецька до Поділля, визволяли Суми, форсували Дніпро, штурмували Київ, стримували ворога, який опинився в оточенні під час Корсунь-Шевченківської битви. Тепер перед ними було поставлено завдання разом з іншими з'єднаннями І гвардійської армії визволити Поділля. Саме тут став у нагоді бойовий досвід полків дивізії, нагромаджений у попередніх битвах в РРФСР та Україні, високо оцінений Батьківщиною. Адже лише за форсування Дніпра, утримання Лютізького плацдарму і визволення Києва її 105 офіцерів, сер-

жантів і бійців були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Такої кількості воїнів з найвищою відзнакою держави не мала жодна стрілецька дивізія радянських збройних сил[4]. Під час боїв на Поділлі та й в усіх інших місцях рідної землі і за її межами ніхто з воїнів не замислювався, і не підраховував, що саме він зробив для досягнення успіху і виконанні поставлених завдань, хоч війна залишала у долі кожного, хто був її учасником, свою ледь помітну частку не тільки у вигляді поранень, відзнак і нагород, а й надію дожити до світлого дня Перемоги, ціна якої – тисячі загиблих, скалічених, кров і сльози рідких і близьких.

У числі перших визволених в 1944 р. районних центрів Поділля були Ізяслав (28 лютого), Ямпіль (3 березня), Антоніни, Базалія (4 березня), Острополь, Теофіполь (5 березня), Стара Синява, Чорний Острів (8 березня), Старокостянтинів (9 березня), Красилів (IO березня) та ряд інших. Частини і з'єднання, які брали участь у їх визволенні, були представлені до присвоєння почесних найменувань «Ізяславських», «Ямпольських», «Старокостянтинівських».

10 березня передові частини танкових з'єднань вийшли на лінію Тернопіль-Проскурів і перерізали залізничну колію Львів-Одеса – головну комунікацію усього південного крила німецько-фашистських військ. Перед військами I Українського фронту у взаємодії з військами II Українського ставилося завдання розгромити основні сили німецько-фашистського угрупування «Південь»[5].

На початку березня почалося здійснення Проскурівсько-Чернівецької операції, в ході якої всередині I Українського фронту був форсований Південний Буг, 20 березня визволено Вінницю, 25 – Проскурів. Під кінець місяця від ворога очищені Деражня, Летічев, Рушнична, Сатанів, Чемерівці та інші населені пункти, відновлено залізничне сполучення Старокостянтинів – Гречани, Жмеринка – Могилів-Подільський.

Війська II Українського фронту, оволодівши 26 березня м. Бельци, вийшли на державний кордон з Румунією. Наступного дня визволений Кам'янець-Подільський – сильний опорний пункт ворожої оборони на Дністрі, а разом з ним у наступні дні Нова Ушиця, Смотрич, Ярмолинці, Стара Ушиця. 30 березня, форсувавши Прут, війська I Українського фронту оволоділи м. Чернівці.

В кінці першої декади квітня 1944 р. війська I Українського фронту вийшли на державний кордон з Румунією і Чехословаччиною на протязі 200 км, звільнили низку населених пунктів Румунії.

17 квітня завершилася Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція, внаслідок якої війська I Українського фронту, просунувшись на 80-350 км, завдали тяжкої поразки 1 та 4 німецьким танковим арміям. Уродженець Вінниці командир 64-ї танкової бригади полковник І. Бойко за успішне форсування р. Дністер і Прут і оволодіння Чернівцями нагороджений другою медаллю «Золота Зірка».

Станом на 1 травня 1944 р. від окупантів визволено 85% всієї території України, 202 міста, 401 селище міського типу, 615 сільських районів[6].

Успішне просування радянських військ підтримувалося активними діями партизанських загонів та підпільників, які дезорганізовували ворожий тил, руйнували залізничні перегони, перешкоджали перекиданню техніки, військових частин. В середині березня підпільники Проскурова підірвали склад боєприпасів. Партизанське з'єднання під командуванням Я. Мельника взяло участь у боях за визволення м. Могилів-Подільський (тут діяв II Український фронт).

Бої на Поділлі, Тернопільщині, форсування Дністра, визволення районів Прикарпаття, участь у Східно-Карпатській та Львівсько-Сандомирських операціях і ряді інших, вихід на чехословацько-польський кордон – знаменні віхи на бойовому шляху 167-ї двічі Червонопрапорної Сумсько-Київської стрілецької дивізії, її воїни билися на землі Словаччини, штурмували Остраву, здійснили з боями марш до Праги, звідки повернулися на рідну землю.

У боях за визволення Поділля відзначилися сотні солдат, сержантів та офіцерів 167-ї дивізії. Назвемо декого з них. Полковник у відставці П.І. Божко почав війну лейтенантом, у 167-й дивізії дослужився до начальника артилерії полку, удостоєний багатьох урядових нагород. М. М. Захарчук народився на Поділлі, але напередодні війни жив у Сибіру. Службу почав командиром взводу 615-го стрілецького полку в 1942 році. Підрозділ під його командуванням першим форсував Дніпро навпроти Вишгорода і мужньо обороняв захоплений шмат землі, де він був тяжко поранений і довго не знав, що удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Йому йшов тоді 21 рік. Чотири ордени Вітчизняної війни першого ступеня та інші нагороди на грудях О.О. Салганського – командира роти, з якої він вступив на польську, а згодом чехословацьку землю. Доктор біологічних наук, професор О. О. Салганський не один десяток років віддав підготовці фахівців сільськогосподарського виробництва, працюючи завідувачем кафедри Української сільськогосподарської академії. Старшина розвідувальної роти 167-ої стрілецької дивізії В. М. Левицький був представлений до нагородження орденом Слави I ступеня, але, діставши в четвертий раз поранення, вибув у шпиталь і не знає, де загубився його нагородний лист.

Стали пізніше генералами Герої Радянського Союзу Г. Самойлович, І. Назимок, успішно командував 615 стрілецьким полком Герой Радянського Союзу М. Морозов. Офіцери Т. Ковальов, Г. Шевчук, сержант Н. Усов, І. Антонов, В. Мулько, І. Петров, М. Хоменко, Г. Глазков, О. Бондарь, В. Мерзлюк, Т. Горячко, сержанти і солдати Н. Власенко, К. Корнійчук, Г. Радзієвський і багато-багато інших не раз дивилися смерті в обличчя, але з честю пройшли фронтовими дорогами.

Примітки
1. Автография победителей. – Чернигов. – 1999. – С. 15.
2. В горниле войны закаленная. – М., 1981. – С. 119.
3. Большая советская энциклопедия. – М., 1971. – С. 153-154
4. В горниле войны закаленная. – М., 1981. – С. 121.
5. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985. – С. 432, 435-437 441,447, 449,463, 467.
6. Там само. – С. 471.

Summary:
The famous Ukrainian scientist analyses the path of military actions of the first red flag guard's army at the end of the Great Patriotic War, shows the popular heroism of officers and soldiers in the battles for Podillya Liberation from the fascist invaders.

Key words: *soviet soldiers, mass heroism, fighting experience, war art, honoured nomenclature, enemy rear.*

УДК 94 (477) "1941-1945":069
Маньковська Р. В. (м. Київ)

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1941-1945 РР. В МУЗЕЙНИХ ЗБІРКАХ УКРАЇНИ

Автор розкриває роль музейництва у дослідженні і популяризації подій Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Показує різноманітність форм діяльності музею їх вагомий внесок у виховання патріотизму і любові до рідної землі.

Ключові слова: *геройчний подвиг, музейний заклад, воєнна історія, експозиційний показ, колекція, історія.*

В українському суспільстві буде завжди існувати постійний інтерес до проблеми Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Пам'ять народу, який поніс чисельні втрати в ці роки, збереже трагічні сторінки своєї історії з тим, щоб вони не повторились. Важливу роль у відтворенні подій воєнного лихоліття відіграють музеї історико-краєзнавчого та військово-технічного профілю. Перед ними стоїть основне завдання – правдиве висвітлення героїчного подвигу українського народу в роки Великої Вітчизняної війни, на якому виховується патріотизм і відданість Батьківщині молодого покоління. Свою діяльність музеї зосереджують на зборі і збереженні матеріалів воєнного періоду, розробці наукової концепції по висвітленню подій війни, експозиційній роботі, записах спогадів ветеранів, учасників бойових дій і працівників тилу. Музейники проводять велику популяризаторську роботу організовують лекторії з воєнної тематики, зустрічі молоді з ветеранами війни, використовуючи документальну кінохроніку, виїзди на місця боїв тощо.

Науково-методичним центром по дослідженню і пропагуванню теми Великої Вітчизняної війни серед музейних закладів є Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», який було урочисто відкрито 9 травня 1981 р., побудований за проектом відомого скульптора Є.В. Вучетича, який за велику честь для себе вважав виконання цього відповідального замовлення українського уряду, відзначав особливу підтримку в даній справі П.Т. Тронька – заступника Голови Ради Міністрів України, учасника Великої Вітчизняної війни, нині академіка НАН України, Героя України, з ніжністю називав його своїм комісаром.

На сьогодні музей – потужний осередок, де працює основна експозиція, в якій розкрито всі періоди війни постійно оновлюються реліквійні виставки. Лише за останні 5 років підготовлено понад 100 різноманітних тематик, серед них: «Листи з війни», де майже в 300 солдатських трикутниках постав образ захисника; про роль жінки на фронті розповідала підбірка «Війна і Перемога – жіночого роду»; «Давай запалимо, браток!» – представлялись колекції запальничок, кисетів, портсигарів, мундштуків та інших речей фронтового побуту; «Невідомому солдату присвячується» – складалася з реліквій, знайдених пошуковцями на місцях боїв тощо.

За десять кілометрів від Києва в с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області діє Державний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році», заснований 20 березня 1945 р. Реліквії воєнного часу, діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм 1943 р.» засвідчують героїзм радянських воїнів восени 1943 р. під час форсування Дніпра і створення Лютізького плацдарму, в ході Київської наступальної операції. До історико-культурного комплексу включено заповідну територію площею 8 га, де збережено 650 метрів ходів сполучення, бліндажі, командно-спостережні пункти командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії М.Ф. Ватутіна, командуючого 38-ю армією К.С. Москаленка, члена Ви ськової Ради фронту генерал-лейтенанта М.С. Хрущова, командуючого 3-ю гвардійською танковою армією П.С. Рибалка[1]. В небі наші війська підтримувала 2-а повітряна армія генерал полковника С.Я. Красовського, у складі якої воював старший лейтенант Г.Т. Береговий майбутній льотчик-космонавт. На Алеї Слави музею росте дерево, посаджене ним. На території музею щороку відбуваються акції по вшануванню пам'яті героїв битви за Дніпро, мітинги, зустрічі ветеранів, прийняття присяги.

Героїчним подіям Великої Вітчизняної війни присвячений музей історії Корсунь-Шевченківської битви, відкритий в 1945 р. і розміщений в колишньому палаці XVIII ст. князів Лопухіних-Демидових. Експозиція, зокрема, широкомасштабна діорама, розповідають про легендарну Корсунь-Шевченківську битву 1944 р., що тривала 25 днів і завершилась повним розгромом німецько-фашистських військ, діставши назву «Новий Сталінград».

Велика Вітчизняна війна – етап мужності і відваги в українській воєнній історії, про яку розповідає Центральний музей Збройних Сил України, започаткований у жовтні 1995 р. (відкритий 14 червня 1998 р.)[2]. Колекції військових нагород, відзнак, прапорів, холодної та вогнепальної зброї, мініатюрні моделі військової техніки демонструють складний шлях воїна до перемоги: оборонні бої під Києвом, Одесою, Севастополем, збройна боротьба партизанських загонів С.А. Ковпака, О.М. Сабурова, визволення України і країн Європи від фашизму.

Слід відзначити, що значна кількість довоєнних музеїв теж постраждала в роки війни. Не-

поправних збитків завдано музеям Києва, Вінниці, Житомира, Дніпропетровська та ін. Лише Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського втратив 28250 цінних експонатів та бібліотеку з унікальним фондом 36560 примірників. Проте, у грудні 1943 р. музей відновив свою діяльність, а 1 травня 1944 р. відкрилась перша експозиція, присвячена партизанському руху на Чернігівщині, представлено фотоілюстративний матеріал, партизанські речі, зброю. Згодом у музеї виділився відділ Великої Вітчизняної війни, нині – військово-історичний. Музейні працівники доклали чимало зусиль, щоб відродити музейні колекції, знищені, або пошкоджені війною. Розграбований Остерський краєзнавчий музей на Чернігівщині після звільнення міста 22 вересня 1943 р., завдяки зусиллям тодішнього директора музею О.В. Бузуна вже 28 вересня 1943 р. прийняв перших відвідувачів – учасників визволення Козелецького району[3].

Тематика Великої Вітчизняної війни – невід'ємна складова краєзнавчих музейних осередків, де зберігаються унікальні воєнні реліквії. В Бориспільському краєзнавчому музеї зібрані матеріали моряків Дніпровського загону Пінської воєнної флотилії. Васильківський музей представляє фотоматеріали із німецьких архівів про партизанський рух в місті, очолюваний І.Д. Дубиніним, нагороди партизан П. Цегельного, В. Полторацького, М. Залізного, глибоко хвилюють прострелена гімнастерка і закривавлені документи льотчика В. Іванова, що загинув у повітряному бою над містом. Відділ історії Великої Вітчизняної війни в Бережанському краєзнавчому музеї нараховує 1177 експонатів[4]. В Роменському музеї на Сумщині увічнена пам'ять заступника командира прикордонної застави, уродженця с. Бобрик під Ромнами М.Д. Сінокопа, що загинув у перший місяць війни, його передсмертна записка (оригінал зберігається в музеї прикордонних військ в Москві) стала девізом захисників: «Загину за Батьківщину, але живим ворогу не здамся!». В експозиції – лист, вишитий на хустині – останній привіт з в'язниці 18-річної Катерини Дрозд, розстріляної гітлерівцями у вересні 1942 р., уламки літака льотчиці К.І. Зеленко, що загинула смертю героя 12 вересня 1941 р. над с. Анастасівка Роменського району, матеріали 11 роменчан, удостоєних високого звання Герой Радянського Союзу[5]. Про жорстокі бої на Жашківщині розповідають воєнні збірки місцевого музею, зокрема, діорама «Бій під Острожанами», який відбувся у лютому 1944 р., демонструє героїзм радянських військ під час звільнення української землі від німецько-фашистських загарбників. В 1960-х роках поповнились матеріалами періоду Великої Вітчизняної війни колекції рівненського краєзнавчого музею. Цьому сприяла активна діяльність завідувача відділу фондів В. Сидоренка – ветерана війни, редактора газети 121 гвардійської стрілецької дивізії. До музею надійшли бойові прапори полків, які брали участь у визволенні Рівненщини, нагороди, зброя, листівки, газети, 4 тисячі документів власного архіву В. Сидоренка[6].

Аналізуючи музейні колекції з історії Великої Вітчизняної війни, можна стверджувати, що в основі їх лежать матеріали воїна, солдата, захисника, героя. Це він, ризикуючи життям, пройшов кривавими дорогами війни і здобув довгоочікувану Перемогу. Про мужність командира партизанського загону на Лисянщині А.А. Макартичана свідчать представлені в музейній експозиції документи; музейні фото Ічнянського музею на Чернігівщині зберігають світлу пам'ять про загиблих земляків: Н. Погуляйло, А. Шевеля, В. Чепіги, А. Сергієнка та ін. Про подвиг 18 розвідників під командуванням лейтенанта С.П. Шпаковського, які першими переправились на Аульський плацдарм і прийняли нерівний бій, розповідають документи і нагороди Дніпродзержинського музею.

В листопаді 1983 р. в с. Сулимівка Яготинського району Київської області відкрився музей імені двічі Героя Радянського Союзу генерал-полковника Андрія Григоровича Кравченка. В роки війни село втратило 155 чоловік, тут знаходився табір військовополонених, кількість яких доходила до 10-12 тис. чоловік, лише за один день 28 вересня 1941 р. гітлерівці розстріляли 196 чоловік. А.Г. Кравченко народився в с. Сулимівка, пройшов героїчний шлях, командуючи 5-м танковим корпусом, вперше в історії війн здійснив успішний перехід танків Т-34 по дну ріки Десни в районі с. Літки Броварського району Київської області, двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу за форсування Дніпра (1944 р.) та розгром японських мілітаристів (1945 р.), учасник військового параду 7 листопада 1941 р. та параду Перемоги 24 червня 1945 р. Серед особистих речей героя – вишита українська сорочка та шкатулка з рідною землею, полита кров'ю побратимів[7].

Подвиги війни – є яскравим прикладом для сучасної молоді. Позитивним є факт відродження останнім часом шкільних музеїв, зокрема воєнно-історичного спрямування. В 1986 р. в Тетерівській загальноосвітній школі ім. Ніни Сосніної на Житомирщині розпочав діяльність музей Бойової слави. Місцеві вчителі, краєзнавці О.О. Клокун, Г.В. Білокінь, Польовик В.О., Руль Г.Н. зібрали матеріали про сім'ю Сосніних, Малинське, Тетерівське підпілля, активно залучають учнів до пошукової і дослідницької роботи. На Київщині в Обухівському районі в м. Українка в загальноосвітній школі № 2 вчителем історії С.В. Полторацьким в 2001 р. засновано музей Великої Вітчизняної війни. Учні проводять пошукову роботу, постійно поповнюється колекція зброї, часто перечитують листи бійців з фронту матерям і коханим, вивчають бойові нагороди воєнного часу, записують спогади учасників та ветеранів війни.

Загальний огляд експозицій Національних, Центральних, воєнно-історичних, краєзнавчих,

шкільних музеїв України переконує, що музейні колекції зберігають унікальні матеріали з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., це величезний пласт, на сьогодні до кінця не досліджений, до якого неодноразово будуть звертатися науковці, дослідники воєнної історії як до правдивого і об'єктивного архівного джерела. Не заглиблюючись у проблему експозиційного показу матеріалів війни в обласних, місцевих музеях, а вона існує доволі серйозна, в деяких закладах переважає формалізм і байдужість, проте, відзначимо надзвичайно важливу функцію музейного осередку – виховання національної гідності, патріотизму, почуття гордості за своїх дідів і батьків у молодого покоління, яке, вивчаючи героїчну минувщину Батьківщини, здійснює той незримий зв'язок поколінь, що називається історією українського народу.

Примітки

1. Державний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» // Музеї України. – 2004. – № 1. – С. 10.
2. Чередниченко М.М., Шмаглій М.М. Центральний музей Збройних Сил України. – К., 2001.
3. Литвиненко І. Сторінки історії Остерського краєзнавчого музею //«Новини Придесення». Козелецька районна газета. – 2003. – 4 жовтня.
4. Йова Н.В., Гойда Г.М. Історія рідного краю. Бориспільщина. – К., 1998; Пророченко Л.Ф. Васильківський краєзнавчий музей. – К., 2002; Бережанські відомості. – 18 березня 2002 р.
5. Роменський краєзнавчий музей. Путівник. – Суми, 1986.
6. Булига О. Тут дух епох і слава поколінь // Вільне слово. – 16 травня 2003р.
7. Демченко Л. Вас запрошує Сулимівка. Фотобуклет. – Полтава, 2002.

Summary:

The author shows the role of museum study in the investigation and popularisation of the Great Patriotic War events in 1941-1945. The author shows the variety of the forms of museum activity, their significant contribution in the upbringing patriotism and love for the native land.

Key words: *heroic deed, museum institution, war history, exposition, collection, history.*

УДК 94(477-25) "1943":725.94

Денисенко Г.Г., Денисенко О.А. (м. Київ)

ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА У ПАМ'ЯТКАХ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

У статті на прикладі пам'яток історії та культури досліджується основні події визволення м. Києва від німецько-фашистських загарбників. Розкривається основні форми музейної роботи показується самовідданість у ній громадських активістів.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, громадськість України, конкурси, проекти, увічнення подій, пам'ятні знаки, меморіальні дошки.

У літопису кожного народу є події, що за своїм історичним значенням набувають величезної ваги та стають надбанням людства. Такою подією до анналів світової історії увійшла Перемога над фашизмом в роки Другої світової війни, яка стала найбільшим збройним конфліктом в історії людських цивілізацій. У коловерть воєнних подій були втягнуті 61 держава, 80% населення земної кулі, бойові дії велися на суші і в повітрі, на воді і під водою. Воєнні дії в Україні не припинялися від 22 червня 1941 р. до 28 жовтня 1944 р. на території України відбулися найбільш успішні наступальні операції, проведені в роки Великої Вітчизняної війни. Особливе місце за складністю і унікальністю операцій в історії Другої світової і Великої Вітчизняної війни посідає форсування Дніпра і визволення столиці України – Києва та подолання гірських масивів Карпат. На кінець вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра на 750-ти кілометровому фронті. На значній відстані під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації було проведено форсування найбільшої водної перешкоди.

Форсування Дніпра і битва за Київ увійшли в історію як небачений приклад масового героїзму та самопожертви радянських воїнів. Тисячі бійців і командирів загинули в боях за захоплення і розширення плацдармів на правому березі Дніпра. Форсувати Дніпро і утримувати плацдарми часто доводилося без допомоги і підтримки танків і гармат, не вистачало понтонів, човнів. В результаті наступальної операції в жовтні 1943 р. було створено три стратегічних плацдарми – Букринський, Лютезький і в гирлі р. Прип'ять. Успішне форсування Дніпра на південно-західному напрямку стало вирішальним Фактором для визволення столиці. На ознаменування визволення Києва 6 листопада 1943 р. 55-ти з'єднанням і Частинам було присвоєно найменування Київських, їх Перелік викарбовано золотими літерами на стелі в приміщенні Київської міської Ради народних депутатів.

Ще під час війни постало питання про увічнення основних подій і героїв Київської наступальної операції і визволення столиці. Важлива роль у суспільно-політичному житті відводилася проведенню конкурсів, обговоренню проектів пам'ятників і монументів. З великою увагою громадськість України слідкувала за проектуванням пам'ятника на могилі командувача 1-м Українським фронтом, генерала армії, Героя Радянського Союзу М.Ф. Ватутіна. В оголошеному в 1944 р. конкурсі кращим було визнано проект Є. Вучетича, який і став автором пам'ятника на могилі полководця. 25 січня 1948 р. у Радянському парку відбулося урочисте відкриття пам'ятника, на постаменті якого викарбовані слова: «Герою радянського Союзу генералові Ватутіну від українського народу»[1].

В лютому 1944 р. до М. Хрущова, яки на той час очолював республіканську партійну організацію і був головою Ради Народних Комісарів УРСР, звернувся київський архітектор – художник Г. Домашенко, який передав у дар проект пам'ятника-музея з нагоди визволення Києва від нацистських загарбників[2]. Проект пам'ятника не був оригінальним і відбивав загальні тенденції монументальної пропаганди того часу. Пам'ятник планувалося збудувати на новій урядовій площі, на високому березі Дніпра між будинками ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР. Грандіозна семиметрова споруда мала включати фігуру Й. Сталіна у формі Верховного Головнокомандувача, Маршала Радянського Союзу на високому білому п'єдесталі, двоповерховий будинок, навколо якого мали розмістити 16 колон з гербами радянських республік. На двох поверхах будинку планувалось відкрити експозицію музею, присвяченого визволенню Києва. Галерея Героїв Радянського Союзу» які відзначились при визволенні столиці, матеріали, документи, твори живопису і графіки повинні були представити всі етапи боротьби за Київ, історію Київських дивізій. За задумом автора комплекс мали доповнювати скульптурні групи, колонади, оглядові майданчики з радянсьською і трофейною технікою[3].

Цей проект не був втілений у життя. Разом з тим, його розгляд став підставою для більш широкого обговорення проблем увічнення пам'ятних місць воєнних подій в Україні. Закладені в ньому ідеї можна прослідкувати у пам'ятнику-музеї «Битва за Київ» у Ново-Петрівцях та в меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.»

14 листопада 1944 р. на нараді обговорювалися два проекти пам'ятника з нагоди визволення Києва, представлені архітектором О. Власовим. Один з них являв собою монумент, круглий в основі, встановлений на постаменті, всередині якого мав бути створений музей. Круглий зал мав вінчатися куполом, що забезпечувало природне освітлення. За іншим проектом, пам'ятник мав

вигляд п'ятигранника, що нагадував форму старовинної військової палатки[4]. Розглянувши проекти пам'ятників, учасники наради, яку проводив М. Хрущов і на якій були присутні М. Бажан, перший секретар ЦК ЛКСМУ В. Костенко, секретар Київського міському КП(б)У Б. Горбань, голова Київського міськвиконкому Ф. Мокієнко, архітектори О. Власов, В. Заболотний, О. Рух-лядцев, О. Тацій висловили свої зауваження, а також пропозиції по увічненню всіх важливих подій Великої Вітчизняної війни і спорудженню монументів на честь воїнів-визволителів в інших містах[5].

Першим кроком у реалізації цих ідей стала постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 березня 1945 р. «Про створення музею-заповідника «Поле битви за Київ» на Місці командного пункту 1-го Українського фронту в с Ново-Петрівці Київської області. Відкриття музею-задовідника «Битва за Київ в 1943 р.» відбулося в 1958 Р-3 нагоди 15-річчя визволення Києва від нацистських загарбників.

З метою увічнення подій 1943 р., подвигів воїнів 1-го Українського фронту частина території Вишгородського району (Київська обл.) оголошена державним заповідником, в якому зберігаються польові оборонні споруди – бліндажі, окопи, траншеї, доти, спостережні пункти. В центрі села в 1980 р. відкрито діораму «Битва за Київ. Лютезький плацдарм. 1943 р.»[6]. В 1995 р. комплекс отримав статус Державного музею-заповідника «Битва за Київ в 1943 р.» Експозиція музею і діорама розмістилися в новозбудованому приміщенні в центрі села поруч з каплицею в пам'ять полеглих у війні.

У 1985 р. відбулося урочисте відкриття монумента на честь подвигів радянських воїнів у боях під час форсування Дніпра в районі с. Балико-Щучинка Кагарлицького району (Київська обл.) на Букринському плацдармі.

Понад півтори тисячі пам'яток воєнної історії у Києві пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Переважна більшість, це могили радянських воїнів, партизанів та підпільників, які загинули під час оборони і визволення столиці України. У Києві споруджено 419 пам'ятників, обелісків, меморіалів, монументів на честь радянських воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизняної війни, 119 вулиць і площ названо на честь воєнних подій[7].

У другій половині 60-х років в Україні розгорнулися роботи по спорудженню обелісків у містах-героях – Києві, Керчі. Одесі, Севастополі. 10 березня 1966 р. Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову «Про спорудження обеліска в місті-герої Києві», у квітні був оголошений конкурс на проект пам'ятника Слави. 40-метровий обеліск на честь міста-героя піднявся на плоші Перемоги. Подвиг захисників і визволителів міста увічнює парк Вічної Слави, парк Перемоги, в якому насипано Курган безсмертя героїв. До 50-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників створено Пояс бойової слави довжиною 141 км. У Києві 17 цвинтарів, де поховано захисників і визволителів столиці в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Поховання здійснено у 816 братських та 200 одиночних могилах. На відзнаку світлої пам'яті земляків, які воювали на фронтах війни, споруджені меморіали, насипані кургани Слави, встановлені стели та скульптурні пам'ятники у Тетієві, Фастові, Миронівці, Вишгороді, Яготині, Білій Церкві, Василькові та інших містах і селищах Київщини.

Втіленням пам'яті про героїзм і мужність народу-переможця в роки Великої Вітчизняної війни, про його ратний і трудовий подвиг став Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», зведений у 1981 р. за творчим задумом народного художника СРСР, Героя Соціалістичної Праці Є. Вучетича (скульптори В. Бородай, Ф. Согоян, архітектори В. Єлізаров, С. Стамо, Г. Кислий та інші). До складу комплексу входить, крім будівлі музею, увінчаного фігурою Вітчизни-матері, чаша «Вогонь Слави», алея міст-героїв, архітектурно-скульптурна композиція «Герої форсування Дніпра», меморіальний парк Слави. Понад 15 тис. експонатів представлено в експозиції 14 залів музею. На мармурових галонах – назви 1152 військових частин і з'єднань, які відзначилися під час визволення Украни і яким присвоєні почесні найменування визволених ними населених пунктів. На білому мармурі зали Слави викарбовані 11655 прізвищ Героїв Радянського Союзу і 201 – Героїв Соціалістичної Праці, удостоєних Цих звань за ратні і трудові заслуги в роки Великої Вітчизняної війни[8]. Меморіальні дошки і пам'ятні знаки на місцях боїв, бойова техніка і оборонні споруди, меморіали і скромні обеліски на могилах відомих і невідомих воїнів – це пам'ять про одну з найжорстокіших війн XX століття. Вони стали незамінними атрибутами нашого міста, створюючи навколишнє середовище.

Пам'ятником стало і саме місто, відбудова якого розпочалася ще в ході війни. У місті було виведено з ладу 800 підприємств, 200 тисяч киян залишилися без житла. Підірвані мости через Дніпро, центральна магістраль міста була перетворена на руїни. Відбудова Хрещатика і прилеглих до нього вулиць стала загальнонародною справою. За 6 місяців молоді будівельники, переважно жінки, відпрацювали 130 тис. людино-годин. Поряд з проблемами відбудови житла, громадських і державних приміщень, закладів охорони здоров'я, освіти, культури уряд приділяв увагу відродженню київських парків, садів і бульварів. Ці питання стали предметом обговорення на нараді 19 червня 1944 р. у голови Раднаркому УРСР М. Хрущова. Для робіт по озелененню міста пропонувалось залучити спеціалістів, підібрати породи таких дерев і квітів, яким найбільше підходив місцевий клімат. М. Хрущов підтримав пропозицію посадки у місті каштанів. Звертаючись до присутніх, він підкреслив, «але не тільки каштан, можливо і липа й інші дерева... Ось у мене

росте роза. Говорять, що це китайська роза. Хай китайська, аби гарна, а посадимо її на Хрещатику і тоді назвемо її Київською розою. Я дізнався, що у нас в Києві цвіте магнолія, дає плоди персик. Необхідно так підібрати дерева, квіти і багаторічні рослини, щоб вони цвіли до пізньої осені»[9]. Уже в 1960 р. площа всіх зелених масивів міста перевершила довоєнну майже у 2,7 рази, у місті налічувалося понад 20 парків і 130 скверів.

Пам'ять про захисників, визволителів міста-героя, трудівників Києва увічнена пам'ятками історії та культури, які відіграють вадливу роль у формуванні громадянської позиції молодих людей, готовності до виконання свого обов'язку перед Батьківщиною. Пам'ятки воєнної історії є безцінним джерелом інформації, в багатьох випадках виступають єдиними свідками минулих подій. Матеріалізуючи минуле, вони єднають в один ланцюг покоління, забезпечуючи наступність традицій. Кожна пам'ятка виступає не лише як свого роду документ, що дозволяє відтворити ті або інші сторони матеріального та духовного буття суспільства, але вже своїм існуванням є незаперечним історичним фактом. Понад Багато пам'яток всіх видів і типів увійшли до двох частин першої книги тому «Київ» багатотомного «Зводу Пам'яток історії та культури України», які побачили світ 1999 і 2004 рр. Підготовка і видання Зводу, до якого увійдуть всі нерухомі пам'ятки історико-культурної спадщини, дозволить зафіксувати всі історико-культурні об'єкти нашої історії, у тому числі пам'ятки Великої Вітчизняної війни, закласти підґрунтя для створення Державного реєстру національного надбання. На жаль, в літературі останнього десятиріччя все більше зосереджується увага на викритті білих плям історії і менше йдеться про героїзм і мужність народу, який став на шляху нацизму. Важливо відродити у суспільстві почуття справжнього патріотизму як найважливішу духовну і соціальну цінність. І історико-культурна спадщина має відіграти в цьому важливу роль.

Примітки

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2, оп. 7, спр. 393. – Арк. 95-97.
2. Там само. – Ф. 2, оп. 7, спр. 772. – Арк. 160.
3. Кот С. М.С. Хрущов і історико-культурна спадщина України// М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1944, присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К., 1995. – С. 131; ЦДАВО України. – Ф. 2, оп 7, спр. 841. – Арк. 2-4.
4. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР / Збірник матеріалів (в шести частинах)- Ч. 3. – К., 1989. – С. 74.
5. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 7, спр. 861. – Арк. 66.
6. Музей-заповідник «Битва за Київ. Лютезький плацля 1943 р.». Путівник. – К., 1985. – С. 3-21.
7. Звід пам'яток історії та культури України. Київ – Кн 1 част.1 .-К., 1999.-С. 73.
8. Легасова Л.В. Центральний музейний осередок історії Великої Вітчизняної війни. До 55-річчя Перемоги / Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Вип 4 к-2000.-С. 41.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 7, спр. 928. – Арк. 103.

Summary:

This article envisages the main events of Kyiv liberation from the fascist invaders on the examples of the history and culture monuments. The article shows the main forms of the museum work, selflessness of their active members.

***Key words:** the Great Patronic War, the Ukraine publicity, competition, projects, memorable sings and expositions.*

III

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ХХ СТ. В СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 908 (477) "1960":061.237

Бажан О. Г. (м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ КЛУБІВ ТВОРЧОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ В 1960-Х РОКАХ У ПЕРШОДЖЕРЕЛАХ

Пропонована стаття є цінним доповненням до праць які розкривають причини формування опозиційного руху в Україні у 60-х рр. XX ст., участь у ньому творчої інтелігенції. Збагачує дослідження уведення нового корпусу архівних документів.

Ключові слова: *національно-культурний осередок, молоді митці, шестидесятники, хрущовська відлига, державний архів, національна культура.*

Смерть "вождя народів" Й. Сталіна, політичні реформи середини 1950-х – початку 1960-х років, покликані модернізувати громіздку тоталітарну структуру в СРСР, процес десталінізації, що супроводжувався викриттям і засудженням масових репресій, лібералізацією національно-культурного життя в союзних республіках, в тому числі і в УРСР, спричинив появу літературно-мистецької та суспільно-політичної течії серед української інтелектуальної еліти як шістдесятництво. Плеяда молодих митців та літераторів, яка зростала в умовах пом'якшення тиску радянської держави в культурній та мовній сферах, вирізнялась від свої попередників відсутністю страху політичних переслідувань, відмовою від офіційних канонів мистецтва соціалістичного реалізму, набутим почуттям індивідуалізму, гуманізму, свободи самовираження. Уособленням духовного феномену шістдесятників, символом творчої розкутості, нонконформізму, пориванням до експерименту на початку 1960-х років стали поети і письменники І.Драч, М.Вінграновський, І. Світличний, В.Симоненко, Л.Костенко, В.Шевчук, Є.Гуцало, В.Дрозд, І.Дзюба, художники А.Горська, П.Заливаха, В.Зарецький, Л.Семикіна, композитори Л.Грабовський, В.Гордянський, В.Сильвестров. Прагнення нового покоління інтелігенції позбутися тоталітарного диктату в творчому процесі згодом переросли в нерегламентовані культурно-просвітницькі акції, в появу "Клубів творчої молоді".

Позаофіційні національно-культурні осередки молодих митців-шістдесятників, якими були "Клуби творчої молоді", на початку 1960-х років існували в різних регіонах України. Їх діяльність, як правило, полягала у проведенні культурно-просвітницьких заходів, спрямованих на захист національної спадщини українського народу. Вперше ідея створення своєрідної альтернативи державним творчим спілкам було реалізовано студентами Київського театрального інституту і консерваторії. Відомо, що помешканням для позаофіційного об'єднання національно свідомих творчих сил столиці стала кімната № 13 Жовтневого палацу.

Багато зусиль для організації та діяльності Клубу творчої молоді (КТМ), який носив назву "Сучасник", доклали його перший президент – режисер Л.Танюк, літератори І.Дзюба, Є.Сверстюк, І.Світличний, В.Симоненко, С.Тельнюк, художники А.Горська, В.Зарецький, Г.Севрук, Л.Семикіна та інші. До "Клубу" входили також студенти багатьох київських вузів. При "Клубі" діяло 5 секцій: письменницька, художня, музична, кіно і театральна. Члени "Клубу" організовували лекції з історії України, етнографічні свята, літературно-художні вечори, присвячені творчості відомих діячів української культури, влаштовували краєзнавчі експедиції. За ініціативи активу КТМ "Сучасник" було створено студентський міжвузівський фольклорний мандрівний хор "Жайворонок". Під впливом Київського клубу в 1962 р. було створено Клуб творчої молоді "Пролісок" у Львові.

Останнім часом побачило світ чимало праць вітчизняних вчених, присвячених з'ясуванню феномена українського шістдесятництва, висвітленню специфіки національно-культурного відродження кінця 1950-початку 1960-х років[1]. Однак накопичений на сьогодні науковий доробок істориків, літераторів, мистецтвознавців та наявна мемуарна література лише відтіняють "білі плями", які існують в площині висвітлення діяльності національно-культурних осередків шістдесятників.

Спірним серед фахівців залишається дата створення Клубу творчої молоді в Києві. Так дослідник А. Русначенко, спираючись на спогади Л. Танюка, у своїй книзі "Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років" (К.,1998) зазначає, що КТМ "Сучасник" створювався в останні зимові дні 1959 року[2].

Інший авторитетний історик Г. Касьянов стверджує, що зародження Клубу припало на осінь 1959 р., коли студенти столичних вузів почали організовуватися в театралізовані групи для співання колядок, а початок діяльності осередку припадає на початок 1960 року.[3]

За браком джерел дослідники періоду "хрущовської відлиги" змушені задовольнятися наявною інформацією про вогнища українофільства у містах Києві та Львові.

Наведений нижче документ, виявлений нами у Державному архіві Дніпропетровської області, дає підстави стверджувати, що подібне до Києва та Львова молодіжне об'єднання, що пропагувало свободу самовираження, загальногуманістичні цінності, надбання національної культури, діяло й на теренах Дніпропетровської області. З інформації Управління КДБ при РМ УРСР по Дніпропетровській області дізнаємося, що Клуб творчої молоді у м. Придніпровську виник навесні 1968

року, організаторами якого стали студент Б.Уніат, журналіст М.Скорик, літературознавець І.Сокульський (див. документ №2). Матеріали засідань бюро Київського промислового обкому ЛКСМУ за 1963-1964 роки, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань, дають відповідь не лише на запитання: коли вище політичне керівництво УРСР дало вказівку комсомолу "очолити" ініціативу творчої інтелігенції столиці, а й відтворити персональний склад учасників Клубу творчої молоді "Сучасник" (док. №1).

№1

З протоколу засідання бюро Київського промислового обкому ЛКСМУ про створення в м. Києві молодіжного клуба "Сучасник"

13 лютого 1963 р.

За последние годы наша литература и искусство пополнились большим отрядом способной молодежи. Значительное большинство молодыъ мастеров искусства г. Киева является настоящими бойцами партии, активными борцами за партийность и народность нашего искусства- искусства социалистического реалиизма.

Однако в творчестве некоторых из них проявляется полный отход от раскрытия важных социальных проблем, одностороннее изображение действительности. Молодые мастера искусства еще недостаточно принимают участие в работе по эстетическому воспитанию юношей и девушек. Это в полной мере объясняется и тем, что комсомольские организации и творческие Союзы допускают существенные недостатки в работе с творческой молодежью, Слабо привлекают ее к активной общественной жизни, не используют разнообразных форм работы с творческой сменой.

Кроме того у творческой молодежи есть большое желание к сближению представителей разныъ видов искусства, к взаимообогащению в процессе такого сближения.

В связи с этим, молодые мастера искусства творческих организаций г. Киева внесли предложение о создании молодежного клуба "Современник", который бы занимался пропагандой среди молодежи лучших достижений литературы и искусства, помагал комсомольским комитетам в эстетическом воспитании юношей и девушек. В организации их содержательного отдыха молодежи, проводив работу среди творческой молодежи.

Бюро Киевского промышленного обкома ЛКСМУ ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Принять предложение комитетов ЛКСМУ творческих учреждений г.Киева о создании молодежного клуба "Современник".

2. Для осуществления руководства работой клуба утвердить Совет молодежного клуба "Современник" / состав Совета прилагается/. Председателем Совета утвердить художника тов. Зарецкого В. И.

3. Работу клуба проводить по секциям: литературной, театральной. прикладной, музыкальной, кинематографистов, архитекторов. фотолюбителей.

Клуб «Современник» должен систематически организовывать творческие диспуты и дискуссии, вечера интересных встреч, выставки работ художников, архитекторов. фотолюбителей:

- проводить смотры-конкурсы творческой молодежи, лектории по вопросам искусства, творческие отчеты на предприятиях, в колхозах и совхозах;
- принимать активное участие в работе штабов и отрядов «Комсомольский прожектор», создавать любительские киностудии, организовать выпуск «Экраны», «Комсомольского прожектора»;
- на общественных началах разработать проекты оформления площадей и улиц. Дворцов и Домов культуры, молодежных кафе и т.д.

4. Поручить Совету клуба разработать конкретный план работы клуба и представить его в обком ЛКСМУ.

ЦДАГО України, ф. 7, оп. 16, спр. 633. – Арк. 41-42. Засвідчена копія.

Список кандидатур, що рекомендуються в склад РадиКиївського молодіжного клубу"Наш сучасник"

1. Безгин И. Д. – секретарь Печерского РК ЛКСМУ.
2. Бучинская Г. – студентка консерватории.
3. Бадзьо Ю. – аспирант Института литературы АН УССР.
4. Главак Т. – секретарь промышленного ОК ЛКСМУ.
5. Денисенко – кинорежиссер киностудии им. Довженко.
6. Данченко – художник, член Союза художников Украины.
7. Зубарев – артист ТЮЗа.
8. Зарецкий В. – художник, член союза художников Украины.
9. Загоруйко – студент театрального института.
10. Зубченко – Академия архитектуры.
11. Колодуб Л. – композитор, член Союза композиторов Украины.
12. Костюченко В. – главный редактор журнала «Смена».
13. Коцюбинская – кандидат филологических наук, критик.
14. Коротич В. – поет, член союза писателей Украины.
15. Кирик В. – студент кинорежиссерского факультета театрального института
16. Клушин О. – аспирант Института радиопроблем АН УССР.
17. Кушнир В. – художник, член союза художников.
18. Логвин Г. – архитектор.
19. Лившиц – инженер института «Укргипросельмаш».
20. Линев Ж. – студент художественного института.
21. Нероденко – аспирант КДУ.
22. Невичеря О. – студент художественного института.

23. Олейник Б. – поэт, член Союза писателей Украины.
24. Романишин – работник Министерства культуры.
25. Прядко Л. – бригадир бригады коммунистического труда.
26. Селюченко М. –член бюро секции Союза журналистов УССР.
27. Савельев В. –секретарь комитета ЛКСМУ театрального института.
28. Семыкина – член Союза художников Украины.
29. Танюк Л. – студент театрального института.
30. Филимонов И. – сборщик завода «Арсенал».
31. Чернов В. – инженер КБ завода «Большевик».
32. Чеканюк В. – член Союза художников Украины.
33. Ярынич В. – научный сотрудник Института искусствоведения АН УССР.

ЦДАГО України, ф. 7, оп. 16, спр. 633.- Арк. 51. Копія.

№2
З інформації Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР першому секретареві Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченку про профілактування членів «Клубу творчої молоді»

5 липня 1968 р.
Секретно
Экз. № 1

<...> весной этого года Сокульский И. Г., устроившись на должность литсотрудника многотиражки Приднепровской ГРЭС, установил связь с Униятом Богданом иосафатовичем, слесарем-монтажником участка «Южэнергомонтаж», исключенным в 1965 г. из киевского госуниверситета за националистическую деятельность. Вместе с Униятом и Скориком М.Т., сотрудником областной газеты «Зоря», тоже исключавшимся из Киевского госуниверситета за националистическую деятельность, принял деятельное участие в организации так называемого «Клуба творческой молодежи».

После проведенного 13 мая вечера поэзии во Дворце культуры гор. Приднепровска группа его участников выехала 14 мая на могилу князя Святослава в с. Никольское Солонянского р-на Днепропетровской области, где Униат читал нелегально распространяемый документ в адрес писателя Тихонова Н. С. о якобы шовинистических взглядах его и газеты «Комсомольская правда».

Кроме того, обсуждался вопрос о так называемой «русификации», продолжающейся якобы с времен воссоединения, а также положительно оценивался роман Ол. Гончара «Собор».

В ходе профилактической беседы Сокульский рассказал о попытках создания «клуба творческой молодежи» при Дворце культуры Приднепровской ГРЭС, однако свою организаторскую роль в его создании пытался умалить, ссылаясь на то, что он действовал по поручению директора Дворца культуры и зам<естителя> секретаря комитета комсомола ПД ГРЭС. Признав, что ряд участников литературного вечера в ДК Приднепровской ГРЭС выезжал 14 апреля на могилу князя Святослава, где Униат читал письмо к Тихонову, Сокульский расценил его действия как провокационные.

Профилактируемый также сообщил, что от жителей г . приднепровска ему было известно, что Униат читал в окружении стихи националистического содержания.

В мае с/г. за неправильное поведение и участие в идеологически вредных действиях связь Сокульского и Уният – Скорик М. Т., литсотрудник областной газеты «зоря», из членов КПСС был исключен. Узнав об этом, Униат немедленно уволился с работы ивыехал на жительство в другую область.

Принимаем меры к установке его.

Сокульский с работы также уволился и в настоящее время работает воспитателем в общежитии «Днепросантехмонтаж».

О заслуживающих внимания данных будем информировать.

Начальник Управления КГБ при СМ УССР
по Днепропетровской области
Н. Мажара

ДАДНО, ф. 19, оп. 52, спр. 72. – Арк. 97-99. Оригінал.

Примітки

1. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті роки). –К., 1999. –С. 123-131; Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. – 1995. - №4. – С.113-125; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. – К.,1995.– С.12-31; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. –К.,1998. –С.141-181; Сверстюк Є. Шістдесятники і Захід // Блудні сини України. – К., 1993.- С.23-32.
2. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.,1998. – С.142.
3. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. – К.,1995. – С. 18-19.

Summary:
The given article is a valuable addition to the works that show the reasons of the appositional movement formation in Ukraine in the 60s of the XX th ct. participation of intellectuals. The investigation is expanded by using new archives' documents.

Key words: *national and cultural source, young artists, the personalities of the 60s, state archives, national culture.*

УДК 94 (477) "1928"
Петренко В.І. (м. Вінниця)

РЕПРЕСИВНА ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ У 1928 РОЦІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

У статті досліджується період ліквідації НЕПу і повернення більшовицької влади до політики "воєнного комунізму" в українському селі: до репресивних, постійно зростаючих, хлібозаготівель, які започаткували масовий голод вже у 1928 р.

***Ключові слова:** голодомор, хлібозаготівля, «воєнний комунізм», нова економічна політика, експорт, репресії.*

Проблематика голодомору 1932–1933 рр., незважаючи на те, що досліджено десятки раніше невідомих "білих плям", опубліковано значну кількість наукових праць і сьогодні залишається однією з найактуальніших у вітчизняній історіографії.

Одним із найважливіших напрямків досліджень голодомору є обгрунтування його причин. В цьому контексті особливе місце посідає злочинна політика більшовицької влади в здійсненні систематичних, постійно зростаючих, примусових хлібозаготівель, які повністю виснажили українське село і призвели до трагедії українського народу.

В українській радянській історіографії тема голодомору 1932-1933 рр. була майже нерозробленою. Якщо її і розглядали, то лише як проблему "штучно вигадану буржуазними націоналістами" з метою очорнення політики компартії на селі в 30-х роках. Таке ставлення зводилося тільки до викриття класової суті поглядів українських зарубіжних дослідників.

Ситуація суттєво змінилася з проголошенням незалежності України. Вже на 5-й Всеукраїнській конференції "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України", яка проходила в Кам'янці-Подільському в 1991 р., сім доповідей стосувалися питанню голодомору. Зокрема С. Кульчицький виступив з темою "Смертність населення УСРР у 1933 р.: (територіальний аспект)", І. Пащук – "До питання фальсифікації правди про голодомор 1933 року на західноукраїнських землях", Г. Юхименко – "Голод 1932-1933 років на Україні: причини та наслідки", в якій вказує на злочинну роль примусових хлібозаготівель в українському селі та ін.[1]

У цьому ж році була видана праця "33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал". Дане видання, створене за ініціативи письменника В. Маняка та його дружини Л. Коваленко-Маняк, більше 2-х років поневірялося по різних видавництвах. Цінність його в тому, що в Україні вперше, на основі архівних джерел і 1000 свідчень людей, яким вдалося вижити, національну трагедію правдиво названо голодомором-геноцидом українського народу. В книзі подані наукові коментарі, написані відомими в Україні вченими-історикрами В. Калініченком, В. Ткаченком, М. Трояном та І. Шульгою.[2]

В 1991 році з'являється і перша монографія, в якій комплексно досліджувалася проблема голоду 1932-1933 рр. Це була праця С. Кульчицького "Ціна великого перелому". У монографії історик продовжив дотримуватися концепції, що глибинною причиною виникнення голоду став відхід від ринкових важелів здійснення реформ у сільському господарстві й ініціювання Сталіним проведення суцільної колективізації, яка призвела до створення нежиттєздатного колгоспного ладу. Виправити ситуацію компартійне керівництво намагалося за рахунок посилення репресій проти селянства і введення продрозкладки (реквізицій хліба), реалізація цієї політики й призвела до голодомору.[3]

У наступній своїй монографії "Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)", яка вийшла у світ в 1999 р., С. Кульчицький особливо наголошував на тому, що голод був засобом і впровадження колгоспного ладу, і покарання селян, які не бажали працювати в колгоспах. Дослідник пояснював, що безпосередньою причиною голодомору стали конфіскаційні хлібозаготівлі, в той же час селяни могли обійтись і без хліба іншими продуктами харчування. Однак за невиконання зростаючих запланованих партією хлібозаготівель, розпочалась "заготівля" всього виявленого у селянській садибі продовольства.[4]

Автори монографії "Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу" О. Веселова, В. Марочко і О. Мовчан намагалися віднайти закономірності, спільне і відмінне в українських голодоморах XX ст. Частина праці, яка стосується проблеми голоду 1932-1933 рр., заслуговує особливої уваги. Її дослідник В. Марочко наполягав, що трагедія зумовлена "широкомасштабними політичними, соціально-економічними експериментами ВКП(б) в Україні". Серед інших причин названі: насильницька суцільна колективізація, хлібозаготівлі, політика розкуркулення, масовий терор проти українських селян.[5]

Значним внеском у висвітлення проблеми голодомору стало видання "Командири великого голоду", де були представлені, як і наукові статті українських та іноземних дослідників, так і комплекс історичних джерел. Статті українських вчених В. Васильєва та Ю Шаповала присвячені

політиці радянських керівників (загальносоюзних і українських), її автори стверджують, що саме дії радянського номенклатурного керівництва призвели до широкомасштабного голоду в УСРР у процесі безкінечних репресивних хлібозаготівель.[6]

Однією з найбільш фундаментальних наукових праць, яка вийшла з друку в 2003 р. до 70-ліття пам'яті жертв голодомору, є "Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки" (керівник авторського колективу В. Марочко). У книзі досліджується історія голодомору, аналізуються технології творення терору голодом (особливе місце в цьому аспекті посідають репресивні хлібозаготівельні кампанії), розкриваються його витоки, простежуються наслідки трагедії для українського етносу, висвітлюється боротьба за повернення українцям і всьому світові правди про голодомор.[7]

На регіональному рівні заслуговує на увагу видання 2004 р. "Голодомор як засіб політичного терору". В книзі подані матеріали науково-практичних конференцій, які відбулися 29.11.2002 р. та 26.11.2003 р. у м. Вінниці. У своїх статтях подільські дослідники даної теми висвітлюють широкий спектр причин голодомору 1932-1934 рр., в тому числі і згубну роль примусових хлібозаготівель. Аналізують маловідомі сторінки української трагедії, як то: дослідження нововиявлених актових книг реєстрації смертей за 1932-1933 рр., голодомор на Поділлі в 1934 році, злочини місцевих партактивістів, неефективність розподілу продовольчої допомоги селянам у 1933-1934 рр. тощо.[8]

Підсумовуючи перегляд видань про голодомор 1932-1933 рр. в Україні, які, звичайно, всі детально проаналізувати неможливо (тільки у довідковому виданні 2001 р. "Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик" зафіксовано 6384 праці)[9], слід зазначити, що майже всі вони містять інформацію стосовно репресивної хлібозаготівельної політики сталінського режиму. Але в переважній більшості праць досліджується тематика примусових хлібозаготівель вже під час голодомору 1932-1933 рр. Тільки деякі вчені, серед них і В. Марочко, вказують, що масовий голод (голодомор) розпочався в 1931 р. і злочинну роль у творенні апокаліпсису відіграли систематичні хлібозаготівельні кампанії.

Дослідити, проаналізувати хід і наслідки посилення репресивної хлібозаготівельної політики в українському селі, яку здійснювала більшовицька влада в 1928 р., спровокувавши одразу масовий голод серед селянства ставить собі за мету автор даної статті.

Продовольче питання, в зв'язку з корінною ломкою системи господарювання, було постійною проблемою для бішовицької Росії. Вже з появою перших окупаційних військ на території України під командуванням Антонова-Овсієнка в січні 1918 р., голова РНК Ленін телеграфував: "На милість Бога, найбільш енергійними і революційними способами надсилайте сюди хліб, хліб, хліб! Інакше Петроград пропаде. Організуйте спеціальні поїзди із загонами військ і відсилайте разом. Подавайте звістки щодня! На милість Бога."[10]

Одночасно надійшла телеграма і Надзвичайному комісару Району України Г. К. Орджонікідзе: "Харків. Продовжуйте, ради бога, з усієї сили добувати продовольство, організовувати спішно збір і зсипку хліба, щоб встигнути налагодити постачання до бездоріжжя. Вся надія на Вас, інакше голод на весну неминучий..."[11]

Більшовицький уряд, як і царсько-імперський продовжував вбачати в Україні свій власний регіон (район).

Політика "воєнного комунізму",насамперед, продрозкладка, яку проводила нова влада з 1920 р., викликала в Україні шалений опір. Майже два роки повстанські селянські загони протистояли регулярним червоноармійським дивізіям. В жовтні 1920 р. Ленін засвідчив: "Ми беремо хліб з Сибіру, беремо з Кубані, але не можемо взяти його з України, так, як там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить..."[12]

Після свого утвердження в Україні, більшовики встановили продрозкладку з другої половини 1920 р. в розмірі 160 млн. пудів хліба.[13] Для порівняння, білогвардійцями Денікіна було зібрано в попередньому році біля 8 млн. пудів.[14]

В 1921 році план хлібозаготівельної продрозкладки збільшився до 171 млн. пудів[15] і посилено виконувався і, це при тому, коли селяни України зібрали в даному році всього 444 млн. пудів зерна (до І світової війни, в 1913 р., збір українського зерна становив 1 млрд. 145 млн. пудів).[16]

Не дивно, що в країні розпочався голод, головною причиною якого і стала насильницька політика продрозкладки. Одним з перших виявив непокору кремлівській владі М. Скрипник, який у промові на 6-й конференції КП(б)У в грудні 1921 р. заявив: "Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні – голод."[17]

З введенням Нової економічної політики і заміною продрозкладки продподатком (на Поділлі продовольчий податок впроваджувався з 1922 р.)[18] відчутних змін стосовно хлібозаготівель не відбулося. План на 1922 рік передбачав збір зерна в розмірі 150 млн. пудів.[19] Але вже в 1923 році він знову зріс до 170 млн. пудів.[20] Збільшуючись з кожним роком, у 1928 році становив 265 млн. пудів,[21] а в 1931 р. – 434 млн. пудів хліба.[22]

6 травня 1932 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили річний хлібозаготівельний план для України в розмірі 356 млн. пудів хліба, зменшивши його всього на 18% від минулорічного (для всіх інших республік план був зменшений на 30%) і це при тому, що серед українців уже лютував голодомор.[23]

Передбачити його в Україні стало можливим вже у 1925 році, адже надмірне прискорення темпів і розмірів примусових методів хлібозаготівельних кампаній розпочалось з прийняттям планів сталінського керівництва пов'язаних з індустріалізацією країни. Курс на індустріалізацію було проголошено XIV з'їздом ВКП(б) у 1925 році, вона мала здійснюватися за рахунок села, для чого і було ухвалено невідповідність цін на промислові та сільськогосподарські товари.

За підрахунками економістів через штучно встановлену різницю цін на товари промисловості й сільського господарства з метою викачувати гроші на розвиток індустрії українське селянство втрачало щорічно 300 мільйонів золотих довоєнних карбованців, що становило 20 карбованців на десятину посівної площі. Іншими словами: якщо український селянин до першої світової війни міг придбати якийсь промисловий виріб за 1 пуд зерна, то тепер змушений був віддати за той же товар 5 пудів.[24]

У 20-х роках стрімко зростав і відсоток постачання українського хліба загальносоюзній державі. Так, у 1922-23 рр. український хліб становив 30,5%, у 1924-25 рр. – 40,8%, у 1925-26 рр. – 76%.[25]

Секретар ЦК ВКП(б) Сталін в циркулярах парторганізаціям країни вказував: "Потрібно насамперед підняти на ноги партійні організації, вказавши їм, що справа заготівель є справою всієї партії... Потрібно викачати із села грошові лишки, використовуючи при цьому закони про самообкладання, селянські займи."[26]

Наступні розпорядчі документи керівників більшовицької партії, постанови партійних форумів стосовно політики на селі все більше посилювали економічний тиск на селянство.

У грудні 1927 року відбувся черговий XV з'їзд ВКП(б), який прийняв перший п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1928-1933 рр. і проголосив курс на суцільну колективізацію сільського господарства. Ці кардинальні рішення були прийняті партійним форумом одночасно. Виконання грандіозних індустріальних планів ставало неможливим без збільшення експорту зерна за кордон і отримання іноземної валюти, технічного устаткування тощо.

На цей час, у зв'язку з систематичним проведенням хлібозаготівель, загострення відносин між селянами-власниками та сталіністами призвели до хлібної кризи (недовиконання планових завдань). Селянські господарства не мали або мали в обмеженій кількості надлишки зерна.

Отримати необхідну кількість дешевого хліба більшовицька держава планувала з покірних колективних господарств.

Проте в рішеннях з'їзду ще не було сказано про згортання НЕПу та проведення масової насильницької колективізації сільського господарства. Поки, що більшовицька влада обмежилася таким завданням: "...Передумови створюють можливість ширшого охоплення кооперацією бідняцьких і середняцьких верств села, дальшого посилення планового впливу на селянське господарство і рішучого наступу на куркуля на основі досягнутих успіхів у справі закріплення союзу пролетаріату і сільської бідноти..."[27]

Стосовно хлібозаготівельної політики держави – більшовики остаточно визначились з курсом на тотальне вилучення хліба.

На цьому ж партз'їзді прозвучав заклик щодо збільшення його експорту: "... Товарність сільського господарства ще дуже мала порівняно з тими завданнями, які стоять тепер перед сільським господарством з точки зору соціалістичного народногосподарського плану. Особливо різко позначається це на недостатніх можливостях сільськогосподарського експорту, який є базисом імпортних операцій, необхідних для якнайшвидшої індустріалізації країни і дальшого піднесення самого сільського господарства..."[28]

Недостатня кількість експортного зерна призвела до постійного наростання планових завдань та ще більшого посилення репресивних заходів в ході хлібозаготівель.

Ще під час роботи з'їзду, 14 грудня 1927 року ЦК ВКП(б) видав директиву секретарям окружних партійних комітетів, в якій вказувалось на необхідність активізації хлібозаготівель. 24 грудня 1927 р. за цією директивою з'явилася наступна, але і вона ситуації не змінила.[29]

6 січня 1928 року ЦК ВКП(б) надіслав на місця ще одну директиву з грифом "таємно" підписану особисто секретарем ЦК ВКП(б) Сталіним, в якій у погрозливому тоні висловлювалася вимога щодо рішучості в реалізації хлібозаготівельної політики з метою досягнення відчутного перелому. Так, у 4-у пункті директиви зазначалось: "... При стягненні недоїмок всякого роду платежів застосовувати негайно жорстку кару, в першу чергу по відношенню до куркулів. Особливо репресивні заходи необхідні по відношенню до куркулів і спекулянтів, які зривають сільськогосподарські ціни... ЦК попереджає вас, що зволікання з виконанням цієї директиви і недосягнення в тижневий термін реальних успіхів поставить ЦК перед необхідністю заміни нинішніх керівників парторганізацій..."[30]

З метою збільшення хлібозаготівельних планів та їх виконання 11 січня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР приймають черговий закон про самообкладання "Про доповнення й зміну постанови Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів Союзу РСР з 24 серпня 1927 року про самооподаткування людності".[31]

На відміну від попередніх законів про самооподаткування, які завбачали добровільний збір селянських засобів для "задоволення місцевих громадських потреб", новий закон передбачав примусові заходи щодо його виконання селянами. Зокрема, січневий 1928 року закон доповнювався таким змістом: "... Загальний розмір самооподаткування не може перебільшувати 35% загальної суми сільськогосподарського податку, що належить із усіх господарств даної оселі в даному окладному році. УВАГА. Ради народніх комі-

сарів союзних республік можуть надавати губерніальним та округовим виконавчим комітетам і відповідним до них органам право дозволяти для окремих волостей і районів підвищувати зазначений в цьому артикулі крайній розмір самооподаткування".[32]

Дане трактування закону, а саме, дозвіл підвищувати розмір оподаткування селян без міри і стало тим наріжним каменем, що узаконив грабунок та призвів до масового голоду. З цього часу хліб уже не заготовляли як раніше, його фактично відбирали, щоразу збільшуючи розмір даного податку.

Щодо голосування селян за самооподаткування, то січневий закон також передбачив необхідні зміни, а саме: "... УВАГА. Якщо на перші загальні збори (сход) громадян у справі питання про самооподаткування з'явиться менше половини загального числа громадян, що мають виборчі права, то скликаються повторні загальні збори. Для розв'язання питань про самооподаткування на повторних загальних зборах (сході) потрібна присутність не менше однієї третини загального числа громадян, що мають виборчі права".[33]

Відтепер для узаконення примусового вилучення хліба потрібна була тільки третина голосів селян, які мали право голосу (виборче право). Як правило, заможна частина сільського населення виборчих прав не мала, а виконувати взяті зобов'язання по самооподаткуванню доводилося в першу чергу їй та середнякам. Голосували ж за самооподаткування в основному незаможні верстви населення та частина середняків. В зв'язку з цим протистояння на селі ще більше загострилося, село розкололося за майновою ознакою на соціальні групи, які протистояли одна одній.

Не зволікав сталінський режим і щодо збільшення розміру самооподаткування. Через один день, 13 січня 1928 р. у Вінницький окружний парткомітет надійшла телеграма ЦК КП(б)У в якій йшлося: «Цілком таємно. В ряді округів не враховується терміновість проведення закону самообкладання. ЦК зобов'язує не пізніше п'ятнадцятого закінчити затвердження самооподаткування на сходах і негайно розпочати збір. До першого лютого зібрати не менше шестидесяти відсотків, до п'ятнадцятого лютого зібрати сто відсотків самообкладання. У більшості округів самообкладання встановлено в розмірі 35 % сільгосподатку, що є недостатнім. Перегляньте, дотримуючись встановлення розміру самооподаткування сорок п'ять - п'ятдесят відсотків...»[34]

Таким чином, закон про самообкладання прийнятий в січні 1928 року відіграв надзвичайно негативну роль для українського села. Використовуючи його як знаряддя права, влада одразу розпочала тотальне, насильницьке вилучення хліба (в деяких селах Запорізького та Проскурівського округів по самообкладанню було стягнено 150% від сільськогосподарського податку).[35] Згодом даний закон використовувався партактивістами і для відбору всіх наявних продуктів харчування, що призвело до трагедії українців – голодомору.

Посилення тиску на селян шляхом здирств через систему самообкладання викликало серед них обурення і протест. Адже окрім виконання самообкладання їм потрібно було здати сільськогосподарський податок, оплатити різного роду позики, кредити, державне страхування, профінансувати проведення землевпорядкування тощо.

Зведення ДПУ "Про настрої окремих груп села в зв'язку з кампанією по самообкладанню" секретарю Вінницького окружного комітету КП(б)У за січень 1928 року інформують, що промови на сільських сходах набули такого змісту: "Самообкладання нам нав'язують силою... В газетах пишуть одно, що треба брати 35%, а на ділі зовсім не так, нас обдирають, не можна жити з такими порядками, при такому становищі неможливо зміцнити своє господарство і населення залишиться назавжди бідним... Що це таке, і податок, страховка, самообкладання, займ, чи не є це підготовкою до війни... Нам нема чого самообкладатися, нехай держава нас обкладає... Радянська влада з нас сім шкур дере... Самообкладання рівнозначно ножу в серце... Все беруть та беруть, прийдеться за обріз взятися..."[36]

Але незважаючи на загострення відносин між владою і селянством, більшовицьке керівництво продовжувало силову політику хлібозаготівель. В другій половині січня 1928 року члени Політбюро ЦК ВКП(б) роз'їхалися по країні, щоб прискорити подолання хлібозаготівельної кризи. Сталін поїхав у Сибір, де почав втілювати на практиці власний метод хлібозаготівель, який назвали "уральсько-сибірським" і поширили на всю країну. Даний метод грунтувався на принципі самообкладання і примусового виконання хлібозаготівельних планів з використанням репресій.

Відчули на собі "новий" метод і подільські селяни. У листі секретаря Тульчинського окружного партійного комітету Марченка секретарю ЦК КП(б)У Кагановичу від 20-го січня читаємо: "Приступивши в січні місяці до форсованого розгортання хлібозаготівель ми одразу ж застосували ряд жорстких репресивних заходів... Було заарештовано 22 чол., осуджено 15 чол. у яких конфісковано хліб. Ці заходи ми почали проводити на свій страх і ризик так, як чіткої і ясної вказівки по лінії юстиції не було..."[37]

Внаслідок таких репресивних дій влади, введення в політику хлібозаготівель елементу позаекономічного примусу, дало можливість вже в січні 1928 р. заготовити 29 млн. пудів зерна замість запланованих 25 млн. пудів. Заготівельний план був виконаний в Україні на 116 %.[38] Але це призводило до зруйнування хлібного ринку, сіяло невпевненість, загострювало внутрішньополітичну обстановку. По селах поповзли чутки про відмову від нової економічної політики і повернення до продрозкладки. В результаті, селяни не бажали контактувати з органами державної влади, заготівельними організаціями, скорочували посіви, ділили господарство серед членів сім'ї, йшли на заробітки в міста.

У зв'язку з переходом на позаекономічні методи хлібозаготівель розпочалася мобілізація

партійного активу, за своїм характером схожа на роки громадянської війни. 28 січня 1928 р. окружним партійним комітетам надходить директива секретаря ЦК КП(б)У Кагановича з грифом "Таємно", в директиві акцентується увага на таких аспектах: "... Працівник, який направлявся в район, був в один і той же час агентом з викачки недоїмок по селу сільськогосподарського податку і держстраху, агітатором з розповсюдження займу і проведення самообкладання; працівником, який стимулював хлібоздачу і хлібозаготовачем. Таке суміщення не могло, звичайно, не відбитися на успішності виконання головного завдання дня – на безпосередній роботі по хлібозаготівлях.

Для усунення цього недоліку ЦК вимагає негайно, з отриманням даної директиви, виділити групу відповідальних працівників, знайомих із хлібною справою (від 25 до 75 чол.), в залежності від міцності окружного активу, які повинні бути кинуті виключно на хлібозаготівельну роботу..."[39]

За неповними даними тільки за січень-березень 1928 року в Україні було мобілізовано близько 6-и тисяч окружних, міських, районних, містечкових партійних працівників, яких направили в село для посилення хлібозаготівель.[40]

Навіть тоді, коли шляхом примусу перевиконали січневий план хлібозаготівлі, коли хлібозаготівельна криза досягла свого апогею, більшовицький режим продовжував твердити про "рішучий перелом в справі хлібозаготівель" і зростання планових завдань.

13 лютого 1928 року партійні організації отримали директиву Політбюро ЦК ВКП(б) підписану Й. Сталіним з грифом "Таємно. Не для преси.", в якій останній наполягав на посиленні хлібозаготівель, рекомендував застосовувати 107 ст. Кримінального кодексу РСФСР і відповідну статтю українського кодексу (127), які дозволяли репресії проти селянства. З метою заохочення до цієї справи бідніших верств вказував на необхідність надати їм із так званих конфіскованих лишків 25 % зерна на умовах довгострокового кредиту.[41]

Стосовно надання 25 % конфіскованого хліба бідноті, бюро Вінницького окружного комітету КП(б)У прийняло аналогічну постанову з грифом "Цілком таємно" 2 липня 1928 року, в ній йшлось: "... Доручити фракції Окрвиконкому дати директиву сільрадам про посилення хлібозаготівельної роботи... Підтвердити ще раз постановою бюро про залишення в селі 25 % конфіскованого хліба у куркуля на потреби біднішої частини селян..."[42]

Цій постанові, відповідно, передувала постанова ЦК КП(б)У від 17 лютого 1928 року.[43] До речі, даний захід для більшовиків не був новим, ще в 1920 р., впроваджуючи насильницьку політику прозрозкладки, від 10 % до 25 % зерна залишалося у волосних коморах на потреби пролетаризованих верств села. Це повинно було забезпечити підтримку сільською біднотою кампанії вилучення хліба. У телеграмі Сталіну в Харків Ленін високо оцінив цей захід в Україні в ході примусових хлібозаготівель.[44]

Щодо самообкладання в директові від 13 лютого 1928 року наголошувалося: "Стосовно самообкладання, застосовувати підвищену в порівнянні з сільськогосподарським податком прогресію обкладання для куркульської і заможної частини села... Розгорнути кампанію по самообкладанню повсюдно, підвищити громадську ініціативу, широко до цієї справи залучити бідноту, комсомол, делегаток і сільську інтелігенцію..."[45]

Отже, політика більшовицького керівництва, яка впроваджувалася в життя наприкінці 1927 – поч. 1928 рр., започаткувала корінну ломку економічних відносин на селі. Офіційно не змінюючи політичного курсу, влада від ринкових відносин НЕПу знову повернулась до часів "воєнного комунізму", до примусової продрозкладки. Така політика базувалася на насиллі і репресіях, вона обезкровлювала українське селянство і невдовзі призвела до трагічних наслідків.

Про жорстокий характер протистояння між владою і селом вже на початку 1928 р. свідчить велика кількість антибільшовицьких селянських виступів, в тому числі і збройних. На Поділлі, у Вороновицькому районі Вінницького округу в цей час діяла повстанська організація на чолі з колишнім петлюрівським отаманом Кіндратом Саваринським.

Доведені до відчаю сваволею більшовицької влади десятки селян смт. Вороновиця і навколишніх сіл Війтівці, Воловодівка, Ганщина та ін. вирішили взятися до зброї. В плани повстанців входило розгром партійних і радянських установ, міліції, звільнення заарештованих селян, залучення на свою сторону "територіальних військ", поширення повстання на інші райони. В разі невдачі повстанці планували прорватись до Польщі.

Військовим підрозділам ДПУ вдалось розгромити Вороновицьку повстанську організацію саме в той час, коли повстанці готувалися до збройного нападу на одну з районних установ. Окрім зброї у повсталих були вилучені листівки із закликом: "Хто не бажає загинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право – до зброї!" Листівки було підписано "Спілка визволення України."[46]

Після розгрому повстанців, бюро Вінницького окружкому КП(б)У прийняло термінову постанову "Про політичний стан округа і ліквідацію спроби збройного повстання у Вороновицькому районі". У постанові зазначалось: "Цілком таємно. Відмітити своєчасну ліквідацію спроби збройного повстання у Вороновицькому районі... Маючи на увазі розлад частини радянського апарату у Вороновицькому районі, що сприяло збройному повстанню, створити комісію для детального вивчення стану району... З огляду на нинішню напруженість на селі, відмічаючи зміцнення контрреволюційних сил і в той же час недостатнє реагування на ці прояви місцевих парторганізацій, ще раз нагадуєм усім районним партійним

організаціям про негайне реагування.... та інформування Окрпарткому і при необхідності органів ДПУ..."[47]

Втілюючи сталінські рішення в життя, державні силові структури, партійні і виконавчі органи влади на місцях, все частіше стали застосовувати до селян, які не в змозі були виконати величезні державні побори, карально-репресивні заходи: штрафи, збільшення розмірів самообкладання, описування та конфіскацію майна, арешти, довготривале ув'язнення, депортацію.

У зв'язку з цим, в доповідних записках окружних відділів ДПУ за березень 1928 р. в основному йде мова про різке погіршення життєвого рівня селян і їхню готовність до боротьби з владою. Так, у листах до червоноармійців селяни Джулинського району Тульчинського округу писали: "В цьому році за податок прямо грабують, описують все, що є в господарстві і забирають останні подушки з дому. Більше всього грабують за невиконання самооподаткування... Настільки важко, що краще вмерти. Заплатив податок – 80 р., самообкладання – 40 р., на землевпорядкування – 32 р., облігації – 20 р. і, крім того, ще держстрах, а хто їх не виконує – забирають худобу або в тюрму саджають... Прийшло 3000 облігацій, без квитка про їхній викуп ніде неможливо змолоти ні одного пуда. Люди всюди тільки і говорять – давай війну, або вертаємся до 1918 року..."[48]

Попри все, в даному році ставлення місцевих партійних керівників до наруги над селянами у ході хлібозаготівельної політики вищих державних органів влади було ще далеко неоднозначним. Розуміючи, що відбувається руйнація сільського господарства представники середньої та низової керівних ланок нерідко звертались в листах до секретарів ЦК ВКП(б) та КП(Б)У аргументуючи неможливість систематично виконувати завищені планові завдання. Той же секретар Тульчинського окружного партійного комітету Марченко в листах до секретаря ЦК КП(б)У Кагановича 5 і 17 квітня 1928 року свідчив: "... Ми повинні в квітні заготовити 230 тисяч пудів, стільки як і в березні – це справа абсолютно безнадійна... До цього часу ми хлібозаготівельні планові завдання виконували, але тепер, щоб Ви з нами не робили, ми говоримо, що цього не в змозі зробити. Тому, просимо зменшити нам план до 100 тис. пудів, який також буде виконати нам надзвичайно важко... В переважної більшості селян хліба залишилось по 20-40 пудів... Йти на адміністративні заходи по відношенню до таких хлібоутримувачів як у нас явно абсурдна справа і ми цього не допускаємо... Ще раз заявляємо, що повне виконання плану неможливе... "[49]

Більше того, районним партійним комітетам Марченко надіслав циркуляр: "До всіх райпарткомів. Таємно. Пропонується, не зменшуючи уваги хлібозаготівлі, ні в якому разі не практикувати методи адміністративно-насильницького відбору хліба у селян. Безумовно, це не означає відмови від примінення 127 ст. до куркулів у випадках якщо будуть знайдені значні лишки хліба та спекуляція ним. Маючи на увазі, що практика трусу хліба приводить дуже часто до того, коли знаходять тільки невеликі запаси хліба, це свідчить про те, що наші товариші цю практику проводять без достатньої перевірки відомостей про лишки хліба. А тому ми рахуємо необхідним нагадати Вам про те, що трус хліба проводити тільки в тих випадках, коли Ви будете впевнені в тому, що хліб є і це господарство дійсно куркульське.."[50]

Та незважаючи на катастрофічний стан сільського господарства, об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який відбувся в квітні 1928 року констатував: "Для того, щоб паралізувати загрозу загальногосподарської кризи і забезпечити не тільки постачання хліба містам, а й відстояти взятий партією темп індустріалізації країни, ЦК повинен ужити ряд заходів, у тому числі й екстраординарного порядку. Ці заходи ставлять своєю найближчою метою:... Вилучення частини сільських нагромаджень у грошовій формі,... застосування 107 статті, роздача 25 % конфіскованого хліба сільській бідноті,... втручання партії у хлібозаготівельну справу і мобілізація зверху донизу партійних сил для успішного проведення хлібозаготівельної кампанії..."[51]

Пленум підтвердив звільнення 35 % "маломіцних господарств від сільськогосподарського податку, як одне з найважливіших досягнень останніх років" і збільшення сільгосподатку для інших верств села.[52]

Таким чином, в процесі класового розшарування більшовицькою владою українського села протягом 20-х років, кількість збіднілого селянства значно зросла і становила щонайменше 35%, а в більшості сіл Могилів-Подільського округу Поділля, в зв'язку з систематичними поборами - 72%[53] (на початку 20-х років процент бідноти у Подільській губернії в основному коливався від 12 до 15% і не перевищував 17).[54] Звільнена від податків, заохочена роздачею конфіскованого в односельців хліба, досить часто напівголодна, дана люмпенізована армія бідноти в своїй більшості готова була (деяка частина, в зв'язку з необхідністю прогодувати сім'ї - змушена була) втілювати в життя плани сталінського режиму в життя.

На цей час, вище зазначені партійні рішення засвідчили: хлібозаготівельні кампанії будуть тільки посилюватись.

25 квітня 1928 року була отримана директива ЦК ВКП(б), в якій вказувалось на неухильне виконання місячних планів заготівель на травень і червень та відвантажень згідно з вказівками Наркомторгу. Разом з тим директива вимагала мобілізувати для проведення заготівель партійні сили, жорстоко карати за порушення єдиного заготівельного фронту, посилити натиск на "куркуля."

Секретар ЦК КП(б)У Каганович терміново продублював цю директиву на республіканському рівні, надавши розпорядження уряду, на чолі якого стояв В. Чубар і М. Чернову, котрий очолював Наркомторг України, прийняти її для "неухильного виконання". А також доручити Ук-

раїнській економічній Нараді і Наркомторгу пропрацювати проблему реального скорочення внутрішнього споживання хліба в республіці. Внаслідок цього на місцях склалася критична ситуація з хлібом.[55]

В свою чергу, органи юстиції і суду республіки, з метою надання насильницькій хлібозаготівельній політиці юридичного права, надіслали відповідний циркуляр в окружкоми КП(б)У, а останні – в райкоми партіії. Зміст травневого 1928 р. циркуляра Тульчинського окружкому КП(б)У за підписами окружного прокурора Нельсона, голови окружного суду Краснова і завідуючого загальним відділом окрпарткому Качанова був наступним: "Цілком таємно по хлібозаготівлі. До всіх Нарслідчих, начальників райміліції та Нарсудів... Обставини викликають необхідність низки заходів, що на найближчі місяці закінчення хлібозаготівельної кампанії (травень-червень) повинні бути основним змістом діяльності органів юстиції, ДПУ та міліції.

На підставі викладеного пропонується: 1). Невиконання всіх директив, що надіслано до Вас раніше... Негайно закінчити дізнання та слідство в справах хлібозаготовчих... (справа за арт. 127 і 135 К. К.) і негайно їх заслухати в судах. 2). Виявити на селі куркульські та спекулятивні елементи, що злісно укривають хліб в кількості, яка значно перевищує господарчі потреби двору... 4). Зазначених у попередніх пунктах осіб треба притягати до кримінальної відповідальності, причому, дізнання й слідство в цій категорії справ повинно закінчуватись у 3-х денний термін... 5) Виявлене у зазначених осіб зерно повинно направлятись, як речовий доказ, до відповідних державних та кооперативних організацій... 6) Звертається увага на необхідність суворого дотримання репресій... 10) Начальники райміліції та Нарслідчі... про кожну справу по хлібозаготівлі повинні повідомляти прокуратуру... Нарсудам розглядати такі справи позачергово... До 12 травня обов'язково надіслати до Окрпрокуратури копії вироків за 127 і 135 арт..."[56]

В результаті систематичного щомісячного збільшення хлібозаготівельних планів для України (план на квітень – 15 млн. пудів, на травень – 17 млн пудів)[57], неврожаєм (на Поділлі вимерзло 25 % озимини)[58], узаконенням реквізицій хліба і скороченням його постачання для внутрішнього споживання, все частіше в окружні парткомітети стали надходили повідомлення про голод в селах і містах округів.

В травні 1928 року в Вінницький окружний комітет КП(б)У надійшло зведення ДПУ "Про політстан Жмеринського участку" в якому містилась інформація: "... Хлібна криза відчувається по всьому участку залізниці і прилягаючій 15 верстовій полосі... Становище з недостачею хліба хвилює робітничі маси... Невдоволення відсутністю необхідної кількості хліба серед службовців масове, всі говорять про голод... В селі Юрківка Тульчинського округу селяни настроєні проти Радянської влади і в інших селах бідняки переживають голодовку. В селах говорять, що Радянська влада грабить селян. Позабирали весь хліб і віддали за кордон..."[59]

У червні Тульчинський окружний відділ ДПУ ставив окружний партійний комітет КП(б)У до відома про наступне: "...В м. Гайсин 2 червня 1928 року натовп в кількості 300-400 чол. з'явився до будинку райвиконкому з криками "Дайте хліба"... В селі Тарасівка біля хати-читальні розклеєні листівки із таким змістом: "Параходик пливе мимо пристані, будем рибку кормить комуністами"... У Бершадському районі секретар райвиконкому отримує такі записки: "Куди ви відправляєте наш хліб, наша худоба гине від голоду, ми також голодуємо"... В Томашпільському районі селяни говорять, що стало важче жити ніж в голодні роки, немає ні кусочка хліба, Радянська влада влаштувала штучний голод... У Тульчинському районі черги голодуючих за хлібом розганяють міліціонери, в чергах твердять, що уряд продовжує вивозити хліб за кордон, а ми тут голодуємо... Серед учительства Соболівського району відчувається значне реагування на нестачу хліба..."[60]

В липні секретар Вінницького окружного комітету КП(б)У отримав доповідну окружного відділу ДПУ такого змісту: "... По агентурним матеріалам більша частина населення с. Багринівці Літинського району, приблизно 300 дворів, абсолютно немає хліба і висловлює невдоволення тим, що під час хлібозаготівлі вивезли із села 10 000 пудів зерна... Члену правління Багринівського кооперативу Сакевичу бідняки заявили: "Ми тебе поб'ємо і весь хліб із кооперації заберемо. Що ми з голоду повинні пухнути?"[61]

Спецзведення Вінницького окружного відділу ДПУ за перше півріччя 1928 року свідчать про наростання хлібної кризи і погіршення становища з продовольством в регіоні: "Ще з початком весни стали надходити листи про недостатнє постачання хліба сільській бідноті. Набагато збільшилося таких листів в травні. Тільки останніми днями, редакція одержала дописи на цю тему з цілої низки сіл: Слобода (Хмільницький район), Дашів (Іллінецький район), Сосни (Літинський район), Бондурівка й Мар'янівка (Немирівський район)... З Ободівки пишуть, що мають потребу в борошні 300 чоловік... При розподілі хліба в кооперативі, що називається б'ються. Внаслідок цього, за словами сількорів, біднота, що немає де придбати хліба – голодує... Влада викачала хліб, не враховуючи потреб села, а тепер у нас голод..."[62]

Не дивлячись на застерігаючі інформації партійних та силових відомств про назрівання масового голоду, вищі партійні органи влади продовжували сталінський курс на примусове вилучення хліба. Їхню позицію підтвердив і наступний партійний форум - липневий 1928 року пленум ЦК ВКП(б).

Саме влітку 1928 року з'явилась можливість з'єднати теоретичну концепцію, яка визріла внаслідок політичної полеміки в партії (значною

мірою це завдання виконав XV з'їзд ВКП(б) і квітневий пленум 1928 р.) з реальною політичною практикою і підійти до формування абсолютно іншої політики: політики остаточного згортання НЕПу і утвердження диктату років "воєнного комунізму".

Початок цьому і був покладений липневим пленумом, на якому Й. Сталін заявив про загострення класової боротьби в міру просування країни до соціалізму і "посилення опору з боку капіталістичних елементів".[63]

Але зважаючи на те, що індивідуальне господарство залишалося головним постачальником товарного хліба для держави, на пленумі визначалося завдання забезпечення його продуктивності через регульовану цінову політику, розширення контрактації і кредитування.

Аналіз причин товарної кризи змусив партійне керівництво зробити висновок, що вона спричинилася через швидке зростання платоспроможного попиту з боку селянства порівняно з пропозицією промислових товарів та підвищення прибутковості села, особливо його заможних і куркульських верств.

Проте, поза всяким сумнівом, майже повна залежність держави щодо виконання хлібозаготівельних завдань від майнового статусу середняка і заможних селян, від їхніх можливостей і намірів не могло не стривожити більшовицьке керівництво. Саме тому в резолюції пленуму, поряд із застереженням проти "рецедивів продрозкладки", що виглядало як тимчасовий відступ перед рішучими діями, констатувалося, що "розвиток соціалістичних форм господарювання на основі НЕПу призводить не до послаблення, а до посилення опору зі сторони капіталістичних елементів."[64]

Стосовно реквізицій хліба у селян, то сталінський режим, який все більше набирав ознак тоталітарного, вдається ще до одного насильницького заходу – контрактації зерна "на корню".

Більшовицька влада і раніше застосовувала примусову і економічно невигідну для селянства контрактацію, змушуючи їх підписувати контракт (договір), який зобов'язував здавати державі частину зібраного урожаю тієї чи іншої зернової культури, цукрового буряка, м'яса, інших продуктів. Але даний захід змушував селянина віддати урожай прямо з поля. Про це йдеться в директиві секретаря Вінницького окружкому КП(б)У Островського від 10 липня 1928 р.: "Цілком таємно. До всіх райпарткомів. Враховуючи, що зима та весна цього року була дуже не сприятлива для степових округів, через що велика кількість озимини загинула, а також і те, що значна кількість хлібних лишків нами з села вже взята – таке становище рішуче ставить перед партією і Радянською владою питання про термінову заготівлю озимого насіння... З цією метою по лінії сільгоспкооперації зараз розпочнеться кампанія по заключенню умов з колективами, земгромадами та селянами на предмет закупки в них врожаю озимих культур в спосіб контрактації на корню..."[65]

Ще не дозрів хліб, не розпочались жнива, а селян вже примушували підписувати кабальні умови контрактації на майбутній урожай, прирікаючи їх на голодну смерть. Закінчувалась директива застереженням райкомам партії, що зібраний хліб повинен надійти державі не пізніше термінів зобов'язань.[66]

Перехід влади до політики військово-феодальної експлуатації селянства викликав спротив не тільки самих селян і частини партійного керівництва на місцях. Серед вищого кремлівського ешелону влади ще знаходилися опозиційні сили готові захищати НЕП і основного виробника хліба в державі.

Представникам так званої "правої" опозиції Бухаріну, Рикову, Томському вдалося зробити все для того, щоб 19 липня була прийнята постанова РНК СРСР "Про провадження заготівлі хліба нового врожаю (1928 року)." В постанові вимагалось: "1. Заборонити всіляке вживання надзвичайних заходів і зобов'язати всі органи влади: а) негайно припинити всі засоби примусового брання хліба у селянства, як напр.: обхід дворів і трус з метою вилучення хлібних лишків, позасудові арешти та інші стягання та притягнення до судової відповідальності селян за затримання випуску хліба на ринок і т. ін.; б) негайно припинити всілякі заборонні заходи щодо базарів й внутрісільського обороту, як напр.: закриття хлібних базарів, виставлення загороджувальних загонів, примушення селян, що привезли хліб на базари продавати його державним або кооперативним організаціям і т. ін..."[67]

Протистояння у найвищому партійному керівництві ще більше загострило ситуацію в країні. Суть його полягала, насамперед, у ставленні до проведення насильницької суцільної колективізації сільського господарства. Економічні зв'язки міста з одноосібним селом могли будуватись тільки через ринок і при цьому самі селяни вирішували чи продавати державі свою продукцію, чи ні. Це абсолютно не влаштовувало Сталіна і його однодумців, які прагнули в найкоротший термін колективізувати село і перейти на позаринкові відносини при яких автоматично зникав діючий механізм забезпечення хоча б приблизно рівноцінного обміну між містом і селом.

Відчуження засобів виробництва у формі колективізації тягло за собою й відчуження кожного окремо взятого трудівника від колективно виробленої продукції. При такій ситуації і засобами виробництва, і сільськогосподарською продукцією розпоряджався голова колгоспу (правління), який здійснював керівництво. Шляхом прямого адміністративного впливу на цього керівника влада сама вирішувала скільки залишити продукції для потреб колгоспників (і чи взагалі залишати), а скільки вилучити в централізований фонд.

Про те, що сталінський режим активно розпочав руйнування ринкової системи господарювання, яке базувалося перш за все на приватному секторі заможного селянства, свідчить і факт ліквідації протягом 1928 р. так званих "куркульських" МТС.

Навіть ризикуючи на деякий час зірвати хлібозаготівельні плани, більшовицьке керівництво України пішло на такий крок. В квітні 1928 р. інформвідділ ЦК КП(б)У інформував вищі партійні органи: "Цілком таємно. Про ліквідацію куркульських товариств і відібрання тракторів. Відомості про роботу по ліквідації куркульських машинних товариств маємо по 8 округах. По деяких округах (Кременчуг, Артемівськ, Херсон, Зінов'євськ, Мелітополь) частину товариств вже ліквідовано й почато роботу по розподілу серед бідноти тракторів, що відібрано в куркулів…"[68]

В червні 1928 р. в наступній доповідній з даного питання інформвідділ ЦК КП(б)У повідомляв: "Очищенню машинно-тракторних товариств від куркульського елементу сприяла перерегістрація їх, але її не всюди ще закінчено. По деяких округах ліквідовано до 70 % цих товариств, трактори відібрано й розподілено серед інших об'єднань. Наслідки перерегістрації: Сталінський округ: було 320 товариств, ліквідовано 210 тов.;… Маріупольський округ: було 276 тов., ліквідовано 152 тов.;… Могилів-Подільський округ: було 42 тов., ліквідовано 9 тов… Колективи одержують землю, пільги, кредити, а потім розпадаються… Характерно, що прагнення куркулів до об'єднань спостерігається й досі, причому вони висувають певні умови: утворювати колективи виключно із заможних…"[69]

Партійно-радянська історіографія десятки років твердила, що саме в 1928 р. були створені перші машинно-тракторні станції, які обслуговували колективні селянські господарства. Проте як свідчать архівні джерела, МТС заможного селянства започаткували свою діяльність значно раніше. Але вони не влаштовували партійну верхівку своєю незалежністю від держави, значимістю для виконання хлібозаготівельних планів, своїм складом і організацією роботи. Не врятувало найкращих українських хліборобів і прагнення залишитись у складі нових колективних машинно-тракторних товариств (при умові, що вони будуть формуватися, насамперед, із заможних селян), для більшовицького керівництва політичні мотиви були важливішими від економічних.

Сталін, руйнуючи ринкові засади села в процесі примусової хлібозаготівлі, знищуючи заможних селян, добре усвідомлював, що тільки збідніле і голодне, доведене до відчаю селянство стане покірнішим і змушене буде масово вступати в колгоспи.

Отже, перехід більшовицької влади до репресивної хлібозаготівельної політики на селі переслідував за мету не тільки необхідність, пов'язану з економічними процесами: потребами на індустріалізацію. Реквізиції хліба носили і політичну мотивацію: корінну ломку системи господарювання, проведення суцільної колективизації і як результат – отримання покірних колгоспників, готових будувати разом з пролетаріатом комуністичне суспільство. Перебувати і надалі в залежності від бунтівливих "дрібнобуржуазних" виробників села сталіністи не бажали.

Для того,щоб швидше досягти поставленої мети Сталіну потрібен був відданий і слухняний партійно-радянський апарат.

Напередодні XV з'їзду ВКП(б) так звана "ліва" об'єднана опозиція на чолі з Троцьким, Камєневим і Зінов'євим зазнала цілковитої поразки і була усунена з політичного життя. Політбюро ЦК ВКП(б) поповнилося людьми з найближчого оточення Сталіна. Його вплив на стан справ у державі та партії став вирішальним.

Участь "лівих" опозиціонерів очікувала і на "правих". Бухаріна і його прибічників звинуватили у відродженні ідеології, котра ніби-то вела до згортання соціалістичного будівництва і поступок куркульсько-капіталістичній верхівці села. Постанову РНК СРСР від 19 липня Сталін трактував як "правий ухил" і наказав органам ДПУ ще більше посилити боротьбу з " куркулями-укривачами хліба".

З даного питання, Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь голови ДПУ В. Балицького, а бюро окружкомів КП(б)У прийняли відповідні постанови "Про впровадження рішення Політбюро ЦК КП(б)У на доповідь тов. Баліцького" У поставі бюро Вінницького окрпарткому наголошувалося: "Цілком таємно. Посилити політичну роботу серед селянства… Дати директиву райпарткомам про потребу систематичного вивчення політичних настроїв серед селянства. Чітко на них реагувати, концентруючи основну свою політичну увагу в районах, де в минулому й зараз найбільше скупчено ворожих політичних і кримінальних елементів. Визнати за потрібне проінформувати секретарів райпарткомів про політичний стан округи й про заходи партійної організації для боротьби з антирадянською куркульською діяльністю"[70]

В серпні 1928 р. ДПУ УСРР провело широкомасштабну каральну операцію в українському селі, внаслідок якої було вилучено 1219 "бандитів", 1060 з них – вислано за межі України.[71]

Слід відмітити, що сталіністи готуючи революційні зміни "зверху", архіважливу роль відводили частинам ДПУ. Органи державної безпеки вже давно проводили по селах пошукові операції, збираючи зброю, яка залишилася від часів війни. Сталінська держава готувалася у всеозброєнні зустріти плановані нею самою події. Селян вимагалося залишити організаційно розпорошеними і беззбройними.

З другої половини 1928 р. місцеві партійні організації активно розпочали обговорення "небезпеки правого ухилу в ВКП(б)", вивчення помилок Бухаріна в системі партосвіти тощо.

На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У прозвучав заклик: "… Партія повинна рішуче боротися з виявами правого ухилу, з примиренським ставленням до нього, і, разом з тим, викривати ту соціальну основу, що породжує правий ухил, систематично озброюючи партію проти правої небезпеки, проти тих, хто свідомо і несвідомо штовхає партію в бік від ленінського більшовицького шляху"[72]

Не зволікаючи, бюро Вінницького окружкому КП(б)У 21 листопада 1928 р. заслухало пи-

тання про "правий" ухил і прийняло постанову: "Про проробку питання боротьби з правою небезпекою в партії". Постанова вимагала: "Цілком таємно... Рішуче боротися з виявами правого ухилу, з примиренським ставленням до нього... Викривати ту соціальну основу, що породжує правий ухил, систематично озброюючи партію проти правої небезпеки... В умовах загострення класової боротьби, недооцінка ролі класів нашої країни, являється особливо небезпечною, бо вона обеззброює партію й притуплює зіркість робітничого класу та утворює щілину для буржуазно-демократичних тененцій..."[73]

Дійсно, ринкові: буржуазно-демократичні віднисини в українському селі становили найбільшу перешкоду для остаточного утвердження тоталітарного сталінського режиму і досягненню його цілей. Саме тому й піднімалось на перший план питання про загострення класової боротьби, необхідність ліквідації "правого" ухилу в партії і його основи – заможних селян, так званих, "куркулів".

В наступному році буде покінчено з "правою" опозицією в партії. Це дасть змогу більшовицькому режиму негайно проголосити курс на масову насильницьку колективізацію (рішення листопадового 1929 р.пленуму ЦК ВКП(б)[74] і розпочати майже одночасно ще одну злочинну акцію – "ліквідацію куркульства як класу" (постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р.)[75]

А поки що опір сталінщині ще тривав, в серпні 1928 р. заявив про себе і Раднарком УСРР, усвідомлюючи, що значна частка українського населення голодує і виправити ситуацію власними силами не вдасться, він звернувся до РНК СРСР про допомогу. У Москву була направлена "Доповідна записка про допомогу округам, що постраждали від недороду 1928 року на Україні"[76], в якій було представлено інформацію про масштаби неврожаю у степових районах республіки та містилось прохання до союзного центру надати допомогу: по-перше, для збереження посівної площі, по-друге, для недопущення масової загибелі поголів'я тварин і, по-третє, для продовольчої допомоги населенню. Така дивна на перший погляд розстановка позицій в офіційному документі насправді була доволі показовою і цілком адекватно відбивала уявлення більшовицьких лідерів про існуючі пріоритети: на першому місці – майбутній урожай (валюта для проведення індустріалізації), на останньому – вражене "дрібнобуржуазними поглядами" селянство.

У доповідній Раднаркому була подана також кількість голодуючих селян – всього 855 тис. мешканців республіки (в тому числі 342 тис. дітей).[77] Ця кількість була явно заниженою, як і допомога в розмірі 3-х млн. крб., яка надійшла до 15 вересня, - явно недостатньою.

Про голод на Поділлі і в другій половині 1928 р. свідчить значний масив документів Державного архіву Вінницької області. У доповідних записках окружних відділів ДПУ окружкомам КП(б)У повідомлялось: "Цілком таємно. Якщо раніше, під час проведення кампанії самообкладання, мали місце антирадянські виступи куркульства, то в даний момент, в зв'язку з хлібною кризою, ми наблюдаємо масові селянські виступи, про що свідчать такі факти (висловлювання селян):... Минулий рік не був неврожайним. Хліб на Україні є. Куди дівається наш хліб. Наша худоба гине від голоду. Ми також голодуємо... Селянам стало важче жити ніж в голодні роки. Я не маю ні кусочка хліба і худоба моя гине від голоду. На базарі неможливо дістати ні одного фунта хліба, тому, що влада забрала і вивезла увесь хліб. І не тільки у мене, а у всіх селян... Уряд вивозить хліб за кордон, а ми тут здихаємо з голоду. В Одесі грузять хліб на пароплави. А ми залишилися без хліба... Радянська влада влаштовує штучний голод. Повсюди черги голодних людей, а міліція їх розганяє... Комуністи ведуть країну до розрухи і голоду, нам, селянам потрібно покласти цьому край. Представники райвиконкому будуть до нас їздити до тих пір, поки ми не візьмемо коси та вила і не прогонимо їх з села..."[78]

Питання про складну ситуацію з продовольством в Україні розглядалося на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся у Харкові 1-5 листопада 1928 р. З доповіддю «Про недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання в галузі сільського господарства, що звідси випливають» на пленумі виступив голова Раднаркому України В. Чубар. Незважаючи на голодування значної частини українців, він заявив, що надзвичайні заходи відносно хлібозаготівель можуть примінятись і надалі.

Певну турботу виказав голова ВУЦВКа Г. Петровський. Дорікаючи деяким керівникам з приводу недостовірного інформування В. Молотова про українські хлібозаготівельні можливості, він висловив побоювання, що тепер таку саму інформацію може отримати інший посланець ЦК ВКП(б) – А. Мікоян. Всеукраїнський староста звернув увагу на те, що йому, як свого часу В. Молотову, не поспішають розповідати про реально існуючі труднощі, про голод в селах і містах України.[79]

Але, що міг вдіяти Петровський, коли бюджет України з 30-ти млн. населенням становив у 1928 р. всього 500 млн. крб., і дорівнював бюджету Московської губерніальної ради.[80]

Загалом, українська влада, з одного боку, визнавала свою безпомічність у справі організації допомоги голодуючому населенню, а з другого, демонструвала свою готовність продовжувати репресивний тиск на село і фактично використовувала голод як засіб втягнення селян у нові аграрні відносини.

Замість допомоги голодуючим українцям, 29 листопада 1928 р. з Москви в окружкоми України надійшла телеграма завірена особисто Й. Сталіним, в ній йшлось: "Хлібозаготівельна кампанія являється найважливішою господарською політичною кампанією від успішного проведення якої залежить зміцнення союзу робітничого класу з селянством і виконання наміченого народногосподарського плану... ЦК і РНК звертає увагу на те, що листопад і грудень є вирішальни-

ми місяцями для всієї хлібозаготівельної кампанії і, що виконання наміченого річного плану централізованих хлібозаготівель може бути забезпечено тільки при умові проведення заготівель в листопаді і грудні. ЦК і РНК пропонує: 1. Посилити проведення всіх міроприємств пов'язаних з вилученням грошей із селянських господарств на основі повного дотримання революційної законності і у визначені законом терміни. Конфіскувати сількогосп. страхові платежі, провести суди по сількогосп. кредитах, встановивши конкретні завдання і провівши перевірку виконання, прийняти всі міри, які б гарантували посилене розповсюдження займу індустріалізації в селі... За всяку ціну, виконати намічений річний план хлібозаготівель."[81]

Восени 1928 р. з'явились районні трійки сприянню хлібозаготівлям, які були наділені особливими і безмежними повноваженнями.[82] Це був той логічний кінець, який завершився введенням "воєнно-комуністичних" методів хлібозаготівель.

На фоні декларацій про зміцнення політичного союзу з селянством влада переходить до обмеження впливу середнього і заможного селянства у господарчому житті. Посилення адміністративного тиску на селянські маси дають перші "позитивні" результати. У жовтні 1928 р. кількість колективних господарств в Україні зростає до 73 тисяч.[83] Проте вони залишалися у вказаний час малопотужними з економічного погляду, бідняцькими, в основному, за соціальним складом. Процент колективних господарств з відчуженням засобів виробництва і худоби був взагалі мізерним.

Про ставлення селянства Поділля до колективних господарств свідчать такі дані:

	комуни	с/г артілі	ТСОЗи
1925 р.	7	60	24
1926 р.	4	67	37
1927 р.	4	61	221
1928 р.	3	74	316[84]

Як бачимо, селяни були більш схильні до перебування у сільськогосподарських артілях та товариствах спільного обробітку землі, ріст колективних об'єднань відбувався тільки за рахунок них. Зазначені об'єднання організовувались, як правило, тільки на час сільськогосподарських робіт і це цілком влаштовувало селян. Наприклад, на Вінниччині на початку 1928 р. нараховувалося 415 таких колективів, а наприкінці року їх залишилося 128.[85] Відношення селянства до комун – об'єднань з відчуженням усіх засобів виробництва, ставало все більше негативним.

Таким чином, розвиток подій в країні протягом 1928 р. засвідчив економічну і політичну кризу в країні. Призвів до масових протестів населення, обурення діями влади навіть серед бідноти і членів КНС – опори більшовиків на селі. В країні склалася складна політична і економічна ситуація: селянський опір владі наростає, біднота залишилась без хліба, місто все більше відчуває потребу в хлібі, а держава прагне систематично збільшувати його експорт.

В цей період, формування сталінської тоталітарної системи, яка не могла терпіти видимість української автономії, як і будь-якої іншої, підходило до логічного завершення.

Органи ДПУ все частіше отримували зверху чергові вказівки про посилення боротьби з контрреволюцією на селі. Третього грудня 1928 р. в резолюції з доповіді начальника Тульчинського окружного відділу ДПУ Рубінштейна (дана резолюція була затверджена на засіданні бюро окружкому КП(б)У) зазначалось: "... В роботі ДПУ мається низка досягнень... Проявлена достатня увага питанню боротьби з різного роду українсько-петлюрівським елементом... Здійснена зачистка господарсько-радянського апарату ... Надалі необхідно: посилити ізоляцію, так і вилучення з округи куркульсько-антирадянського елементу... В галузі боротьби з петлюрівщиною, ДПУ слід розгорнути роботу таким чином, аби зосередити свою увагу на бувших петлюрівських діячах і своєчасному реагуванню на проводиму ними роботу. Звернути більше уваги питанню вилучення із господарських і радянських організацій ворожого елементу, який ще залишився..."[86]

Даний документ свідчить, що найбільшу небезпеку для більшовицької влади в реалізації здійснення запланованого в Україні, становило національно-свідоме селянство. Не випадково ще на VIII з'їзді РКП(б) 1919 р. одна з перших післяреволюційних дискусій стосувалася саме національного питання і його розглядали як аспект селянського питання.[87] Оскільки в Російській імперії місто було російським і тільки село в так званих національних окраїнах було неросійським, то само собою зрозуміло, що національне питання змикалося з селянським. Загострювало дану проблему, висувало її на перший план те, що селянство становило переважну кількість населення, а радянська влада в національних республіках утвердилась і утримувалась в 20-х роках на багнетах Червоної армії із Росії і користувалась мінімальною підтримкою населення республік.

Яскраво свідчать про загострення відносин між більшовиками і місцевим (в основному селянським) населенням збройні повстання 1928 р. в Кабардино-Балкарії, Аджарії та інших національних окраїнах, які були придушені червоноармійськими частинами.[88]

По суті громадянська війна в країні, яка тільки затихла в період НЕПу, розгорілася з новою силою. Саме у 1928 р. остаточно визріло питання про переможця: відхід від ринкової економіки і репресії хлібозаготівель викликали широкомасштабний та стійкий опір більшовикам переважної більшості населення країни, особливо українського – руйнувався звичний і більш-менш стабільний уклад їхнього життя, закінчувалася їхня свобода, країна перетворювалася на казарму з голодними кріпаками.

В боротьбі із селянством, сталіністи обрали та впроваджували економічний примус: систематичні реквізиції хліба та застосування всеможливих репресивних актів до селян, у яких уже

нічого було відбирати і, масовий голод, який розпочався вже в 1928 р., став наслідком не об'єктивних причин, а державної політики: засобом політичного терору. На виголодження українського села, на знищення великої кількості селян Сталін пішов цілком свідомо і вважав ці жертви у цій війні абсолютно виправданими.

10 грудня 1928 р., на вимогу ЦК ВКП(б), усім сільським райкомам КП(б)У надходить лист ЦК КП(б)У з таким текстом: "Таємно... Затверджені останнім пленумом ЦК ВКП(б) контрольні цифри визначають новий могутній поступ вперед по шляху до індустріалізації, по шляху дальнішого соціалістичного будівництва. Нічого й казати, що виконання цього завдання залежатиме від виконання плану хлібозаготівель... Нарешті, ЦК змушений сказати, що не зважаючи на рішення, хлібозаготовчі організації не були своєчасно зміцнені робітниками. Розкладені елементи низового апарату, зв'язані з куркульською частиною села, лишились на своїх місцях, негативно впливаючи на хлібозаготовчу роботу..."[89]

Саме з цього часу приймається рішення про поповнення і зміцнення хлібозаготівельних бригад робітниками.

19 грудня 1928 р. надходить і відповідна директива ЦК КП(б)У: "До всіх ОПК та Молдавського обкому. ЦК намітив, як практичне міроприємство, для досягнення перелому в хлібозаготівлях посилку на село робітників з виробництва (в тому числі позапартійних). В зв'язку з цим ЦК пропонує негайно виділити групу класово-витриманих робітників від верстату, яку, після інструктування, надіслати на 2-3 тижні на село з тим, аби потім замінити їх новою групою робітників"[90]

Отже, робітничі бригади з хлібозаготівель започаткували свою діяльність в українському селі ще наприкінці 1928 р. Разом із партійним та сільським активом вони склали основу хлібозаготівельних бригад, які стали діяти постійно, реквізовуючи селянський хліб. З часом влада назве їх "похідними","буксирними", і вже з 1929 р. їм буде заборонено залишати села в разі невиконання хлібозаготівельних планів.[91] На початку 30-х років вони відіграють найбільш злочинну роль, виконучи чергову більшовицьку місію - відбір усіх продуктів харчування.

Також наприкінці 1928 р. влада вдається до прийняття рішень про обов'язкову здачу селянами мірчука, партійні постанови вимагали: "...Надходження мірчука все триває в незадовільному стані. Млинарсько-круп'яні підприємства умовами на здачу мірчука ще й до цього часу неохоплені,... повинно бути відрахування 10% мірчука..."[92]

Селян, які частину зерна мололи на муку для власного споживання, відтепер змушували, за здійснення помолу, десяту частку віддати державі (згодом – 20%).

У 1932-1933 рр. сталінський режим не тільки заборонить помол муки для селян, а й навіть накаже видати обкомам партії постанови про відбір на селі жерновів[93] та м'ясорубок[94], мотивуючи дане рішення "розбазарюванням хліба."

Постанови і рішення вищих партійних органів 1928 р. засвідчують, що економіка в руках сталінського режиму була лише елементом політики, її найважливішим інструментом і, що саме цей рік започаткував собою найбільш жахливі сторінки історії українського народу.

Таким чином, розпочавшись в дуже несприятливих умовах, які виникли через низку прорахунків і помилок, що були допущені в політиці цін, плануванні, а також виборі засобів і методів регулювання ринку, хлібозаготівельна кампанія 1927/1928 рр. набула чіткого "воєнно-комуністичного" характеру. Труднощі можна було б подолати за рахунок певних бюджетних дотацій землеробству та насичення внутрішнього ринку товарами народного споживання за реальними цінами. Але більшовицька влада обрала шлях насильства і репресій.

Реакція селянства на "воєнно-комунісичні" методи хлібозаготівельної політики була відверто негативною. Зруйнувавши економічні основи ринкових відносин і встановивши диктат у сфері ціноутворення, влада поставила селянство в опозицію існуючому режиму, розірвавши фактично політичний союз з ним. Селяни – переважно одноосібні виробники більшої частини товарного хліба в країні – у відповідь почали "неоголошену" війну проти більшовицького аграрного курсу.

У цій боротьбі широко використовувалися економічні форми опору (зменшення посівних площ, приховування хліба, залишення його після обмолоту в снопах, посів інших технічних культур тощо) та такі акції, як терористичні акти, масові волинки, "баб'ячі бунти", антирадянська агітація.

Повернення до військово-феодальних методів продрозкладки викликало все наростаючий масовий опір з боку селян. Їх протистояння і небажання підкоритися волі держави, ще більше посилило агресивну політику адміністративних і силових органів і зумовило те, що вже весною 1928 р. в багатьох регіонах України, в тому числі і на Поділлі, почався голод, який загрозливо наростав.

Причинами голоду була не тільки економічна політика держави, голод став засобом політичного терору більшовицької влади проти наростаючого опору українського селянства.

Проте останнім етапом боротьби сталінського режиму, який майже оформився в тоталітарний (тоталітаризм не зміг би так глибоко вкоренитись на території СРСР, якби і надалі існував у його складі такий значний державний організм, хоч і відносно незалежний, як Україна), проти українського народу став голодомор 1932-1934 рр.[95]*, під час якого були знищені головні хлібовиробники і зазнав величезних втрат генофонд українства.*

В плані подальших досліджень даної проблематики, потребує уваги детальний аналіз подій 1929-1931 рр., який дасть змогу всебічно дослідити причини та передумови найжахливішого в історії людства голодомору.

Примітки

1. Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини та наслідки / В. А. Смолій (голова редакційної ради), В. М. Литвин (відповідальний редактор), В. І. Марочко (керівник авторського колективу), С. І. Білокінь, О. М. Веселова та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С.111.
2. Коваленко Л., Маняк В. 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал.– К.: Радянський письменник, 1991. – 584 с.
3. Кульчицький С. Ціна "великого перелому". – К, 1991. – 356 с.
4. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – С. 179-183.
5. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – К., 2000. – 274 с.
6. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За редакцією Васильєва В., Шаповала Ю. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.
7. Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини та наслідки / В. А Смолій (голова редакційної ради)... 888 с.
8. Голодомор як засіб політичного терору: матеріали наук.-практ. конференцій / Ред. кол.: С. Д. Гальчак (гол.), М. Г. Баландюк, В. І. Лазаренко та ін. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 156 с.
9. Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса; Львів, 2001. – 623 с.
10. В. И. Ленин. Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1969. – т. 35. – С. 573.
11. В. І. Ленін про Україну. – К.: Держполітвидав УСРР, 1957. – С. 461.
12. В. И. Ленин. Полн. Собр. соч. – М.: Политиздат, 1950. – т. 31. – С. 310, 311.
13. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – С. 111.
14. Там само.
15. Там само; - С. 194.
16. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), ф. П - 1, оп. 1, спр. 2, арк. 48.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 1, спр. 59, арк. 51.
18. ДАВО, ф. П – 7, оп. 1, спр. 38, арк. 25.
19. ДАВО, ф. П – 1, оп. 1, спр. 2, арк. 43.
20. ДАВО, ф. П – 1, оп. 1, спр. 5, арк. 177.
21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2763, арк. 32.
22. Васильєв В. "Ціна голодного хліба" // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933... С. 19.
23. Там само.
24. Часопис "Тризуб", 1929. – Ч. 18. – С. 4.
25. Гальчак С. "Білі плями" скорботи: причини голодомору 1932-1933 та голоду 1946-1947 років на Поділлі. – Вінниця: Логос, 1999. – С. 14.
26. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 378, арк. 122.
27. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970). – К.: Політвидав України, 1980. – т. 4. – С. 50.
28. Там само; - С. 51.
29. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 378, арк. 7.
30. Там само.
31. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського Уряду СРСР, 1928. - №№ 1-69. – Арт. 28-30.
32. Там само.
33. Там само.
34. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 378, арк. 119, 120.
35. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 381, арк. 44.
36. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 373, арк. 48-51.
37. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 772, арк. 66-70.
38. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2778, арк. 1.
39. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 378, арк. 94.
40. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2770, арк. 4.
41. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 378, арк. 121-123.
42. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 369, арк. 17.
43. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 378, арк. 143.
44. В. І. Ленін про Україну. – К.: Держполітвидав УСРР, 1957. – С. 636.
45. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 378, арк. 123.
46. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2800, арк. 228-231.
47. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 369, арк. 13,14.
48. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 706, арк. 12-14.
49. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 772, арк. 61,62.
50. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 677, арк. 83.
51. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК... – т. 4. – С. 73.
52. Там само; - С. 77.
53. ДАВО, ф. П – 31, оп. 1, спр. 384, арк. 18.
54. Степанчук С. Диференціація селян України щодо їх господарської спроможності в умовах Нової економічної політики. //Наукові записки. Історія. /ВДПУ ім. Коцюбинського. – № 2. – Вінниця, 2000. – С. 132.
55. Центральний державний архів виконавчих органів, ф. 1, оп. 20, спр. 2771, арк. 59.
56. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 677, арк. 60,61.
57. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 768, арк. 67.
58. ДАВО, ф. П – 31, оп. 1, спр. 388, арк. 31.
59. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 373, арк. 99-106.
60. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 772, арк. 73-75.
61. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр, 373, арк. 115.
62. Там само; - Арк. 222,223.
63. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК... – т. 4. - С. 103.
64. Там само; - С. 103,104.
65. ДАВО, ф. П – 58, оп. 1, спр. 105, арк. 91.
66. Там само.
67. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського Уряду СРСР, 1928 р... - Арт. 400.
68. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 381, арк. 22.
69. Там само; - Арк. 100, 101.

70. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 369, арк. 13-15.
71. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2751, арк. 46.
72. КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1918-1941). – К.: Політвидав України, 1976. – т. 1. – С. 541.
73. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 369, арк. 137.
74. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК... – т. 4. – С. 308-351.
75. Там само; - С. 366-369.
76. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2771, арк. 2-6.
77. Там само; - Арк. 11.
78. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 706, арк. 65-67, 77.
79. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 306, арк. 35.
80. "Комуніст", 1928. – С. 284.
81. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 380, арк. 229, 230.
82. Лоскутов В. Историческая онтология марксизма // Марксизм и Россия. – М.: Институт философии и права, 1990. – С. 5.
83. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – С. 89.
84. Петренко В. Подільське село напередодні суцільної колективізації сільського господарства. / Тези доповідей і повідомлення 18-ї Вінницької обласної істор.-краєзн. конференції. – Вінниця, 1998. – С. 67.
85. Там само; - С. 68.
86. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 672, арк. 486.
87. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК... - т. 2. – С. 44, 76-78.
88. Млечин Л. Иосиф Сталин, его маршалы и генералы. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 22-25.
89. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 380, арк. 236, 238.
90. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 675, арк. 200.
91. Державний архів Кіровоградської області, ф. П – 219, оп. 1, спр. 44, арк. 58.
92. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 672, арк. 513.
93. ДАВО, ф. П – 136, оп. 1, спр. 11, арк. 44.
94. ДАВО, ф. П – 136, оп. 3, спр. 161, арк. 31,32.
95. ДАВО, ф. П – 136, оп. 3, спр. 219, арк. 135.

Summary:

The article investigates the period of liquidation of the New Economy Policy of the Bolshevik power to policy of the "war communism" in the Ukrainian village: to repressive, constantly increasing bread stocking up which led to the famine of 1928.

Key words: *famine, bread stocking up, "war communism", new economic policy, export, repressions.*

УДК 314.92(477.8)(=438)

Адамовський В.І. (м. Кам'янець-Подільський)

ЩОДО ПИТАННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

В статті висвітлюються депортації, переселення та вислання польського населення Західної України наприкінці 30-х – початку 40-х років XX століття.

***Ключові слова:** депортація, вислання, переселення, поляки, ув'язнені, військовослужбовці, осадники, лісова сторожа.*

В статті висвітлюються депортації, переселення та вислання польського населення Західної України наприкінці 30-х – початку 40-х років XX століття.

***Ключові слова:** депортація, вислання, переселення, поляки, ув'язнені, військовослужбовці, осадники, лісова сторожа.*

З приєднанням до України західних земель широким фронтом розпочався пошук "антирадянських, контрреволюційних елементів", які зазіхали на підвалини радянського устрою. В числі перших у полі зору органів НКВС опинилися працівники державної влади та управління, які працювали за Польщі, причому не лише ті, хто обіймав свої посади при встановлені радянського режиму, а й ті, хто в силу свого віку й здоров'я вже давно відійшов від справ.

Масового характеру набула депортація з Західної України осадників та лісової сторожі. Крім виконання конкретних політичних завдань, вони стали своєрідним пробним каменем для з'ясування громадської думки серед місцевого населення. Осадники та лісова сторожа в більшості своїй не викликала симпатій у місцевого населення внаслідок доручених їм каральних функцій, проведення в життя рішень схвалених у Варшаві. Саме тому депортація осадників не викликала такого широкого невдоволення серед самих різних кіл населення Західної України і, в першу чергу, селянства. Цим, певною мірою, скористалося вище партійно державне керівництво. 5 грудня 1939 року та 29 грудня 1939 року Раднарком СРСР ухвалив постанову, якою передбачав виселення з території Західної України та Західної Білорусії вказану категорію населення, затверджував спеціальну інструкцію з проведення цієї операції [1].

Передбачалось відправити спецпереселенців – осадників на лісорозробки Наркомлісу СРСР в Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Іванівську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську, Омську області, Красноярський та Алтайський край, Комі АРСР і розміщувати в окремих трудпоселеннях від 100 до 500 сімей в кожному [2].

Виселення осадників і лісової сторожі здійснювалась з винятковою масштабністю, апробованою в другій половині 20 – 30-х років. З оперативного плану Наркомату внутрішніх справ УРСР, затвердженого в січні 1940 року І.Сєровим, лише з Дрогобицької області підлягали виселенню 2058 сімей, 11502 особи: з них осадників 1505 сімей (8943 особи) і лісової сторожі 493 сім'ї (2559 осіб) [3].

На проведення операції щодо депортації осадників і лісової сторожі було в Дрогобицькій області було залучено 389 чоловік оперативного складу НКВС та солдатів і офіцерів військ, підпорядкованих союзному наркомату внутрішніх справ. Однак, як відзначали члени обласної трійки, для успішної реалізації поставлених завдань не вистачало 667 оперативних працівників та 609 військових [4].

Блискавично проходила операція з виселення осадників у Львівській області. Ось що доповідало про неї заступнику наркома внутрішніх справ СРСР Меркулову керівництво УНКВС Львівської області 10 лютого 1940 року:

"В 6 год. 30 хв. ранку 10 лютого, згідно вашого наказу, всі дільниці, оперативні "трійки" приступили до операції. До 11 год. 30 хв. ранку на пункти завантаження почали прибувати перші колони виселених осадників і лісників. На 12 год. виселили 1534 господарства з 9150 членами сім'ї. Не виселений через хворобу один член сім'ї. В с. Кремерівка до початку операції втекло 5 голів сімей осадників. Завдяки ряду заходів всіх їх розшукано і затримано на сусідньому хуторі... Операція продовжується" [5].

Хоча пік спецоперації прийшовся на зиму 1940 року вона продовжувалась практично протягом усього року і навіть на початку 1941 р. Зокрема, на кінець першого кварталу 1940 року з території Західної України та західної Білорусії було депортовано та влаштовано на спецпоселення 28612 сімей польських осадників і лісової сторожі (137132 особи) та 26220 родин біженців (177920 осіб) [6].

Масові депортації населення Західної України здійснювались також і на основі постанови політбюро ЦК ВКП(б) про впровадження прикордонних смуг в західних областях України і Білорусії, схваленій 29 січня 1940 року. Хоча в ній говорилося про встановлення відповідного режиму поблизу прикордонних смуг, правил пересування в таких місцевостях, введення паспортної системи, обумовленої постановою РНК СРСР від 30 грудня 1939 року "Про введення паспортної системи у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях УРСР" та Барановицькій, Білостоцькій, Брестській, Пінській областях БРСР", можна було не сумніватися, що партійно-державне керівництво перейде до більш рішучих дій [7].

Остаточне рішення не забарилося. 3 квітня 1940 року була схвалена постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У "Про відселення і переселення населення 800-метрової прикордонної смуги в західних районах УРСР і очищення цієї смуги від будівель". Вона зобов'язувала голів облвиконкомів та секретарів обкомів КП(б)У Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей:

– відселити всіх жителів 72 населених пунктів, частково які входять в 800-метрову прикордонну смугу, в кількості 4870 дворів з населенням 22615 чоловік; відселення закінчити в травні місяці 1940 року;

– переселити до 20-го квітня 1940 року всіх жителів 157 населених пунктів, більшість яких входять в 800-метрову прикордонну смугу, в кількості 17342 дворів з населенням 80185 чоловік, у тому числі:

– по Волинській області – відселити жителів 11 населених пунктів в кількості 427 дворів, з населенням 2142 чоловіка і переселити 30 населених пунктів у кількості 3457 дворів з населенням 25289 чоловік;

– по Львівській області – відселити жителів 16 населених пунктів у кількості 950 дворів, з населенням 7892 чоловіка і переселити 40 населених пунктів у кількості 2437 дворів з населенням 11922 чоловік;

– по Станіславській області – відселити жителів 20 населених пунктів у кількості 1595 дворів, з населенням 6446 чоловік і переселити 14 населених пунктів у кількості 1399 дворів з населенням 5786 чоловік;

– по Дрогобицькій області – відселити жителів 24 населених пунктів у кількості 1800 дворів, з населенням 8640 чоловік і переселити 57 населених пунктів у кількості 5520 дворів з населенням 27565 чоловік;

– по Тернопільській області – відселити жителів 1 населеного пункту у кількості 98 дворів, з населенням 495 чоловік і переселити 16 населених пунктів у кількості 4529 дворів з населенням 19623 чоловіка [8].

Звичайно, долю депортованих наших співвітчизників ніякою мірою не можна порівняти з долею виселених з України осадників, лісової сторожі, біженців, які проживали в незвичній для них місцевості і в основному виконували далеко важку фізичну роботу. Переміщені в процесі очищення прикордонної смуги хоча і втрачали свої місця проживання, майно, однак могли жити і працювати в більш-менш прийнятних для них умовах.

Характеризуючи масові депортації на Західній Україні, не можна не сказати про трагічну ситуацію, пов'язану з польськими військовополоненими та чиновниками, для яких був повністю відрізаний шлях як до Німеччини, так і радянської країни. Єдине, на що вони могли сподіватися в умовах радянської країни, це перебування у в'язницях і таборах для військовополонених.

Операції проти польських військовополонених проводились в кілька етапів. Так вже на середину грудня 1939 року було заарештовано 1057 представників кадрового складу польської армії. З них по Тернопільській області – 296 чол., Станіславській – 191, Луцькій – 216, Львівській – 356 [9].

День у день число вилучених органами НКВС польських військовослужбовців зростало. На березень 1940 року в таборах військовополонених Західної України та Білорусії перебувало без врахування солдат і унтер-офіцерського складу 14756 колишніх офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, жандармів, тюремників, осадників, тощо, з яких 97 відсотків були громадянами польської національності. З них: генералів, полковників і підполковників – 295, майорів і капітанів – 2080, поручиків, підпоручиків і хорунжих – 6049, офіцерів і молодших командирів поліції, прикордонної охорони і жандармерії – 1030, рядових поліцейських, жандармів, тюремників, тощо – 5138, чиновників, поміщиків, ксьондзів і осадників – 144.

Крім того, у в'язницях західних регіонів УРСР утримувались 18632 заарештованих, з них 10685 поляків, у тому числі: колишніх офіцерів – 1207, колишніх поліцейських, жандармів та інших – 5141, шпигунів і диверсантів – 347, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників – 465, членів

різних контрреволюційних і повстанських організацій, різного контрреволюційного елемента – 5345, перебіжчиків – 6127 [10].

Враховуючи потік ув'язнених, депортованих, інтернованих, вище політичне керівництво СРСР шукало прийнятний для себе вихід.

Свій рецепт розвантаження таборів і в'язниць для військовополонених запропонував нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія, який у своїй доповідній записці, датованої березнем 1940 року на ім'я Й.Сталіна, запропонував:

"1) справи про військовополонених, які знаходяться в таборах у кількості 14700 осіб колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, розвідників, жандармів, осадників і тюремників;

2) а також, справи про арештованих і тих хто знаходиться в тюрмах західних областей України і Білорусії в кількості 11 тис. – чоловік членів різних шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків.

– розглянути в особливому порядку, з застосуванням до них вищої міри покарання – розстрілу.

Розгляд справ провести без виклику арештованих і без пред'явлення обвинувачення. Постанову про закінчення слідства і звинувачувального висновку провести в такому порядку:

а) на осіб, які знаходяться в таборах військовополонених – по довідках, які представляються Управлінням у справах військовополонених НКВС СРСР;

б) на осіб, заарештованих – по довідках зі справ, що представляються НКВС УРСР і НКВС БРСР.

Розгляд справ і винесення рішення покласти на трійку у складі т.т. Меркулова, Кобулова, Баштанова" [11].

Знищення значної частини польських військовослужбовців стало настільки значним злочином, а реакція світової громадськості настільки негативною, що радянська система протягом десятиріч рішуче відкидала будь-яку можливість своєї участі у його здійсненні. В роки німецько-фашистської окупації вона назвала пропагандистською акцією висновки комісії Червоного Хреста, яка після проведених експертиз звинуватила у страті польських офіцерів вище партійно-державне керівництво СРСР та органи НКВС.

Для того щоб якось нейтралізувати висновки вищезазначеної комісії вже у повоєнні роки була створена інша комісія на чолі з відомим радянським нейрохірургом М.Н.Бурденком. Остання повністю виконала вказівки Кремля і зарахувала Катинську подію до ще одного зі злочинів нацистського режиму.

В кінці 50 на початку 60-х років, щоб зняти проблему винуватців страти польських офіцерів, голова КДБ СРСР О.Шелєпін запропонував взагалі знищити облікові картки на тих, які знаходились в числі документів особливого архіву, доступних лише окремим членам вищого партійно-державного керівництва [12].

Лише в умовах перебудови перші кроки з'ясування цього складного і загостреного питання зробив М.С.Горбачов, який в розмові з Президентом Польщі В.Ярузельським, хоча і визнав факт злодіяння, однак сказав, що матеріали з цього приводу в СРСР не збереглися. Наступний неординарний крок зробив Президент Російської Федерації Б.Єльцин, який не лише передав польській стороні збережені з цього приводу архівні документи, а й приніс вибачення польському народові.

Акцентуючи увагу на долі військовополонених, які були страчені радянським режимом, не можна не відзначити, що цілий ряд польських військовослужбовців, та їх родини, які на думку органів НКВС не являли небезпеки для утвердження радянського устрою на Західній Україні, не підпадали під жорстко регламентовані вказівки вищого партійно-державного керівництва та спецслужб, а просто виселялися у віддалені райони країни. Все це здійснювалось на основі постанови РНК СРСР № 289-127-сс "Про виселення з районів Західної України членів родин усіх поміщених в табори та в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів Польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з районів колишньої Польщі, що відійшли до Німеччини, які виявили бажання виїхати з Радянського Союзу..." [13].

Трагічно склалася доля 73-річного генерала Польської армії Марія Севериновича Заруського. Уродженець с. Думанів Кам'янець-Подільської губернії (нині Кам'янець-Подільський район Хмельницької області – авт.), він в 1925 році закінчив свою військову кар'єру. Ще в 1904 році М.Заруський був заарештований царським урядом і засланий на п'ять років за участь в "революційній діяльності". Та остання обставина не врятувала ні його, ні його родину

від переслідувань. Спочатку була заарештована його дружина – шістдесятирічна І.Ф.Заруська. 2 квітня 1940 року потрапив за грати і сам М.Заруський. Незважаючи на похилий вік заарештованого, органи НКВС поступово і послідовно виривали у нього необхідні покази. Та аналізуючи кримінальну справу М.С. Заруського, можна стверджувати, що слідство, незважаючи на велике зусилля, так і не змогло довести його особистої провини. Однак, це не завадило управлінню НКВС по Львівській області передати нашвидкуруч сфабриковані матеріали на розгляд Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР. Рішення з цього приводу не забарилося. 29 березня 1941 року зазначеним позасудовим органом було визначено рішення: "Заруського Марія Севериновича, як соціально-небезпечний елемент вислати в Красноярський край строком на п'ять років, рахуючи строк з 31 березня 1940 року" [14].

Подальша доля генерала Заруського залишається зовсім незрозумілою, про що свідчать відомості стосовно його смерті у в'язниці м. Херсона в червні 1941 року. Наявний у справі акт смерті ув'язненого свідчить про те, що він помер від гострої серцевої недостатності [15]. Однак викликає певні сумніви дата його смерті, яка сталася напередодні Великої Вітчизняної війни. Враховуючи тогочасну практику, не можна не брати до уваги, що органи НКВС в тих умовах не хотіли опікуватись долею генерала. Чимало поневірянь зазнала дружина М.Заруського – І.Заруська, яка постановою Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР була заслана до Сибіру. Подальша її доля до цього часу залишається невідомою [16].

Життєвий шлях І.Ф.Заруської був типовим для всіх родин військовослужбовців, працівників державного апарату Польщі. Щоб переконатися в цьому, достатньо ознайомитися з директивою НКВС СРСР № 42 від 4 червня 1940 року, в якій говорилося: "...Із західних областей України і Білорусії виселяються терміном на десять років в Кустанайську, Актюбінську, Південно-Казахстанську, Павлодарську, Семипалатинську область Казахської РСР сім'ї репресованих, що перебувають у таборах для військовополонених, колишніх офіцерів Польської армії, поліцейських, жандармів, колишніх поміщиків і фабрикантів, великих чиновників колишнього польського державного апарату" [17].

В 1939 році був репресований актив Федерації польських залізничників на чолі з К.Єленком. Багатьох з них було заарештовано, а члени їх сімей заслані у віддалені райони країни.

Наприкінці 30 – початку 40-х років своє розгортання отримала справа "Союзу збройної боротьби", до складу якого входили офіцери Польської армії: підполковник Ежи Заневський, поручик Вітольд Чернецький, хорунжий Мартин Дицк, підпоручик Оскар Вольдегер, капітан Чеслов Курик, капрал Антон Кравчук, поручик Богдан Крушинський, підпоручик Євгеній Гневик та інші. Формальним приводом для переслідування вказаних осіб став перехід ними державного кордону 1 травня 1940 року. Тенденційно налаштоване слідство вбачало в цьому "випад" проти радянської влади, зовсім не взявши до уваги, що "порушники кордону були уродженцями західних областей України і мали там свої сім'ї" [18].

Характерно, що жертвами репресій стали не лише порушники кордону, а й члени їх родин. Останнє переконливо доводить, що продовжував діяти, формально відмінений в 1938 році наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 року, який передбачав арешт і заслання "членів сім'ї зрадника Батьківщини".

Статистичні дані масових репресій і депортацій на Західній Україні в 1939-1941 роках залишається ще недослідженою сторінкою історії. Це викликано відсутністю інформації про розстріли громадян, що перебували у тюрмах і виправно-трудових таборах влітку 1941 року, термінової ліквідації наявних архівних документів, загибель на фронті оперативних працівників органів НКВС, які приймали участь в цих ліквідаціях.

Примітки

1. Літопис нескореної України. – Кн. 1– Львів: Просвіта, 1993. – С.26-27.
2. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.9479, оп.1, спр. 52. – Арк.8-10.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. – Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Т.1. – Львів, НАН України. Інститут Українознавства ім.. Крип'якевича, 1996. – С.72.
4. Там само. – С.79.
5. Там само. – С.85.
6. Там само. – С.124.
7. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.17, оп.3, спр. 1019. – Арк.11-12.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1, оп.16, спр.19. – Арк.19.
9. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.1. – М.: Книга и бизнес, 1995. – С.135.
10. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. – Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Т.1. – Львів, НАН України. Інститут Українознавства ім.. Крип'якевича, 1996. – С.92-93.
11. Там само.
12. Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы. Под ред. Р.Пихои, А.Гейштора. – М., 1999. – 608с.
13. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994 . – С.41.
14. РДАНІ. – Ф.89, оп.73, спр.29. – Арк.45.
15. ДА СБУ. – Спр. П 16345. – Арк.22.
16. Там само. – Арк.35.
17. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994 . – С.43.
18. ДА СБУ. – Спр. П 28570. – Арк. 346-351.

Summary:
The article investigates deportations migration and exciling Polish population of Western Ukrainian at the end of the 30th – the beginning of the 40th of the XXth century.
Key words: *deportation, exciling, migration, Poles, imprisoned, military men, conquerors, forest quard.*

IV

ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 821.161.2.09
Кудрявцев М.Г. (м. Кам'янець-Подільський)

У ПОШУКАХ ПРАВДИ І МУДРОСТІ... (ІСТОРИЧНА ДРАМА І.КОЧЕРГИ "АЛМАЗНЕ ЖОРНО")

У статті аналізується твір відомого українського драматурга написаний у 1927 році. Фабула аналізу і аргументації базується на історичній канві другої половини 18 сторіччя. Автор змальовує історичні постаті і персоналії, які є непересічними українській історії.

***Ключові слова:** історичний документалізм, жертовність, самовідданість, вчинки, ідейний задум, історична подія.*

Пошук високих духовних і моральних цінностей стає рушієм драматичних колізій твору І.Кочерги – драми "Алмазне жорно" (1927).

П'єса ця відображає трагічні події з національної історії, відомі під назвою Коліївщина.

Про гайдамацький рух кінця 60-х років XVIII ст. написано немало художніх творів. Серед них "Гайдамаки" Т.Шевченка, "Останні орли" М.Старицького, майже одночасно з "Алмазним жорном" І.Кочерги була написана п'єса М.Панченка "Коліївщина", за мотивами однойменної поеми Шевченка була зроблена інсценізація "Гайдамаки" Леся Курбаса, що ставилась у 20-ті в багатьох українських театрах.

Не вдаючись в історичний документалізм, не беручи до уваги і не вводячи в твір конкретних історичних осіб, автор в "Алмазному жорні" подає художньо узагальнену правду про героїчне й трагічне минуле нашого народу не тільки певного часу. По-своєму цікавий та оригінальний образ "алмазного жорна" набуває у драмі філософського осмислення соціально-етичних поглядів на людські цінності, на добро і зло, на подвиг і малодушність, на жертовність і зраду. Головним фактором драм І.Кочерги є домінанта ідеї над характерами, котрі слугують її розкриттю.

Тому своєрідним ключем до розуміння ідеї є образ "алмазного жорна", символіка якого багатогранна. Тут і протиставлення двох каменів: "неоціненного, але цілком нікчемного панського алмаза – і звичайного жорна, що символізує собою працю і помсту поневоленого народу" (І.Кочерга), – і велич та благородство людського серця, чистого, як алмаз (таким воно є у Стесі, Хмарного, Ілька, Цвікловіца, Лії), – і тягар соціальної кривди, що, як млинове жорно, душить простий український народ; і, врешті, безплідна гонитва за мрією, що манячи сяєвом алмаза, залишається ілюзорною. Драму пронизує ще одна вагома ідея, що є визначальною у ряді п'єс І.Кочерги, – це проблема значимості тісного часу, котрий може бути фатально-доленосним у людському житті. Звідси різка зміна обставин і ситуацій, що випливають із життєвих закономірностей, несподіванки у повороті людських доль.

У п'єсі "Алмазне жорно" відображені історичні події 1768 року, відомі під назвою "коднянська трагедія". Отже, у творі змальовано не саме повстання гайдамаків, а його трагічний кінець – криваву розправу польської шляхти над учасниками національно-визвольного руху у містечку Кодня біля Житомира: там було скарано на горло понад три тисячі повстанців.

Фабула твору пов'язана із розшуком дорогоцінного алмаза, що має форму жорна і який, якщо буде знайдений нареченою гайдамаки Хмарного Стесею, врятує героїчному юнаку життя. Цей алмаз таємниче зник з палацу графині Вількомірської тоді, коли там побували повстанці на чолі з Василем Хмарним. Зав'язка головної колізії і починається з прохання Вількомірської до житомирського судді Дубровського допомогти знайти алмаз: під час перегляду справ гайдамаків він може натрапити на його слід. Щоб врятувати коханому життя, алмаз має знайти чарівна Стеся протягом двадцяти днів... Цю головну колізію доповнюють інші, пов'язані з нею проблематикою: мріють знайти одне одного простий гайдамака-скрипаль Ілько Лук'ян і вродлива графиня Брагінська, котру повстанець-музика випадково врятував од безчестя й загибелі, полюють за дорогоцінним алмазом найманці підступного графа Ружинського, страждає і поневіряється осліпла і збожеволіла од горя єврейська дівчина Лія, яка врешті-решт знаходить духовне і фізичне зцілення у мудреця Авраама Цвікловіца, відстоює правду по-своєму чесний і порядний і разом з тим немилосердний суддя над гайдамаками Дубровський.

Чи не найкращим, чи не найпоетичнішим у творі є образ жертовної і самовідданої Стесі – образ трагедійний у своїй основі. Дівчина будь-якою ціною прагне врятувати життя своєму нареченому Василеві Хмарному, засудженому до страти, і тому приймає пропозицію графині Вількомірської – розшукати алмазне жорно протягом короткого часу, тобто береться зробити неможливе. Вона витримує всі приниження й знущання, аж поки інтуїтивно не натрапляє на слід коштовного каменя.

"Мов безумна, мчала я і вдень і вночі, щоб успіти до строку, щоб не приїхати, коли вже буде пізно... І ось... І ось... я у вас... голова туманіє... в очах темно... Благаю ж вас, заклинаю вас усім святим... ради життя людини... дайте мені цей камінь, я служитиму вам весь свій вік... тільки врятуйте, врятуйте мого Василя... його ж завтра, завтра скарають"[1], – у розпачі благає вона єврейського мудреця Цвікловіца.

Жертовність і самозреченість дівчини, якою керує "не розум, а серце", вражають людину, що сама постраждала від гайдамаків (тут, як бачимо, автор далекий від загальноприйнятої ідеалізації повстанських рухів : гуманізм його позакласовий), і Авраам Цвікловіц віддає коштовний камінь Стесі: "платить свій викуп за право вільного розуму" (318).

Однак чиста, як алмаз, душа героїні виявляється безсилою проти влади і культу дорогоцінних матеріальних речей, що взяли гору над розумом і серцем. Стеся божеволіє і гине, звинувачуючи соціальне і моральне зло, той бездумний у своєму меркантилізмі й користолюбстві світ, що нищить фізичну і духовну свободу людини. Світ зла і насильства асоціюється для дівчини із кам'яним жорном:

"Підніміть ці жорна, бо вони придавили моє серце... воно там сочиться кров'ю... Ви подумайте тільки, як боляче серцю, коли на ньому лежить такий камінь... Зніміть жорно з мого серця!" (347).

Отже, не може бути вільним і щасливим суспільство, де під важкою брилою соціального й національного гніту стогне народ, де алмази й коштовності стоять вище духовних і моральних цінностей.

Контрастне зіставлення людських вчинків, слова і діла – один із найважливіших естетичних прийомів І.Кочерги. На відміну від Стесі, що свою любов доводить ділом, самопожертвою, юна і вродлива графиня Брагінська нестримна у вираженні почуттів до свого випадкового рятівника лише на словах. Під час нападу повстанців на панську садибу чарівну юну графиню врятовує од безчестя і смерті молодий гайдамака-музика Ілько Лук'ян. На пам'ять про зустріч і щойно народжену любов зманіжена панянка презентує своєму лицареві золотий наперсток: адже вона впевнена, що це шляхтич, людина благородного походження.

Розповідаючи про цей доленосний у її житті випадок, юна графиня розливається у своїх почуттях, клянеться своєму романтичному героєві у вірності:

"Три речі дала я тоді йому на спомин – цей наперсток, моє ім'я... і... (зупиняється, дуже тихо) і мій поцілунок, бо нічого більше не було в мене в той час. Але вся моя душа належить цьому рицареві з тієї пори, – і йому досить тільки прийти, щоб повести мене за собою, куди він схоче" (328).

Однак, коли Гелена Брагінська зустрічається з ув'язненим Ільком і дізнається про його хлопське походження, вона з відразою жахаючись відмовляється від нього, бо не може і не бажає визнати, що життям зобов'язана гайдамаці. Голуба мрія екзальтованої графині виявилась неспівмірною з суворою правдою життя. Іспит на благородство і людську порядність виявився не під силу самозакоханій романтичній панянці, і вона, ставши графинею Ружинською, не знайде щастя й любові, нестиме хрест гіркої спокути за зраду, за ганьбу, за панський гонор:

"Самотня, темної ночі можу я плакати та молити прощення за тяжкий мій гріх, за те, що зреклася свого збавителя, за те, що оддала катам того, хто врятував життя моє і честь" (344).

І ще одним контрастом до цієї ницості і малодушності може бути вчинок єврейської дівчини Лії, котра, прозрівши і позбувшись душевної недуги, зустрічає в жебрацькій одежі покаліченого Лейзера – свого колишнього нареченого – і не зрікається його. В щасті, в здоров'ї, в достатку вона простягає руки убогому страднику, дарує коханому ласку і любов.

У свій час критика безпідставно звинувачувала І.Кочергу за нібито недостатнє висвітлення у п'єсі "народу як основної діючої особи" і народних ватажків, котрі стоять десь поза центром подій:

"У центрі п'єси, присвяченої народному повстанню, природно, мусили б стояти постаті його ватажків, учасників. Сама тема вимагала зображення в п'єсі народу... В дійсності ж цього не трапилось..."[2]. Думаємо, що така спрощено соціологічна трактовка не має підстав. По-перше, автор зображував у творі не саме повстання, а його трагічні наслідки. По-друге, для осмислення складної філософської проблематики драми, ідейного задуму письменника це було не тільки необов'язковим, а й навіть зайвим. І по-третє, зображення представників антагоністичних сил, конфліктуючих світоглядів, як це властиво для філософсько-психологічної дискусійної драми, не стоїть поза головною колізією п'єси, а підпорядковане їй, є визначальним у висвітленні авторських ідей – ідеї свободи національної, соціальної, духовної, ідеї правди і совісті, ідеї жертовності і самовідданості.

Рупором незнищенності волелюбного народного духу виступає у п'єсі Василь Хмарний – прекрасно виписаний образ повстанського ватажка. Хмарний як героїчний повстанець мало зображений безпосередньо в дії і вчинках: вони лишаються десь там, поза сценою. В основному у п'єсі змальований герой у дискусіях з панством на суді. Гнівним-звинуваченням шляхетському суду звучать слова Василя Хмарного, у яких протест проти національної і соціальної кривди, проти зневаження людської гідності, застереження про неминуче полум'я всенародного гніву, що впаде на голови визискувачів і гнобителів:

"Не тіште себе думкою, пане Дубровський, що ви чините суд над нами. Не суд – а розправу, бо не злочинців ви караєте, а весь народ, який відважився сказать, що він не бидло, а має вільну душу. Спокій і мир посполитий! Чи не ж ви зрушили його перші? Чи не ж ви перші нагнали в Сміляншину тисячі жовнірів із регіментарем Вороничем, що позганяв народ в обози, що утискав і нищив його дощенту. А ґвалти і злії ексцеси? Чи не ви ж перші знущалися з нас і в Черкасах, і в Корсуні, і в Жаботині? Чи не ваші жовніри викручували руки і ноги, розривали роти, били канчуками, поки м'ясо одвалювалося шматками, мордували, палили живцем? То не дивуйтеся ж,

наших осель, оборонив Житомир, Бердичів і Овруч... Я бився з ними (показує на Хмарного) в чистому полі, в рівному бою, перше як узятись за перо, щоб стинати їм голови" (289).

Суддя нещадно виносить смертні вироки повстанцям. Але для цієї людини пріоритетними над усім є кодекс лицарської честі, і загальнолюдські моральні засади, яким він намагається служити. Вірний слуга Феміди, Дубровський сумлінно дотримується законності і порядку. Він щиро співчуває Стесі (а десь у глибині душі і Хмарному), вірить і прагне допомогти Ільку, не дозволяє втручатися в судові справи шляхті, намагається притягти до кримінальної відповідальності злочинця Ружинського. Однак доброчесності і порядності людській немає місця у суспільстві, де панують користолюбство і насильство, лицемірство і жорстокість, де існує лише культ влади і багатства. (Тут, очевидно, можна бачити авторські ілюзії щодо постреволюційної доби). Істинне лицарство і благородство Дубровського вороже сприймається підступною шляхтою, яка домагається захисника інтересів своєї ж таки касти, оборонця законів Речі Посполитої усунути з посади судді. Прагнення цього чесного шляхтича утвердити законність і справедливість, залишитись гуманним, втілюючи при цьому в життя закони неправедної держави, виявляються безсилими перед суспільними реаліями.

В одній із фінальних сцен Дубровський ще викликає на суд підступного графа Ружинського, ще бажає добитися правди, але це вже голос волаючого в пустелі. Морально-етичний конфлікт порядної людини зі своїм оточенням, як це показано на прикладі судді Дубровського у драмі "Алмазне жорно", розкриває насамперед ідею абстрактного, позакласового гуманізму, не підпорядкованого будь-яким політичним доктринам. Ця ж ідея часто була провідною у багатьох творах світової класики (Гюго, Ібсен, Достоєвський, Толстой, Леся Українка, Микола Хвильовий та ін.). Зображуючи житомирського суддю Дубровського як представника привілейованого класу і як людину, котрій властиві почуття гідності, честі, великодушності і справедливості, автор, безперечно, йшов урозріз з марксистськими ідейними постулатами про класову природу гуманізму, високих моральних якостей і чеснот.

І саме істотно відчутна домінанта загальнолюдського над класовим не сприймалась позитивно дослідниками у свій час. Так Н.Кузякіна вважала, що певними недоліками п'єси є "деяка ідеалізація представника польської шляхти судді Дубровського та старого єврейського мудреця Авраама Цвікловіца. Все ті ж впливи теорій про вселюдський гуманізм і абс-трактну справедливість..."[3]. Існувала й протилежна думка про те, що "І.Кочерга (образом судді Дубровського – М.К.) переконливо спростував вигадку про загальнолюдську надкласову природу гуманізму і моралі. В антагоністичному суспільстві, доводить драматург, гуманізм і моральність, так само, як і інші суспільні категорії, – завжди класові"[4].

Насправді ж, як бачимо, автор "Алмазного жорна" не дотримується класового поділу у розмежуванні добра і зла, та й життєвий та історичний досвід давно спростовують марксистські теорії про класові пріоритети у людському бутті. Саме завдяки образам судді Дубровського і мудреця Цвікловіца Кочерга уникнув соціологізаторського підходу в осмисленні життєвих фактів і явищ, дійсно висвітлював ідейні концепції вселюдської справедливості) витоки якого у християнських ідеалах, у творчості великих мислителів-художників століть: Шекспіра, Гофмана, Ібсена, Гюго, Толстого, Достоєвського, врешті-решт у нашого Шевченка.

Повчальним з цього приводу є й образ єврейського мудреця і вченого Авраама Цвікловіца – людини, в душевному сум'ятті якої спостерігаємо конфлікт між розумом і серцем. Старий лікар, сім'ю якого знищили у сліпій люті гайдамаки, залишається самотнім.

Підносячись над суспільними катаклізмами світу, людина ця поринає у сферу пізнання, залишається гордою і незалежною, керується, здавалось би, лише розумом, коли намагається стояти осторонь життя, зайняти споглядальну позицію. Однак розум не може взяти верх над почуттями: Цвікловіц врятовує свою співплемінницю сліпу Лію, виліковуючи її духовно і фізично, допомагає Стесі, незважаючи на те, що сини його загинули од рук гайдамаків. Мудрець вважає, що матеріальні цінності не приносять людині щастя ("Скільки золота, сліз і крові бачило це променисте жорно... Але чи зробив цей камінь хоч єдиний раз кого-небудь щасливим?" – 318) і тому дорогоцінний алмаз віддає дівчині як можливий порятунок нареченого од смерті і за власну духовну свободу: "платить свій викуп за право вільного розуму" (318). Як бачимо, свобода розуму залежать від чистих помислів і дій людини, не обтяженої гріхом, егоїстичними інтересами. Благородство душі тут робить світлим і розум. У той же час мудрість і зваженість лікаря допомагають йому керувати своїми почуттями у найкритичніші хвилини: після візиту графа Ружинського і його цинічних знущань Цвікловіц, серце якого розривалось од завданого болю ("розум не владний над серцем, коли воно болить так смертельно" – 316), не впадає у сліпу ненависть, не втрачає людяності, ідучи назустріч дівчині, котру привело "не розум..., а серце".

І розум, і серце спонукають мудреця Цвікловіца критично сприймати сувору дійсність з усіма історичними катаклізмами і суспільними ексцесами, котрим він (людина, що сприяє прозрінню у прямому й переносному значенні) дає справедливу оцінку. Засуджуючи духовних і моральних сліпців, у яких помутився розум від користолюбства і ненависті, Цвікловіц водночас говорить гірку правду про політичну сліпоту українських повстанців, ошуканих російською царицею:

"І гайдамаки сліпі, бо повірили в ласку цариці, що продасть весь народ український, щоб тільки держався її трон і не луснули стародавні

ланцюги, якими посковувані хлопи по всій землі – од Москви і до Мадріда... Бо добре знає цариця, що кожний удар по цих ланцюгах буде чути скрізь, де тільки працює на панів безправний пригноблений народ...” (340).

У той же час мудрець відзначає моральне ошуканство і сліпоту єврейського народу, що, віками гнаний і переслідуваний, запобігає перед своїми ж катами й гонителями:

“Але ще більш за всіх сліпі євреї, що цілують панську руку, яка ще вчора їх била... Ось поглянь, це ж наші євреї... Вони несуть алмазну шаблю, щоб якнайшанобливіше піднести її великому гетьманові Браніцькому (з глибоким сарказмом) за те, що він врятував народ єврейський від нового Амана і персів...” (340).

У свій час деякі дослідник вважали, що в образі мудреця Цвікловіца драматург “показав історичну обмеженість просвітительства, його неспроможність щодо наукового пізнання об’єктивних законів суспільного розвитку”[5].

Вважаємо, що це далеко не так: ідейно-композиційна роль цього персонажа у п’єсі зовсім інша. Цвікловіц, – голос мудрості, авторська оцінка зображеного, своєрідний рупор певних ідей: гуманізму, вселюдського взаєморозуміння між класами, народами, державами. Однак в “Алмазному жорні” устами Цвікловіца якоюсь мірою окреслюються суголосні суспільно-політичні процеси постреволюційного періоду 20-х років: нове імперське поневолення більшовизмом українського народу, безпринципна поведінка тих сил, що сприяли новітній (тепер під виглядом пролетарського інтернаціоналізму) московській експансії, і, безперечно, мова йшла і про багатьох представників єврейської нації, котра, постраждавши за царизму від чорносотенних погромів, чи не найбільше з усіх поповнювала ряди апологетів марксистсько-ленінського вчення – багатолітнього ідейного фундаменту неоімперіалізму, заснованого на денаціоналізації народів.

У драмі через образ, через певну історичну конкретику спостерігаємо висвітлювання автором болючих проблем свого часу, причому (як і в інших творах Кочерги) важливість донесення ідеї через характери і ситуації є найголовнішим фактором п’єси “Алмазне жорно”, де дискусійне начало грає первинну роль. Про це у свій час зазначали дослідники: “Ця п’єса Кочерги з її символікою і гострими “словесними двобоями” виразно перегукується з драматургією Лесі Українки, яка теж часто будувала драматичні твори на образах-символах і вміла, як ніхто, зіткнути своїх непримиренних героїв-антиподів у гострій боротьбі, в палких словесних поєдинках”[6].

Як самобутня дискусійна драма на історичну тематику з гострими психологічними колізіями і цікавими у своєму розмаїтті людськими характерами і ситуаціями, п’єса “Алмазне жорно” І.Кочерги займає одне з найпомітніших місць в українській новітній літературі 20-30-х років, хоч і досить скромно та побіжно цей твір розглядався критикою. Слушно зазначав один із дослідників історії і теорії драми про те, що “Алмазне жорно” стало справжньою перевіркою творчих сил драматурга. Затьмарене славою “Свіччиного весілля”, яке справді вражає глибиною змісту й вишуканістю форми, “Алмазне жорно” досить стримано оцінюється дослідниками, скромніша його сценічна історія. Та важливо бачити, що шлях І.Кочерги до “Свіччиного весілля”, а потім і “Ярослава Мудрого” від “Феї гіркого мигдалю” йшов саме через “Алмазне жорно”... Саме “Алмазному жорну” завдячує митець злетом у “Свіччиному весіллі”[7].

Примітки

1. Кочерга І. Твори. – К., 1976. – С.317. (Далі посилання в тексті).
2. Кузякіна Н. Нариси української радянської драматургії. – Ч.1. – К., 1958. – С.117.
3. Там само. – С.118.
4. Голубєва З.С. Іван Кочерга: Нарис життя і творчості. – К., 1981. – С.50.
5. Там само. – С.53.
6. Андріанова Н.М. Іван Кочерга: Літературний портрет. – К., 1963. – С.24.
7. Михайлин І. Жанр трагедії в українській радянській драматургії. – Харків, 1989. – С.77.

Summary:

This article analyses the work of the famous Ukrainian dramatist written in 1927. The plot of the analysis and arguments is based on the historical background of the second part of the 18th ct. The author shows historical figures and personalities that are not average in the Ukrainian history.

Key words: *historical documentalism, secrificion, selflessness, actions, ideological conception, historical event.*

УДК 821.161.2.09

Бабюх В. А. (м. Київ)

ВЕЛИКА СУМНА ПОВІСТЬ ВІКТОРА НЕКРАСОВА

Автор аналізуючи творчість відомого письменника акцентує увагу на особливо плідний період у його творчій біографії – 50-60 роки. У статті підкреслюється, що у низці праць В.П. Некрасов демонструє глибоку повагу до історії, незалежність і вільність думки. Цінним є те, що він повертає з небуття імена істориків, митців, письменників.

Ключові слова: *випробування, критика, література, виклик режиму, дисидент, демократизація, тоталітарний режим.*

НЕКРАСОВ Віктор Платонович (1911 – 1987) українсько-радянський письменник. Народився в Києві. За участь у Другій світовій війні був нагороджений медалями „За відвагу", „За оборону Сталінграду" та орденом „Червоної зірки". Автор багатьох повістей і оповідань: „Кіра Георгіївна", „По обидва боки океану", „Друга ніч", „Місяць у Франції" та інші, а повість „В окопах Сталінграду" в 1946 р. відзначена Державною премією СРСР. За сценаріями В.П.Некрасова було знято кінофільми „Солдати" (1957), „Місто запалює вогні" (1958), „Невідомому солдату" (1961). В 1972 р. його виключили з партії. З 1974 року жив за кордоном. Мемуарно-ностальгічна проза цього періоду: „По обидві сторони стіни", „Саперліпопер...", „Маленька сумна повість" та інші. Похований в Парижі.

Чи може письменник бути істориком?

Так, може!

Письменник, що був свідком історичних подій або ж був учасником цих подій може досить об'єктивно (хоча не нехтуючи художнім словом) відобразити правду, якою б вона не була.

В 1974 році паризька газета „Фігаро" в статті, присвяченій тільки-но прибулому емігранту, написала про Некрасова – „особистий друг Сталіна, член ЦК, мільйонер в карбованцях..."[1] Але в цьому не було і слова правди.

А в чому ж полягає правда...?

Життя кожної людини – це випробування об'єктивністю, чесністю та правдивістю. Але не кожен може його витримати. Тим більше це стосується письменників.

Багато було написано про Другу світову війну оповідань, повістей, романів. Написані вони учасниками тих подій – В.О.Курочкін „На війні як на війні", С.С.Смірнов „Брестська фортеця", „Герої Брестської фортеці", Є.І.Носов „Вогнище на вітрі", В.А.Козько „Високосний рік", „Нагрудний знак 05Г" та інші.

Разом з тим, потрібно взяти до уваги те, що не всі літератори об'єктивно висвітлювали події. Вони намагалися показати не правду війни, а її героїку, що потрібно було керівній верхівці компартії. Але були твори, що реально і об'єктивно висвітлювали події війни, показували її трагіку: становище і життя солдатів на фронті та після війни. Ці художні праці мали набагато більше значення для історичного висвітлення подій ніж деякі наукові праці післявоєнного періоду. Такі твори були написані українсько-радянським письменником Віктором Платоновичем Некрасовим.

Критики писали про нього: „В.Некрасов прийшов в літературу зовсім не як літератор, - він прийшов як солдат, що бачив будні війни і прагнув тільки того, щоб розповісти правду про них..."[2] Розповідав Віктор Платонович не ту „правду", що виблискувала в спалахах переможних салютів та з'являлась на шпальтах повоєнних газет. Це була гірка правда війни, через яку пройшли прості солдати. Розповідав тому, що сам пройшов війну від Сталінграду до Люბліна в складі 227 гвардійського стрілкового полку 79 гвардійської дивізії. І, врешті-решт, тому, що був одним із небагатьох людей, котрим істина була найдорожчою. Некрасов одним із перших показав сутність сталінського режиму та радянського суспільства в цілому, тому що знав, що мовчати про це не можна.

Віктор Платонович Некрасов народився в Києві 17 червня 1911 року, на Володимирській вулиці в інтелігентній сім'ї. В районі Андріївського узвозу проживала тоді київська інтелігенція (художник Врубель, письменник Булгаков та інші). Його батько був банківським службовцем, а мати лікарем. В житті Некрасова було троє найрідніших йому людей: мати – Зінаїда Миколаївна Некрасова, бабуся – Аліна Антонівна Мотовилова (Ерн) і тітка – Софія Миколаївна Мотовилова. В вісімдесят третьому Некрасов писав: „Ні, не скучаю я за Києвом... Тільки одне місце тягне мене до себе – три могилки за залізною огорожею на Байковому кладовищі. Там почивають троє самих близьких для мене людей..."[3]. Досить тісні і теплі взаємини склалися в Некрасових із сім'єю Ульянових: Володимира Ільїна Леніна знали ще з 1895 року, коли той вперше приїхав до Швейцарії (там відпочивала бабуся Віктора Платоновича з дітьми). А з Н.К.Крупською довгий час працювала Софія Миколаївна, ще до того як та почала займатись революційною діяльністю.

Сім'я В.П.Некрасова відразу після його народження переїхала до Парижа, де мати, Зінаїда Миколаївна могла здобути європейську медичну освіту і практику. З початком Першої світової війни Некрасові повертаються до Києва. Про дитинство та юність письменника майже нічого не відомо. Хоча, збереглися факти, що ще підлітком він разом з друзями-школярами „видавав" журнал „Зуав" з пригодницькими романами.

Молодий Віктор Платонович одночасно навчається на архітектурному факультеті Київського інженерно-будівельного інституту, який закінчив у 1936 році, і в театральній студії. Протягом чотирьох років працював актором і театральним художником в театрах Владивостока, Кірова, Ростова-на-Дону. Коли розпочалась Велика Вітчизняна війна Некрасова призвали в ряди Червоної Армії, де він був інженером саперних військ та командував батальйоном. „Ніхто з нас, командирів, в очі не бачив живої міни, детонатора, бікфордового шнура. Про тол знали, що він схожий на мило, а динаміт на желе", - згадував він пізніше[4]. В перерві між бойовими діями Віктор Платонович захоплювався літературою. „Читаю „Війну і мир". Цікаво, що раніше мене цікавили воєнні уривки, а зараз – навпаки..."; „Весь вільний час ... зачитуюсь „Війною і миром" або ж займаюсь власною літературною творчістю."[5] – писав Некрасов матері в 43-му – 44-му роках. Описувати військові подвиги Віктора Платоновича немає сенсу, письменник сам прекрасно це зробив у повісті "В окопах Сталінграду", з якої і почалась кар'єра Некрасова як письменника, історика і суспільного діяча.

Йшов 1946 рік. На стіл головного рецензента „Нового часу" В.Келлера-Александрова потрапив рукопис під назвою „На краю землі". Келлер був у захваті – йому випадково до рук потрапив найдостовірніший рукопис. Він вмовив прочитати його Олександра Твардовського, а той, прочитавши, зателефонував Всеволоду Вишневському – редактору журналу „Знамя". Всеволод Вишневський не міг стримати захоплення: „...цей, 1946 рік, пройде під знаком роману В.Некрасова"[6]. Під тиском критиків довелось змінити жанр і назву твору, що вважали менш зобов'язуючим. Роман перетворився в повість, а журнал видав її під назвою „Сталінград". Але і така загальна назва не задовольняла літературні кола, адже в повісті мова йшла лише про солдат, що захищали місто. В подальших виданнях твір виходив під назвою „В окопах Сталінграду" і здобув визнання читачів.

В той час поява такої відкритої і щирої правди про війну була просто викликом існуючому режиму: ні слова про „керівну роль партії", ні про „геніального полководця і батька всіх народів Йосифі Віссаріоновичі". Некрасова звинувачували в ремаркізмі, на що він відповідав: „ На будь-якій війні стріляють і вбивають. Ремарк чесно написав про те, що бачив і відчував. І я намагався чесно написати про нашу Вітчизняну війну".[7] Критики одразу ж почали виступати із звинуваченнями, що немає в повісті широти, що автор „...нічого не бачить далі свого брустверу"[8]. Читачі навпаки говорили, що це надзвичайно правдива книга про Велику Вітчизняну війну.

Повість „В окопах Сталінграду" відкрила нову сторінку у висвітленні подій Другої світової війни в літературі. Цю лінію продовжили талановиті письменники Г.Бакланов, В.Биков і Б.Васильєв. Вона поширилась і на кіномистецтво, де на противагу помпезним , але далеким від життєвої правди, картинам типу „Падіння Берліну", дала змогу створити інші фільми.

В наступному році автор став лауреатом Сталінської премії. В цьому і відбилась суть сталінського режиму, який потім В.П.Некрасов опише в своїх творах. Фадєєв, голова комітету по Сталінським преміям, викреслив Некрасова із списків кандидатів, що було зумовлено неоднозначною оцінкою твору в літературних колах. Але в справу втрутився Сталін. Як згадував пізніше сам В.П.Некрасов: „Я б не сказав, що це було визнання. Це було якесь неочікуване рішення генералісимуса"[9]. Хоча не виключено, що Йосифу Віссаріоновичу, який непогано розумівся на літературі та брав активну участь в бойових діях громадянської війни, сподобалась повість своєю простотою і реальністю. Сталін розумів, що без підтримки таких людей як Олексій Толстой, Еммануїл Казакевич, Віктор Некрасов та інших режим терору неефективний, його потрібно розчиняти „любов'ю" до „батька всіх народів". Але такого невдячного лауреата як Некрасов у Сталіна ще не було – письменник жодного разу не прикрасив своє бачення радянського суспільства.

Ілля Григорович Еренбург, під час виступу у Києві, сказав, що найкращі книги про війну - це повість Віктора Некрасова „В окопах Сталінграду" і повість Еммануїла Казакевича „Зірка", що в цих книгах „немає жодного фальшивого чи приблизного слова".[10] Повість „В окопах Сталінграда" стала першим твором Віктора Платоновича Некрасова, що суперечила існуючій системі. Проза його ділова, часто суха, як запис в щоденнику. Але записи – записи письменника: „...це ніякий не щоденник фронтового офіцера, як каже дехто. Щоденника я не вів (суворо заборонялось), але книгу задумав на фронті, після першого поранення".[11]

Після вручення премії все змінилось: припинилась критика, видавництва боролися за його твори. Через 10 років, при співпраці Некрасова і Смоктуновського, за повістю „В окопах Сталінграду" було знято художній фільм „Солдати".

Кінець 50-х – 60ті рр. стали для В.П.Некрасова роками активної творчості. Некрасов чесно, без прикрас, розказав про людину на війні, першим розказав про те як солдати, повернувшись з війни не могли ніяк звикнути до мирного життя („Повернення", „В рідному місті"(1954)). В повісті „Кіра Георгіївна" (1961) Віктор Платонович розповів про сталінські репресії, які так хвилювали його, що він не міг пройти повз цю, тоді ще „закриту тему".

60-ті роки в Радянському Союзі позначились певною лібералізацією. Наступники Сталіна, стомившись жити в страху за власне життя, але бачачи, що потрібні зміни в суспільстві, пішли на певну лібералізацію режиму. Але невдовзі вони побачили, що втримати країну в рамках неможливо, вона прагне добитися все більшої свободи і дійшла вже до дозволеної межі, за якою стояла

зміна самої суті режиму. А цей режим міг триматися на вірі і страху. Тепер же не було ні віри, ні страху. Народ відчув свободу. І в першу чергу письменники і художники. „Пишуть і говорять, що хочуть. Вже критикують не лише Сталіна, але і всю радянську систему. І Леніна" – згадує В.Войнович.[12]

В цей період В.П.Некрасов подорожує по Італії, Франції, Америці і, ламаючи радянські стереотипи про життя за кордоном, описував свої враження в замітках „Перше знайомство"(1957), „По обидва боки океану"(1962), „Місяць у Франції" (1965)[13]. З цього і почалися неприємності Некрасова. Критики звинуватили його в тому, що його нариси практично звеличували капіталістичне суспільство, а не показують його недоліки. Та В.П.Некрасов не міг писати „на замовлення". В 1963 році Генеральний секретар М.С.Хрущов розкритикував нарис „По обидва боки океану" і поставив під сумнів можливість перебування автора в рядах партії. На письменника було заведено справу і йому було оголошено догану.[14] Через кілька років Некрасов знову показав свою незалежність і нескореність. Він виступив в „Літературній газеті" з статтею, в якій висловив протест з приводу побудови на місці розстрілу єврейського населення в Бабиному Яру парку відпочинку з дитячими майданчиками та стадіоном. Але інтелігенція відстояла місце трагедії, де було поставлено пам'ятник жертвам нацистського порядку. Пізніше, вже в еміграції, в повісті „Саперліпопет, або Якби та коби, та в роті росли гриби" Некрасов порівняв цей пам'ятник з меморіалом над Дніпром: „Тяженна Брунгільда величезного розміру, з мечем і щитом в руках стояла на постаменті, в якому розміщувався музей воєнної слави...Такі ж бронзові біцепси, лятуси і могутні черевні преси показані були на тому місці, де тягнувся колись Бабин Яр. Там розстрілювали євреїв в дні окупації. Декілька десятків тисяч. Але про це ні слова ні в надписах, ні в образах напівголих гладіаторів, які могли б передушити весь конвой, в кращому випадку змусити його тікати."[15]

26 вересня 1966 року в Бабиному Яру виник стихійний мітинг, в центрі якого опинилися письменники Віктор Некрасов та Іван Дзюба. Вони відповідали на питання людей, що зібралися на поминальний день. Це коштувало В.П.Некрасову ще однієї справи (його звинуватили в сіонізмі), та суворої догани.

В.П.Некрасов не переставав боротися проти режиму. В 1969 році він підписав колективний лист в зв'язку з процесом літератора Чорновола. Разом з іншими українськими письменниками, всупереч Суслову, підписав лист-протест проти гоніння на українську мову. Знайомство з А.Д.Сахаровим призвело їхніх спільних протестів проти спроб Л.І.Брежнєва реанімувати сталінізм. Для Некрасова це не пройшло безслідно, хоч він не належав ні до яких літературних груп і не боявся жодного керівництва. Машина тоталітаризму працювала безвідмовно: розсипаний підготовлений до друку набір нового твору письменника в „Новому світі"; заборонено видання двотомника його творів у видавництві „Художня література"; зняті оповідання письменника з ювілейних збірників присвячених Великій Вітчизняній війні; припинено зйомки фільму про Київ за його сценарієм.[16] В 1972 році Віктора Платоновича Некрасова було виключено з партії. Перший секретар райкому КПУ пояснив це рішення коротко: „В зв'язку з тим, що Некрасов дозволив собі мати власну думку, яка суперечить генеральній лінії партії..."[17] Але заарештувати його не могли – він був надто помітною фігурою в літературних колах та суспільному житті. 17 січня 1974 року в квартирі Некрасова було вчинено обшук, який тривав дві доби і вивезено сім мішків рукописів, книг, журналів, газет, листів, фотографій, друкарську машинку, магнітофон з касетами, два фотоапарати і навіть три ножі – два мисливських і один хірургічний.[18] Потім були 6 днів допитів, на яких йому запропонували засудити Солженіцина. Це був єдиний шлях до повернення в літературу. Письменник відмовився. Зберігся лист М. Марковського до В.П.Некрасова, де письменник звинувачується в загрозі „спільним радянським традиціям, революційним і соціалістичним, марксистсько-ленінським за характером": „Із здивуванням я почув, що Ви приєднали свій голос до хору групки „дисидентів", відмовились приєднатися до „кампанії наклепів проти кращих людей країни Сахарова і Солженіцина". Так була передана Ваша заява.

Не хочу бути різким, але як тут не викрикнути" та ви при здоровому глузді, Некрасов?"[19]

1972-1973 роки відмічені як період активізації політичних процесів в СРСР над дисидентами. Політична реакція в Україні супроводжувалась поступовим адміністративним тиском на всі нерегламентовані тоталітарною державою форми суспільної активності. Некрасов знав і підтримував дисидентів, до нього у величезній кількості привозили самвидав. Письменник особисто знав кількох дисидентів із оголошених божевільними. Секретар ЦК компартії України В.Щербицький з цього приводу писав у листі до Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу 15 червня 1974 року: „...Він протягом ряду років негативно впливає на ідейно незрілу молодь та інших осіб із свого оточення, систематично зустрічається з іноземцями, причетними до закордонних ідеологічних центрів... Свою квартиру Некрасов перетворив в місце зборищ антирадянських елементів – сіоністів та інших екстремістів, які за його участі обговорюють питання активізації т. з. „руху за демократизацію в СРСР", намічають провокаційні акції."[20]

10 липня 1974 року Віктор Платонович Некрасов і його дружина Базій Галина Вікторівна подали заяву в органи міліції, документи для поїздки за приватною візою в Швейцарію на три місяці до свого далекого родича Н.Ульянова. Ре-

акція влади на це найкраще була виражена в доповіді В.Щербицького: „ За нашими даними, Некрасов сподівається використати свою поїздку за кордон з метою неповернення на Батьківщину. Враховуючи те, що Некрасов ... і його дружина не мають свідчень секретного характеру, цілком можливо не чинити перепон йому і його дружині в поїздці до Швейцарії. Питання про дозвіл Некрасову повернутися в СРСР можна було б розглянути в залежності від його поведінки за кордоном."[21]

Та В.П.Некрасов не хотів повертатися. Він поселився в Парижі, займався літературною діяльністю, співробітничав з радіо „Свобода", журналами „Нове російське слово", „Континент". В них друкувались його повісті, оповідання: „Записки зіваки", „Погляд і щось", „ По обидва боки стіни", „Саперліпопет...", „Маленька сумна повість" та інші. „Маленька сумна повісь", що була видана в Лондоні в 1986 році символічно стала останньою повістю в його житті. В.П.Некрасов помер 3 вересня 1987 року і похований в Парижі на цвинтарі Сен-Женев'єв-де-Буа, де знайшли свій останній притулок емігранти з Росії: Бунін, Мережковський, Галич та інші.

Вже в 1989 році товариш Некрасова Ю.Чебанюк написав нарис „Називайте мене просто Віка", що був виданий в газеті „Північний комсомолець" під рубрикою „Повернені імена" і починається він так: „Якщо я бачив по-справжньому вільну людину, хоча жити довелось не лише в сталінські і брежнєвські, але і в хрущовські часи, то це був Віктор Платонович Некрасов".[22]

Так, поступово, почали відновлювати в пам'яті народу імена людей – істориків, митців, письменників, – що навіть за тоталітарного режиму вільно мислили і творили, відображаючи правдиві історії радянського життя.

Примітки

1. Поташний Ю. „Я никогда не унижу своего читателя ложею" 17 июня исполняться 90 лет со дня рождения известного писателя Виктора Некрасова// Зеркало недели. – 2001. – №23. – С. 16.
2. Некрасов Виктор Платонович (1911 – 1987), прозаик.// www.5 Балов. Com.ru. Всё для студента и школы.
3. Виленский Ю. Три музы Виктора Некрасова. // www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/
4. Поташний Ю. „Я никогда не унижу своего читателя ложею" 17 июня исполняться 90 лет со дня рождения известного писателя Виктора Некрасова// Зеркало недели. – 2001. – №23. – С. 17-18.
5. Волынский Т. Д'Артаньян с улицы Кузнечной// www.vestnik.com/koi
6. Виктор Платонович Некрасов и его произведения:// www.allsoch.ru
7. Волынский Т. Двадцать лет спустя, или киевский парижанин.// www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/
8. Поташний Ю. „Я никогда не унижу своего читателя ложею" 17 июня исполняться 90 лет со дня рождения известного писателя Виктора Некрасова// Зеркало недели. – 2001. – №23. – С. 18.
9. Вейгман С. В окопах не отсиживался// Столичне новости. – 2001. - №23. – С. 20.
10. Волынский Т. Д'Артаньян с улицы Кузнечной// www.vestnik.com/koi/
11. Волынский Т. Двадцать лет спустя, или киевский парижанин.// www.zerkalo-nedeli.com.ru
12. Войнович В. Портрет на фоне мифа// www.vojnovich-vladimir.viv.ru
13. Виктор Платонович Некрасов и его произведения// www.allsoch.ru.
14. Помарницкий В. Человек, имеющий собственное мнение// Учительская газета. – 2003. – №33. – С. 21.
15. Волынский Т. Д'Артаньян с улицы Кузнечной// www.vestnik.com/koi/
16. Помарницкий В. Человек, имеющий собственное мнение// Учительская газета. – 2003. – №33. – С. 21-22.
17. Поташний Ю. „Я никогда не унижу своего читателя ложею" 17 июня исполняться 90 лет со дня рождения известного писателя Виктора Некрасова// Зеркало недели. – 2001. – №23. – С. 21.
18. Помарницкий В. Человек, имеющий собственное мнение// Учительская газета. – 2003. – №33. – С. 23.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – ф.1, оп.25, спр.1044. – Арк. 58 – 61.
20. ЦДАГО України. – ф.1, оп.25, спр1044. – Арк. 72 – 73.
21. Там само.
22. Мельницкая Е. Судьба солдата на родине// Правда Севера. – 2001. – №114. – С. 45.

Summary:

The author analyses the creation of the famous writer and pays attention to the particularly fruitful period in his creative autobiography in the 50-60s. The article underlines the succession of V.P.Nekrasov's works, that demonstrate a deep respect for the history, independence and freedom of thought. A valuable thing is the returning of names historians, artists, writers from forgotten pages.

Key words: *trial, critics, literature, regime summons, dicident, democratization, totalitarian regime.*

V
ПЕДАГОГІКА І КРАЄЗНАВСТВО

УДК 371 (4) "14-15"

Год Б.В. (м. Полтава)

ІДЕЯ ВИХОВАННЯ ПРАВИТЕЛЯ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ РЕНЕСАНСНІЙ ПЕДАГОГІЦІ XV-XVI СТОЛІТЬ

Пропонована праця торкається витоків педагогічної думки. Цінним у ній є те, що автор реконструює педагогіку 15-16 століть, спираючись на творчий доробок ренесансної педагогіки та її відомих постатей.

***Ключові слова:** гуманістична ідея, ренесансні мислителі, об'єкт дослідження, трактат, виховання, педагогічна концепція.*

У бурхливий, переломний час суспільного розвитку, коли постає завдання оновлення виховних парадигм, зростає роль і значення історико-педагогічних досліджень. Історія педагогіки завжди була й залишається невичерпним джерелом накопиченого досвіду в галузі освіти і виховання, надійним підґрунтям його творчого осмислення й теоретичного узагальнення, подальших розробок та інноваційних проектів.

З огляду на це особливий інтерес викликає історія педагогічної думки епохи Відродження – переломного періоду в житті Європи, коли відбувалося розчищення ґрунту для новоєвропейської цивілізації.

Епоха Відродження досліджувалася багатьма історикам, культурологами, філософами (Л.М. Баткін, Л.М. Брагіна, Я. Буркхардт, Е. Гарен, М.О. Гуковський, В.Д. Литвинов, О.Ф. Лосєв та інші). Історики педагогічної науки також приділили ренесансній думці певну увагу (Є.В. Іванова, В.М. Меншиков, О.А. Тарасова, Н.В. Ревякіна, Т.М. Руяткіна, Т.А. Хворостянова), проте існує чимало прогалин і не з'ясованих питань, до яких належить розглядувана тема.

Відзначимо, що гуманістична педагогіка мала елітарний характер, який досить виразно проявився в такому феномені як виховання можновладців та еліти. Гуманісти складали "тонкий культурний прошарок", "інтелектуальний цвіт середньовічного суспільства" [4, 16]. Їх у Європі було декілька десятків тисяч, і тому вони не змогли істотно вплинути на масову культурну та освітню ситуацію у регіоні. Ренесансні мислителі зверталися переважно до можновладців та їхнього оточення, зосереджувалися при дворах, інколи навіть потрапляли у церковні структури.

Одним із улюблених жанрів етико-педагогічної літератури епохи Відродження були настанови королю або князю. Починаючи з Ф. Петрарки, до державців і князів церкви зверталися у різній формі майже всі відомі гуманісти: Н. Макіавеллі й Дж. Понтано, П.-П. Верджеріо і Е.С. Пікколоміні, Г. Бюде і Еразм Роттердамський. "Це був час письменників і читачів" [1, 258].

Об'єктом нашого дослідження є написані в цьому жанрі твори Дж. Понтано, П.-П. Верджеріо, Еразма Роттердамського і С. Оріховського. Увага приділена й спробам практичної реалізації задуму гуманістів виховати "ідеального правителя". Мета статті – з'ясувати як загальні принципи та методи ренесансної педагогіки, так і її специфічні риси, зумовлені особливістю об'єкта виховного впливу. Адже елітарне виховання має місце і в цивілізованому суспільстві.

Як відомо, в основі гуманістичної педагогіки лежало нове уявлення про природу людини та її місце у світі. Гуманісти обстоювали ідею всебічного і гармонійного виховання особистості, сильної і вольової, активної у виконанні свого громадянського обов'язку. Такою її бачили представники громадянського гуманізму – одного з впливових напрямків в італійському Ренесансі. К. Салютаті, Л. Бруні, Д. Манетті, М. Пальмієрі, Д. Ачайуолі, А. Рінуччіні активно підтримували ідею виховання "ідеального громадянина", який понад усе ставив "спільне благо", інтереси рідної громади і батьківщини.

Проте, особливість політичної ситуації в Італії – роздробленість країни, постійні війни, існування багатьох держав із монархічною формою правління ("тираній"), спонукали ренесансних мислителів звертатися зі своїми думками до правителів, шукати засобів впливу на них. У зв'язку з цим вони надавали особливої уваги виробленню нових підходів до вирішення проблем виховання.

Гуманісти взагалі вважали, що освіченість, наукові знання є запорукою вдосконалення суспільних відносин. Вони були "вихователями в душі", усі їхні твори насичені сентенціями і порадами в дусі античної моральної філософії і є педагогічними за своїм змістом.

Педагогіка у XV-XVI ст. ще залишалася "вихованкою філософії" і сприймалася як частина studia humanitatis. Гуманісти часто плутали "навчання" і "виховання", загалом не проявляли особливого інтересу до шкільництва (більшість із них віддавали перевагу домашньому вихованню), але вони багато зробили для руйнування старої схоластичної освітньої системи.

Усвідомлюючи себе вихователями всього суспільства, ренесансні мислителі вважали за необхідне розпочати "з голови" суспільного організму, з правителів і можновладців. "Народи виховуються на прикладі государя..., і якщо він (учитель – Б.Г.) виховає ідеального государя, прикрасивши його добрими звичаями і науками; усе суспільство і держава, підпорядковані його

владі..., також будуть виховані якнайкраще", – писав Ф. Кастільоне [13, 55].

Гуманісти утворили прошарок світської інтелігенції й отримали досить широке громадське визнання як носії високої освіченості. Вони часто впливали на діяльність вищих органів державної влади, до їхніх порад прислухалася духовна еліта. Саме цим був викликаний потік настанов із виховання знатних осіб, правителів, придворних і "благородних" людей, які були наповнені ідеями просвітницької монархії, але гуманної монархічної влади, яка б обмежувалася лише законом, впливом наставників і радників, принципами милосердя і справедливості. З педагогічної точки зору йшлося про мету, шляхи й принципи виховання людини-лідера.

Точкою опори для настанов такого роду служили ідеї Платона про государя – "філософа на троні" [11, 252], античний досвід виховання правителів, зокрема, трактат Ксенофонта "Виховання Кіра". Етика, політика і педагогіка виступали в літературі такого роду в нерозривній взаємообумовленій єдності.

Однією із відомих пам'яток політико-педагогічної думки італійського Ренесансу XV ст. був твір Джованні Джовіано Понтано "Государ" (1490 рік). Автор цього твору – відомий гуманіст, латинський поет і письменник, очолював академію в Неаполі та сприяв широкому розповсюдженню гуманітарних знань у цьому регіоні Італії. Водночас він проявляв інтерес до політики, служив неаполітанському королю Альфонсу V Арагонському і його наступникові – Фердінанду І, був вихователем сина останнього Альфонса, для якого він і написав свій трактат "Государ".

Філософські погляди Понтано сформувалися під впливом ідей арістотелізму і стоїцизму. Головною моральною категорією в нього, як і у всіх ренесансних гуманістів, була доброчесність (virtus), під якою розумілися слава, доблесні діяння корисні для самого індивіда і для суспільства загалом. Підтримувалися поміркованість і здоровий глузд. Ідеалом для Понтано виступало повнокровне земне життя, заповнене працею, творчістю й активною участю у громадських справах. Він убачав шлях особистості до вдосконалення в опануванні античної спадщини, тому його твір-настанова насичений фактами із давньогрецької і давньоримської історії.

Понтано змалював портрет "ідеального правителя", утіливши в ньому кращі риси ренесансної особистості. "Государ завжди повинен пам'ятати, що він – людина..." [12, 291]. Автор наділив його справедливістю, благочестивістю, щедрістю і поблажливістю. Доступність у спілкуванні, твердість духу у труднощах, мудрість, гуманність і доброта – ось що дає право людині керувати іншими, забезпечує успіх управління. Мудрою людину роблять опанування різними науками. "Не погоджуйтеся з тими, хто лає науки, вважаючи їх ганебними..., бо без них можна прекрасно обійтись... Ради Христа, та чи є що-небудь більш необхідне, ніж знання багатьох речей, яке дає нам вивчення природи та її таємниць, сказання про минуле й опис діянь славних мужів?". Для государя знання особливо потрібні, бо "...при обговоренні найважливіших справ і прийнятті рішень завжди перше місце належить тим, кого вважають ученим...". Горе тим правителям, які готові захищати своє невігластво і навіть пишатися ним, хто з презирством ставиться до наук і вчених, до виховання і вчителів, хто є неробою і ледарем. "Неосвіченість і невігластво" – головний ґандж королів, який тягне за собою інші огидні вади [12, 295].

Серед чеснот правителів гуманісти особливо виділяли magnificentia – щедрість, пишність, великодушність. М. Фічіно, посилаючись на Платона, радив розглядати її першою, оскільки "якщо інші стосуються лише незначних справ..., пишність полягає або у суспільних, або у видатних, або навіть у божественних діяннях" [14, 213]. Він говорив про активне життя і великі витрати на громадські потреби – те, чим прославив себе, наприклад, Лоренцо Медичі – вихованець Фічіно. Він сприяв ученим і людям мистецтва, міському і приватному будівництву, піклувався про державні справи й матеріальний стан церкви, влаштовував народні свята та культурні заходи. За ці справи Медічі й був названий "Пишним". Понтано закликав принца Альберта до щедрості й пишності ("государ, який виявляє щедрість, і ворогів зробить друзями"), наповнивши абстрактний образ "ідеального правителя" конкретно-історичним соціокультурним змістом.

Автор прагнув виховати майбутнього монарха в дусі етики громадянського гуманізму, яка передбачала повагу до законності, справедливості, піклування про спільне благо і захист підданих від насильства. Він переконаний, що немає нічого ганебнішого для народу й самого правителя, ніж тиранія.

На відміну від інших творів, у трактаті Понтано багато уваги приділено розв'язанню проблем стабільності і блага самої державної влади. Тому автор виступав ще й "стилістом" свого вихованця, фокусуючи увагу на зовнішніх проявах "величі" – якостях, що потребують "великого мистецтва і старанності". Це – уміння зберігати поважний і твердий вигляд, бути стислим і обережним у виборі слів, стримувати гнів, уважно вислуховувати міркування інших. Понтано закликав звертати увагу на жестикуляцію й ходу, вираз обличчя і стан одягу, учив бути поміркованим у їжі та тілесних насолодах. "Чи можна уявити що-небудь більше протилежне величі, ніж всемогутній владика, який став рабом вина або нестриманості?" [12, 303].

Дбаючи про "імідж" свого вихованця, Понтано певною мірою випередив Н. Макіавеллі, твір якого під такою ж назвою був підготовлений у 1513 році. На думку Н. Макіавеллі, ідеальний правитель повинен бути не лише бездоганним з морального боку, мати достоїнство і велич, але й поставати таким в очах людей. А у Понтано – педагога і вихователя – на першому місці стоять мо-

ральні якості молодого принца. Він не бачив тих протиріч, які існували між етикою і політикою.

Наголосимо на тому, що у педагогічному плані трактат не позбавлений недоліків. Гуманіст звертався до юнака, як до дорослого, не враховував особливостей його вікової та індивідуальної психології, його мало цікавила особистість майбутнього правителя. І це стає особливо помітним, коли ми порівнюємо твір Понтано з іншою роботою такого ж жанру – трактатом П'єтро-Паоло Верджеріо "Про благородні звичаї та вільні науки" (1402 рік). У ньому також розглядаються проблеми виховання правителя – дванадцятирічного Убертино Каррара – сина падуанського монарха. Поширена думка, що автор був наставником хлопчика та особистим радником його батька. За своїм змістом цей твір набагато ширший. У ньому сформульовані принципи ренесансної педагогіки, яка переживала тоді період свого становлення. Трактат Верджеріо був високо оцінений К. Салютаті – учителем гуманіста й авторитетним лідером ренесансного руху. Про його вплив на педагогічну думку Відродження свідчить той факт, що до кінця століття він перевидавався 40 разів.

Верджеріо досить добре уявляв особливості дитячої психології, її зв'язок із філософією (вплив "Риторики" Арістотеля). Він дав класифікацію здібностей і рекомендації щодо вибору роду діяльності, обстоював індивідуальний підхід у вихованні, який, на його думку, необхідно розпочати якомога раніше, бо "...основи доброго життя повинні закладатися у дитячому віці, і душа має привчатися до чеснот, поки вона ніжна і легко сприймає будь-яке подразнення..." [2, 72]. Вагомим здобутком ренесансної педагогіки було проголошення ідеї всебічного і гармонійного розвитку особистості, виховання "тіла і душі". "Через те, що людина складається з душі і тіла, – писав Верджеріо, – ті, кому дано бути здоровим тілесно і душевно, одержали дещо дорогоцінне від природи... І природі буде віддячено, якщо ми не нехтуватимемо її дарами, а потурбуємося про їх удосконалення належними заняттями і добрими мистецтвами" [2, 74].

Центральне місце у виховній системі Верджеріо посідала класична освіта – "вільні заняття (liberalia studia)..., які гідні вільної людини..., якими зрощується і вдосконалюється доброчесність і мудрість, завдяки яким тіло і душа привертаються до всього кращого..." [2, 82]. Особливого значення для майбутніх правителів набували "громадянські науки" (civilis scicentiae) – філософія, історія, риторика. Вивчалися й окремі природничі науки – "...науки прекрасні, бо вони розмірковують про рухи небесних світил, їх величини і відстані...", бо "...вивчення природи співзвучно людському розуму..." [2, 92].

Молодь повинна також дбати про тілесне здоров'я й загартування, "від самого дитинства готувати тіло до військової служби, а душу виховувати витривалою..." [2, 98]. Корисними визнавалися різні фізичні вправи, військові та спортивні ігри (Убертино брав участь у військових походах). Верджеріо був переконаний, що правитель повинен бути обізнаним у військовому мистецтві і виховувати в собі сміливість, мужність, витримку.

Виховання правителя буде не завершеним, – зазначає Верджеріо, –якщо не потурбуватися про його естетичні смаки і прилучення до мистецтва. Це робиться зовсім не для розпусти, а для "... стримування душевних пристрастей у розумних межах. Адже як не кожний голос, а лише добре поставлений, народжує мелодію, так і не всі рухи душі, але тільки ті, що погоджуються з розумом, служать стрункій гармонії..." [2, 92]. Гуманіст великого значення надавав музиці, яка сприяє душевній гармонії, а також підкреслював роль живопису, поезії, танцю для виховання особистості.

Як бачимо, П.-П. Верджеріо змалював типовий для Ренесансу образ особистості – високо освіченої і моральної, активної і діяльної, усебічно і гармонійно розвиненої. Однак правитель, на думку гуманіста, повинен бути зразком усіх чеснот, "бо ті, хто бажає, щоби їм належало все краще, і самі, правду кажучи, мають бути найкращими" [2, 73]. Справжнє благородство не в багатстві і знатності, не в славі рідного міста (Падуї), а у прагненні до знань і доброчесності. Майбутній государ повинен готувати себе не просто до активного громадянського життя, а для "великих справ". "Государям... украй необхідно вершити добрі справи, якщо вони хочуть прислухатися до думки людей і прагнуть до вічної слави серед нащадків" [2, 87]. Верджеріо намагався виховати в Убертино благородне честолюбство і любов до слави, і тому наводив приклади із життя відомих полководців і державних діячів античності. "Цілеспрямований юнак, якого спонукає бажання доброчесності та істинної слави, повинен обрати когось одного або декількох поважних і чесних людей, аби наслідувати їх у їхньому житті і звичаях, наскільки дозволить йому вік" [2, 76]. Саме тому сторінки трактату рясніють іменами прославлених греків і римлян, сучасників Убертино і представників його династії.

Важливим для Верджеріо було й розв'язання проблеми самовиховання хлопчика. Він усіляко намагався спрямувати цей процес: "Отже, тобі належить, доклавши всіх зусиль, спробувати стати мужем, який достойно відповідав би благородним основам твоєї юності..." [2, 107]. Цікавими й корисними були поради з організації навчальної праці, відпочинку, читання тощо.

Розмову зі своїм вихованцем на сторінках трактату гуманіст вів у спокійному і доброзичливому тоні, без зайвої підлесливості та менторської зверхності, з повним розумінням труднощів виховного процесу і вікових проблем хлопчика. У творі Верджеріо повною мірою відбилися принципи і методи ренесансної педагогіки. І це дає нам підставу розглядати його як її програмний документ.

Інакше виховував правителів Вітторино да - Фельтре – один із відомих ренесансних педагогів-практиків. Свій педагогічний експеримент він

проводив у школі, створеній при дворі маркіза Джанфранческо Гонзаги в Мантуї – маленькій державі центральної Італії. Її правителі прагнули зробити свій двір осередком культури, намагалися відстояти самостійність, і закріпити за нащадками успадковану від декількох поколінь владу і розширити володіння.

Учні й сучасники Вітторино відзначали його чесність і незалежний характер. Після тривалих роздумів він прийняв пропозицію Гонзаги стати вихователем його шести дітей. Гуманіст приїхав із Венеції, де у нього була власна приватна школа, він був матеріально забезпечений і до того ж не любив двори й звичаї правителів і сумнівався, чи зміг би він виховувати їхніх розбещених дітей?! Однак, як свідчать джерела, він поклав на себе цей важкий тягар, головним чином, задля "спільного блага" виховати доброчесного государя і зробити благо для всіх людей [13, 55].

Тут ми знову бачимо улюблений мотив гуманістів – про мудрого і доброго правителя, здатного стати моральним взірцем і вихователем для народу, забезпечивши, тим самим, його добробут. П. П. Верджеріо, Гварино да Верона, Еней Сильвій Пікколоміні, а також інші італійські гуманісти на різні лади повторювали думку про соціальну роль вихователя. Себе ж гуманісти вважали наставниками государів і розуміли почесність та відповідальність своєї місії.

Школа в Мантуї (її називали "Дім радості") була зразком гуманістичного навчального закладу. Її програма передбачала класичну освіту, фізичне загартування і моральне виховання учнів. Вітторино прагнув реалізувати на практиці ренесансний ідеал усебічно і гармонійно розвинутої особистості. В основі навчання у школі лежало вивчення творів Вергілія, Гомера, Демосфена латинською і грецькою мовами. "Квадривіум" вивчався на основі філософських творів Платона та Арістотеля. Матеріал подавався так, щоби він був корисним у майбутньому під час виконання обов'язків будь-якої професії – пекаря, богослова або юриста [3, 549]. Багато часу відводилося фізичній культурі. Систематично проводилися заняття з боротьби, фехтування, плавання. Діти грали у спортивні та військові ігри, влаштовували турніри і змагання.

Моральне виховання там здійснювалося на основі християнської етики і філософії античності. Учні дотримувалися церковних обрядів, молилися, постилися, причащалися. Панував дух стоїцизму. Вітторино цінував у дітях людяність, доброту, чемність, засуджував улесливість і кривляння, нахабство і безсоромність. Він виховував у них повагу до батьків і старших, увічливість і стриманість. Заняття проходили в атмосфері доброзичливості й радості, бо, на думку педагога, вони найбільше сприяли доброчесності та праці.

За допомогою фізичних вправ і дієти Вітторино вдалося упродовж небагатьох місяців виправити недоліки зовнішнього вигляду старших дітей маркіза – товстого Лудовіко і високого та незграбного Карло. Він навчив їх стріляти з лука, їздити верхи, бігати, стрибати та грати у м'яча. Педагог постійно спонукав дітей до праці, яка поряд із труднощами сприяла формуванню душевної стійкості. Як згадував один з учнів, педагог закликав своїх вихованців учитися переносити труднощі, бо "...якому б життю ви не раділи – немає нічого кориснішого від того, ніж озброїтися і перетерпіти будь-яку долю" [13, 57]. Загалом, заняття у школі Вітторино сприяли тому, що діти Гонзаги мали необхідну фізичну форму, відзначалися силою і спритністю, а учитель, дивлячись на них, плакав від радості, називаючи одного Гераклом, іншого – Ахіллом [13, 57].

Вітторино з повагою ставився до своїх вихованців, ніколи не принижував їх і не використовував тілесні покарання. Засобами виховання для нього були сором і похвала. Увага приділялася зовнішньому вигляду, одягу, ході, гігієні тіла.

Вихователь не брав участі у дискусіях про велич монархічної влади, про науку жестів, не вів розмов про імідж правителя (як у Понтано), проте у навчальному процесі Вітторино намагався застосовувати такі приклади, які б сприяли вихованню нащадків батьківського трону. Вони читали і коментували Плутарха, Лукіана, Цицерона, Саллюстія, Лівія, Валерія Максима, знали твори латинських і грецьких поетів, комедіографів, ораторів. Педагог намагався пробудити в учнях "благородне честолюбство", прагнення до великих діянь і слави.

Вітторино да Фельтре працював у "Домі радості" до своєї смерті у 1446 році. Його педагогічні зусилля не були даремними. Так, за роки правління старшого сина Гонзаги Лудовіко, Мантуя стала одним із культурних центрів Італії. Середній син Алессандро правив народом справедливо і гуманно, любив підданих і був милосердним.

Проте, незважаючи на певні успіхи у вихованні "ідеального правителя", можна говорити, що цей задум був загалом утопічним. Хоча, якщо розглянути ситуацію в умовах невеличкого володіння, де й ознак державності майже не було і де "правителю можна було зібрати народ на площі, самому чинити суд і потиснути руку кожному" [13, 63], гуманісти нерідко домагалися успіху, оскільки багато що залежало від особистості державця. Якраз на це був спрямований виховний процес у школі Вітторино.

Гуманістичне виховання справило цивілізуючий вплив на двори Гонзаги, Монтефельтро і д'Есте. Вони стали центрами гуманістичної культури і зберігали цю традицію досить довго. Із школи Вітторино да Фельтре, як і зі школи іншого гуманіста – Гварино да Верона у Феррарі, володінні герцога д'Есте, вийшла плеяда освічених людей, які працювали в усіх галузях культури, світської і церковної влади. Їх поєднувала гуманістична освіченість і усвідомлення соціальної відповідальності.

Проблемі виховання правителя приділяли увагу й представники Північного Відродження. Хуан Луїс Вівес, який служив домашнім учителем при дворі Генріха VIII Тюдора, писав: "Я

хотів би, щоб усі государі проводили частину свого життя у найскромніших умовах... Адже виховані так, як зараз, – у царських розкошах і блиску, – не усвідомлюють становища інших" [5, 130].

Характерні для гуманістів надії покладав на Генріха VIII Томас Мор. У поемі на його коронацію була викладена гуманістична програма діяльності просвіченого монарха, який керується філософією і є живим втіленням платонівської мрії [9, 35]. Але найбільшим внеском у розробку розглядуваної проблеми можна вважати трактат Еразма Роттердамського "Виховання християнського государя" (1516 рік).

Педагогічна концепція Еразма Роттердамського ґрунтувалася на поєднанні християнської етики з античними ідеями. Християнську любов до ближнього, він розумів як основу політики, а розумне правління пов'язував із особистістю монарха, який повинен перевершувати всіх інших "добротою, мудрістю, пильністю". З огляду на це, виховання монарха набуває соціально-політичного значення. Адже "чернь нічого не наслідує з таким великим задоволенням, ніж те, що спостерігає у свого государя. За гравця скрізь грають у кості, за вояка – усі б'ються, за гуляки – живуть у розкоші..., за жорстокого – доносять і брешуть". "Ніяка чума не вражає швидше, а зараза не поширюється ширше, ніж зло, скоєне государем" [15, 28].

Головним своїм завданням Еразм Роттердамський уважав виховання государя високоморальною людиною. Він прагнув прищепити йому християнські цінності та чесноти. До вирішення цього завдання гуманіст підходив із позицій розробленої ним доктрини "практичного благочестя". "Не думай, – писав він, – що Христос зосереджується в обрядах і службах... . Християнин – не той, хто... помазаний, але той..., хто пройнявся любов'ю до Христа і вправляється у благочестивих вправах" [15, 25].

Трактат Еразма Роттердамського дає нам підстави говорити про його автора, як про глибокого мислителя і педагога. Поради, які він давав вихователям, відзначалися глибиною і гуманістичним змістом. Він був прихильником та ідеологом раннього виховання, поширював цей принцип і на нащадків державців. До виховання Еразм Роттердамський закликав підходити з надзвичайною ретельністю і починати "з пелюшок", бо все повинно бути "закладено у найперші роки" [15, 14]. А засоби виховання повинні відповідати віковим особливостям дитини. "Уже тоді з милою дитячою казочкою, веселим оповіданням, дотепним порівнянням нехай прокладає собі шлях те, чому він (наставник – Б.Г.) буде наставляти його в більш великій і серйозній справі" [15, 19].

Еразм Роттердамський наголошував на необхідності індивідуального підходу до дитини та врахування її природних якостей. "Треба діяти завжди однаково, але з кожним учнем по-різному" [15, 19]. Для одних потрібні лише правильні настанови, мовби "ліки від отрути низьких суджень", для інших – справжнє приборкання. Але й для щасливих натур необхідні увага і піклування, бо "від природи кращі ґрунти скоріше заростають бур'янами, якщо землероб втрачає пильність" [15, 19]. Наставник повинен "зросити ідеями ніжні паростки понять", а інколи – "приборкати вказуючим перстом ще піддатливий характер" [15, 19].

У трактаті не згадувалося про велич і пишність монархічної влади. Скіпетр, пурпур, мантія мало чого варті, якщо вони є ознакою тиранії і жорстокості. "Якщо хочеш прославитися, не виставляй скульптурні... зображення, у яких якщо й є що похвалити, так це заслуга художника..." [15, 24]. Справжньою ознакою королівського благородства є мудрість, великодушність, поміркованість і чесність, причому в їх повноті та досконалості.

Гуманіст високо оцінював роль наставника государя. "Уся вітчизна завдячує доброму государю. А сам він завдячує тим, хто зробив його таким своїми благими настановами" [15, 14]. Якщо в давнину тріумфальні арки і статуї зводилися на честь заслужених людей, то "ніхто так не заслуговує подібних почестей, як ті, хто віддано і чесно виконує достойну працю виховання государя..." [15, 14].

У дусі ренесансної педагогіки звертався до молодого польського короля Сигізмунда Августа й українсько-польський гуманіст Станіслав Оріховський, який, аби наголосити свою національну приналежність, додавав до свого прізвища "Роксолан". Для Оріховського-Роксолана поняття "ідеальний правитель" включало здатність вирішити етнічні проблеми українців ("Якби ти захотів звільнити Русь від рабства і спільну твоїй державі свободу зберегти..."). Себе він називав "зразковим підданим" і звертався до короля з великою пошаною. С. Оріховський був "одним із найкращих ідеологів просвіченої монархії у Європі" [5, 302]. Гуманіст уважав, що від мудрості та вихованості державця залежать щастя й добробут підданих. "Якщо ти мудрий, тоді і я вільний, багатий, щасливий. Ну, а якщо не мудрий? Тоді я раб, бурлака, вигнанець. Отже, я нещасний від твого огріху..." [5, 26].

С. Оріховський надавав Сигізмундові політичні поради: з ким і де жити, як дбати про підлеглих, здобувати пошану тощо. Він прагнув наділити "ідеального правителя" мудрістю, справедливістю і кращими людськими чеснотами, багато говорив на тему його виховання. "Передусім знай, – писав він, – що не всяка людина здатна бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але й цього недостатньо. Треба, щоб прагнула вона до науки..." [7, 27]. Гуманіст закликав короля не лише вчитися самому, а й сприяти "примноженню слави мудрості", підтримувати Краківську гімназію, (яку заснував його дід, король Казимир), звільнити її від "багатьох глоговітських старців", які навчають "нетямких людей" непот-

рібним словам. "Хай звідси, немов із якогось чистого і прозорого джерела, тече королівська наука, яка зробить громадян твоїх мудрими і державі потрібними" [7, 48].

Навчаючись мудрості (філософії), король сам стає вчителем підлеглих – "адже ознакою мудреця є вміння когось навчати". Важливе значення мають моральні риси правителя – доблесть, доброчесність, уміння "уникати жадоби", жити стримано й спокійно, без нарікань. Гуманіст радив молодому Августу наслідувати все краще "і в Лікурга Спартанського, і в перса Кіра, і в поляка Сигізмунда" [7, 60].

С. Оріховський у "Промові на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона"(1548 рік) аналізував виховання дідом Августа, королем Казимиром, своїх дітей. "Сини виховувалися так, щоб не здавалося, що це сини короля, а лиш якогось простолюдина" [8, 186]. Для цього не було призначено особливих видатків, не було розкоші. Діти дотримувалися стриманості в їжі, одязі. Казимир з дитячого віку намагався прищепити синам повагу до законів, уміння "відрізняти чесне від ганебного", дбав про навчання наукам. Наставником для дітей було призначено "не чужинця якогось закордонного, не невідомих чеснот людину, а сармата, тобто поляка, лицаря видатної освіти й чесного життя". Отже, "розум... дітей дужчав не від чужої науки, не від іноземної, а від польської, вітчизняної" [8, 188].

Далі йшлося про Яна Длугоша – відомого польського діяча, історика і дипломата, який здійснив великий вплив на Сигізмунда (Старого). С. Оріховський вважав, що у вихованні необхідно дотримуватися національного принципу, інакше "з суворого скіфа постає зманіжений італієць" [8, 188]. Можна побачити в цьому початок етнопедагогічного підходу до виховання.

Я. Длугош виховував хлопців у дусі античного стоїцизму і християнської моральності. "Не було чути на ігрищах у Лонга ні соромітських віршів, ні пісень, ані бридкої музики – усього того, що спонукає до пустощів, розпусти й заблукання розуму юнаків". Не бачили там п'яних, розбещених вином і коханням. Королі більше сиділи за книжками, життя вели ощадливе, позбувалися поганих звичок, глуму. С. Оріховський схвалював і казимирові методи виховання – не було нічого приємнішого для короля, "як чути плач сина, якого б'є різками той учитель" [8, 189].

Я. Длугош розпалював у вихованців жадобу до великих справ, постійно збільшував "преславну схильність до чеснот". Завдяки йому двір Казимира перетворився на "школу філософії", де виховувалися не лише "королі для правління" а й учителі благочестя. І це мало свої наслідки – король Сигізмунд здобув мир і славу для держави.

Теми виховання государя С. Оріховський торкається й у творі "Життя і смерть Яна Тарновського"(1549 рік). Я. Тарновський – відомий політичний діяч Польщі, коронний гетьман і краківський каштелян. Ніхто не опікував його змалку, він мусив добиватися всього сам. У зв'язку з цим С. Оріховський порушує надзвичайно важливу для ренесансного мислення тему – "людина і фортуна". Подібно Гераклові на роздоріжжі, Я. Тарновський обрав доблесть, а не розкіш. Він служив при дворі, уважно прислухався до розмов про ратні справи, тримався гетьманів і мріяв славою "зрівнятися зі своїми предками". "Тому не розкошував удома на Тарновських медах, не губив молодості на непристойних двірських банкетах", а на "московську війну" поїхав з іншими юнаками, "як до школи". Як "мудрий Уліс", Я. Тарновський багато мандрував, вивчав "різні народи та розмаїті звичаї людські", опановував науки. Ця людина сама себе зробила. Власне цю ідею С. Оріховський ставив у приклад молодим шляхтичам. Свого сина Я. Тарновський виховував при дворі римського короля і грошей на це не шкодував, "аби залишити Богові і людям у Польщі гідну дитину" [9, 283]. А в батьківському заповіті синові було сказано: "Кожен син шляхетного роду доброчесні справи предків має взяти на себе, певно знаючи, що без добрих учинків нічого не варті ні багатство, ні краса, ні сила" [9, 293].

Загалом можна констатувати, що виховання правителів було одним із найбільш важливих напрямків ренесансної педагогіки. За своєю суттю гуманізм епохи Відродження не зазіхав на соціально-політичні та релігійні установи. Метою руху було виховання "конкретних індивідів". А суспільство "універсальних людей" повинне було формуватися завдяки поширенню гуманістичної освіти та ренесансного виховання. Єдине, що могло б прискорити цей процес, – звернення до можновладців і політичної еліти.

Як ми вже зазначали, ідея "мудрого правителя" із соціально-практичної точки зору була загалом утопічною, проте вона мала певний рівень реальності. Іноді гуманістам удавалося вплинути на політику монарха, прищепити смак до нової освіченості і культури. Це мало місце там, де йшлося про невеликі державні володіння і де багато що залежало від особистості правителів. За цих умов курс на "окультурення" ("культивування") державця і еліти міг мати позитивні результати. Про це яскраво свідчить досвід школи Вітторино да Фельтре.

Значення настанов і повчань державним діячам набагато ширші. Вони є цінною пам'яткою ренесансної педагогічної думки, оскільки у них викладені основні ідеї і положення світської педагогіки, що перебувала в той час у пошуках виховного ідеалу. Багато в чому цей ідеал суголосний сьогоденню – усебічно і гармонійно розвинена особистість, яка поєднує високу моральність і громадянську свідомість, є активним учасником суспільного життя.

Примітки

1. Баткин Л.М. Европейский человек наедине с собой: очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания. – М.: Российский гос. гуман. ун-т, 2000. – 1005 с.
2. Верджерио П.-П. О благородных нравах и свободных науках // Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. Сборник текстов – Ч. II. – Саратов: Изд во Сарат. ун-та, 1988. – С. 71-107.
3. Гуковский М.А. Итальянское Возрождение. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 624 с.
4. Косиков С.Г. Средние века и Ренессанс. Методологические проблемы // Зарубежная литература второго тысячелетия. – М.: Высш. школа, 2001. – С. 8-39.
5. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. – К.: Основи, 2000. – 472 с.
6. Лоренцсон В.Н. Выдающийся испанский педагог-гуманист Хуан Луис Вивес //Советская педагогика. – 1959. – №8. – С. 127-137.
7. Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія у 2-х ч. – Ч.1. – К.: Основи, 1995. – С. 23-60.
8. Оріховський С. Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягеллона // Там само. – С. 180-223.
9. Оріховський С. Життя і смерть Яна Тарновського // Там само. – С. 254-293.
10. Осиновский И.Н. Томас Мор. – М.: Наука, 1974. – 167с.
11. Платон. Собрание сочинений в 4-х томах. – Т.3. – М.: Мысль, 1994. – 654 с.
12. Понтано Дж. Государь // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV в.). – М.: Изд-во МГУ, 1985. – С. 290-307.
13. Ревякина Н.В. Мантуанская школа Витторино да Фельтре и проблемы воспитания правителя // Человек в культуре Возрождения. – М.: Наука, 2001. – С. 55-63.
14. Фичино М. О моральних добродетелях // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV в.). – М.: Изд-во МГУ, 1985. – С. 211-214.
15. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя. – М.: Мысль, 2001. – 365 с.

Summary:

This article outlines the sources of the pedagogical opinion. The author reconstructs the education study of the 15-16 centuries involving the creative work of the renaissance education study and its famous personalities and their contribution.

***Key words:** humanist idea, renaissance thinkers, object of the investigation, treatise, upbringing, pedagogical conception.*

VI

РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

УДК 378.4 (477.54)(09)

Бакіров В.С. (м. Харків)

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. В.Н.КАРАЗІНА: ВІХИ ІСТОРІЇ

Ректор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна робить огляд етапів розвитку закладу, розкриває віхи його історії, долі вихованців та внесок професорсько-викладацького складу в українську освіту і культуру.

Ключові слова: *Український Ломоносов, професори, університетська реформа, фундаментальні праці, класичні університети.*

Заснування Харківського університету, що успадкував кращі освітні традиції від славнозвісного Харківського колегіуму, стало поворотним пунктом у розвитку Слобідського краю, поступово перетворило його на один із найбільш розвинутих у науковому та освітньому відношенні регіонів. Утверджувальна грамота про заснування університету була підписана 5 (17) листопада 1804 р., а урочисте відкриття відбулося 17 (29) січня 1805 р. Харківський університет виник раніше ніж Берлінський, Варшавський, Київський, Лондонський, Петербурзький університети.

Засновником Харківського університету по праву вважається відомий вчений та просвітитель – В.Н. Каразін (1773-1842). Вже сучасники почали називати його "Українським Ломоносовим" за енциклопедичні знання та нестримне бажання творчості. Висловлені ним ідеї нерідко випереджали час. Активна діяльність В.Н. Каразіна дістала визнання у науковому середовищі: він був почесним та дійсним членом семи наукових товариств та університетів. На жаль, умови самодержавної Росії не сприяли його творчості, а палкий характер привів до того, що Каразіна було усунуто від його дітища – університету.

Розташувався університет у будинку харківського губернатора, який той звільнив для університету тимчасово до побудови відповідного приміщення. Але в цьому будинку він залишався до середини XX ст. Поступово навколо виникло ще кілька університетських будівель, зокрема в 1820-30-ті роки навпроти основного корпусу збудували актовий зал, університетську церкву Св. Антонія, бібліотеку. Не дивно, що цю територію назвали Університетською гіркою, а вулицю – Університетською.

За Статутом 1804 р. Харківський університет складався з чотирьох відділень (факультетів): словесних наук, моральних та політичних наук, математичних та фізичних наук, лікувальних та медичних наук. Поряд із читанням лекцій та проведенням практичних занять професори університету займалися й науковою роботою. Втім, наукова діяльність у перші десятиліття існування університету була виключно справою особистої ініціативи, до того ж у цей період багато сил йшло на вирішення організаційних та господарських питань. Однак вже у 1820-1830-ті роки Харківський університет заявив про себе значними науковими розробками. Серед університетських викладачів та вихованців того часу слід назвати дослідника Африки Є.П. Ковалевського, філолога-славіста І.І. Срезневського, ботаніків Н.С. Турчанінова та В.М. Черняєва, інших. Однак політика уряду, яка була спрямована на підтримку консервативних тенденцій у суспільстві, стримувала розвиток університетської освіти та науки. Прикладами тому у Харківському університеті стали вигнання з нього німецького філософа І. Шада, а також професора математики Т.Ф. Осиповського. Показовий також випадок з магістерською дисертацією історика М.І. Костомарова: всі надруковані примірники її були знищені з цензурних міркувань.

На середину 1850-х років криза урядової політики в галузі університетської освіти та науки стала очевидною. Університетська реформа стала важливою складовою так званих "великих реформ". Думки про життєве значення автономії для університетів у цей період розвивав відомий правознавець, професор Харківського університету Д.І. Каченовський. І у подальшому Харківський університет давав яскраві приклади боротьби за університетську демократію. Університетська рада більшістю голосів виступила проти посилення інспекції (1879), зниження ролі університетської та факультетських рад, обов'язковості відвідування лекцій і т. ін. Професори університету виступали проти національної, соціальної, статевої дискримінації. Вони були серед ініціаторів створення недільних шкіл, жіночих навчальних закладів, домагалися збільшення кількості стипендіатів, фактично ігнорували встановлену відсоткову норму для євреїв тощо. Таким чином, протягом другої половини XIX – на початку XX ст. Харківський університет, в ряду інших університетів, був носієм демократичної традиції, при кожному зручному випадку демонструючи прихильність її принципам.

З прийняттям Статуту 1863 р. та по мірі здійснення реформ університетські освіта та наука набували більшого динамізму. Хоча структура університету зазнала несуттєвих змін, однак розвиток університетської освіти продовжився через введення спеціалізацій, поглиблення практичної підготовки. З "розповсюджувачів готового знання" університети у цей період все більше стають центрами наукової діяльності. Роки гро-

мадського піднесення відзначені підвищенням творчої активності, виходом фундаментальних праць, видатними відкриттями. У тому числі це виявилося й у Харківському університеті. Теоретичні дослідження математика академіка Л.М. Ляпунова й сьогодні знаходять застосування у техніці, особливо в автоматиці. Протягом 14 років у Харківському університеті плідно працював видатний фізик М.Д. Пільчиков, який у 1883 р. здійснив дослідження Курської магнітної аномалії, став одним з піонерів рентгенографії та рентгенології в Росії.

Харківський період був найбільш плідним у діяльності хіміка академіка М.М. Бекетова, який в ці роки опублікував більше 80 наукових праць та захистив докторську дисертацію. М.М. Бекетов став засновником фізичної хімії. Початок вивченню геології України поклав проф. Н.Д.Борисяк. Почесне місце в історії географії належить професору Харківського університету А.М. Краснову. Його праці, які стали результатом багатолітніх експедицій в Азії, Африці, Америці й Океанії не втратили свого наукового та практичного значення до сьогодні. Він зробив значний внесок у вивчення субтропіків, став засновником Батумського ботанічного саду. Усе свідоме життя видатного мовознавця , творця наукової діалектології О.О. Потебні пов'язане з Харківським університетом. Серед видатних науковців Харківського університету слід назвати дослідника форм життя мікроорганізмів Л.С. Ценковського, біохіміка О.Я. Данилевського, фізіолога В.Я. Данилевського. Серед науковців медичного факультету помітний слід у науці залишили Л.А. Гіршман та І.П. Тринклер. У галузі вивчення вітчизняної та всесвітньої історії слід відзначити Д.І. Багалія, В.П. Бузескула, М.С. Дринова. Про інтенсивність наукової діяльності професорів Харківського університету свідчать наступні цифри: за період з 1900 до 1907 р. ними було опубліковано більше 1200 праць. Про науковий авторитет харківських вчених свідчать численні премії та нагороди, участь у наукових з'їздах як у Росії, так і інших країнах. Так, майже у всіх міжнародних математичних конгресах початку XX ст. брав участь проф. Д.М. Синцов, учасником багатьох наукових з'їздів був В.Я. Данилевський. Виняткове значення для розвитку у Харкові гуманітарних наук мав проведений у ньому з ініціативи вчених університету XП Археологічний з'їзд (1902). Він активізував дослідження харківських вчених в галузях історії та археології, етнографії та мистецтвознавства, краєзнавства та філології. Матеріали цього з'їзду були видані у декількох фундаментальних томах, які й до сьогодні не втратили свого наукового значення.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Харків став значним центром розвитку педагогічної та психологічної думки. З 1907 р. у нашому місті став видаватися журнал "Вопросы теории и психологии творчества". Цей журнал, серед активних співробітників якого був професор університету Д.М. Овсянико-Куликовський та його учні, розробляв, перш за все, психологічну поетику О.О. Потебні.

Далеко за межами Харкова прославили університет такі його вихованці як І.І. Мечніков, М.І. Костомаров, М.М. Ковалевський, Д.І. Яворницький. Чимало видатних людей було причетно до історії університету через те, що вони були його почесними членами, або одержали тут звання почесного доктора. Серед таких були М.С. Грушевський, Й. Гете, Л.М. Толстой, І.Я. Франко та багато інших. Вперше в Російській імперії в 1910 р. Харківський університет присвоїв вчений ступень доктора історії та надав звання професора жінці – О.Я. Єфименко.

Із початку свого існування Харківський університет став центром наукових товариств, при ньому виникли перші в Україні ботанічний сад та астрономічна обсерваторія, університетський музей. Зокрема, завдяки університетським вченим були створені Філотехнічне товариство (виникло у 1811 р.), товариства природодослідників (1889), фізико-хімічних наук (1873), історико-філологічне (1877), математичне (1879), юридичне (1901).

Університетські викладачі чимало сприяли розвитку видавничої та літературної діяльності. Саме завдяки Харківському університету тут, на сході України, в 40-х рр. XIX ст., яскраво виявилася хвиля українського відродження, представлена творами романтичного напряму. Подібна хвиля, але яка вже поєднувалась з політичними діями, ознаменувала собою кінець XIX – початок XX ст. І знову Харківський університет не стояв осторонь цих подій. У 1907 році, вперше в історії університетів Російської імперії, проф. М.Ф. Сумцов прочитав свою лекцію українською мовою.

Історія Харкова, Слобожанщини значною мірою пов'язана з вищою освітою та наукою. Це був один з потужних факторів розвитку міста і регіону в цілому. Піднесення Харкова безпосередньо пов'язане з виникненням колегіуму, Харків закріпив за собою роль адміністративного центру, коли у ньому виник університет, який став на чолі величезного Харківського учбового округу. Університет дав краю вчителів, лікарів, інженерів, чиновників. У індустріальний період університет дав можливість вирішити багато життєвоважливих проблем. У 1879 р. проф. О.В. Гуров на власні кошти пробив артезіанську свердловину (першу у Російській імперії) і забезпечив місто водою, проф. В.І. Лапшин дав місту "гальванічне світло", вчені університету чимало сприяли розвитку сільського господарства і промисловості.

Університет вже до революції сприяв створенню інших вищих навчальних закладів та закладів культури (Ветеринарний інститут, Технологічний інститут, Художньо-промисловий музей та ін.).

Як вже відзначалося, університети наближали крах самодержавства, але у вихорі революційних подій самі зазнали чималих втрат. На деякий час пішло у минуле не лише поняття про університетську автономію, а й самі університети були реорганізовані.

На початку 1920 р. відповідно до інструкції наркомосвіти УСРР "Про практичну роботу з освіти", в Україні почалася реорганізація університетів. Зокрема, у травні 1920 р. юридичний факультет, об'єднаний з колишнім Комерційним інститутом, став Інститутом народного господарства (у 1930 р. перейменовано на Інститут радянського будівництва і права, з 1937 р. – юридичний інститут), медичний факультет разом з жіночим медичним інститутом стали Харківською медичною академією (з 1921 р. – Харківський медичний інститут). У свою чергу на основі хіміко-фармацевтичного відділення медичного інституту 10 вересня 1921 р. було відкрито перший в Україні фармацевтичний інститут. На базі історико-філологічного і фізико-математичного факультетів, за наказом наркомосу УСРР від 2 червня 1920 р., були утворені Тимчасові вищі педагогічні курси. Але проіснували вони лише один місяць і у липні цього ж року їх було реорганізовано у новий вищий навчальний заклад – Академію теоретичних знань, на основі якої у травні 1921 р. було створено Харківський інститут народної освіти (ХІНО).

Вже у перші роки радянської влади були прийняті постанови, які призвели до докорінних змін в системі управління вищою школою. 10 березня 1919 р. відділ вищої школи наркомоса УСРР затвердив "Тимчасове положення про управління вищими навчальними закладами" (постанова № 8), у відповідності з яким ліквідовувалися посади ректора та проректора, а натомість вводилася посада комісара вузу, який призначався наркомосом і мав надзвичайні повноваження.

1920-ті – 1930-ті роки характеризуються частими структурними змінами у вузах, неодноразовими "реорганізаціями". У 1928 -29 учбовому році до факультету соціального виховання ХІНО приєднали на правах "відділення молодшого концентру" Педагогічний технікум ім. Г.С. Сковороди. У 1930 р. після реорганізації ХІНО на базі факультету соціального виховання виник самостійний Інститут соціального виховання, який пізніше став називатися Педагогічний інститут. Факультет професійної освіти ХІНО дав початок Харківському педагогічному інституту професійної освіти та Харківському фізико-хіміко-математичному інституту (у 1933 р. об'єднані в єдиний заклад – Харківський державний університет).

Перебудова вищої освіти, яка відбувалася у 20-ті – 30-ті роки, відобразилася не лише на мережі вузів, їх організаційній структурі та системі управління. Суттєвих змін зазнали навчальні плани та програми, методи викладання та організація занять і форми контролю.

Педагогічні новації значною мірою були обумовлені низьким освітнім рівнем нових студентів. Після Жовтневої революції одним з основних гасел радянських керівників освітніх установ стало здійснення так званої пролетаризації.

На середину 1930-х років смуга радикальних перетворень як у вищій школі, так і суспільстві в цілому закінчується. Знову стала розвиватися університетська освіта, наприкінці 1935 р. були скасовані обмеження, пов'язані із соціальним походженням абітурієнтів, відроджувалися деякі традиції вищої школи, система вищої освіти почала працювати більш злагоджено. Втім, уніфікація і централізація освіти мала й інший бік: зводилася нанівець варіативність освіти, ускладнювалося впровадження новацій, обмежувалася педагогічна творчість.

Вельми суперечливим виявився і розвиток науки у зазначений період. Суттєві зміни відбулися насамперед в організаційній структурі та системі управління наукою. Як відомо, основним структурним елементом науки в СРСР став науково-дослідний інститут. Не торкаючись вельми дискусійного питання про причини та наслідки таких новацій, зазначимо лише, що Харків, перш за все, став тим містом України, де створювалася мережа таких інститутів. І стало це можливим завдяки науковому потенціалу колишнього університету.

Наукові дослідження у цей період проводились і у вищій школі, проте на цей час вже стало тенденцією відокремлення праці науковця від праці викладача. Після реорганізації університетів і створення інститутів народної освіти були створені самостійні наукові структури – науково-дослідні кафедри. Харківський ІНО у цьому відношенні відрізнявся від решти навчальних закладів. Лише при ньому кількість науково-дослідних кафедр була відповідною тим групам дисциплін, які викладалися у вузі. На 1924/25 навчальний рік при ХІНО існувало 16 науково-дослідних кафедр, при Київському – 6, при Одеському – 4, Катеринославському – 2, Кам'янець-Подільському та Ніжинському – по одній, а решта інститутів народної освіти їх взагалі не мала. Це давало можливість усім штатним професорам і викладачам ХІНО проводити інтенсивну науково-дослідну діяльність, залучати до неї студентів. На чолі науково-дослідних кафедр стояли відомі вчені, що мали свої програми досліджень. Досить назвати науково-дослідну кафедру фізики під керівництвом Д.А. Рожанського чи науково-дослідну кафедру історії України під керівництвом Д.І. Багалія. Науково-дослідні кафедри при вузах проводили не лише значну науково-теоретичну роботу, але й працювали над вирішенням невідкладних практичних завдань.

У 1929 р. при ХІНО на базі науково-дослідних кафедр прикладної математики і геометрії було створено Науково-дослідний інститут математики на чолі з академіком С.Н. Бернштейном. А відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 1 серпня 1930 р. "Про ліквідацію деяких науково-дослідних установ НКО та нову мережу цих установ" при ХІНО була ліквідована решта науково-дослідних закладів. З відродженням університету чимало наукових установ увійшло до його складу (Інститут теоретичної хімії, філія Українського зоолого-біологічного інституту, філія Українського геологічного інституту, філія Українського ботанічного інституту з садом при ньому, Український інститут математики й механі-

ки, Інститут географії та картографії, Харківська астрономічна обсерваторія та Донецька гідробіологічна станція).

Хоча зазначена реорганізація призвела до знищення багатьох університетських традицій та усталених форм, але ідея університету продовжувала жити. Навіть у масовій свідомості не лише будинки називали університетом, але й інколи і ХІНО. Не дивно, що і відродження університету відбулося досить швидко і було схвально сприйнято громадськістю.

Як відомо, масові репресії 30-х років не оминули й вчених. Зловісну роль у долі української інтелігенції відіграв судовий процес, що відбувся весною 1930 р. у Харкові над членами "Спілки визволення України" (СВУ), у справі якої проходили 45 осіб на чолі з видатним українським вченим-літературознавцем, віце-президентом ВУАН академіком С.О. Єфремовим. Гучною стала "справа УФТІ ", коли були звинувачені у шпигунстві всесвітньовідомі фізики. Чимало подібних фактів можна знайти й в історії університету.

Про масштаби кампанії пошуку "ворогів народу" серед наукових співробітників, зокрема, свідчить такий факт: двадцять п'ять працівників кафедри (інституту) історії української культури були репресовані. Приводи для арештів були різноманітні – належність у минулому до різних політичних партій, пропаганда українофільських поглядів у своїй творчості тощо.

Великої шкоди завдала науці та освіті війна. На початку 40-х років у Харкові було 33 вищих навчальних заклади, , 35 науково-дослідних інститутів. Лише деякі з цих наукових установ та освітніх закладів змогли хоча б частково евакуювати спеціалістів, майно, обладнання. Харківський університет також було евакуйовано лише частково (перебував у м. Кзил-Орда у Казахстані). Тисячі його студентів, викладачів та наукових співробітників загинули на фронтах, померли від голоду та хвороб. Пам'ятник харківським студбатівцям, який встановлено біля головного корпусу університету, нагадує нам про ті трагічні події.

У повоєнні часи просвітницька та наукова робота поступово починає відновлюватися. Виникають нові учбові заклади та наукові центри. Будуються нові корпуси або реконструюються старі приміщення. На межі 50-60-х рр. Харківський державний університет було переведено до реконструйованого колишнього Будинку проектів, де і сьогодні знаходиться більшість його факультетів.

У 1960-80-х роках у Харкові виникло чимало нових освітніх та наукових центрів. Вагомий внесок у розвиток науки та підготовку кадрів у другій половині XX ст. здійснили колективи провідних вузів міста: Харківського державного університету, Харківського політехнічного інституту, Харківського юридичного інституту, Харківського інституту радіоелектроніки, Харківського авіаційного інституту та ін. Харківський вузівський центр при цьому був одним з найпотужніших не лише в Україні, а й в СРСР. Й на сьогодні за своїм науковим та освітнім потенціалом Харківська область посідає друге місце після м. Києва і перше – серед областей України. У 14 академічних інститутах, 80 закладах вищої освіти та майже 200 галузевих інститутах регіону працюють 200 академіків і членів-кореспондентів, 1500 докторів та понад 9 тис. кандидатів наук. Але Харківський університет не загубився на їх фоні, бо в його стінах працювали вчені, якими по праву може пишатися Україна: О.В. Погорєлов, В.О. Марченко, М.І. Ахієзер, О.І. Ахієзер, С.В. Пелетмінський, К.М. Степанов та ін. Багато з них продовжують плідно працювати й сьогодні.

Втім, поступово, у розвитку університету почали відображатися і численні негативні тенденції розвитку вищої освіти та науки цього часу: відсутність гнучких освітніх технологій, орієнтація на підготовку вузьких фахівців, незадовільне інформаційне забезпечення, недостатня інтеграція до світового наукового простору та ін.

Харківський державний університет хоча значно й посилив свій потенціал, став міжнародним центром підготовки фахівців і з деяких напрямків науки знаходився на рівні світових досягнень (наприклад, у 1958 р. в університеті з'явилася перша у Харкові ЕОМ), однак його регіональне значення у радянські часи знизилося. Руйнація старих університетських традицій, зростаюча конкуренція з боку численних вищих навчальних закладів, в тому числі й тих, які свого часу виникли на базі університету, орієнтація системи освіти на підготовку інженера-практика, централізація освітньої справи поступово призвели до того, що було поставлено під сумнів роль університету як центру освітньої системи регіону. Така позиція виявилася вельми хибною, оскільки таким чином ігнорувалася провідна роль фундаментальних знань, порушувалося співвідношення фундаментальної та галузевої науки, відкидалися університетські традиції.

На сьогодні Харківський вузівський центр має значний потенціал. Але істотні перетворення у господарстві Харківського регіону, нова концепція регіонального розвитку вимагають подальших змін у структурі вузів, спрямованості їх діяльності, задля подолання суперечностей, викорінення недоліків та диспропорцій у підготовці кваліфікованих кадрів.

Створення ефективних регіональних систем освіти в Україні є одним з найважливих напрямків реформування освіти як такої. Як відзначено у доповіді міністра освіти і науки В.Г. Кременя на конференції "Університетська освіта України XXI століття: проблеми, перспективи, тенденції розвитку" (Харків, 15-16 грудня 2000 р.): "Роботу по упорядкуванню мережі вищих навчальних закладів слід здійснювати з урахуванням регіональних особливостей, активізуючи роботу щодо створення регіональних університетських комплектів як важливих центрів освіти і культури".

Все це, об'єктивно, не може не призвести до зростання організаційної ролі університетів, зокрема Харківського національного університету, у

регіональній освітній системі, відродження тих завдань, що стояли перед університетом у період, коли він очолював Харківський учбовий округ.

Звичайно, виконання таких функцій університетами у повному обсязі можливо лише тоді, коли вони будуть наділені широкими правами самоуправління, коли запрацює демократичний механізм самооновлення, а підвищення відповідальності буде здійснюватися через розширення повноважень колегіальних органів управління. Останнє сприяло б запобіганню втілення непродуманих заходів як в університетах, так і в межах освітньої системи. Одночасно варіативність дозволила б відбирати найбільш життєздатні форми. Врешті-решт відродження класичних університетів як оплоту демократії стало б фактором більш швидкого просування України на шляху створення громадянського суспільства.

До речі, саме в такому руслі витримана "Регіональна комплексна програма соціально-економічного розвитку Харківської області до 2010 року", у підготовці якої активну участь взяли фахівці Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Зокрема, основними напрямками політики в сфері вищої освіти Харківщини визначені: пріоритетна підтримка навчальних закладів, що виступають в ролі лідерів у відповідних галузях; розвиток внутрівузівської демократії та самоврядування, підвищення ролі трудових колективів; сприяння розвитку автономії, економічно-фінансової самостійності найбільш підготовлених для цього навчальних закладів; інтеграція вищої освіти, академічної науки та виробництва.

У 1999 р. указами Президента України Харківському державному університету було надано статус національного і ім'я його засновника – В.Н. Каразіна, у 2003 р. надано статус автономного (самоврядного) навчального закладу. Це стало актом визнання внеску університету у розвиток освіти, науки та культури, значення його освітнього та наукового потенціалу для сучасної України. На сьогодні в університеті працює близько 200 докторів наук, професорів, 1000 кандидатів наук, доцентів, до складу університету входять 18 основних факультетів, а також Центр міжнародної освіти, Центр довузівської освіти, науково-дослідні інститути. В університеті 101 кафедра, підготовка фахівців здійснюється за 50 спеціальностями та 65 спеціалізаціями, у ньому навчається близько 12 тисяч студентів та аспірантів.

Останніми роками спостерігаються позитивні тенденції розвитку цього потенціалу: збільшується кількість докторів наук, поліпшується віковий стан кадрів, виникають нові дослідницькі та освітні елементи у структурі університету, вдосконалюється матеріальна база, зростають міжнародні наукові та освітні зв'язки. Стратегічним завданням держави є активне сприяння зростанню науково-технічного, культурного, духовного потенціалу.

Українське суспільство розв'язує на межі століть не тільки проблеми переходу від тоталітаризму до демократії, але й проблеми опанування постіндустріальними формами економічного, політичного, культурного життя, новими взаєминами социуму та особистості. Неможливо перебільшити в цьому роль класичних університетів, які повинні бути осередками кристалізації нових цивілізаційних структур у країні в цілому та в регіонах.

Але треба усвідомлювати, що аутентичні класичні університети не створюються кон'юнктурно-адміністративним шляхом, методом змін вивісок. Вони виникають протягом довгого часу, завдяки невпинній натхненній праці багатьох поколінь професорів і студентів, яка тільки і створює неповторну і непідробну університетську атмосферу творчості.

Хтось вдало назвав університети "воротами в майбутнє". На межі століть вони мають бути широко відчиненими.

Література

1. Структура освіти в регіоні: проблеми оптимізації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Харків, 1996.
2. Університетська освіта України XX століття: проблеми, перспективи, тенденції розвитку: Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. – Харків, 2000
3. Регіональна комплексна програма соціально-економічного розвитку Харківської області до 2010 року. – Харків, 1999
4. Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1999
5. Харьковский государственный университет, 1805-1980. Исторический очерк. – Харьков, 1980.
6. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. – Харьков, 1955
7. Д.И. Багалей, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Харьков, 1906
8. Харьков научный. – Харьков, 2000
9. Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні (1901-1930 рр.). – Харків, 2000
10. Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – Харків, 2004

Summary:

Rector of the Kharkiv national university named after Karazin reviews the stages of the institutions development, treats its historical land marks, student fates and professors' teachers' contribution to the Ukrainian education and culture.

Key words: *Ukrainian Lomonosov, professors, university, reform, democratic traditions.*

УДК 378.4 (477.54) (092)

Парфенова А.В. (м. Харків)

ДОКТОР БОГОСЛОВ'Я ПРОФЕСОР ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ МИТРОФОРНИЙ ПРОТОІЄРЕЙ ТИМОФІЙ ІВАНОВИЧ БУТКЕВИЧ

(До 50-річчя з Дня народження та 200-річчя заснування Харківського університету)

Українська історіографія поповнюється статтею, у якій висвітлюється історія в особах , вихованців та працівників Харківського національного університету імені В.Р.Каразіна.

***Ключові слова:** філософія, богослов'я, духовенство, педагог, єпархія.*

Наша Слобожанщина дала Україні і світу багато видатних людей, котрі збагатили скарбницю знань нашого народу, і в цілому світову культуру найбагатшими творами літератури, філософії, богослов'я. Багато з них не дивлячись на давнину не згубили своєї актуальності і зараз.

Один з них – Тимофій Іванович Буткевич – велич світового значення: доктор богослов'я, професор Харківського університету, член Державної Ради. Він автор більш ніж п'ятдесяти науково-богословських праць, які зробили великий внесок у вітчизняну та світову богословську науку.

Т.І. Буткевич народився 11 лютого 1854 року у родині священика села В. Рогозянка Харківського повіту отця Іоанна, предки якого козаки з Забужжя, з ХУШ столітті пересилились на вільні степи Лебединського повіту.

У 1869 р. Тимофій Іванович – вихованець Харківської духовної семінарії, а в 1875 р. Московської духовної академії. Після закінчення якої удостоєний ступеню кандидата богослов'я.

У I878 р. висвячений на священика Троїцької церкви слободи Біловодська Старобельського повіту.

У 1880 р. переведений до Покровського собору м. Старобельськ.

У 1382 р. переведений до Харкова священиком Свято-Іоанно-Усікновеньського храму. Молодий священик швидко завойовує велику повагу віруючих та духівництва. У 1883 р. його призначено головою Ради Харківського єпархіального жіночого училища.

У ті роки видаються його твори: "Духовенство Старобельского уезда за время существования в Старобельском уезде духовного правления". "Раскол старообрядчества в Харьковской епархии (Х.1883 р.)", "Полувековая борьба христианского богословия и его современные задачи".

Для того щоб утримувати свою родину (6 хлопчиків і 4 дівчинки) отець Тимофій повинен був крім пастирської діяльності викладати у Маріїнській жіночій гімназії. Того ж часу, у 1884р. його переведено священником у Харківський кафедральний собор.

У другій половині XIX ст. стало модним ревізувати християнське вчення. В ці роки з'являються такі вагомі праці, як "Жизнь Иисуса Христа" Штрауса, і пізніше, за тією ж назвою книга його учня С. Ренана, яка викликала зливу палких відгуків у середовищі недоброзичливих критиків Євангелія.

Не можна сказати, що в Росії активно виступали проти цих критиків. І дуже своєчасним були праці отця Тимофія: "Жизнь Господа Нашего Иисуса Христа". Опыт исторического изложения евангельской истории с опровержением возражений, указанных отрицательной критикой новейшего времени." (Москва 1883р. І СПБ-друге видання) за яке Святив Синод удостоїв його ступеню магістра богослов'я (I884р.).

Другою важливою роботою була монографія "Религия, её сущность и происхождение (обзор философских гипотез)". За цю працю отець Тимофій удостоєний радою Московської духовної академії ступеня доктора богослов'я, затверджений указом Святішого Синоду.

Для написання цих книжок отцю Тимофію довелось прискіпливо досліджувати праці давніх філософів: Сократа, Аристотеля, Піфагора и др. до Вольтера, Руссо, Спінози, Лессінга та сучасних йому філософів. Ця праця вражає своєю докладністю, легко і з цікавістю читається навіть не фахівцями.

Він писав переконливо та проникненно, слова доходили до самого серця читача. Чого вартий, наприклад, уривок з твору „Религия, ее сущность и происхождение": "Противники религии называют её "пустым вымыслом". Невероятно, чтобы "пустой вымысел" был навязан всему человечеству, и потом новым культурным народам, отразился бы на всех сторонах духовной жизни человечества – в нравственных действиях, произведениях искусства, песнях, преданиях, народных мировоззрениях, в жизни частной, семейной и общественной – был тем сокровищем, которого покоренные народы, лишившись своей самостоятельноети, своей династии, своих законов, своей страны, не хотят уступить своим победителям".

У 1891р. отець Тимофій призначений ключарем Харківського кафедрального собору, а незабаром піднесеним у чин протоієрея. Він став членом Харківського Комітету православного місіонерського товариства. Протоієрей Т.І. Буткевич двічі обирався до Харківської Думи – 1893, 1897 р.р.

Воістину титанічна праця проклала йому шлях до вченої посади у Харківськім університеті і в 1894 р. він призначений професором богослов'я

і, одночасно, настоятелем університетської церкви. Як лектор Т.І. Буткевич набув серед студенті великої популярності. Серйозні, фундаментальні лекції талановитого процесора, за словами слухачів, були дуже цікаві і захоплюючі збирали чисельну аудиторію, викликали дружні оплески.

У 1906р. його обрано членом Держради Росії від білого духівництва і в 1909 р. знов переобрано.

В ті роки виходять з друку: "Обзор русских сект и их толкования. С изложением их происхождения, расширения их вероучения и с опровержением последних. (СПБ-1915р.), "Протестанство в России," и др.

Здається неймовірним, що людина в такий короткий термін могла стільки зробити. Поряд з обов'язками пастиря, педагога, члена Держради він має видатні заслуги перед наукою – повне зібрання його творів склало б 12 томів. Більша частина з них мають від 400 до 800 стр. Багато з них зберігаються в університеті центральної наукової бібліотеки ім. Короленка та в бібліотеках Москви, Петербурга.

Своїми трудами він зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної та світової богословської науки.

Як видатний вчений і письменник він брав активну участь в житті Харкова, України, Росії і заслуговує, щоб про нього пам'ятали нащадки.

У 1910 р. в зв'язку з повторними виборами його в Держраду він переїздить із сім'єю до Петербурга.

Шанування отця Тимофія і перед його від'їздом "представляло собой нечто грандиозное и небывалое в жизни Харьковской епархии" (В.иР.1910 г. №1-6) і як заповіт звеніли його слова у відповідь на багаточисельні виступи проводжаючих: яка велика любов в них до України!

"Жгучей грустью сжимается мое сердце от мысли, что я должен оставить страну взраставшую, вскормившую, взлелеявшую и воспитавшую меня своими чудными песнями, своими задушевными думами, своим славным прошедшим и своим скорбным настоящим. О прости меня моя милая, моя дорогая родина, моя славная Малороссия, что я оставляю тебя! Лета моей начавшейся старости да будут тебе порукой, что я нигде и никогда не перестану быть твоим сыном и не забуду тебя, и если по прошествии 9 лет мне не суждено будет возвратиться к тебе живым, на покой, чтобы прожить свои последние дни среди твоих вишневых садов, то заветным желанием моим будет – чтобы кости мои были положены в твою сырую землю рядом с костьми моих предков..."

У Петербурзі Т.І. не залишив викладацької діяльності. Він професор військово-юридичної академії, член учбового комітету при Святішому Синоді.

За особливий внесок в справу захисту Православ'я, за заслуги перед Вітчизною та за багаточисельні навчально-літературні роботи о. Тимофій нагороджений орденом Св. Анни – 2ст., Св. Володимира – 4ст. і на нього покладено мітру.

У 1917р. о. Тимофій повернувся до Харкова. З 1918р. він настоятель Миколаївської церкви. Бере активну участь у справі відбудови Харківської єпархії. В грудні 1919 нарада Харківського міського духівництва організувала тимчасову комісію з трьох протоієреїв, серед яких Т.І. Буткевич. У серпні 1920р. була вибрана та затверджена Патріархом єпархіальна рада під головуванням о. Тимофія.

З листопада по грудень в Харкові працювали курси підготовки духівництва для храмів, в роботі яких брав участь о. Тимофій.

Тимофій Іванович помер в 1925 р. І був похований на міському цвинтарі неподалеку від Іоано-Усекновенського храма в одній огорожі з матірю та дочкою. На похороні було дуже багато народу. Коли цвинтар зносили поховання було зруйновано.

У 1999 р. в пам'ять отця Тимофія з благословення Високопреосвященійшого Митрополита Харківського і Богодухівського Никодима в огорожі храму встановлено пам'ятний хрест.

Примітки

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей. Историко-филологический факультет XV (1805-1905 р.р.)
2. Державний архів Харківської області / ДАХО/ Р203опі дело й 1981.
3. Довідка ЗАГСу м. Харкова №235 13.02.1925 р.
4. Левенсон М.Л. "Госсовет. Портреты и биографии членов Госсовета (1907рг2 изд. 1915г.)
5. "Вера и Разум" 1901г. т. III
6. -"- 1904г. т.II ч. 2
7. -"- 1806г. №16
8. -"- 1909г. №1-6
9. -"- 1915г. № 16
10. Харьковский календарь 1883г., 1887г., 1890г., 1905г., 1906г., 1911г.
11. Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь (под ред. А.П. Лопухина 1903г. т.2 стр. 1194-1196)
12. Багалей Д.И. "История города Харькова за 250 лет существования (1855-1905г.)
13. Календарь "Весь Харьков" (1911-1912г.)

Summary:

Ukrainian historiography is supplied with the article, which shows the history in persons of students and academic staff in Kharkiv national university named after V.R. Karazin.

***Key words:** phylosophy, theology, priesthood, pedagogue, eparchy.*

УДК 378.4 (477.54) "1849-1864"

Коврiжних О.С. (м. Харкiв)

О.П. ЗЕРНIН I МIНЦ-КАБIНЕТ ХАРКIВСЬКОГО IМПЕРАТОРСЬКОГО УНIВЕРСИТЕТУ В 1849–1864 РР.

Стаття присвячена науковiй дiяльностi в сферi вивчення нумiзматики професора iсторико-фiлологiчного факультетовi О.П. Зернiна (1821-1866), який першим склав каталог мiнц-кабiнету росiйською мовою. У статтi показано стан мiнц-кабiнету в серединi XIX столiття. При завiдуваннi О.П.Зернiна цей кабiнет знаходився в станi пiдйому й у 1864 роцi, пiсля вiддiлення вiд нього музеєвi красних мистецтв та старожитностей, ставши самостiйною навчально-допомiжною установою. Автор уточнює деякi факти, пов'язанi з дiяльнiстю мiнц-кабiнету, та показує внесок О.П.Зернiна в розвиток цiєї навчально-допомiжної установи.

Ключовi слова: *наукова дiяльнiсть, колекцiї, каталоги, нумiзматичний матерiал.*

Унiверситетськi навчально-допомiжнi установи, що слугують для потреб викладання i вивчення окремих наук, успiшно розвивалися й удосконалювалися за працьовитих, вiдданих своїй справi завiдувачiв. У Харкiвському унiверситетi одним з таких трудiвникiв був учений, професор росiйської iсторiї О.П. Зернiн, що протягом 16 рокiв завiдував унiверситетським мiнц-кабiнетом.

Олександр Петрович Зернiн народився 30 червня 1821 року (*тут i далi всi дати приведенi за старим стилем*) в родинi дворянина Санкт-Петербурзької губернiї [1, с.359; 2, с.326]. У 1836 роцi вiн вступив до головного Педагогiчного iнституту Санкт-Петербурга, по закiнченнi якого в 1844 роцi зi званням студента, в числi шести "найвiдмiннiших студентiв" його було залишено для пiдготовки до подальшого викладання в унiверситетi [1, с.359]. 22 грудня 1846 року О.П. Зернiн публiчно захистив магiстерську дисертацiю "Об отношении Константинопольского патриарха к русской иерархии" [1, с.360]. У березнi наступного року молодого ученого "за неимением вакантной кафедры русской истории" було призначено ад'юнктом до Харкiвського унiверситету, з яким була пов'язана вся його подальша вчена, викладацька та суспiльна дiяльнiсть [1, с.360; 2, с.327].

Наукова дiяльнiсть О.П. Зернiна в галузi вивчення нумiзматики почалася в 1849 роцi, коли його було призначено завiдувачем унiверситетського мiнц-кабiнету, з'єднаного того часу з навчально-допомiжною установою, що згодом отримала назву Музею старожитностей i мистецтв [1, с.360]. У тому ж роцi вчений витримав усний iспит на ступiнь доктора iсторичних наук i захистив у Харкiвському унiверситетi дисертацiю "Об учреждении в России патриаршества". 29 грудня 1849 року О.П. Зернiна було затверджено у ступенi доктора iсторичних наук, полiтичної економiї та статистики [2, с.327; 1, с.360].

Стосовно роботи в мiнц-кабiнетi перед О.П. Зернiним було поставлено тi ж завдання, що й перед його попередниками-завiдувачами цiєю установою, тобто розбiр i систематизацiя колекцiї та поповнення її новими експонатами, правильне ведення матерiальних книг для запису придбаних екземплярiв за часом їхнього надходження, складання каталогiв усього зiбрання. Учений, вочевидь, не був фахiвцем в галузi нумiзматики, але в його розпорядженнi знаходилися каталоги колекцiй, складенi у свiй час ученими-нумiзматами I.М. Даниловичем, Х.М. (Х.Д.) Френом разом з Б.I.А. (Б.А.) Дорном й А.Й. Валiцьким [3, с.44]. Окрiм того, О.П. Зернiн був працьовитою людиною з почуттям сумлiнностi й видатною працездатнiстю [1, с.363]. Таким чином, робота з мiнц-кабiнетом не являла б для О.П. Зернiна значних труднощiв, якби йому не перешкодили в першi роки завiдування деякi обставини.

О.П. Зернiн

Через кiлькаразовi перенесення мiнц-кабинету, що були викликанi перебудовами унiверситетських будiвель, якi проводилися в той час, учений якийсь час не мав можливостi приступити до роботи [3, с.44]. Не виключено, що з цих же причин колекцiя схiдних монет була передана О.П. Зернiну його попередником – завiдувачем мiнц-кабiнетом А.Й. Валiцьким тiльки 9 квiтня 1850 року [4, с.93; 5, с.65 зв.].

4 липня 1851 року О.П. Зерніна було затверджено в званні екстраординарного професора кафедри російської історії [1, с.360; 2, с.327].

З 1852 по 1860 рік мінц-кабінет не змінював свого розташування, і вчений зміг почати роботу з колекцією. Спочатку О.П. Зернін розподілив усе зібрання на два відділи: монет і медалей [3, с.44; 6, с.23]. Згодом обом групам він відвів особливе місце в каталозі [7, с.73]. О.П. Зернін першим із учених Харківського університету, що працювали з зібранням мінц-кабінету, відокремив власне нумізматичну колекцію від медальєристичної.

Необхідно відзначити, що в досліджуваний період медальєрика традиційно входила до складу нумізматики. У самостійну наукову дисципліну вчені європейських країн стали виділяти її в першій половині XX століття. У Радянському Союзі оформлення медальєрики в спеціальну історичну дисципліну почалося тільки в 50–70-х роках [8, с.184-185]. У наш час подібний розподіл даних дисциплін зберігається й в Україні.

Після розподілу зібрання мінц-кабінету на відділи монет і медалей, застосовуючи праці І.М. Даниловича та А.Й. Валіцького, і, як він сам відзначав, "керуючись прийомами найвідоміших у вченому світі нумізматів", О.П. Зернін почав складання систематичного каталогу. Відповідно до розпорядження керівництва, мабуть уперше, цей каталог мав бути складений російською мовою [3, с.44]. Р.І. Шерцль відносив складання даного каталогу до 1852 – 1855 років [7, с.73]. Насправді ж на складання повного опису колекції в О.П.Зерніна пішло значно більше часу. У 1852 році вченим були остаточно приведені до систематичного порядку й описані дві колекції: перша – колекція монет міст, народів і царів, що становить 570 номерів; друга – колекція давньоримських монет часів республіки й імперії, "включно до візантійских", що нараховувала 1800 номерів [9, с.25].

8 грудня 1854 року О.П. Зерніна було затверджено у званні ординарного професора кафедри російської історії, на якій він працював до кінця 1863 року [1, с.360; 2, с.327].

У перших двох томах каталогу О.П. Зернін описав більш п'ятнадцяти тисяч монет [2, с.327]. Третю частину каталогу, що складається з опису медалей усіх відділів, учений закінчив у 1857 – 1858 академічному році [10, с.82]. У записці про мінц-кабінет О.П. Зернін із приводу складеного ним каталогу відзначав наступне: "В настоящем своем виде каталог разделяется на четыре части. Первая – заключает в себе описание: а) монет греческих городов, народов и царей, б) Римских, начиная со времен республики, в) Русских, Польских, Литовских и Остзейских. Вторая часть содержит описание монет Западно-Европейских государств. Третья – описание медалей русских и Западно-Европейских. К четвертой отнесено описание восточных монет, составленное академиками Френом и Дорном" Роботу над складанням каталогу мінц-кабінету вчений остаточно завершив у 1862 році [11, с.99]. До наших часів цей каталог не зберігся.

Оскільки насьогодні ми не маємо у своєму розпорядженні каталогу, складеного О.П.Зерніним, судити про нього важко. Однак Р.І. Шерцль, що використовував цей каталог при роботі над систематизацією колекції університетського нумізматичного кабінету та складанням нового каталогу, у своєму нарисі "Нумизматический кабинет" подав про нього критичний відгук. Учений указував, що заслуга О.П. Зерніна полягала в тому, що він розділив усю колекцію на два відділи (медалей і монет) і обом групам відвів особливе місце в каталозі. Стосовно іншого в цій праці були численні недоліки. До медалей О.П. Зернін відніс безліч монет, значна кількість монет були атрибутовані невірно. Написи часто були незрозумілі, скорочення легенд не пояснені, і монетні зображення описані поверхово і довільно. У тих випадках, коли зображений сюжет не піддавався правильному поясненню на перший погляд, О.П. Зернін давав повну волю своїй уяві, і в наслідок цього виникло безліч курйозних і безглуздих тлумачень. Також автор був мало ознайомлений з метрологічною стороною. Великим недоліком каталогу О.П. Зернина було те, що автор припустився безлічі помилок при атрибутуванні підроблених монет. Наприклад, у відділі давніх монет підробок виявилося понад третю частину всіх екземплярів. До деяких грубих підробок навіть було зроблено примітку: "Прекрасно збереглася". Монети ж безсумнівно справжні були відзначені епітетом "сумнівна" або "підроблена", без усякого мотивування.

Щодо східної нумізматичної колекції Р.І. Шерцль відзначав наступне: "Что касается восточных монет, то коллекция Шпревица была описана академиком Френом, насколько видно из архивных данных; оригинального описания не сохранилось, но судя по известной рецензии восточных монет знаменитого академика, оно было сделано на латинском языке; в кабинете же имеется краткий каталог названной коллекции на русском языке, составленный довольно поверхностно; множество восточных легенд не переведено, иные переведены только наполовину, в некоторых случаях даже с ошибками; особенно небрежно описаны монеты Золотой Орды. Встречающиеся на некоторых восточных монетах изображения оставлены без внимания, вес или название отдельных экземпляров не показаны" [7, с.73-74].

Насправді опис східних монет Х.Д. Френа існував і в часи Р.І. Шерцля, хоча й не потрапив до його рук. Пізніше А.П. Ковалівський із цього приводу відзначав наступне: "У своєму огляді історії нумізматичного кабінету Р.Шерцль пише, що в його час оригінал опису Х.Френа колекції Шпревіца "латинською мовою" не зберігся, а в кабінеті був лише поверховий каталог російською мовою, де легенди були перекладені наполовину, а почасти й помилково. Очевидячки, він

не знав, що власноручний опис Х.Френа цієї колекції німецькою мовою таки зберігався в бібліотеці університету, як і латинський опис другої колекції. Це потверджується тім, що офіційні запису про передачу колекцій новим завідуючим припиняються в середині XIX віку. Отже, підпису Р.Шерцля там немає. Мабуть, у тієї година для більшої зручності на підставі німецького та латинського текстів був складений сумарний російський реєстр, який і вживався для офіційних завдань, а старий каталог був будинків до архіву і забутий" [12, с.62].

Останнім із завідувачів мінц-кабинету розписався наприкінці складених Х.Д.Френом каталогів про одержання колекції східних монет у своє ведення ад'юнкт О.П. Зернін [4, с.93; 5, с.65 зв.]. Аналіз вищенаведених даних дозволяє припустити, що короткий каталог колекції східних монет нумізматичного кабінету Харківського університету російською мовою, розкритикований Р.І. Шерцлем і "сумарний російський реєстр" тієї ж колекції, згаданий А.П. Ковалівським, був складений О.П. Зерніним. Як наслідок, у 1863 році, "за складання каталогу нумізматичного кабінету" з дозволу міністра народної освіти вченому була видана грошова винагорода в розмірі 1000 карбованців [13, с.450].

Паралельно зі складанням каталогу О.П.Зернін вів матеріальні книги для запису предметів за часом їхнього надходження до мінц-кабинету [3, с.44]. За його завідування зібрання мінц-кабінету активно поповнювалося новими експонатами. Обмежений обсяг даної статті не дозволяє охопити все різноманіття придбань. На жаль, у звітах про стан і діяльність Харківського університету за період, що цікавить нас, відомості про кількість монет і медалей, що надійшли до мінц-кабінету, наведені разом з т.зв. "різними знімками" і "іншими предметами". Тому виділити з загальної маси нумізматичний матеріал у теперішній час не є можливим.

Зі звіту Харківського університету за 1853 – 1854 академічний рік випливає, що загальна кількість монет, медалей та "інших предметів", що знаходилися в мінц-кабінеті в той період складала 22,235 екземплярів [14, с.38]. Більш точні відомості ми можемо отримати на 1 січня 1859 року. Цього року в друкарні Харківського університету була опублікована книга "Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 года" за редакцією К.К. Фойгта. У цій роботі поряд з іншим було вміщено "Общую историко-статистическая записку об Императорском Харьковском университете от основания оного до начала 1859 года" О.П. Рославського-Петровського та "Записку о минц-кабинете Императорского Харьковского университета, от основания его до начала 1859 года" О.П. Зерніна.

У своїй записці О.П. Рославський-Петровський із приводу мінц-кабінету писав, що: "Находящаяся в нем коллекция нумизматических вещей из царствования германских императоров, королей английских и владетелей Польши, Богемии и Саксонии, смело может называться одной из лучших в Европе". Там же він відзначав, що на 1 січня 1859 року колекція мінц-кабінету складалася з 22,566-ти монет і медалей [15, с.14]. О.П. Зернін у своїй записці вказував, що до 1 січня 1859 року в мінц-кабінеті знаходилося 21,578 екземплярів монет і медалей, 988 знімків "з гем і камеїв" (камей – О.К.), статуй і погрудь – 22, рідкостей – 54, творів - 22 [3, с.43]. Дана невідповідність в інформації про кількість монет і медалей у мінц-кабінеті вочевидь викликана тим, що О.П. Рославський-Петровський окрім власне нумізматичних експонатів уніс до рахунку також знімки. Як було зазначено вище, у звітах Харківського університету монети, медалі та "різні знімки" також відзначалися в загальному рахунку. Якщо підсумовувати кількість приведених О.П. Зерніним монет і медалей (21,578) з кількістю зазначених їм же 988 знімків з гем і камей, то одержимо загальну кількість – 22,566 – цифру, що її зазначав О.П. Рославський-Петровський.

Мінц-кабінет у той період комплектувався за рахунок придбань, пожертвувань і обміну дублетами [3, с.38-42]. Окрім монет і медалей мінц-кабінет збагачувався і науковою літературою з нумізматики. Так, наприклад, одне з таких видань надійшло в цю установу в 1856-1857 академічному році [16, с. 35].

У 1860 році мінц-кабінет (разом з Музеєм красних мистецтв і рідкостей) знову поміняв місце свого розташування і був розміщений "с большим удобством" у двох окремих приміщеннях колишнього будинку "казеннокоштных" студентів [6, с.23]. Перенесення цих установ у нові приміщення вочевидь було пов'язано зі збільшенням кількості експонатів у їхніх колекціях.

20 серпня 1860 року надійшло розпорядження Міністерства народної просвіти про допуск сторонніх осіб до огляду мінц-кабинету й Музею красних мистецтв "с соблюдением правил с этой целью составленных начальством Харьковского учебного округа" [17, с.48]. З 26 лютого 1861 року дані установи передбачалося відкрити для публіки, що випливало з оголошення, вміщеного в газеті "Харьковские Губернские Ведомости" [18, с.55]. У 1863 році в друкарні Харківського університету було опубліковано правила користування учбово-допоміжними установами, до яких належав і мінц-кабінет [19].

Того ж року затвердили новий університетський Статут, на передбачене яким зібрання монет і медалей пропонувалося щорічно виділяти 250 карбованців сріблом [20, с.38, 104]. Відповідно до цього ж Статуту на історико-філологічному факультеті було засновано кафедру теорії й історії мистецтв. При цій кафедрі передбачався як навчально-допоміжна установа Музей старожитностей і мистецтв. Через те, що музей на той час значно розширив свої фонди пам'ятниками мис-

тецтв, сполучати його з мінц-кабінетом стало вкрай незручно. Тому мінц-кабінет було переведено до окремого приміщення і з 1864 року він як самостійна навчально-допоміжна установа одержав власного завідувача [18, с.55].

Окрім завідування мінц-кабінетом і викладання в університеті О.П. Зернін займав ще багато посад. У тому числі в 1847–1850 роках він був секретарем, а з 6 червня 1859 по 1862 рік деканом історико-філологічного факультету [1, с.360; 2, с.327].

О.П. Зернін не жаліючи себе багато працював, чим сильно підірвав здоров'я. Не зважаючи на ради лікарів дати собі відпочинок, учений не змінював звичному для нього способові життя. Жити для О.П. Зерніна значило – працювати в обраній для себе галузі знань. Наприкінці 1863 року внаслідок перевтоми він назавжди втратив розум [1, с.363; 2, с.329].

У тому ж році О.П. Зернін був "представлен қ увольнению в отставку с полным пансионом, по сокращенному сроку службы" [13, с.443]. Звільнення його зі служби відбулося в 1864 році [21, с.2]. На посаді завідувача мінц-кабінетом О.П. Зерніна замінив П.О. Лавровський [22, с.134].

Помер О.П. Зернін 7 вересня 1866 року у віці 45 років [1, с.363; 2,с.329].

Література

1. Николаев А. Зернин Александр Петрович // Русский биографический словарь. – П.г., 1916 – [Т.7], - С. 359-363.
2. Савва В.И. Зернин Александр Петрович // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). Под редакцией М.Г.Халанского и Д.И.Багалея. Х., 1908. – [Ч. 2]. – С. 326 – 330.
3. Зернин А.П. Записка о минц-кабинете Императорского Харьковского университета, от основания его до начала 1859 года //Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 года. – Х., 1859. – С. 38-45.
4. Френ Х.М. Vollstдndiger und Genauer Katalog des Orientalischen Mьnz-kabinettes des Dr. Sprewitz zu Moskau, verfertigt von Ch. M. Fraehn. St. Petersburg. 1827. – [Каталог N1 восточных монет Харьковского университета, составленный Х.М.Френом: Рукоп. каталог, прошнур. и скрепл. унив. печатью. – СПб., 1827]. – 93 л. – На нем. яз. //ВРВР ЦНБ ХНУ. – N 324/с.
5. Френ Х.М. Vollstдndiger und Genauer Katalog des Orientalischen Mьnz-kabinettes des Dr. Sprewitz zu Moskau, verfertigt von Ch. M. Fraehn. St. Petersburg. 1827. – [Каталог N2 восточных монет Харьковского университета, составленный Х.М.Френом: Рукоп. каталог, прошнур. И скрепл. унив. печатью. – СПб., 1827]. – 66 л. – на нем. и лат. яз.//ВРВР ЦНБ ХНУ. – N 325/с.
6. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета, за 1860 –1861-й академический год, читанный в торжественном собрании университета, 30 августа 1861 года, секретарем Совета. Х., 1861. – 51с.
7. Шерцль Р. Нумизматический кабинет // Ученные общества и учебновспомогательные учреждения Харьковского университета (1805 – 1905 г.г.) / Под ред. Д.И.Багалея, И.П.Осипова. – Х., 1911. – С. 70-75.
8. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник / В.О.Замлинський, М.Ф.Дмитрієнко, Т.А.Балабушевич та ін.; За ред. В.О.Замлинського, М.Ф.Дмитрієнко. – К., 1992. – 324 с.
9. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета, за 1851 – 52 академический год // Акт в Императорском Харьковском университете 30 августа 1852 года. – Х., 1852. – С. 1-68.
10. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета, за 1857-58 академический год, составленный, по поручению Совета, ординарным профессором Идельфонсом Коссовым //Годичный торжественный акт в Императорском Харьковском университете, 8 сентября 1858 года. – Х., 1858, – С. 1-89.
11. Халанский М.Г. [О завершении составления А.П.Зерниным каталога экспонатов минц-кабинета] // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). Под редакцией М.Г.Халанского и Д.И.Багалея.-Х., 1908. – [Ч.1]. – С.99.
12. Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII – XX віках / А.Ковалівський // Антологія літератур Сходу: Пер. з адиг., азерб., араб... та ін. мов, зроблені або видані в Харкові. – Х., 1962. – С.9-122.
13. Извлечение из отчета по Х. у. за 1863 г.// ЖМНП, 1864, Ч.123, N 8, отд.2, с. 427-468.
14. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета, за 1853-1854–й академический год, составленный ординарным профессором Платоновым // О происхождении и распространении пенитенциарной системы. Речь, написанная для произнесения в торжественном собрании Императорского университета 30 августа 1854 года, ординарным профессором А.Палюмбецким. Х., 1854. – С. 1-81.
15. Рославский-Петровский А.П. Общая историко-статистическая записка об Императорском

Харьковском университете от основания оного до начала 1859 года // Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 года. – Х., 1859. – С. 1-20.
16. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета, за 1856–1857-ой академический год // Годичный торжественный акт в Императорском Харьковском университете, 1-го сентября 1857 года. – Х.., 1857. – С. 1-60.
17. О допущении посторонних лиц к осмотру минц-кабинета и музея изящных искусств Харьковского университета. Распоряжение м-ва народ. просвещения от 20 авг. 1860 (N 27) // ЖМНП. – 1860. – Ч. 108, N 8, Ч. офиц. – С. 48.
18. Данилевич В.Е. Музей изящных искусств и древностей // Ученные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 г.г.) / Под ред. Д.И.Багалея, И.П.Осипова. – Х., 1911. – С. 52-69.
19. Правила, на основании которых студенты и посторонние слушатели университетских лекций пользуются учебно-вспомогательными учреждениями университета. – Х., 1863, – 6 с.
20. Университетский Устав 1863 года. – СПб., 1863, – 128 с.
21. Извлечение из отчета о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета, за 1864 год. – Х., 1965. – 37 с.
22. Халанский М.Г. [О заведующем минц-кабинетом П.А.Лавровском] // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). Под редакцией М.Г.Халанского и Д.И.Багалея. – Х., 1908. – [Ч. 1]. – С. 134.

Список скорочень
1. ЖМНП – журнал Министерства народного просвещения.
2. ВРВР ЦНБ ХНУ – Відділ рідких видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету.
3. Х.у. – Харківський університет.

Summary:
The paper examines the research work in the field of numismatics of the professor of the faculty of history and philology A.P.Zernin, who was the first to compile the minz cabinet catalogue in Russian. The paper reports the condition of the minz cabinet in the middle of the 19th century. The cabinet managed by Zernin was in the position of raising and in 1864, after moving away from the museum of arts and antiquities, became an independent academic subsidiary unit. The author clarifies some facts about the minz cabinet activity and shows A.P.Zernin's contribution to the development of this academic subsidiary unit.
Key words: *scientific activity, collections, cataloques, numismatic material.*

VII

З КРАЄЗНАВЧОЇ ПОШТИ

УДК 3.07 (477) "19": 911.37

Андрощук О.В. (м. Київ)

МІСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УРСР 40-60-Х РОКІВ ХХ СТ.

Автор аналізує проблеми адміністративно-територіального поділу держави, акцентує увагу на змінах які пройшли в містах та містечках, модифікує систему управління ними та особливості розвитку.

Ключові слова: *система управління, міське господарство, адміністративні функції, мешканці, виконавчі структури, динамізм процесів.*

Розглядаючи проблеми адміністративно-територіальних поділу держави, дослідники, як правило, акцентують увагу на змінах в обласній ланці, мережі сільських районів. При цьому поза увагою залишаються адміністративно-територіальні пертурбації в середовищі міських поселень: розширення їх територіальних меж, зміни у внутрішньому районуванні та адміністративній підпорядкованості. Проте, часто такі перетворення істотно модифікували систему управління міським господарством, визначали перспективи розвитку даного поселення.

Довідкова література визначає місто як великий населений пункт, жителі якого зайняті головним чином у промисловості, торгівлі, а також у сфері обслуговування, науці, культурі, управлінні. Міста є центрами зосередження населення, не зв'язаного безпосередньо з сільським господарством. При віднесенні поселень до категорії міських законодавчі органи окремих країн застосовували різні критерії та показники: чисельність населення, адміністративні функції, народногосподарські функції, міські ознаки (рівень благоустрою) та інші. З часом критерії, за якими поселення можна було кваліфікувати як міське, змінювались.

На території УРСР тривалий час основні вимоги і порядок віднесення населених пунктів до категорії міських поселень визначались нормативними документами, ухваленими в 1924-1930 рр. Так, "Інструкція про порядок перечислення залюднених пунктів до розряду міських або сільських осель", затверджена постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16 квітня 1924 р., визначала, що до категорії міських відносяться поселення з населенням не менше 3 тис. чоловік. Назва "місто" надавалась тим населеним пунктам, в яких проживало не менше 10 тис. мешканців. Решта міських поселень називалась "містечками". При віднесенні поселення до розряду міського до уваги бралися відсоток мешканців, зайнятих в сільському господарстві і промисловості, наявність промислових і комунальних підприємств, культурно-освітніх і медичних закладів, торгівельної мережі, ступінь благоустрою даного населеного пункту.[1]

Постанова ВУЦВК від 28 жовтня 1925 р. скасувала термін "містечко" для означення нижчої ланки міських поселень. Його було замінено на "селище міського типу" – уніфіковану назву для території всього СРСР. Новий термін, з одного боку, був занадто громіздкий, а з іншого – не відображав особливостей систем розселення, які склались в національних республіках. Зокрема, в Україні та Білорусії містечка традиційно існували починаючи із середньовіччя.[2]

У сучасній географічній науці існує декілька класифікацій населених пунктів, у тому числі, міст. За функціональним призначенням міста поділяються на економічні і неекономічні; за профілем в господарчому комплексі країни – на промислові, торгові, курортні, наукові центри тощо; за чисельністю населення – на малі, середні, великі, найбільші, міста-мільйонери; за адміністративним значенням – на міста державного, республіканського, обласного, районного підпорядкування. Окремо можна поділяти міста в залежності від наявності (відсутності) у них статусу адміністративного центру. Для історико-краєзнавчих досліджень найбільший інтерес становлять дві останні класифікації.

Постанова ЦВК СРСР від 9 серпня 1930 р. передбачала, що міські поселення з населенням до 50 тис. чол. відносились до категорії міст районного підпорядкування, а міські органи влади в них безпосередньо підкорялись відповідним районним виконкомам. Міста з населенням понад 50 тис. мешканців, які мали велике промислове значення і були культурно-політичними центрами, виділялись в розряд окремих адміністративно-територіальних одиниць, чиї владні структури підпорядковувались безпосередньо республіканським ЦВК або облвиконкомам. Викладені положення діяли до середини 50-х років. У відповідності з ними відбувалось зарахування того чи іншого населеного пункту до відповідної категорії.

На 1946 р. в УРСР нараховувалось 258 міст, серед яких 81 поселення перебувало в обласному та республіканському підпорядкування, 177 – в районному підпорядкуванні. Водночас на території республіки розташовувалось 451 селище міського типу.[3]

В УРСР до 1954 р. до категорії міст республіканського підпорядкування належало лише столичне місто Київ. Основною перевагою міст республіканського підпорядкування, згідно законодавства того часу, було те, що вони перебували на самостійному бюджеті і мали централізоване

постачання. В документації з планування і фінансування господарства УРСР міста республіканського підпорядкування завжди проходили окремою графою, тоді як міські поселення обласного підпорядкування не виділялись осібно із загальної суми видатків по області. Окремо затверджувались штати міськвиконкомів та їх відділів для цієї групи міських поселень. Владні органи міст республіканського підпорядкування наділялись такими ж повноваженнями, як і облвиконкоми.

Після передачі до складу УРСР Кримської області згадана категорія поповнилась ще одним містом. Статус міста республіканського підпорядкування Севастополь отримав ще у 1948 р., перебуваючи в складі РРФСР. Очевидно через недостатню поінформованість українських чиновників про цей факт, одразу після переходу області до УРСР виникли певні проблеми. За повідомленням секретаря Кримського обкому КПУ Д.Полянського, республіканські міністерства і відомства, вирішуючи питання подальшого розвитку міського господарства Севастополя, не виділяли його з числа міст обласного підпорядкування, не враховували його особливого становища. На таке звернення кримської влади було отримано роз'яснення, що передача Кримської області до складу УРСР не змінила правового положення Севастополя.[4] Особливий статус Севастополя на час передачі Кримської області до складу УРСР зумовив політичні інсинуації довкола питання про сучасну приналежність міста. Київський дослідник В. Сергійчик, базуючись на архівних документах, довів, що Севастополь, попри свій особливий статус, був невід'ємною частиною Криму, разом з яким ввійшов до складу УРСР. Інша справа, що Севастополь як військова база Чорноморського флоту виділявся в самостійну адміністративно-господарську одиницю, але не адміністративно-територіальну.[5] При затвердженні бюджету місцевих рад Київ і Севастополь було виділено окремими рядками. В 1962 р., у зв'язку з поділом радянських органів на промислові та сільські, на рівні республіканського керівництва виношувалась ідея скасувати республіканський статус Севастополя. Цей крок мотивувався незначними розмірами економічних показників міста.[6] Проте центральне керівництво не підтримало згаданої пропозиції. Так само безрезультатно завершилась спроба розширити число міст республіканського підпорядкування за рахунок Харкова. В 1954 р. Харківська міська влада звернулась до центральних установ з ініціативою про виділення їх міста в окрему адміністративно-територіальну одиницю, підпорядковану республіканському керівництву. Пропозиція аргументувалась тим, що Харків є великим промисловим, науковим і культурним центром. На той час за кількістю вузів, науково-дослідних установ, контингентом студентів місто займало третє місце в СРСР. Промислові підприємства Харкова давали 84% валової продукції області, суттєво відрізнялись від характеру обласної економіки. До того ж, багато справ фактично вирішувались без участі обласної влади – напряму з центральними міністерствами і відомствами. Зокрема, фонди матеріально-технічного забезпечення, продовольчих товарів виділялись безпосередньо місту. Підпорядкування обласному керівництву за такої ситуації породжувало ряд проблем, які пропонувалось вирішити шляхом зміни адміністративного статусу Харкова. Проте згадана ініціатива не набула законодавчого оформлення.[7]

Більшою чисельністю вирізнялась категорія міст обласного підпорядкування. Протягом повоєнного десятиліття до вказаної групи було віднесено Куп'янськ (Харківська область), Олександрію (Кіровоградська область), Трускавець (Дрогобицька область), Вилкове (Ізмаїльська область), Каховку (Херсонська область), Лисичанськ (Ворошиловградська область). Як правило, такі зміни обумовлювались зростанням поселень, які за чисельністю населення досягали відповідної межі. У виняткових випадках до цієї категорії відносились також поселення, які не мали необхідного мінімуму мешканців, але відзначались певною специфікою. Прикладом можуть слугувати відомий український курорт Трускавець і портове місто Вилкове.

Особливо динамічно в повоєнні роки зростало число міст районного підпорядкування (див. таблицю).

Зростання кількості міст в УРСР (1946-1969 рр.)[8]

Роки	1946	1948	1951	1956	1959	1963	1965	1969
Міста	258	258	261	284	331	362	370	387
В т. ч. районного підпорядкування	177	173	186	199	246	202	257	273
В т. ч. обласного підпорядкування	81	85	75	85	84	160	111	112

Поповнення цієї категорії відбувалося за рахунок переростання селищ міського типу в міста. Прикладом такого процесу можуть слугувати Гайворон, Киверці , Ватутіне , Катич (Шахтарськ).

Найбільшою проблемою для міст районного підпорядкування залишалась недосконала система управління. Практично всі структури такого міста (фінансові, землевпорядні органи, міліція) підпорядковувались районній владі. З керівних органів у цих міських поселеннях існували лише міськрада і міськкомунгосп, які не мали реальних важелів впливу на ситуацію. За образним виразом одного із сучасників це були міста, "де всі до одної установи починались зі слова "рай" і лише одна – на "міськ" – міськрада".[9] Так, наприклад, Долинська міська рада Станіславської області складалася з голови, секретаря, бухгалтера, машиністки і прибиральниці-курєра. Роль цієї установи фактично зводилась до видання довідок населенню. В усіх інших питаннях необхідно було узгоджувати діяльність з районною виконавчою владою. Тому свої розпорядження міська рада розпочинала фразою "Просити рай-

виконком...".[10] Особливо багато колізій виникало стосовно проблем благоустрою міст. Не завжди вдавалось досягнути узгодженості між інтересами міської та діями районної влад.

Побудова виконавчих структур міської влади напряму залежала від чисельності жителів. Відповідно до типових штатів, у виконкомах міських рад передбачалась певна кількість працівників. Для міст районного підпорядкування залежність між кількістю населення і чисельністю управлінського апарату мала наступний вигляд: виконавчий комітет місцевої ради в населеному пункті з числом до 5 тис. жителів нараховував 6 управлінців; з населенням від 5 до 10 тис. – 9 управлінців; від 10 до 15 тис. – 10 управлінців; від 15 до 20 тис. – 12 управлінців.[11] В містах районного підпорядкування з населенням понад 20 тис. чол. та всіх містах обласного підпорядкування штати міськвиконкомів та їх відділів затверджувались державною штатною комісією по кожному поселенню окремо. Так, в 1954 р. в міськвиконкомах міст обласного підпорядкування та їх відділах Дрогобицької області, число штатних одиниць характеризувалась такими даними: Дрогобич – 58, Стрий – 44, Трускавець – 16 осіб.[12]

Фінансування міського господарства проводилось в залежності від наявності об'єктів комунального господарства, елементів благоустрою і потреб нового будівництва. Так, в 1952 р. видатки на благоустрій міст Київської області склали: Білої Церкви – 370 тис. крб., Василькова – 120 тис. крб.

Зростання населення міст, розбудова міського господарства вимагали перегляду відповідних законодавчих норм. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 р. було затверджено "Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР", яке регулювало порядок вирішення питань надання містам відповідного адміністративного статусу.[13] З цього часу міськими поселеннями вважалися міста, селища міського типу і робітничі селища. В свою чергу міста поділялися на три групи, відповідно до розроблених критеріїв. До числа міст республіканського підпорядкування відтепер відносились міські поселення з числом мешканців понад 500 тис. чол., які були великими економічними, культурними, адміністративними центрами, "дальший розвиток яких вимагав безпосереднього керівництва з боку республіканської влади".[14] На 1956 р. на території УРСР існувало 5 міст з населенням понад півмільйона мешканців. Попри нормативні положення реально в УРСР статус республіканського підпорядкування мали лише Київ і Севастополь.

В обласному підпорядкуванні перебували поселення з числом жителів понад 50 тис. чол., які мали розвинену промисловість, значне комунальне господарство, державний житловий фонд й були економічними і культурними центрами для навколишніх районів. На той час перерахованим критеріям відповідало 44 міста УРСР. Проте кількість віднесених до цієї категорії міських поселень реально була значно більшою, оскільки "Положення" передбачало можливість зарахування до цієї категорії поселень з меншим числом мешканців, але важливих в економічному, культурному, політичному плані, а також тих, які мали близьку перспективу економічного зростання.[15] Останнє давало підстави для переведення до названої категорії навіть колишніх селищ міського типу. Зокрема, впродовж 1957-1958 рр. містами обласного підпорядкування стали Жовті Води (до 1957 р. мало назву Жовта Ріка), Нова Каховка, Нововолинськ та ін. При цьому в Жовтих Водах на 1959 р. проживало лише 32,4 тис., а в Новій Каховці – 19,9 тис. жителів.[16]

З іншого боку мали місце випадки протилежного характеру, коли міські поселення набували нижчого в порівнянні з існуючим статусу. В 1948 р. міста Володимир-Волинський, Кілія, Кременець, Сторожинець, Хотин, Чортків і Шепетівка були переведені до категорії міст районного підпорядкування і включені до складу відповідних районів.[17] Іноді місцева влада області зверталась з проханням позбавити такого статусу окремі поселення. В 1953 р. Кіровоградське обласне керівництво виступило з ініціативою про позбавлення Знам'янки статусу міста обласного підпорядкування. Вивчення стану міського господарства показало, що Знам'янка фактично була робітничим селищем з населенням близько 22 тис. чол., майже повністю зайнятим роботою на залізничному транспорті, в організаціях і установах сільського району. Промисловість міста складали лише дві артілі і міськкомбінат.[18] Перспектив швидкого промислового розвитку також не проглядалося. З числа 952 членів і кандидатів у члени партії лише 127 осіб перебували на обліку в партійних організаціях міста, а решта – в первинних парторганізаціях залізничного транспорту. Між тим, приналежність до категорії міст обласного підпорядкування зумовила формування широкої сітки різних установ і організацій, як то міськплан, відділ сільського господарства міськвиконкому, міськбюро, на утримання яких виділялись значні кошти. Пропозиція Кіровоградського обкому розглядалась на засіданні Секретаріату ЦК КПУ, але була відкладена.[19]

До розряду міст районного підпорядкування належали населені пункти, які мали понад 10 тис. мешканців, при умові, що більшість з них становили робітники, службовці та члени їх сімей.

"Положення" 1956 р. відносило до міських поселень також робітничі селища. До цієї категорії зараховувались населені пункти розташовані навколо промислових підприємств, будов, залізничних станцій, де проживало понад 500 жителів, з яких переважну більшість мали складати робітники і службовці місцевих підприємств і транспорту.[20]

Питання про віднесення населених пунктів до категорії міст районного підпорядкування, селищ міського типу і робітничих селищ виріпу-

вались виконкомами обласних рад шляхом ухвалення відповідних рішень. Перетворення населеного пункту на міський давало право створювати місцеву раду відповідного рівня, тягло за собою зміни в заробітній платі, пенсійному забезпеченні, характері оподаткування його мешканців.

Певні наслідки для функціонування і розвитку міст мало рішення про поділ радянських органів за виробничим принципом. У зв'язку з утворенням промислової районної ланки, їх центри – міста, селища міського типу, перепідпорядковувались обласним промисловим радам. Указом Президія Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. до них було віднесено 54 населені пункти. З них у Київській області – Богуслав, Бровари, Васильків, у Вінницькій – Жмеринку, Козятин, Тульчин; Чернігівської – Бахмач, Городню, Корюківку.[21]

Наступним за часом законодавчим актом, який регулював питання міського будівництва і адміністративного підпорядкування міських поселень, стало "Положення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також вирішення деяких інших адміністративно-територіальних питань в УРСР", затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 28 червня 1965 р.[22] На відміну від попереднього "Положення", цей документ не містив у переліку міських поселень такої категорії, як робітничі селища. Натомість поселення з числом мешканців в межах 500-2000 осіб, при умові, що більшість з них складають робітники і службовці промисловості, а самі поселення розташовуються при підприємствах, будовах, залізничних станціях і мають близьку перспективу розвитку, зараховувались до числа селищ міського типу.[23] Згадана категорія вирізнялась своєю чисельністю. Кількість селищ міського типу у кілька разів перевищувала число міст. Специфічною рисою цих поселень було поєднання мінімальних, за міськими мірками, зручностей з доволі стійким сільськогосподарським менталітетом їх мешканців. Останні продовжували активно займатись сільським господарством на своїх присадибних ділянках. Хибне припущення, про можливість штучно перевести населення з категорії сільського в міське, без достатніх на те об'єктивних передумов, призвело до невиправданого зростання кількості селищ міського типу в Україні. Була вигадана своєрідна, відірвана від багатовікової історії міського розселення в Україні категорія поселень. За перші десять років радянської влади на теренах сучасної України було переведено до розряду селищ міського типу втричі більшу кількість сільських поселень, ніж за попередні 300 років.[24] Вольовим призначенням не можливо було вчорашнього селянина примусити на ранок прокинутись міським мешканцем. Описаним явищам до певної міри сприяло зниження планки відбору. Якщо в 20-30-х роках населення містечок мало складати не менше 3 тис., то згідно законодавства 50 – 60-х років – вже 2 тис. чол., а в окремих випадках і від 500 до 2000 тис. При цьому до уваги брались інші фактори, насамперед, наявність у населеному пункті промислових об'єктів.

Подібні сплески містечкотворення відбувались і в наступні періоди. Найпотужніша хвиля створення селищ міського типу мала місце наприкінці 50-х - у 60-ті роки, коли такий статус отримали більше половини існуючих сьогодні містечок.[25] Лише протягом 1957 р. рішеннями облвиконкомів до категорії селищ міського типу було віднесено близько 125 населених пунктів. На 1970 р. кількість селищ міського типу в УРСР у порівнянні з 1946 р. майже подвоїлась і сягнула цифри 861. Як вже зазначалось, головним рушієм процесу зростання числа селищ міського типу було вольове надання такого статусу різним поселенням. Серед останніх значну групу складали колишні села, а також поселення, які виникли навколо новозбудованих промислових підприємств, залізничних станцій, шахт тощо. Іноді селища утворювались внаслідок об'єднання в одне поселення кількох сусідніх сіл, робітничих селищ.

Певні уявлення про якісні характеристики тогочасних селищ міського типу знаходимо в статистичних джерелах. На 1954 р. нараховувалось 146 селищ міського типу з числом мешканців до 3 тис. осіб. 280 поселень мали від 3 до 10 тис. жителів, а населення 54 селищ перевищувало межу в 10 тис. чол.[26] Так селище Комсомольське Старо-Бешівського району Сталінської області мало 17 тис. населення, Верховцеве Криничанського району Дніпропетровської області – 18 тис.; Сєверодонецьк Ворошиловградської області – 25 тис. мешканців.[27] З іншого боку, залишалось чимало дрібних міських поселень. На 1959 р. своєрідними рекордсменами за малочисельністю були селища Жовтневе Житомирської області з населенням всього 200 осіб, Никифорове Донецької області (600 чол.).[28]

Важливе значення для подальшого розвитку міських поселень мало виконання ними функцій адміністративно-господарських, культурно-освітніх, торгівельних центрів. Так, роль центрів низових адміністративних районів на 1970 р. виконувало 475 населених пунктів, серед яких 254 мали статус міст, а 202 – селищ міського типу.[29] Як правило, такі селища мали значно кращі умови для подальшого розвитку і перспективи переростання у місто. В ньому розпочиналось капітальне будівництво, зокрема, адміністративних споруд (комітету партії, виконавчого комітету місцевої ради), закладів культури, які належало мати районному чи обласному центру. Характерним в цьому плані є наступний факт. В 1939 р. було утворено Ворошилівський район без визначення його адміністративного осередку. Тимчасово такі функції виконувало місто Ворошиловськ. Проте поступово районні установи зосередились в місті Паризька Комуна, а тому в 1956 р. виникла необхідність надання офіційно-

го статусу новому райцентру. Перенесення адміністративного центру до Паризької Комуни обумовило додаткове відкриття в місті ряду установ: державного та комунального банків, контори зв'язку, відділу соціального забезпечення тощо.[30] Розширювалась мережа зв'язку, транспортне забезпечення міста. Велика залежність перспектив розвитку міста від адміністративного статусу особливо рельєфно проявилась на прикладі таких міст, як Кам'янець-Подільський і Дрогобич, які втративши обласний статус фактично опустились до рівня центрів місцевого значення.[31]

Економічне зростання міст вимагало залучення до роботи на їх підприємствах нових робочих рук, зростання обсягів продовольчого забезпечення. Для будівництва нових підприємств були потрібні вільні території. Водночас мешканці навколишніх сіл, в пошуках кращих соціально-побутових умов, активно вдавались до роботи на підприємствах міста, залучались до торговельного обороту. Перераховані фактори сприяли поступовому втягуванню в орбіту міського життя навколишніх територій. Відбувався поступовий процес зрощення навколишніх сіл з містом-центром. Інтегровані території перетворювались в нові міські мікрорайони. Такий процес стимулювався бажанням міської влади ліквідувати певну економіко-правову колізію, суть якої полягала в тому, що великі території були фактично міськими (тут працювали міські підприємства і організації), а юридично управління ними належало до компетенції відповідних районних органів. Таким чином витрати, пов'язані з життєдіяльністю цих територій забезпечувались міським бюджетом, а прибутки надходили до скарбниці району. Економіко-правовим механізмом вирішення подібних ситуацій стало розширення меж існуючих міських поселень. Окреслення міських меж мало велике значення при розробці генеральних планів забудови, визначенні приміських зон відпочинку та в інших випадках. Питання про розширення територіальних меж міста вирішувались Радою Міністрів УРСР або облвиконкомами, а у випадку, якщо на приєднаних до міста землях розташовувались населені пункти – Президією Верховної Ради УРСР. Наприкінці 50-х років право вирішення цих питань стосовно міст районного підпорядкування та селищ міського типу було передане облвиконкомам. Відповідні клопотання містили обґрунтування доцільності зміни меж міста, довідку про його територію, чисельність населення в існуючих і нових межах, площу земель, які передаються і призначення цих земель, а також економічну характеристику населеного пункту, що включається в смугу міста з додаванням схематичної карти. Як правило, розширення територіальних меж міст відбувалось за рахунок найближчих сільських поселень. Водночас мали місце випадки включення в смугу великих міст дрібних міських поселень.

Найбільш активно у досліджуваний період освоювали прилеглі території великі міські центри. Свої межі в зазначений період розширили Чернівці (1949 р.),[32] Харків (1950 р.), [33] Дебальцеве (1952 р.),[34] Івано-Франківськ (1965 р.)[35] та інші. Такі процеси об'єктивно означали потребу в додаткових капіталовкладеннях у будівництво ліній міського транспорту, водогону, інших комунікацій.

Перманентний характер носили зміни у внутрішній побудові, насамперед, формуванні районного поділу, міських поселень. Чітко окреслених критеріїв, які б слугували підставою для запровадження в місті внутрішнього адміністративного районування в зазначений період не існувало. Не було розроблено єдиних стандартів і щодо величини окремого міського району. Скажімо, на один міський район у Запоріжжі припадало 137 тис. мешканців, у Києві – 148 тис., у Львові – 165 тис.[36] Очевидним є те, що при вирішенні питань запровадження районного поділу, створення нових районів, головну роль відігравали інші фактори, в першу чергу, зростання обсягів виробництва та числа підприємств, збільшення населення і т. ін. Окрім перерахованих в окремих випадках вагому роль відігравали інші чинники. Так, міська влада Вінниці в якості мотивів до створення в місті трьох районів наводила факти значних руйнувань міського господарства, спричинених війною. Логіка такої пропозиції полягала в тому, що відновлення зруйнованого міського господарства вимагало посиленої уваги і постійного контролю з боку вищого керівництва. Ці функції мали реалізовуватись створюваними радянськими і партійними органами міських районів.[37]

Важливого значення надавалось сфері партійного життя в місті. Зростання кількості парторганізацій і числа комуністів виступало одним з аргументів на користь необхідності проведення змін у районуванні. Міська влада Сімферополя, звертаючись з проханням відновити ліквідовані в 1953 р. три міські райони, зазначала, що в "останній час, у зв'язку з зростанням обсягу робіт, значно ускладнилось конкретне керівництво міському партії і міськвиконкому всіма галузями міського господарства. Міськком партії не завжди своєчасно доходить до первинних партійних організацій і окремих комуністів, тому нерідко повільно вирішуються актуальні питання партійного і виробничого життя. При цих умовах невеликий апарат міськкому партії та міськради змушений в основному багато часу витрачати на поточні справи".[38] Щоб робота цих структур стала більш ефективною та оперативною пропонувалось запровадити поділ міста на кілька районів, в яких би існували райміськкоми партії. В проекті нових районів міста обов'язково вказувалась кількість партійних організацій і чисельність комуністів в них.

Ініціаторами запровадження районного поділу, як правило, виступала міська влада, яка зверталась з відповідними клопотаннями до партійних та урядових структур. Останні вирішували підняті питання виходячи з власних міркувань. В якості підстави для відмови в проханні про створення

двох міських районів в Черкасах, ЦК КПУ наводив той факт, що на 1966 р. в республіці окрім згаданого обласного центру, де проживало 121 тис. чол., існувало ще 5 міст-адміністративних центрів в яких теж не було районного поділу. Їх населення перевищувало 120 тис., проте по багатьох показниках, зазначалось в поясненні, згадані міста поступалися тим міським центрам, в яких існує районний поділ.[39] До того ж, у практиці адміністративно-територіального поділу УРСР 40-60-х років не було прикладу утворення в місті двох районів. Окремі фактори могли трактуватись двояко. Так, зростання та організаційне зміцнення за останні роки партійних організацій Чернівців, розглядалось як покращення їх можливостей здійснювати належне управління міським господарством, а отже, як додатковий доказ недоцільності створення районів в місті і органів влади в них.

Динамічні процеси в районному поділі міст стали однією з характерних рис адміністративно-територіальних перетворень в УРСР повоєнної доби. Протягом 1944-1951 рр. було ліквідовано районний поділ в Дніпродзержинську, Черкасах, Вінниці, Полтаві, Миколаєві, Херсоні. В окремих містах (Вінниця, Херсон) адміністративні райони проіснували лише кілька років, в інших – неодноразово ліквідовувались і відновлювались протягом короткого часового проміжку. Так, Указом Президії Верховної Ради УРСР від 9 жовтня 1945 р. в Дніпродзержинську Дніпропетровської області утворювалось три міські райони: Дніпропетровський, Сталінський, Баглійський.[40] Менш ніж за три роки, 11 серпня 1948 р., районний поділ у цьому місті було скасовано,[41] а вже за кілька років по тому вдруге відновлено – створено Сталінський, Баглійський і Дніпровський райони.[42]

Активні зміни в районному поділі міст відбувалися в кінці 50-х – 60-ті роки. В цей час тривало скорочення кількості існуючих міських районів. До певної міри, процеси обумовлювалось широко розрекламованою кампанією скорочення витрат на управлінський апарат. Загалом протягом 1957-1961 рр. було ліквідовано 14 і створено один (Балаклавський район м. Севастополь) міський район.[43]

Особливості процесу формування районного поділу міст УРСР яскраво простежуються на прикладі історії районного поділу Львова. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 5 квітня 1951 р. до вже існуючих у місті трьох районів було створено ще один – Ленінський.[44] Через два місяці Президія Верховної Ради УРСР своєю постановою дозволила виконкому Львівської міської ради утворити відповідну районну раду депутатів трудящих. Остання формувалась на основі районної ради, обраної в округах, які розміщувались на території новоствореного району.

Протягом 60-х років нові міські райони було утворено в Запоріжжі, Кривому Розі, Одесі, Донецьку, Жданові та інших містах, ліквідовано районний поділ в Кадіївці Луганської області.

В другій половині 50-х років активно відбувалися перейменування адміністративно-територіальних одиниць. Зміна назв міських поселень була найбільш помітним явищем такого порядку. Перейменування міських районів, на нашу думку, мали менші економічні наслідки, а швидше несли політичний підтекст.

Таким чином, характерною рисою адміністративно-територіальних перетворень в системі міського розселення впродовж 40–60-х років XX ст. стали численні випадки віднесення поселень до певних категорії, динамічні процеси у районному поділі міст. Цьому сприяли недосконалість критеріїв, за якими поселення мало право отримати відповідний адміністративний статус, запровадити внутрішнє районування.

Примітки

1. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УСРР. – 1924. – № 9. – С.201, 202
2. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія і сучасність. / За ред. В.Яцуби. – К., 2002. – С. 42.
3. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1947. – С. 3.
4. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 30. Спр. 3889. Арк. 18.
5. Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С. 214.
6. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 31. Спр. 2100. Арк. 28.
7. ЦДАВО України. Ф.2. Оп. 8. Спр. 9895. Арк. 32, 33.
8. Таблиця складена за матеріалами довідників "Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ" і статистичних щорічників "Народне господарство УРСР".
9. ЦДАВО України. Ф.2. Оп. 9. Спр. 2665. Арк. 5.
10. Та само. Арк. 5.
11. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 24. Спр. 3595. Арк. 50.
12. Там само. Арк.. 50
13. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1956. – № 10. – С. 265, 266.
14. Там само. – С. 265
15. Там само. – С. 266.
16. Івченко А. С. Міста України. Довідник. – К., 1999. – С. 17, 27.
17. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1948. – № 5. – С. 16.
18. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 30. Спр. 3507. Арк. 22, 23.
19. Там само. Арк. 21.
20. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1956. – № 10. – С. 266.
21. Відомості Верховної Ради УРСР. –– 1963. – № 2. – С. 25.

22. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1965. – № 28. – С. 528-531.
23. Там само. – С. 528.
24. Івченко А. С. Міста України. Довідник. – К., 1999. – С. 4.
25. Там само. – С. 4, 5.
26. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 24. Спр. 3595. Арк. 49.
27. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 24. Спр. 3595. Арк. 49.
28. Івченко А. С. Містечка України. Довідник. – К.: НВП Картографія, 2000. – С. 19, 21.
29. Пітюренко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР (Особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і перспективи). – К., 1972. – С. 76.
30. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 24. Спр. 4293. Арк. 29.
31. Дністрянський М. Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму геополітики // Дзвін. – 1996. – № 8. – С. 97.
32. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1949. – № 4. – С. 10.
33. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1950. – № 2. – С. 18.
34. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1952. – № 2. – С. 16.
35. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1965. – № 33. – Ст. 532.
36. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 31. Спр. 3063. Арк. 17.
37. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 710. Арк. 1.
38. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 31. Спр. 2100. Арк. 13-15.
39. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 31. Спр. 3063. Арк. 17.
40. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1947. – № 3-4. – С. 9.
41 Відомості Верховної Ради УРСР. – 1948. – № 5. – С. 14.
42. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1952. – № 2. – С. 8.
43. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1962 р. – К., 1962. – С. 416, 417.
44. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1951. – № 2. – С. 9.

Summary:
The author analyses the problems of administrative and territory division of the state, pays attention to the changes in cities and towns, modifies the system of their government and peculiarities of their development.
Key words: *the system of government, city economy, administrative functions, citizens, executive structures, dynamical processes.*

УДК 348.5 (09)

Селевич Ю.Л. (м. Харків)

ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНИХ ПОКАРАНЬ: ВИКОРИСТАННЯ ЄПИТИМІЙ В ПРАКТИЦІ ЦЕРКОВНОГО СУДУ

Праця доповнює сучасну історіографію з церковного краєзнавства. У ній піднімаються проблеми внутрішньої саморегуляції церкви, її взаємодії з світським суспільством.

***Ключові слова:** публічність, відлучення, богослужіння, заборона, єпитимія, взаємовплив.*

У Стародавній Русі, наскільки про це можливо судити з уставів і уставних грамот (особливо з уставу Ярослава Мудрого), загальна церковна дисципліна підтримувалась головним чином, грошовими пенями. Крім того, могли застосовуватись такі покарання, які були відомі духовній ієрархії з прадавніх канонів – це відлучення від церкви та єпитимія. До XVII ст. відлучення нерідко практикувалося у вигляді так званого «вседомовного» – покарання за образу нанесену церкві або причту. Єпитимія доволі часто практикувалася у вигляді заслання до монастиря. Були випадки ув'язнення до монастиря для постригу і пожиттєвого каяття, замість смертної кари, нерідко за царським волевиявленням. Крім того з XVII ст. у практиці церковних судів відзначалося посилене використання тілесних покарань, а у XVIII ст. публічне церковне покарання нерідко несло в собі відтінок публічного зганьблення.

На початку XIX ст. у церковному праві застосовувалися два види загальних церковних покарань:

1) Вселяння і напоумлення духовного керівництва.

2) Єпитимія, що не була суто каральним засобом і полягала не скільки в позбавленні мирянина деяких церковних прав (відлучення від причастя тощо), як в добровільному виконанні ним тих чи інших "благочестивих вправ". Полягали вони в частому відвідуванні богослужіння, сповіді і суворому дотриманні постів, милостині і навіть в подорожі по святих місцях [1]. Священики мали слідкувати за ретельністю виконання єпитимії, спонукати мирян до щирого каяття в скоєному злочині і до якнайскорішого виправлення. Термін покарання міг бути змінений залежно від поведінки підопічного.

За останнім уставом духовних консисторій, на духовенство могли бути накладені покарання:

1) Позбавлення священнослужителів сану з виключенням з духовного відомства, а у випадку скоєння карних злочинів ще й передачу державному карному суду. Прикметно, що зняття сану здійснюється у консисторії після засудження винного. При цьому засуджений повертався у той стан, в якому він перебував до посвячення, до того ж йому заборонялося нове посвячення. В громадянському житті до нього застосовувалися різні обмеження.

2) Позбавлення духовного сану з залишенням у духовному відомстві на нижчих посадах. Покарання супроводжується втратою на невизначений термін прав як церковних, так і станових. Повернення цих прав залежало від духовного керівництва.

3) Тимчасова заборона в священнослужінні з відмовою від посади і з призначенням у причетники.

4) Тимчасова заборона у священнослужінні без відмови від місця служби, але з накладанням єпитимії на монастир та місце.

4) Тимчасова заборона священнослужіння без відмови від посади, але з накладанням спокути на монастир.

5) Тимчасове випробування в монастирі чи в архієрейському будинку, тобто проходження єпитимії без заборони священнослужіння. Крім того, покараному видавалася лише половина прибутку, а друга йшла на користь особи, що заміщала його посаду.

6) Відмова від місця служби; при цьому малася можливість служити в якості вільнонайомного священика.

7) Звільнення за штат, тобто теж саме відсторонення від посади без заборони священнослужіння (такий вид покарань застосовувався до людей віком більш 60 років).

8) Посилення надзору.

9) Пеня або грошове стягнення.

10)Поклони.

11) Догана чи сувора догана

12) Зауваження.

Всі ці покарання накладалися за порушення церковних правил на підставі церковних постанов.

Характер покарань, що зазнавали особи духовного стану за рішенням єпархіального суду – це їх суворість і публічність.

Так позбавлення по суду священного сану проводилося наступним чином. Звинувачений за гріхи та злочини до позбавлення сану викликався на засідання консисторії. Секретар в присутності усіх членів консисторії зачитував суть справи і рішення консисторії затверджене Св. Синодом. Звинувачений, вислухавши рішення Синоду, знімав рясу та одягав просте мирське вбрання. Після чого пристав консисторії обрізав йому волосся. Разом з тим у покараного бралася підписка у тому, що він і в майбутньому ніколи не буде

носити рясу і відправляти релігійні треби. Згодом рішення консисторії надсилалось в губернське правління для запису винного в подушний оклад. Позбавлений сану залишався на все життя відомим під ганебним найменуванням розстриги [2].

Друге, не менш ганебне покарання – посадження підсудного на ціпок. Ціпки використовувалися різні: ручні і ніжні, великі і малі. Ціпки зберігалися в сторожовій хатині при консисторії і рахувалися у числі необхідних статей канцелярських витрат. Злочин, який в більшості випадків тягнув за собою засудження до посадження на ціпок – пияцтво поєднане з буйством.

Монастирська єпитимія була відома під назвою заслання до монастирю "под начал". Час заслання визначався певним терміном – на рік чи на два, чи невизначеним – "до указа", "донеже в чувствие придет" [3]. Цьому покаранню духовенство піддавалося за провину у шлюбних справах.

Найбільш звичайною і дуже поширеною єпитимією першої половини XIX ст., яку призначала консисторія були поклони[4]. Кількість поклонів була різною (від 150 до 1000), але за один раз належало не більш ста. Засуджений до поклонів повинен був покласти їх на олтар того собору чи міста, в повіті якого він жив. Благочинний, в силу інструкції, мав право поставити священика на коліна в олтарі, а диякона – у церкві і навіть на паперті. У часи єпископа Харківського Христофора практикувалось ще одне доволі оригінальне покарання – це стояння протягом деякого часу при відправленні святкових молебнів і панихід нижче того місця, в ряду священників, яке обіймав раніше. Для духовенства початку XIX ст., яке виросло і виховувалося під керівництвом дисциплінарних заходів другої половини XVIII ст., незрівнянно більш суворих і жорстоких, вищезгадані покарання не виглядали особливо принизливими.

В той час в області церковного суду майже всюди простежувався деспотизм влади. Так, завинившого священика за відсутності вироку консисторії могли кинути в підвальну тюрму або закувати в ланцюги та колодки. Тілесне покарання в 1800 р. досить часто використовувалось на практиці. "Особа, що зазнавала покарання вкладається так, – пише дослідник Д.І. Ростиславов, – щоб владика, не встаючи з дивану, міг своїми очима бачити чи щільно батоги прилягають до тіла"[5]. Екзекуціям підлягали як причетники, диякони, так і священики, особливо молодого віку.

Зміни у способах церковного покарання відбулись з приходом до влади імператора Олександра І. У перший рік свого царювання він звільнив від тілесного покарання по суду тих священнослужителів, які проходили по карним справам. Російське духовенство, переповнене почуттями подяки до імператора за таке його благодіяння, присвятили принесли молебень Господу Богу за багаторічне здравіє монарха, що супроводжувався цілодобовим дзвоном. Таким чином, на початку XIX ст. широкий арсенал церковного покарання почав втрачати свою публічність і суворість. Так, випадки позбавлення сану почали відбуватися рідше. З 1805 р. посадження на ціпок зовсім не практикувалося. Єпископ Харківський Христофор (1799-1813) лише погрожував цим покаранням явним та завзятим противникам його волі. Були приклади, коли консисторія присуджувала винного до покладання поклонів, кількістю нерідко в декілька сот, а єпископ Христофор це рішення замінював грошовими штрафами чи доганами. Були й випадки, коли Христофор, не піддаючи винного консисторському суду і слідству, сам накладав доволі поблажливе покарання у вигляді повчання та наставляння [6].

Покарання штрафами отримало широку практику також і в інших єпархіях. Значну популярність отримав Тихон Соколовський – єпископ Воронежський і Єлецький. Священнослужителів та членів консисторії своєї єпархії за неналежні вчинки часто піддавав штрафу у розмірі – 1 крб. Спеціально для подібних каральних зборів на самому видному місці [в церквах цієї єпархії встановлювали залізний ящик 7].

З початку XVIII ст. справи з накладання єпитимій розглядалися в консисторіях (чи як їх тоді називали на Україні – дікастеріях). Харківська Духовна Консисторія (ХДК) була головним колегіальним органом управління єпархією та мала надзвичайно широкий спектр управлінських та судових повноважень. Більш ніж за двісті років функціонування консисторії в архівному фонді ХДК відклався великий обсяг матеріалів в якому справи з призначення єпитимії представникам кліру та прихожанам займають значне місце.

До революції питання пов'язані з призначеннями церковних покарань досить ретельно розроблялися істориками церкви та церковного права [8]. Проте здебільшого вони розглядали це питання з канонічної точки зору. Проблема дослідження джерел консисторії комплексно ніколи не вивчалась не лише до революції, але і радянськими дослідниками.

За останні роки вийшло декілька статей з цієї проблематики, однак нажаль видавалися вони здебільшого в російських регіональних вісниках і майже невідомі українським науковцям [9]. Деякі праці в православних виданнях, з точки зору джерелознавчого аналізу, є малоінформативними: їх автори і зараз визначають єпитимію, як самий надійний і вірний засіб для відновлення порушеної злочинцем правди з метою виправлення духовно-моральної природи самого злочинця [10].

Аналізуючи консисторські справи з питань накладання спокути приходимо до висновку, що хронологічно термін єпитимії був здебільшого довший, ніж покарання цивільного суду. Це особливо стосувалося злочинів скоєних "без злого наміру", до яких російське законодавство було вельми гуманним.

Єпитимії поділялися за місцем виконання тобто, ті що виконуються за місцем проживання або в монастирі. Священнослужителі, які відбували покарання в монастирі повинні були підпорядковуватися монастирській слухняності та праці.

Накладання епитимії з проходженням в монастирі визначалася лише у випадках зазначених в «Укладенні про покарання». Для ув'язнення до монастирю консисторія робила повідомлення місцевій поліції про перепроваджения певної особи в зазначений монастир і відсилала туди належний указ.

Призначення епитимії з перебуванням в монастирі застосовувалося лише за такі злочини, які по карному кодексу каралися ув'язненням в монастир, як, наприклад, за кровозмішення до 4-го ступеня спорідненості за згоду жінки на викрадення для вступу в шлюб та інше. В фонді № 40 зустрічається також декілька справ про ув'язнення до монастиря за розповсюдження церковного розколу на різний термін. Так, двоє селян будучи звинуваченими в розповсюдженні єресі утримувались в Старо-Харківському Преображенському монастирі під строгим наглядом на протязі 4 років [11].

Своєрідність цього різновиду джерел постає в тому що церковним покаранням підлягали особи за скоєння не лише суто церковних злочинів але, з сучасної точки зору і карних. У зазначеному фонді міститься багато справ про накладання епитимії за вбивство. Сучасному досліднику без знання специфіки церковного судочинства іноді важко зрозуміти чому, наприклад, справи про отруєння жінкою чоловіка чи побиття до смерті однією особою іншу розглядалися саме в консисторії [12]. Особливо шокує кількість справ про навмисне вбивство матерями своїх незаконнонароджених дітей [13]. Тому, на наш погляд, зазначений комплекс джерел буде цікавий і для правознавців, що спеціалізуються на сімейному праві. Найбільш розповсюдженими були справи про "блудодіяння" [14], та за, "незаконне прижиття дитини" [15].

Зазнавали епитимії і самі духівники. Найчастішим приводом для цього було пияцтво духовних осіб, котре наполегливо викорінювалося єпархіальною владою [16]. Аналізуючи матеріали про накладання церковних покарань зустрічаються також справи про досить суворе покарання – за спробу самогубства. Річ в тому, що з точки зору канонів православної церкви, замах на своє життя – дуже великий гріх, відповідно до якого і покарання повинне було бути дуже значне. Вражає масштабність комплексу справ про вищевказаний, "злочин". Так, лише з січня 1903 р. по березень 1904 р. була сформована справа що налічувала 701 аркуш і була присвячена виключно питанням спроби самогубства [17]. Ця справа яскраво ілюструє, що відповідальність за їх скоєння розповсюджувалась на всі стани, без будь якого виключення. У цій справі знаходимо відомості про накладання епитимії на селян, міщан, представників купецтва, дворян. ХДК іноді навіть розглядала справи про накладання епитимії на військових, не дивлячись на те що вони безпосередньо підпорядковувались духовному правлінню при протопресвітері військового і морського духівництва. В одній із справ зустрічаємось з тим, що хоча військово-прокурорським надзором Київського військового окружного суду було доведено, що козак П. Лисицький навмисно бажав себе поранити із гвинтівки з метою позбавитися назавжди від військової служби справа все рівно була направлена до ХДК [18]. Аналіз вироків з цього питання свідчить що найбільш поширеним терміном накладання покарання був 2, 5 роки.

Подібні справи розглядались при безпосередній співпраці судових слідчих та управлінням пристава окремого відділку міста. Після проведення суду прокурор відсилав виписку з вироком до ХДК, яка приводила його до виконання, тобто накладала епитимію і слідкувала за її виконанням.

Спостерігається певний взаємовплив церковного та кримінального права і при визначення епитимії мирянам єпархії. Епитимія супроводжувала покарання за більшість кримінальних злочинів, в тому числі за спроби самовбивства і укладення третього шлюбу. Епитимія заміняла собою кримінальну відповідальність при злочинах, скоєних по необережності. Частину злочинів (особливо шлюби внаслідок насильства чи обману) починали розглядати в кримінальному суді, а завершували архієрейською резолюцією. При цьому не враховувалася специфіка церковного покарання. Так наприклад, якщо від потерпілого не було клопотання про порушення кримінальної справи, то це робило неможливою і церковну епитимію, оскільки випливало із формулювання закону. З іншого боку, якщо особа зазнала тілесних покарань за скоєний злочин, то їй зменшували термін епитимії. Справи, що розглядалися четвертим "столом" КДК, розроблялися до найменших дрібниць і часом нагадують сценарії сучасних детективів.

Законодавство імперії щодо більшості злочинів залишало за собою право визначати, де потрібна церковна епитимія, а де – ні. "Саме призначення церковного покаяння кримінальними судами держави, на основі державних законів не можна не визнати явищем, шкідливим для церкви" – зазначали сучасники [19]. На їх думку, духовні особи та органи церковної влади повинні діяти словом і переконанням, а не бути виконавцями майже готових рішень судових установ. Лише за таких умов церковна епитимія під керівництвом духівника могла себе повністю і ефективно реалізувати.

Примітки

1. Нечаев П. Практическое руководство для священнослужителей. – СПб., 1884.– С. 138.
2. Лащенков Н. А. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский (16 октября 1799 – 18 мая 1813г.). – Харьков: Тип. Губерн. Правл., 1895.- С. 254.
3. Там само. – С.255.
4. ДАХО. – Ф.40, оп.10, спр. 479. – Арк. 21.

УДК 94(477):351
Бармак М.В. (м. Тернопіль)

ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГУБЕРНСЬКИХ ПРАВЛІНЬ ВОЛИНСЬКОЇ, ПОДІЛЬСЬКОЇ ТА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

На прикладі губерній Правобережної України показано діяльність, специфіку владних повноважень губернського правління як органу управління губернією. Досліджено основні принципи діяльності органів місцевого управління українських земель часів Російської імперії.

Ключові слова: губернське правління, губернія, губернатор, державна служба, управління, канцелярія, адміністрація.

Значне місце в системі державних установ Російської імперії займали місцеві установи. Саме вони здійснювали управління численними «окраїнами» імперії і чинили судочинство. Складовими елементами кожної місцевої державної установи був її організаційний устрій, що включав компетенцію й обсяг повноважень, головні й другорядні функції, структуру, бюджет, а також особливості внутрішнього розпорядку та діловодства. В умовах реформування вертикалі виконавчої влади в Україні науковці все більше звертаються до дослідження історії окремих держустанов та до історії державної служби на українських землях.

Основною установою по управлінню губернією часів Російської імперії було *губернське правління.* Юридично, згідно "Учреждения о губерниях" 1775 р., це був орган влади, "*звідки здійснюється керівництво в силу законів... всією губернією*", а намісник чи губернатор лиш його очолював. Значення губернського правління підкреслювалося тим, що всім підлеглим установам і особам воно посилало укази, а від них вимагало рапортів і донесення; з рівними установами (палатами, наказами громадського піклування) губернське правління зносилося повідомленнями [9].

Відповідно до "Учреждения о губерниях" до складу губернського правління входили, крім губернатора, два радники. Штатний розпис від 14 листопада 1824 р. збільшив кількість посад цієї установи, ввівши до її складу ще радника та одного асесора. Ці чиновники утворювали *загальне присутствіє губернського правління.* До його повноважень входили вирішення загальних справ: нагляд за виконанням законів, ознайомлення (через губернського прокурора) з новими законами, участь у торгах на підряди, загальні розпорядження з усіх питань управління.

Всі виконавчі справи вирішувала *канцелярія губернського правління.* У першій чверті століття її структура була нестабільною: її підрозділами були експедиції, відділення, столи. Штатний розпис від 14 листопада 1824 р. встановив сталий розподіл канцелярій усіх губернських правлінь на чотири відділення [11]. Як правило, кожне відділення очолював член правління, а до складу канцелярії входили секретар, протоколіст, реєстратор і інші канцелярські клерки.

Найбільш важливі справи губернського правління вирішувалися в *першому відділенні* його канцелярії. До його компетенції входили обнародування законів і постанов, спостереження за виконанням губернаторських розпоряджень, за просуванням справ, завідувало чиновниками адміністрації та поліції (призначення на посаду, нагородження державними відзнаками, просування по службі, звільнення, пенсії), ведення протоколів загальних засідань, нагляд за дворянськими, міськими і сільськими становими виборами і навіть вирішення деяких господарських справ (наприклад, встановлення орієнтовних "довідкових цін" на провіант і фураж). У підпорядкуванні цього відділення перебували деякі допоміжні установи та посадовці губернської адміністрації: губернські друкарні (з 5 серпня 1807 р.), архів (з 15 лютого 1826 р.). архітектор (з 19 листопада 1819 т.) та землемір (з 31 червня 1828 р.).

Якщо *перше відділення* канцелярії вирішувало загальні адміністративні справи губернії, то через *друге відділення* губернатор керував поліцією губернії. Воно займалося справами по "охороні віри, благочестя і добрих звичаїв", "загального порядку та суспільного спокою", здійснювало "піклування про встановлення, утвердження і збереження в непорушності доброзвичайності [благонравия], порядку, миру та тиші в селах і поселеннях, на землях і на водах, також і на дорогах, пролягаючих по губерніях". Відділення здійснювало нагляд за особами, які проживали в губернії і перебували під наглядом поліції, постійно направляючи рапорти в III відділення Й. в.і. в. канцелярії про їхнє поводження. Важливе місце в діяльності цього відділення займали розпорядження щодо розшуку дезертирів з армії чи селян-втікачів; воно віддавало розпорядження "по проханнях поміщиків про віддачу непокірних кріпаків в армію, відсилки їх на поселення до Сибіру". У цьому ж відділенні велися паспортні справи, справи про розкольників, деякі справи так званої "господарської поліції" (стан доріг і мостів, пошти і поштових станцій, охорони "народного здоров'я" і т. п.).

Третє відділення канцелярії губернського правління зв'язувало губернатора із судом, вело справи "по нагляду за рухом судової частини";

воно керувало проведенням слідства у поліцейських установах, вело справи щодо виконання судових вироків (у тому числі цивільних справ по грошових стягненнях), брало участь у визнанні осіб божевільними (недієздатними), управляло місцевими в'язницями.

Четверте відділення відало порівняно другорядними з погляду адміністрації справи, пов'язані з господарсько-фінансовими питаннями управління. Цей підрозділ збирав загальні відомості "про предмети добробуту промисловості" (про населення, його "рух" (міграції), переписи, стан промисловості та сільського господарства), керував будівництвом казенних будинків, земськими та міськими повинностями, спостерігав за вчасним збором податків, керувало деякими "громадськими закладами".

Губернське правління завжди розглядалося як друга виконавча канцелярія при губернаторі, хоча обов'язковість спільного управління губернією губернатором і губернським правлінням неодноразово підтверджувалася законодавчо, особливо в перші два десятиліття XIX століття [10]. Вцілому з 1775 по 1837 р. було видано 235 указів по удосконаленню губернського правління [[18, с.3]. Але насправді губернатор залишався представником вищої урядової влади, необмеженим "власником" ввіреної йому губернії. А губернське правління так і не стало самостійним органом – воно "було і залишалося канцелярією губернатора [2, с. 146–250]" Справи, які повинні були вирішувати в губернських правліннях, у тому числі і судові, нерідко розглядалися в канцеляріях губернатора [3, с. 53].

Губернатори західних губерній, як і інших регіонів Російської імперії постійно зверталися до вищих урядовців імперії з настійливим проханнями збільшення своєї платні та виділення більших коштів для забезпечення діяльності урядових установ у краї. Грошей на утримання губернського правління і канцелярії губернатора та й самого губернатора надходило недостатньо. Так, в західних губерніях імперії на початку XIX ст. згідно із штатним розписом з казни виділялася сума в розмірі 8.205 крб. сріблом і 4.395 руб. асигнаціями, яка була "*цілком недостатньою для забезпечення платнею всіх канцелярських службовців губернського Правління, Канцелярії губернатора і Камери губернського Прокурора, тим більше, що з цих коштів частина використовується для купівлі матеріалів для всіх перахованих установ і для губернської Креслярської та Друкарні; з цієї суми частина канцелярських чиновників губернського правління одержують платню по 120 крб. і по 85 крб. асигнаціями щорічно, інші ж служать зовсім без платні*[16]".

Російське самодержавство намагалося якнайшвидше привести "до єдиного порядку управління" приєднаних земель Правобережжя. Проте, тривалий час функціонування російських органів влади було значно ускладнено частково залишеною старою польською системою управління, паралельним існуванням старих і нових посад, дублюванням повноважень тощо.

Польське повстання 1830 –х рр. стало приводом до прийняття рішучих заходів по завершенню реформування системи управління західних губерній, щоб їх "об'єднанням з Росією, усунути в майбутньому можливість повторення цих нещасних подій [8, с. 24]". З метою приведення органів управління на Правобережній Україні до єдиного загальноросійського взірця іменним указом Миколи I від 30 жовтня 1831 р.[17] "всім присутственним місцям і посадовим особам" на цих територіях присвоєні ті найменування, які по "Учреждению о губерниях" відповідним місцям і посадам у великоросійських губерніях присвоєні "із скасуванням назавжди теперішніх їх назв". Перші Департаменти Головних Судів були перейменовані в Кримінальні Палати, голови яких призначалися з обов'язковим царським затвердженням (а не обиралися від шляхти). Радників у губернських правліннях, у казенних палатах і в судових палатах було наказано призначати тільки відповідним міністерствам за погодженням із військовими губернаторами. Губернські правління отримали право за поданням губернаторів призначати на посади земських справників, земських засідателів, городничих та поліцмейстерів.

"Наказ цивільним губернаторам" 1837 р. був ще однією спробою виділити функцію нагляду із компетенції губернського правління. Було чітко визначено коло тих справ, які підлягали вирішенню в колегіальному порядку, і тих, які перебували лише в компетенції губернатора [12]. Проте це також не дало бажаних змін, бо за положенням "Про порядок провадження справ у Губернському Правлінні" 1837 р. рішення правлінь навіть з дуже і дуже невеликої кількості питань, що стосуються судової частини і підлягають розгляду в колегіальному порядку, повинні були затверджуватися губернатором [13]. (Колегіальному затвердженню підлягали справи щодо кормчества, про вирубку лісів, про сумніви щодо застосування законів і з питань про підсудність).

Однак, колегіальності губернських правлінь фактично не існувало, враховуючи безумовну залежність членів губернського правління від губернатора. Згідно із прийнятими у той час офіційними нормами діловодства, справа спочатку повинна була розглядатися відповідними чиновниками губернського правління, які рекомендували порядок її вирішення. Потім журнал, де вказувалася суть справи і ухвалені по ним рішення, підписувався радником того відділення, в якому справа проводилася. Після цього журнал передавався на підпис іншим радникам, від них – віцегубернатору, а потім на затвердження губернатору. Якщо губернатор був не згоден із журнальними постановами, то вони могли бути змінені або зовсім скасовані на його розсуду [13]. Однак практика показала, що цього порядку розгляду справ на місцях не дотримуються і насправді губернське правління не виносило жодних рішень, поки губернатор не висловив своєї думки.

У досліджуваний період губернські правління займалися переважно справами щодо прода-

жу нерухомого майна, купівлі землі приватними особами, проханнями про звільнення від кріпосної залежності, справами про огляд тієї або іншої особи щодо з'ясування її психічного стану, а також скаргами селян на поміщиків та іншими часто дріб'язковими справами.

Великим за об'ємом було діловодство і губернського правління, де на кожного столоначальника щоденно припадало більше 20 документів: розгляд вхідних і складання вихідних паперів, а на кожного переписувача – по 20 аркушів переписування тексту. За словами міністра внутрішніх справ гр. А. Г. Перовського в паперах "тонули зміст і суть справи [1, с. 54]". В записці Міністерства внутрішніх справ від 8 листопада 1843 р. урядовці підрахували середню кількість документів, що проходила через губернське правління. Цифри були вражаючі. Вцілому документація губернського правління складала щорічно 119 тис. різних журналів, протоколів, рапортів, відношень тощо: 60 тис. припадали на журнали і протоколи правління, 3000 складали рапорти в Сенат, 1000 – відношення різним особам, 5000 – документи наказу громадського піклування, 2000 – документи по будівельній комісії, 1000 – папери інших комісій і комітетів, 30 тис. паперів велося щорічно по канцелярії правління, 1000 – по присутності на торгах, 12 тис. складали відповіді і резолюції за представленням повітових судів, магістратів і ратуш, а також затвердження вироків кримінальних палат, 3000 – подорожні документи і 1000 – закордонні квитки і секретне листування" [18, с. 6, 12-13].

Причину такої об'ємної писанини, яка постійно була у впровадженні, слід шукати безпосередньо у принципах роботи губернських правлінь, головним і яких був той, що "папір повинен ґрунтовно вилежатися". Надійшовши у правління, справа тривалий час не бралася у впровадження. Потім губернське правління надсилало запити щодо "додаткових відомостей по справі" у нижчі інстанції, такі, як земські і повіти суди, городничі правління, міські поліції і казначейства повітів. У свою чергу названі установи надсилали запити щодо цих відомостей до осіб і у інстанції, що перебували в їх підпорядкуванні, передусім до земської поліції і станових приставів.

Характерною рисою діяльності губернських правлінь було те, що велику кількість вхідних справ вони направляли для розгляду в нижчестоящі організації, де ті осідали досить надовго. Чекаючи рішення по своїй справі тривалий час, прохачі знову подавали клопотання в губернське правління. Таким чином, спостерігався свого роду паперовий кругообіг. Постійно зростала кількість вхідних і вихідних документів, кожен із яких складався з 10-12 аркушів. В губернському правлінні нерідко накладалися такі резолюції: "листів десять списано нікому незрозумілою ахінеєю". А на закінчення: "наказали: про вищезгадане дати знати земському суду або міській поліції, для належного в чому слід виконання", а в чому полягало виконання, ні той хто писав, ні той, хто виконував збагнути не могли [6, с. 649]".

У складеній в Міністерстві внутрішніх справ записці від 8 листопада 1843 р. аналізувалися причини занепаду губернських правлінь: тут і "роздроблення губернського управління по відомствах, не підлеглим губернському начальству", і "обтяження" губернатора "обширною перепискою", і "нерозмірне обтяження губернського правління діловодством, терміновою звітністю, формами та законами діловодства" тощо [20, с. 5]. Бюрократичне оформлення паперів у губернському правлінні було дуже складним і, як пояснювала вищезгадана записка, "по кожному вихідному документу є один-два вхідних, котрі повинні бути прочитані, записані в загальний реєстр, потім у приватний, у настольний, в алфавіт, у доповідний; кожен із них повинен бути співставлений зі справою та довідками; по кожному документу в журнал повинні бути записані виконавці; записка чи протокол спочатку пишеться на чорновик, а потім начисто. Так само по вихідних паперах – слід зробити відповідні відмітки залишених при справах відписки в реєстрах, записати вихідні папери; крім того справи повинні підписуватися на обкладинці, із приватними описами...". При такому "безладному утриманні діловодства інколи день проходить в столах у пошуках якого-небудь паперу, довідки чи справи [18, с. 1,3-13]".

Складання всіляких паперів, докладів, реєстрів, довідок, висновків і іншої документації стало основним заняттям чиновників. Грамотне оформлення документів вважалося навіть особливим талантом. Нерідко самі чиновники відзначали, що не вникали і не знали суті справ, які вони вели, оскільки основна увага була спрямована на виконання канцелярських формальностей.

Ведення діловодства в губернських правліннях було формальним, млявим і рутинним. Так звана "канцелярська відписка" відігравала тут чи не головну роль. Час затрачався на абсолютно непотрібне листування, причому воно велося не лише між правлінням та іншими установами, але і між різними відділеннями правління або ж взагалі між різними столами одного і того ж відділення [7, с. 61-62].

Такий стан був частково вигідний службовцям губернського правління, оскільки давав можливість відповідальність за невирішеність великої частини справ списувати на рахунок інших установ. Тому в губернаторських звітах можна прочитати наступне: "В Губернському Правлінні... велике накопичення справ – але велика частка їх полягає в не рішенні не за тим місцем, за яким вони провадяться, а за тими, від яких потрібні довідки і відомості[19, с. 1]". У губернаторських звітах щодо відомостей про невирішені справи також зазначалося дві категорії таких справ: "числяться безпосередньо за Губернським Правлінням" і "числяться за іншими установами через ненадання необхідних довідок і відомостей". Друга категорія була значно чисельнішою від першої.

В губернських правліннях накопичувалися цілі стоси справ, що протягом років чекали свого вирішення. Це стосувалося і земельних спорів,

захоплення сусідами земель, і визнання або ж підтвердження тих чи інших доказів на право володіння власністю. Взагалі через панування паперового формального ведення діловодства ефективність роботи у губернських правліннях не тільки західних губерній була надто низькою.

В губернські правління надходила також велика кількість відомчих розпоряджень, які згідно із законом вони повинні були виконуватися в найстисліші терміни відразу після надходження. Місцева влада кожної губернії у відповідь на цей потік розпоряджень повинна була, зокрема в 1845 р., доставляти в Міністерство внутрішніх справ безліч відомостей: 3 зведені звіти – кожні три роки, 28 документів – щомісяця (у тому числі копії з "всепідданіших повідомлень" імператору про події, про провадження арештантських справ), 120 термінових повідомлень розподілялися по місяцях (41 – у січні, 13 – у лютому, 6 – у березні, 2 – у квітні і т. д.); до 1 лютого кожного року в МВС надсилалися відомості про осіб, які перебували під наглядом на території губернії; 21 відомість посилалася в міністерство "по необхідності". Таким чином, щорічно в Міністерство внутрішніх справ надходило з кожної губернії 150 термінових відомостей і повідомлень; загальна їх кількість разом із трирічними і тими, які надсилалися "по необхідності" сягало за підрахунками чиновників 174-х одиниць [23, с. 1-20].

Потреба у точних даних про Правобережжя з'явилася вже з перших днів перебування цих українських земель у складі Російської імперії. Ускладнення завдань державного управління, значний ріст матеріальних і людських ресурсів імперії (міст, промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо) за рахунок приєднання нових територій, змусили уряд уже з початку XIX століття створити місцеві органи статистики, основними функціями яких був збір різноманітної статистичної інформації. Через деякий час накопичилася велика кількість відомостей, які надходили з місць і вимагали узагальнення.

З метою створення реальної картини про виробничі, фінансові тощо можливості західного регіону та інших територій Російської імперії і на її основі вироблення пропозицій щодо ефективного управління ними було вирішено створити центральний орган статистики, який був би підрозділом Міністерства внутрішніх справ. 20 грудня 1834 р. при Раді міністра внутрішніх справ було засноване центральне статистичне відділення для "складання детальних і в міру можливості точних описів становища всіх частин, які підвідомчі Міністерству внутрішніх справ". Місцевими органами й основними каналами надходження статистичної інформації з регіонів стали засновані в цей же час губернські статистичні комітети [21].

Склад статистичних комітетів був представницьким. Під головуванням губернатора засідали віце-губернатор, голова казенної палати, керуючий палатою державного майна, губернський прокурор, почесний опікун гімназій, інспектор лікарської управи, керуючий удільною конторою, губернський директор училищ і чиновник духовної консисторії. Крім того, міністерство передбачало, що в роботі комітеті будуть приймати участь і вчені. Комітет проводив збір статистичних даних для багаточисленних звітів, які надходили з губерній у столицю. Не маючи змоги охопити дослідженнями велику територію губернії, чиновники часто брали цифри "зі стелі", з року в рік переписуючи окремі дані.

Діяльність та значення органів відомчої статистики були дуже обмеженими. Пануюча в XIX ст. сувора секретність офіційних даних разом із прагненням до офіційного прикрашання дійсності, відсутність методики ведення відомчої статистики мало сприяли розвитку цієї ланки державного управління в губерніях як західного краю, так і всієї імперії вцілому.

Щоб зменшити кількість невирішених справ, чиновники нерідко вдавалися до підтасовування фактів, часткового або повного знищення документів. У спогадах Н. П. Колюпанова, який служив в 1844 р. столоначальником костромського губернського правління описаний цікавий випадок. Безладдя в обліковій документації правління напередодні ревізії губернатора він "ліквідував" таким чином: "... настільний реєстр пишуться в книзі непрошнурованій і нічим не скріпленій. Я просив свого помічника, який вів цей реєстр і був мені безумовно відданий, взяти іншу, абсолютно таку ж книгу, і переписати настільний реєстр, викинувши з нього всі справи, що залишилися без провадження і залежалися. Цей новий настільний реєстр я при ревізії подав губернатору, а старий, звичайно, заховав. Губернатор не мав нагоди перевірити, чи всі справи вписані в новий настільний [5, с. 24-25]".

Такий стиль функціонування губернських правлінь пояснюється частково тим, що чиновники, які працювали тут, часто не розуміли суті своєї діяльності і не вникали у зміст ведення ними справ. Частина з них ще юнацькому віці ставали тут до роботи лише для того, щоб набути досвіду і скористатися при нагоді випадком для переведення в інше місце, більш вигідне щодо матеріального забезпечення. Інші ж, які не могли сподіватися для себе ні на що краще, бачили в цій службі єдиний засіб до існування і, природно, прагнули узяти від неї якомога більше. З одного боку, чиновники губернських правлінь повинні були передусім дотримуватися канцелярського порядку, враховуючи його тонкощі, щоб просуватися по службі, а з другого боку, прагнули якомога більше здерти з прохача, обійшовши при цьому закон. Все це в будь-якому випадку не допомагало підвищенню якості розгляду справ і перетворювало губернські правління на громіздкі забюрократизовані установи, які не відповідали інтересам більшості населення регіону.

Не можна сказати, що держава не була зацікавлена у підвищенні оперативності діяльності місцевої адміністрації. В урядових колах йшов постійний пошук ефективних форм управління. Так, з кінця 30-х рр., після "Наказу губернаторам" 1837 р., постійно ставиться питання про ефективність та більшу

узгодженість у діяльності місцевої адміністрації. Аналізуючи причини низької ефективності регіонального управління, уряд прагнув розмежувати функції губернських адміністративних органів.

Закон "Учреждение губернских правлений" (12 глав і 302 статті), зі штатним розписом і додатками був затверджений і підписаний імператором 2 січня 1845 р.[14]. Цей закон поділив спільні справи губернатора і губернського правління на три категорії:

1) *судові*, котрі вирішувалися в губернському правлінні колегіальним шляхом за більшістю голосів (наприклад, віддача чиновників під суд, покарання за корчемство, вирубування лісу, питання про підсудність тощо);

2) *розпорядницькі* ("адміністративні 1-го розряду") – які остаточно вирішувалися після затвердження губернатора;

3) *справи виконавчі* ("адміністративні 2-го розряду"), які розв'язувалися членами губернського правління без участі губернатора.

До складу губернського правління був уведений і віце-губернатор, який очолив перше відділення канцелярії губернського правління.

Закон мав певне значення: він частково розмежував функції всередині губернської адміністрації, дещо розвантажив губернатора. Але ці заходи були паралізовані подальшим розвитком бюрократизації державного апарату імперії в XIX ст. Вже 3 січня (9 лютого) 1846 р. Микола І затвердив пропозицію Державної Ради "*Про заходи до усунення повільності в доставці Цивільними Палатами Західних губерній справ, що підлягають ревізії Сенату*"[15], в якому черговий раз пропонувалися заходи щодо покращення ведення діловодства.

Отже, губернські правління не стали самостійним органом управління губерніями, вони залишалися різновидом канцелярії при губернаторі. У своїй записці 1822 р. "Міркування про установи губернські" М. А. Балашов писав, що губернське правління "*тільки представляє колегію, однак саме по собі воно нічого не вирішує*[4, с. 24]". М. Сперанський висловлювався ще різкіше, вважаючи, що губернське правління це "*тільки канцелярія цивільного губернатора* [22, с. 95]".

Примітки

1. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России. – СПб., 1872.
2. Блинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк. – СПб., 1905.
3. Гессен Б. М. О губернаторской должности // Вопросы местного управления. – СПб., 1904.
4. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860 гг.). Учебное пособие. – М.: МГИАИ, 1985.
5. Колюпанов Н. П. Из прошлого // Русское обозрение. – 1895. – Т.1.
6. Лучинский Ф. Я. Провинциальные нравы за последние полвека // Русская старина. – 1897. – № 9.
7. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. – М.: Изд-во Московского ун-та. – 1998.
8. Никотин И. А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство об евреях (1649-1876) – Вильна, 1886. – Т. 1.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб., 1830. Т. 1-45. *(далі – ПСЗ-1)*. – Т.20. – № 14392.
10. ПСЗ-1. – Т.27. – № 20372; Т.33. – № 21407 та ін.
11. ПСЗ-1. – Т.39. – № 30116.
12. ПСЗ-2. – Т.12. – № 10303.
13. ПСЗ-2. – Т.12. – № 10304.
14. ПСЗ-2. – Т.20. – № 18580.
15. ПСЗ-2. – Т.21. – № 19578.
16. ПСЗ-2. – Т.3. – № 2412.
17. ПСЗ-2. – Т.6. – № 4894.
18. РДІА. – Ф.1149. – Оп.3. – Спр.94а.
19. РДІА. – Ф.1281. – Оп.4 (1840-1849). -1843. – Спр..51а. – Арк.1.
20. Російський державний історичний архів *(далі – РДІА)*. – Ф.1149. – Оп.3. – Спр.94.
21. Свод Законов Российской Империи. Собрание Второе с 12.12.1825 по 28.12.1881 г. (*далі – ПСЗ-2*) – Т.9. – № 7684. – § 27-28.
22. Сперанский М. М. Записка о губернских учреждениях – Архив изд. Н. Калачовым. – СПб., 1859. – Кн.4.
23. Список срочных донесений, поступающих в Министерство внутренних дел. – СПб., 1845.

Summary:

Activity, a specific of power competence of province rule has been shown on the example of provinces of the Right-bank Ukraine as an organ of management by province. Basic principles of activity of the organs of local government of the Ukrainian territories of times of the Russian empire have been investigated.

Key words: *province rule, foundation of ministries, cabinet of ministers, office.*

УДК 930.1.(477.8)+904.7

Бондаренко Г.В. (м. Луцьк)

АРХЕОЛОГІЯ І ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ВОЛИНІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД (ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Стаття представляє історіографію археології та пам'яткознавства Волині другої половини XIX – початку XXI ст. У ній аналізуються праці волинських дослідників і тих, хто досліджував Волинь. Археологічні дослідження охоплюють час від первісного суспільства до середньовіччя. Представлена також історіографія пам'яткознавства, як важливої галузі знання про край.

***Ключові слова:** археологія, історія, Волинь, Полісся, історіографія, пам'яткознавство.*

Цю статтю присвячую чудовій людині і моєму вчителеві, відомому вченому і педагогу, академіку Іону Винокуру з нагоди його 75-річного ювілею. Я добре пам'ятаю його лекції високого професійного рівня і постійні турботи про студентів під час археологічних розкопок. Книги вченого, наукові монографії та підручники поповнили золотий фонд історичної науки. Втім, моє спілкування з ним не переривається уже впродовж багатьох років як з головою державної комісії на випускних екзаменах студентів історичного факультету Луцького педінституту, на ниві історичного краєзнавства, під час зустрічей на багатьох з'їздах і конференціях. Він завжди є бажаним гостем на зустрічах випускників історичного факультету, на яких можна почути його мудре слово і пораду.

Археологічні дослідження Волині забезпечують інтерес до минулого, до розуміння формування етнічних кордонів і розселення східних слов'ян, показують на Волинський край як один з важливих центрів їх консолідації. Узагальнення археологічних досліджень краю дає можливість розглядати історію краю і держави в контексті існування незалежної України і української нації, на основі витоків слов'янства.

Важливою сторінкою в дослідженні Волині й Полісся стала археологія і дослідження стародавніх пам'яток архітектури та будівництва. Велика кількість досліджень в публікацій із зазначеної теми вказує на необхідність узагальнення та аналізу окремих проблем в історії, археології та пам'яткознавстві Волині.

Археологічні дослідження дали змогу поповнити фонди Луцького історико-культурного заповідника, Волинського краєзнавчого та інших музеїв значною кількістю експонатів, створити Музей археології Волині, який діє при Волинському університеті, грунтовні експозиції у Володимир-Волинському, Ковельському і Торчинському історичних, Любомльському і Маневицькому краєзнавчих музеях та підготувати ряд публікацій з історії краю.

Від 40-х рр. вивчав архітектуру і будівництво Володимира-Волинського і Галицько-Волинської держави відомий археолог М.Каргер, праці якого опубліковані у наукових збірниках тих років [27; 28]. У 1948 р. була захищена кандидатська дисертація М.Логвина про архітектуру Зимненського монастиря [66], у 1952 р. з'явилась стаття П.Раппопорта "Волинські вежі", а у 1955 р. його книга про міста Болохівської землі, яка була на межі Володимиро-Галицької і Київської земель [88; 89]. Наукова монографія вченого "Военное зодчество западно-русских земель X – XIV вв.", яка вийшла з друку 1967 р., охоплює важливі проблеми історії архітектури, у зв'язку з будівництвом у княжу добу фортифікаційних споруд: фортець, замків. Ця праця стала основою і прикладом для вивчення проблем будівництва і архітектури багатьох міст Волині [77].

У 1956 р. була видана праця О.Ратича "Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР", в якій чимало уваги приділялось власне Волині, де автор проводив археологічні розвідки та розкопки пам'яток давньоруського періоду [90]. Західного регіону стосувалась оглядова стаття М.Смішка "Археологічні дослідження в Західних областях України за роки Радянської влади", яка вийшла з другим випуском у 1959 р. збірника "Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині" [100, с. 5-8, 13, 14, 18-20, 22-25, 27].

У той же час археологічні дослідження на Волині й Поліссі проводили В.Ауліх [13-15], Л.Крушельницька [50], Ю.Кухаренко [51], М.Кучера, М.Пелещишин та інші, науковий доробок яких аналізує М.Кучинко, приділяючи основну увагу слов'яно-руському періоду [52, с. 19-21]. До речі, цьому періоду присвячені статті "Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині" - автор Р.Багрій [16], і В.Барана "Ранньослов'янські пам'ятки верхнього Подністров'я і південно-східної Волині" [17], які вийшли у 1962 р. У № 29 журналу "Археологія" за 1979 р. з'явилась стаття В.Воляника "Пам'ятники черняхівської культури на Волині" [21], а в 1964 р. - стаття в № 5 "Матеріалів і досліджень з археології Прикарпаття і Волині", у якій В.Петров і А.Каліщук представили скарб срібних речей з с. Качин Волинської області [86].

Про розвідки в басейні р. Буг у 1980 р. в "Археологічних відкриттях" розповів володимир-волинський краєзнавець П.Заклекта [23]. У 1987 р. про нові дослідження пам'яток Володимира Волинського писали А.Пєскова і П.Раппопорт [82].

До розвідувально-пошукової роботи і наукових експедицій залучались місцеві краєзнавці, вчителі, учні, студенти, які набували таким чином досвіду пошукової і науково-дослідницької роботи. Зокрема, про свій перший студентський досвід археологічних розкопок згадує відомий тепер краєзнавець Микола Онуфрійчук [73]. Тоді розкопками давньоруського городища біля селища Головно керував ленінградський археолог Ю.Кухаренко.

Книга "Пізньопалеолітичне населення південно-західної Волині", яка досить грунтовно представляє тему матеріальної культури і тогочасного розселення, вийшла у 1975 р. в "Науковій думці" – автор В.Савич [92]. У 1974 р. у тому ж видавництві вийшла монографія І.Свєшнікова "Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку І тисячоліття до нашої ери" [96]. Пам'ятки мезоліту Волині описав у 1982 р. в монографії Д.Телегін [103, с. 29-32].

Ґрунтовні дослідження волинського археолога Г.Охріменка з неоліту, лінійно-стрічкової кераміки й інших археологічних культур [74-76], Д.Козака, В.Оприска і В.Шкоропада – поморсько-кльошової культури стали надбанням кінця XX – початку XXI ст. [33]. Особливості поморсько-кльошової культури на Волині В.Шкоропад розглянув в окремій публікації у 2000 р. [117].

Велись також окремі дослідження пам'яток Луцького і Рожищенського районів львівськими археологами В.Коноплею, В.Івановським і В.Оприском, які опублікували результати своїх досліджень у 1991 і 1997 рр. [48; 49]. В.Конопля також дослідив обробку і використання на Волині кременю доби міді і ранньої бронзи та описав старожитності Волині від кам'яного віку до середньовіччя[46-47].

Про копітке і грунтовне дослідження давньої історії Волині археологами свідчать кілька фундаментальних збірників 70-х – 90-х рр. XX ст. Серед них варто виділити ті, які складають найбільш повну картину історико-археологічних досліджень краю, зокрема, львівських науковців "Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині" (1991), де В.Артюх і Л.Мацкевий опублікували статтю про дослідження пам'яток на Волині [2]. Ґрунтовні збірники з питань археології Закарпаття, Прикарпаття і Волині різних часів, від кам'яного віку до давньоруської доби, були здійснені видавництвом "Наукова думка", які дають підстави говорити про всебічне вивчення краю археологами від палеоліту до середньовіччя [4-9]. У 1991 р. з'явилась у цьому ж видавництві монографія колективу авторів "Походження слов'ян", де багато уваги приділено Волино-Поліському регіону [18]. Про дослідження біля села Городок Луцького району розповідають "Археологічні дослідження в Україні 1991 року" [3, с. 33-36]. Досить докладну інформацію про активну роботу львівських дослідників подає каталог виставки "Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986 - 2000)", опублікований С.Терським [104, с. 33-36].

Активно велись археологічні розкопки літописних міст і давньо–руських поселень вченими з Києва, Ленінграда, Львова, Луцька, постійно тривали дослідження у Луцькому історико-культурному заповіднику, а також археологічні розвідки в окремих районах області. О.Остапюк, С.Панишко, Ю.Мазурик і М.Кучинко, розкопували і досліджували поселення давньоруського періоду, зокрема, гордище Вал і літописний Угровськ, що засвідчують звіти археологів та їх публікації [52]. На городиці Вал під час археологічних розкопок під керівництвом М.Кучинка у 1982 р. був знайдений сенсаційний за кількістю предметів та історичним значенням срібний скарб давньоруського часу [54], який пізніше експонувався на славістичних конгресах. У 1995 р. вийшла стаття Г.Панишко про археологічні дослідження давньоруських міст Волині у міжвоєнний період, що показує наступність в дослідженні теми [81].

До таких праць, що стосуються археологічного дослідження краю різних часів, належать праці доктора історичних наук з Інституту археології НАН України Д.Козака, який провів чимало археологічних сезонів на Волині у складі багатьох різних експедицій, у співпраці з волинськими археологами, розкопував стоянки і городища, проводив археологічні розвідки і праці якого відтворюють оригінальні концепції з найдавнішої історії краю, відповідно до віднайдення окремих культур і розселення слов'янських та інших племен, зокрема, про етнокультурну історію, зубрицьку культуру і давньослов'янські пам'ятки [27-29]. Про роль території Волині у формуванні давньоруської народності в II – VII ст. згадує І.Винокур на основі археологічних пам'яток та інших джерел [20]. Археологи Л.Залізняк і П.Петровський [25], С.Терський [105] поповнили ряд публікацій з історії матеріальної культури населення Волині та Полісся на основі власних досліджень. С.Терський представив цікаві нариси про Олику [107] і Пересопницю [108], і на основі власних досліджень древнього Луцька [106; 109] захистив кандидатську дисертацію.

На основі археологічних досліджень, літописних та інших історичних матеріалів у межах Великої Волині було видано посібники для загальноосвітньої і вищої школи. Зокрема, М.Кучинко у 1993, 1994 і 2002 роках, опублікував три посібника, що охоплюють IX - XIV ст. [53; 55; 58], у 1994 р. Г.Охріменко видав матеріали про неоліт Волині [77; 78]. Впродовж 1993 і 1994 рр. у Кам'янці-Подільському вийшла "Історія Поділля та Південно-східної Волині" у двох книгах, яку підготували відомі науковці І.Винокур та С.Трубчанінов і яка охоплює історію з найдавніших часів по XIII ст. [108].

Пам'яткоохоронна робота попередніх років радянського часу сприяла визначенню основних об'єктів історико-культурної та історико-архітектурної спадщини, які були внесені у державний реєстр 1977–1987 рр., про що свідчить публі-

кації в бюлетені Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури "Пам'ятки України" [78], бібліографічний покажчик пам'яток по області на допомогу дослідникам [79], а також у каталозі-довіднику "Пам'ятники історії та культури Української РСР" (1987), який визначав і перелік пам'яток Волинської області [84, с. 67-77]. На той час у всесоюзному масштабі окремі пам'ятники архітектури Волині були представлені у перщому випуску збірника "Крізь віки: До витоків культури народів СРСР", виданому в 1986 р. у видавництві "Знання" [99, с. 41, 68, 81]. 1990 р. про пам'ятки Волині, які пов'язані з ім'ям Т.Г.Шевченка розповіли у своїй монографії Г. та І.Шовкопляси [118, с. 4, 114, 117-121]. Охорона давньоруських городищ Волинської області постала в центрі уваги публікації О.Чемерис і С.Панишка у матеріалах VIII історико-краєзнавчої конференції "Минуле і сучасне Волині", в якій наголошувалось на необхідності дотримання законодавства і уважного ставлення місцевої влади і населення до цих унікальних пам'яток [116].

Більшу частину свого археологічного життя присвятив розкопкам під Берестечком І.Свєшніков. Певним явищем у вивченні історії Волині й українського козацтва стала книга "Битва під Берестечком" [95] - глибоке наукове дослідження відомого львівського історика і археолога, який з 1970 р. проводив археологічні розкопки на місці Берестечківської битви українського і польського війська, що тривала з 28 червня по 10 липня 1651 р. і була однією з найбільших подій Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. У книзі, яка вийшла з друку в 1992 р., використано велику кількість унікальних документів, у тому числі епістолярних та іконографічних. І.Свєшніковим введено до наукового обігу багато унікальних предметів, зброї і речей козацького та селянського побуту, які були знайдені під час розкопок та поповнили експозицію і фонди державного історико-меморіального заповідника "Поле Берестецької битви", про що свідчить путівник за його авторством і монографія. Археологічні знахідки під Берестечком розповідають не лише про битву і військову справу, але й про господарське життя, побут як козацького, так і польського війська. На цю тему він видав велику кількість публікацій. За матеріалами розкопок Берестецької битви 1651 р. в 1991 р. вийшла стаття "Озброєння козацького війська у середині XVII ст." [97].

У 1987 р. була опублікована монографія О.Лесика "Охорона і раціональне використання пам'ятників архітектури" [65], в який пропонувались підходи до використання архітектурної спадщини і, зокрема, про замки і монастирі Луцька, Олики, Острога, Старокостянтинова і т.п. Багато уваги автор приділив питанню їх використання у розвитку туризму в Західній Україні. Це питання залишається актуальним і сьогодні. Частину замків, які знаходяться в межах Волині, О. Лесик представив у наступній монографії "Замки та монастирі України" (1993), в якій зібрано значний історичний матеріал та ставиться проблема їх збереження і використання [64]. "Замки і фортеці Західної України: Мандрівки історичні", за такою назвою, яка визначає її спрямування, вийшла в 1997 р. монографія львівського дослідника О.Мацюка, в якій розглядались й окремі історичні споруди, які є на Волині [67].

У 2002 р. в галузі пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя Світланою Гаврилюк представлена об'ємна монографія "Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.)" [22], яка охоплює період входження згаданих українських етнічних земель до Російської імперії. Автор дає характеристику різним заходам державного рівня, громадськості та церковних громадських організацій, які сприяли становленню пам'яткознавства. Зібраний у монографії історичний матеріал вказує на те, що з однієї сторони відбувався процес вивчення і намагання зберегти пам'ятки історії та культури, з іншої – відбувалось пограбування краю, коли важливі археологічні знахідки, музейні експонати, книги, документи, потрапляли до музеїв та архівів Москви, Санкт-Петербурга та інших міст Росії, у приватні зібрання. Книга С. Гаврилюк складається з восьми розділів, у яких аналізується наявність джерельних матеріалів, стан вивчення проблеми і розглядається конкретна діяльність дослідників, науковців, архітекторів, мистецтвознавців, археологів, етнографів, істориків тощо.

Цінність цього дослідження в історичному досвіді, який показує, що розвиток національної самосвідомості, культури, державотворчі процеси багато в чому залежать від історичної пам'яті і бережливого ставлення до власної спадщини. Історичний досвід підказує, що дуже багато втрачено і може бути втрачено ще більше, якщо не зберегти належним чином історико-культурні пам'ятки. Необхідно подбати про реставрацію, реконструкцію, консервацію, а можливо і відбудову окремих з них. Важливість дослідження С.Гаврилюк полягає в тому, що воно дає можливість порівняти ті пам'ятки, що є сьогодні з минулими століттями і зрозуміти жахливий стан сучасного ставлення до старожитностей і необхідність розвитку українського історичного пам'яткознавства, яке повинно стати не лише справою загальнодержавною, а й всенародною.

Певна увага приділена відомим особам у галузі становлення історичного пам'яткознавства, зокрема, аналізується діяльність М.Біляшівського, який багато зробив для створення конкретних засад історичного пам'яткознавства в Росії. Його праці, особливо, "До питання про охорону пам'ятників старовини" (1902), мали і мають методологічне і методичне значення. Особливий акцент зроблено на участь у збиранні, вивченні та збереженні старожитностей церковних громадських організацій і, зокрема, духовенства. Додатки до монографії вміщують документи архівів, приватне листування, ілюстративний матеріал. Цікавими є приватні листи Миколи Петрова, Помпея Батюшкова, Адріана Прахова,

відомих у волинезнавстві постатей Ореста Левицького, Євгена Корниловича та інших.

За розпорядженням Волинської облдержадміністрації "Про взяття під охорону держави пам'яток історії та культури на території області" від 22.06.1999 р. в області взято на облік і охороняються державою 1045 пам'ятників. Проте, на обліку в державних органах охорони пам'ятників перебуває понад 3000 об'єктів, з яких близько 2000 – пам'ятники археології. Всі вони вимагають до себе належної уваги, а саме: збереження і охорони, дослідження і вивчення, а досить часто – ремонту й реставрації.

Дослідження древнього Луцька, з утворенням державного історико-культурного заповідника "Старий Луцьк", стосувались питань історії, археології, архітектури та будівництва. З цією метою директор заповідника Тарас Рабан і заступник директора з наукової роботи Петро Троневич намагаються визначити не лише основні наукові проблеми, а й узгодити їх з потребами і можливостями сьогодення, особливо, коли є намагання здійснити нові проекти забудови, що можуть порушити або й змінити обриси старого міста, знищити його окремі пам'ятки і культурний шар.

П.Троневич, який є автором багатьох публікацій про Луцьк і тривалий час розробляє тематику середньовічного міста, видав у 2003 р. нову книгу про Луцький замок [111] і другу – про Волинь [110]. Цього разу його погляд зупинився на XIV-XVI ст., про які він говорить як таємничі та маловідомі історичній науці. Автор висловлює ряд власних думок і оцінок, які не вписуються у відомі загальноісторичні концепції та піддають сумнівам усталені погляди на історію Луцька. Питанням визначення і поширення посаду навколо Луцького замку, локалізації церкви Іоанна Хрестителя на луцькому Ринку займався Б.Сайчук, який надрукував кілька матеріалів у збірниках конференцій в 1990 і 1993 рр. [93; 94]. Локалізація пам'яток архітектури та їх історична реконструкція спричинились до написання колективом авторів: П.Троневич, М.Хілько, Б.Сайчук нарисів "Втрачені християнські храми Луцька" [112].

Луцьк, особливо його стара частина, приваблює своїми старожитностями. Лише з проблем вивчення архітектури були проведені заповідником дві наукові конференції у вересні 1992 і у вересні 1995 років "Архітектура Волині: історія і сучасність", у роботі яких взяли участь вчені, архітектори, реставратори, історики, археологи, мистецтвознавці з Києва, Львова, Рівного та інших міст, а також з Польщі. Тези доповідей і повідомлень першої конференції були опубліковані [11], інших, представлені у науково-інформаційному збірнику "Старий Луцьк" (1998), де зібрано неопубліковані матеріали досліджень за попередні кілька років [101]. В тому числі, варто наголосити на початку дослідження давньоруських графіті церкви Івана Богослова в Луцьку на території замку, про що пише М.Хілько [115].

Архітектуру Луцька досліджували і вивчали вчені у різні часи, але у 80-ті – 90-ті роки XX ст. найбільш докладно Б.Колосок, В.П'ясецький, А.Якубюк, Р.Метельницький. Праці кандидата архітектури Богдана Колоска носять різнобічний характер. Зокрема, він торкався питань історіографії укріплень Луцька та його забудови [36], фактів біографії луцького архітектора Л.Маслова [41], втрачених пам'яток архітектури [35], окремо – культових споруд, в тому числі вірменської спадщини [37; 38; 40; 42]. З колективом авторів у 1982 р. [43], у співавторстві з Р.Метельницьким у 1990 р. Б.Колосок видав архітектурно-історичний нарис про Луцьк [44] і з А.Якубюком – путівник по Луцькому історико-культурному заповіднику [45]. В 2002 р. ним була опублікована монографія "Кафедральні споруди Луцька" як історико-архітектурне дослідження [39] та польською мовою монографія у співавторстві з М.Маліновським про костел Петра і Павла в Луцьку [121].

Отже, з історії архітектури Волині було опубліковано кілька наукових статей у різних виданнях, путівників та проведено наукові конференції, які також стосувались пам'яток Володимира-Волинського, Ковеля, Камінь-Каширського та інших. Пам'ятки архітектури Волинської області своєю оригінальністю та історією приваблювали багатьох дослідників, про що свідчать сторінки публікацій загального характеру, зокрема, "Архітектура Радянської України" [10, с. 18, 20, 218, 220, 234], монографія Ю.Асеєва про стилі в архітектурі [12, с. 18, 22, 23, 26, 30, 32] а також Я.Антонюка [1] і Ф.Мандзюка – про Свято-Успенський собор у Володимирі-Волинському [69].

На території заповідника багато років веде дослідницьку роботу та займається археологічними розкопками підземних ходів старого міста клуб "Ентузіаст", який очолює археолог-ентузіаст Олег Виноградов. Чимало розкопано площ під Домініканським собором і зібрано багато різних експонатів. Там же знайдено черепа та кістяки жертв різних часів та режимів. Підземелля приваблюють екскурсантів своїми значними площами у кілька ярусів та екзотикою. Звичайно, що у старому місті є багато підземних споруд, які не розкопані і, навіть, забуті. Вони часом нагадують про себе утворюючи провали у самих несподіваних місцях, під час будівництва або на дорогах.

Значну роботу щодо археологічного вивчення Старого Луцька і Луцького замку провели М.Кучинко, визначаючи час виникнення замку і забудови міста [56; 59], М.Малевська, яка здійснювала археологічні дослідження замку [67; 68], С.Терський, який захистив кандидатську дисертацію з історії та археології стародавнього Лучеська, приділив увагу формуванню і житловій забудові Луцька княжої доби [105; 109]. Вони упродовж багатьох років досліджували різні частини старого міста і різні куточки замку. Саме на цих дослідженнях, у порівнянні з писемними відомостями, грунтується більшість висновків щодо історії міста, його виникнення і формування, забудови і заселення у давні часи. Про велику синагогу, як історичну пам'ятку і частину

укріплення в забудові міста, писали у 1994 р. "Єврейські вісті" [19].

Історія стародавнього Володимира від найдавніших часів до середини XX ст. грунтовно висвітлена у монографії М.Кучинка, Г.Охріменка і В.Петрович, яка вийшла у 2004 р., написана з погляду соціографії на основі різних джерел матеріальної і духовної культури: писемних, археологічних, архітектурних, топографічних і топонімічних тощо. У книзі багато ілюстративного матеріалу [19].

Частина пам'ятників знайшли своє відображення в історико-краєзнавчих, ілюстрованих нарисах і путівниках. Прикладом є книжечки, які написали про церкви Прибужжя О.Хведів (Бобак) [114], а про церкви Локачинського району – Х.Сегейда [98].

Пам'ятки Волинської області поповнилося значною кількістю меморіальних і пам'ятних знаків, пам'ятників, що свідчать про національно-культурне будівництво. Зокрема, в Луцьку поставлено пам'ятники Т.Шевченку, М.Грушевському, Тисячоліттю християнства, Святому Миколаю – покровителю Луцька, пам'ятник-капличка борцям за незалежність України; у Володимирі-Волинському – князеві Данилу Галицькому; у Любомлі князеві Васильку; в Устилузі – Ігорю Стравинському; у Затурцях – В'ячеславу Липинському пам'ятник і меморіальну дошку на школі, яка носить його ім'я. Пам'ятні знаки і меморіальні дошки відкриті у Луцьку: переселенцям з Холмщини та Підляшшя, воїнам останнього військового призову, які загинули у таборах на Саратовщині, Михайлу Кравчуку – математику, Галшці Гулевичівні – фундаторці Луцького братства, Данилу Братковському – борцю проти утисків польської шляхти, Модесту Левицькому – педагогу і громадському діячеві, В'ячеславу Чорноволу – громадському діячеві та Герою України, Олександру Богачуку – письменнику і поету; у Володимирі-Волинському – Агатангелу Кримському – мовознавцю, Олександру Цинкаловському – історику і волинезнавцю тощо.

Огляд праць з археології та пам'яткознавства Волині охоплює лише їх частину. Прогалиною у пам'яткознавстві Волині є вивчення, дослідження і збереження некрополів. Руйнація могил і кладовищ продовжує відбуватись, а деякі взагалі зникли і на тих місцях з'явились нові об'єкти.

Значна кількість археологічних і пам'яткознавчих публікацій вміщена у збірниках історико-краєзнавчих конференцій "Минуле і сучасне Волині та Полісся", про що свідчить зміст десяти видань наукових збірників, поміщений у № 10 та огляди літератури в наступних номерах [71].

Примітки

1. Антонюк Я. Свято-Успенський собор в місті Володимирі-Волинському (або Мстиславів храм) // Дзвони Волині. – 1994. – № 12.
2. Артюх В., Мацкевий Л. Дослідження пам'яток на Волині // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 9-11.
3. Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – 195 с.
4. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. – К.: Наукова думка, 1982. – 194 с.
5. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К.: Наукова думка, 1982. – 268 с.
6. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К.: Наукова думка, 1981. – 310 с.
7. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: (Энеолит, бронза, раннее железо). – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.
8. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: (Раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – 187 с.
9. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: (Каменный век). – К.: Наукова думка, 1987. – 130 с.
10. Архитектура Советской Украины. – М.: Стройиздат 1987. – 303 с.: ил.
11. Архітектура Волині: історія та сучасність. Тези конференції. – Луцьк: Б. в., 1992. – 88 с.
12. Асеев Ю. Стили в архитектуре Украины. – К.: Будівельник. 1989. – 140 с.: ил.
13. Ауліх В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI – VII ст. до н.е. в Західній Волині. – К.: Наук. думка, 1972. – 123 с.
14. Ауліх В. Матеріали з верхнього горизонту Городища біля с.Зимне, Волинської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 3. – К., 1961. – С. 128-139.
15. Ауліх В. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту Городища в с.Зимне, Волинської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 4. – К., 1962. – С. 92-105.
16. Багрій Р. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 4. – К., 1962. – С. 120-130.
17. Баран В. Ранньослов'янські пам'ятки верхнього Подністров'я і південно-східної Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 5. – К., 1962. – С. 95-113.
18. Баран В. та ін. Походження слов'ян. – К.: Наукова думка, 1991. – 114 с., іл.
19. Велика синагога Луцька // Еврейские вести. – 1994. – № 5-6. – С. 12.
20. Винокур І. До історії Волині II – VII ст. н. е. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". Тези доповідей і повідомлень. – Луцьк: Б.в., 1993. – С. 379-380.
21. Воляник В. Пам'ятники черняхівської культури на Волині // Археологія. – К., 1979. – Вип. 29. – С. 54-62.

22. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). – Луцьк: РВР "Вежа" Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 532 с.
23. Заклекта П. Разведки в бассейне Буга // Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 248.
24. Залізняк Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова думка, 1991. – 158 с.
25. Залізняк Л., Петровський П. Свідерські стоянки біля села Лютка. – Луцьк, 2002. – 60 с.
26. Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського наук.-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 25. – Ч. 2 /Голов. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир: ПП М.Г.Косенко, 2002. – 244 с.; іл.
27. Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества во Владимире-Волынском // Учёные записки ЛГУ № 252. Серия исторических наук. – Вып. 29. – Л., 1958. – 33 с.
28. Каргер М.К. Зодчество Галицко-Волынской земли в XII – XIII вв. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Вып. 3. – 1940. – С. 14-21.
29. Козак Д. Готи на Волині // Волинь. – 2002. – № 4. – С. 3-16.
30. Козак Д. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.
31. Козак Д. Поселення зубрицької культури поблизу с.Городок на Волині // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 75-88.
32. Козак Д. Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і північної Галичини в першій чверті I тисячоліття // Археологія. – 1996. – № 2. – С. 54-68.
33. Козак Д., Оприск В., В.Шкоропад. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок / Інститут археології НАН України. – К., 1999. – 128 с.; 78 іл., 23 фото.
34. Козак Д., Прищепа Б., В.Шкоропад. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – К.: Корвін-прес, 2004. – 235 с. (Інститут археології НАН України).
35. Колосок Б. Історіографія будівництва Луцького комплексу // Архітектурна спадщина України. Вип. 1. – К.: Українознавство, 1994. – С. 92-102.
36. Колосок Б. Історіографія укріплень Луцька (до 1.09. 1939 р.) // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. – К.: Українознавство, 1996. – Ч. 1. – С. 36-60.
37. Колосок Б. Історія спорудження Луцького Бернардинського монастиря за архівними джерелами // Київська старовина. – 2002. – № 4. – С. 30-39.
38. Колосок Б. К истории армянского строительства в Луцке // Архитектурное наследство. Т. 32. – М., 1984. – С. 119-124.
39. Колосок Б. Кафедральні споруди Луцька. Історико-архітектурне дослідження. – Білий Дунаєць-Острог: Волання з Волині, 2002. – 124 с.
40. Колосок Б. "На Стирі Іван" // Пам'ятники України. – 1986. – № 1. – С. 48-49.
41. Колосок Б. Нові факти біографії Леоніда Маслова // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 144-151.
42. Колосок Б. Православні святині Луцька. – К.: Техніка, 2003. – 296 с.: іл. (Національні святині України).
43. Колосок Б., Мах П., Санжаров Л. Луцьк: історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1982. – 57 с.
44. Колосок Б., Метельницький Р. Луцьк: Архітектурно-історичний нарис. – К.: Будівельник, 1990. – 192 с., іл.
45. Колосок Б., Якубюк А. Луцький історико-культурний заповідник. Архітектурно-історичний нарис. – К., 1987. – 65 с.
46. Коноплі В. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді – ранньої бронзи // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 17-31.
47. Конопля В. Старожитності Волині. – Львів, 1997. – 232 с. (Історія населення Волині від кам'яного віку до раннього середньовіччя).
48. Конопля В., Оприск В. Археологічні пам'ятки Волині (Рожищенський район). – Луцьк, 1991. – 86 с.
49. Конопля В., Івановський В. Нові пам'ятки археології Надстир'я (Луцький район). – Луцьк, 1997. – 142 с.
50. Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К., Наукова думка, 1976. – 146 с.
51. Кухаренко Б.В. Средневековые памятники Полесья. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. 40 с. + 14 табл.
52. Кучинко М. Відомі археологи – дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині // Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю. – Луцьк, 1991. – С. 19-21.
53. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. Навч. посібн. – Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 314 с.
54. Кучинко М. Давньоруське городище Вал у Надстир'ї. – Луцьк: Вежа, 1996. – 206 с.
55. Кучинко М. Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX – XIV століттях. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – 159 с.
56. Кучинко М. Исследования в Луцке // Археологические открытия 1973 г. – М., 1974. – С. 297-298.
57. Кучинко М. Межі Волинської землі кінця X - середини XIV ст. у світлі археологічних, писемних та топонімічних джерел // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 66-71.
58. Кучинко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 206 с.

59. Кучинко М. Про час спорудження і ранню історію Луцького замку // Український історичний журнал. – 1985. – № 10. – С. 144-145.
60. Кучинко М. Стародавній Володимир Волинський. Луцьк: Знання, 1987. – 20 с.
61. Кучинко М., Орлов Р. Городищенський скарб з Волині // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 96-106.
62. Кучинко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995. – 168 с.
63. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 260 с.
64. Лесик О. Замки та монастирі України. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
65. Лесик О.Охрана и рациональное использование памятников архитектуры. – Львов: Вища школа, 1987. – 128 с.
66. Логвин Г. Архітектурний комплекс в Зимно: Дис. на кандидата архітектури. – К., 1948. – 213 с., 89 фото.
67. Малевская М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке. – АО. – 1984. – М., 1986. – С. 267-269.
68. Малевская М. Исследования Луцкого замка // АО. – 1983. – М., 1984. – С. 267.
69. Мандзюк Ф. Володимир-Волинський Свято-Успенський собор. – Луцьк: Вісник і КЪ, 2001. – 80 с.: іл.
70. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України: Мандрівки історичні. – Львів: Центр Європи, 1997. – 160 с.: іл.
71. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька. – К.: Дух і літера, 2001. – 178 с. (Серія „Бібліотека інституту юдаїки").
72. Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000 – 2002 рр. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 292 с.
73. Онуфрійчук М. Із щоденника археологічних розкопок у Головнянському районі Волинської області (25.05 – 08.06.1957 р.) // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000 – 2002 рр. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – С.132-136.
74. Охріменко Г. Волинська неолітична культура. – Луцьк: Вид-во "Волинська друкарня", 2001. – 154 с.
75. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки Волині. – Луцьк: Вид-во "Волинська друкарня", 2001. – 139 с.
76. Охріменко Г. Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи. Розвиток господарства, матеріальної та духовної культури. – Луцьк: Вид-во "Волинська друкарня", 2003. – 224 с. (Краєзнавча бібліотека Волині).
77. Охріменко Г. Неоліт Волині. Методичні матеріали на допомогу слухачам курсів підвищення кваліфікації вчителів історії при інституті удосконалення вчителів. Ч. І. – Луцьк: Б.в., 1994. – 119 с.
78. Охріменко Г. Неоліт Волині. Методичні матеріали на допомогу слухачам курсів підвищення кваліфікації вчителів історії при інституті удосконалення вчителів. Ч. ІІ. – Луцьк: Б.в., 1994. – 127 с.
79. Памятники истории и культуры Волынской области. Научно-вспомогательный библиографический указатель. – Луцк, 1985. – 93 с.
80. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог – справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – 736 с.
81. Панишко Г. Археологічні дослідження давньоруських міст Волині в 20-30 роках XX ст століття // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Тези доповідей і повідомлень VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – С. 51-52.
82. Панишко С. До проблеми локалізації давньоруського Угровська // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 168-167.
83. Панишко С. Проблема розмірів Волинської землі XI – XIV ст. в російській історіографії XIX ст. // Волинь незабутня. Тези IV регіональної науково-практичної конференції, 23 – 24 лютого 1993 р. – Рівне, 1993. – С. 6-7.
84. Перелік пам'яток історії та культури, реставрованих і споруджених за участю Волинської обласної організації товариства в 1977 – 1978 роках // Пам'ятники України. – 1987. – № 3. – С. 64.
85. Пескова А., Раппопорт П. Неизвестный памятник волынского зодчества XII в. // Памятники культуры: Новые открытия: Письменность. Искусство. Ахеология. – Л., 1987. – С. 541-546 (про церкву і пам'ятки Володимира-Волинського).
86. Петров В., Каліщук А. Скарб срібних речей з с.Качин, Волинської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 5. – К., 1964. – С. 88-93.
87. Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв.. – Л.: Наука, 1967. – 241 с.
88. Раппопорт П. Волынские башни // МИА. – 1952. – Вып. 31. – С. 202-223.
89. Раппопорт П. Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. – Вып. 57. – М., 1955. – С. 56-59.
90. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 96 с.
91. Рычков П.А. Материалы по истории градостроительства Волыни XVIII – XIX веков в

фондах Центрального государственного военно-исторического архива СССР // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1988. – Ч. 1. – С. 183-184.
92. Савич В. Пізньопалеолітичне населення південно-західної Волині. – К.: Наукова думка, 1975. – 135 с.
93. Сайчук Б. До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на луцькому Ринку // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали III міжнародної конференції. – Житомир, 1993. – С. 146-147.
94. Сайчук І. // Архіви України. – 1985. – № 2. – С. 80.
95. Свєшніков І. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.
96. Свешніков І. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку I тисячоліття до нашої ери. – К.: Наукова думка, 1974. – 207 с.
97. Свєшніков І. Озброєння козацького війська у середині XVII ст.: За матеріалами розкопок Берестецької битви 1651 р. // Вісник АН України. – 1991. – № 10. – С. 48-63.
98. Сегейда Харитон. Світильники отчої віри. Нариси про церкви Локачинського району. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 228 с. (Бібліотека журналу "Волинь").
99. Сквозь века: К истокам культуры народов СССР: Сборник. Вып. 1. – М.: Знание, 1986. – 240 с.: ил.
100. Смішко М. Археологічні дослідження в Західних областях України за роки Радянської влади // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2. – К., 1959. – С. 5-28.
101. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 1998. – С.173.
102. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (Доба первіснообщинного ладу). – К.: Наукова думка, 1974.
103. Телегін Д. Мезолітні пам'ятки України. – К.: Наукова думка, 1982. – 253 с. (Волинь – с. 29-32).
104. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986-2000). – Львів, 2002. – 108 с.
105. Терський С. Історія вивчення житлового будівництва Лучеська у VIII – XIV ст. // Атлас історії культури Волинської області. Тези республіканської конференції. – Луцьк, 1991. – С. 19-22.
106. Терський С. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986 - 91 роках // Наукові записки. Вип. 1. – Львів, 1993. – С. 45-47.
107. Терський С. Олика: Історичний нарис. – Львів: Новий час, 2001. – 52 с., іл. (Серія "Літописні міста Волині". – Вип. 1.).
108. Терський С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне: Азалія, 2003. – 160 с.
109. Терський С. Розвідки в околицях княжого Лучеська // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 120-121.
110. Троневич П. В сутінках української історії XIV – XVI ст. – Луцьк: МКФ "Християнське життя", 2003. – 112 с.
111. Троневич П. Луцький замок. – Луцьк: ДІКСОН, 2003. – 198 с.
112. Троневич П., Хілько М., Сайчук Б. Втрачені християнські храми Луцька. – Луцьк: Діксон, 2001. – 80 с.
113. Трубчанінов С., Винокур І. Історія Поділля та Південно-східної Волині. – Кам'янець-Подільський, 1993. Кн.1.– 112 с.; Кн. 2, 1994.
114. Хведів (Бобак) О. На кручі Бугу (Свято-Введенська церква села Михалє). Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 56 с.
115. Хілько М. Давньоруські графіті церкви Івана Богослова в Луцьку // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 1998. – С. 162-163.
116. Чемерис О., Панишко С. Проблеми охорони давньоруських городищ на території Волинської області // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Тези доповідей і повідомлень VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – С. 52-54.
117. Шкоропад В. Особливості поморсько-кльошової культури на Волині // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Вип. 5. – Луцьк: Вежа, 2000. – С. 122-127.
118. Шовкопляс Г., Шовкопляс І. За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – К.: Наукова думка, 1990. – 166 с.
119. Якубюк А. Луцький історико-культурний заповідник. Архітектурно-історичний нарис. – К.: Мистецтво, 1987. – 65 с.
120. Якубюк А.М. Луцьк: Путівник-інформатор / Худож. оформл. та макет Б.Р.Пікулицького. – Львів: Каменяр, 1983. – 95 с.; іл.
121. Malinowski M., Koiosok B. Zarys dziejyw diecezji Juckiej oraz katedry św. Piotra i Pawia w Lucku. – Kalwaria Zabrzydowska. – 1993. – 96 s., il.

Summary:
Thesis article about historiography of archeology, relics of the past and others monument Volyn's region. The analysis books and articles presented in the second half of the XX – of the begining XXI century.

Key words: archeology, history, historiography, Volyn's region, Polyssia, monuments stady.

УДК 94(47+57):930.1] "1991"

Семененко А.І. (м.Київ)

СПРОБА ДЕРЖАВНОГО ЗАКОЛОТУ В СРСР: ІСТОРІОГРАФІЯ

В статті подано аналіз української та російської історіографії, що висвітлює події в СРСР 19 – 21 серпня 1991р., які відомі в історії як "серпневий заколот".

Ключові слова: демократичні перетворення, заколот, надзвичайний стан, міжнародний контроль, політична ситуація, кризи.

Тема спроби державного перевороту в СРСР 19-21 серпня 1991р. й сьогодні привертає до себе увагу істориків. Обсяги однієї статті не дозволяють подати повну картину розмаїття концепцій стосовно цієї події, які існують в науковій та мемуарній літературі. Отож, зупинимося на трьох основних.

Перша, найбільш поширена – це версія сформульована російським "крівництвом 19-21 серпня 1991 р., яка пізніше була розвинута російською прокуратурою.[1] Згідно цій версії, заколот намагалася здійснити "імперська" реакційна партійно – державна номенклатура, яка була незгодна з глибокими демократичними перетвореннями, що проводилися перш за все російським керівництвом. На думку відомого історика І.Фроянова, вона є найбільш примітивною.[2] У загальних рисах цю версію підтримує і український історик О.Бойко. Подібну позицію займають й автори підручника для ВНЗ з новітньої історії України, підготовленого викладачами Київського Університету ім. Т.Шевченка, визначаючи розглядувані події як "наступ неосталіністів", які "не мали позитивної програми і прагнули одного: зупинити процес демократизації в усіх ланках суспільного життя, повернутися до становища, що існувало напередодні 1985р.'

Згідно другої версії головним ініціатором спроби заколоту був власне президент СРСР, який намагався отримати користь від зіткнення між консерваторами та російським керівництвом. Прихильники цієї версії стверджують, що Горбачов таким чином хотів позбавитися частини свого оточення, яка заважала йому проводити "власну лінію". Російські історики Ш.Мунчаєв та В.Устінов розглядають ці події як спробу силами опозиції покласти край політиці реформ і зупинити розвал держави.[5] Існує думка, що події 19–21 серпня 1991р. нерозривно пов'язані з процесами, що відбувалися в СРСР восени 1991р. Згідно з нею, події цих трьох днів розглядаються як перший, невдалий, етап перевороту. Ізоляція Горбачова в Форосі у цьому варіанті кваліфікується як суто умовна; Горбачов начебто на певний час виводився з гри, щоб заходами надзвичайного характеру не було компрометовано його "демократичний образ" в очах світового співтовариства. Саме тому члени ГКЧП спершу оголосили надзвичайний стан, а вже потім ввели війська. Саме тому не було заарештовано Президента Росії.[6]

Зазначимо, що в сучасній російській мові, згідно словника Ожегова, слово "путч" означає "державний переворот, організований групою змовників".[7]

Зустрічаються думки, що Горбачов діяв у змові з Єльциним, з метою повалення соціалістичного ладу. На цій тезі, як основній, що дала поштовх до путчу, наголошує А.Лук'янов. Саме Голова Верховної Ради СРСР мав забезпечити законодавче обґрунтування дій ДКНС. 16 серпня 1991р. Він виступив з заявою з приводу проекту Союзного договору, основний зміст якого полягав у наступному:

1. Позиція парламенту СРСР не знайшла відображення у підсумковому варіанті Союзного договору;

2. Назва договору протирічить результатам референдуму 17 березня 1991р., коли переважна більшість населення висловилася за присутність у ній згадки стосовно соціалістичної орієнтації держави.[8]

Лук'янов зазначає, що ДКНС було створено з метою "врятування соціалістичної орієнтації суспільства, захистити Конституцію СРСР, зберегти Радянський Союз від розвалу й зупинити сповзання країни у ще більш глибоку кризу".[9] Окрім цього, стосовно характеру подій, що відбулися 19–21 серпня 1991р., він зазначає, що ці три дні пов'язані із створенням непередбаченого Конституцією СРСР Державного Комітету з надзвичайного становища, зі стоянням танків в Москві, яке нічого не дало, оголошенням про введення тут комендантської години й з заявою про введення надзвичайного стану в окремих місцевостях країни, яке, окрім Москви, так і не було більше ніде введено. ДКНС провів три засідання, схвалив чотири документи, які підбурили суспільство, але так і не були виконані, а потім він був розпущений указом віце – президента країни. А на ранок 21 серпня війська зі столиці виводяться, надзвичайні заходи скасовуються, а президент СРСР, який повернувся до Кремля, санкціонує арешт членів ДКНС. Дивний "заколот", чи не так?" – завершує Лук'янов.[10]

Американський публіцист М.Девідоу сприймає серпневі події 1991р. як "опереточний заколот", який здійснено у першу чергу власне демократами, а зовсім не ДКНС. Не можна, на його думку, розглядати те, що сталося, як "серйозну спробу ДКНС захопити владу, а тим більше встановити тоталітарний режим".[11] Дивні та протирічливі дії Державного Комітету з надзвичайного становища "дали поштовх для вибухового матеріа-

лу й створили ідеальні умови для сил антикомунізму, щоб здійснити свою контрреволюцію".[12] Власне ж виступ ДКНС, на думку Девідоу, був немічним, більше схожим на фарс.[13]

Визначення "опереточний" наявне й в роздумах Г.Зюганова: "опереточний "путч" ДКНС",[14] "трагікомічний "путч" ДКНС"[15] Згідно з думкою Зюганова, "перед сценаристами нашої сучасної драми з самого початку було поставлене завдання – розробити й практично реалізувати в Росії методику контрольованого переводу країни до нового політичного режиму з елементами диктатури. При цьому програма передбачає досягнення негласного, але повного та жорсткого міжнародного контролю над внутрішньополітичною ситуацією. Програма мінімум – недопущення до важелів державної влади національно – патріотичних сил".[16]

Концепція "реакційного заколоту, що мав за мету зупинити процес демократизації, повернути країну у старі часи" найяскравіше виражена Горбачовим.

Горбачов констатує: "…завітала група товаришів. Я запитав: що це за візит, непогоджений зі мною? Як ці люди опинилися тут? Охорона не мала права їх пропускати… Бачу, що стан самого Медведева якийсь незвичайний. Ну, добре, кажу, хай зачекають. Беру слухавку, щоб зателефонувати Крючкову, аби дізнатися, що це за місія … Телефон не працює. Беру інший – те ж саме…. Все перевірив. Беру "червоний" і той "мертвий"[17]. А вся справа у тому, що за кілька хвилин до приїзду делегації, у Президента, за наказом Крючкова, було вимкнено всі види зв'язку. У цьому зізнається сам шеф таємної поліції: "…для всіх було зрозуміло, що Горбачов буде піклуватися головним чином про своє політичне самозбереження. Нам здавалося важливим дати йому можливість залишитися немов би з боку. Але в той же ж час ми мали побоювання, що Горбачов буде намагатися вийти на свого "друга" Буша, аби на всякий випадок мати його підтримку". Отже, "Виходячи з цих міркувань, ще до прибуття наших товаришів до Форосу, я дав наказ вимкнути зв'язок у Горбачова й тим самим унеможливити розвиток ситуації у небажаному для нас напрямку".[19] Це підтверджує генерал-майор А.Глущенко: "Приблизно через годину польоту (до Форосу. – А.С.) мене та полковника Управління Урядового Зв'язку В.Пузанова, а також Генералова викликав до себе у салон літака … начальник служби охорони Плеханов. Він поцікавився скільки часу знадобиться для того, аби від'єднати всі засоби зв'язку у президента в Форосі. Я відповів: хвилин десять – п'ятнадцять. На це Плеханов нічого не сказав. Лише на підльоті до літовища "Бельбек" він знову викликав мене й поставив конкретне завдання: "О 16.30 у Горбачова повинно бути від'єднано всі види зв'язку".[20]

Від засобів телефонних комунікацій було відсторонено не лише Президента. Г. Шахназаров, який близько 16-ї години розмовляв телефоном з Горбачовим, розповідає: "Поклавши слухавку на ричажок, я підняв її знову, щоб поговорити з Черняєвим, який, зазвичай, знаходився в командирові, допомагаючи президенту під час відпустки. Гудка не було. Мовчав і міський телефон. … Але минула година, дві, все залишалося по – старому. Почала зароджуватися тревога. Вона сқріпла, коли ми дізналися, що телефони відімкнено у всьому санаторії".[21] Відсутність зв'язку підтверджує і Є.Примаков. Звернемося ще до одних даних. На слідстві телефоністка комутатора "Муха латка", що обслуговував дачу президента, розповіла: "Я тільки – но збиралася з'єднати Горбачова з його помічником Шахназаровим – раптом звідки не візьмись за моєю спиною з'явилися офіцери урядового зв'язку. Зараз, говорять, від'єднаємо зв'язок із Горбачовим. Я у відповідь: "Тільки-но повідомила Горбачову, що з'єдную його із Шахназаровим. Незручно тепер не з'єднувати". Як тільки розмова із Шахназаровим завершилася, зв'язок тут же пропав. … Комутатори перейшли на ручний режим роботи. Лише по автомату ніхто не зміг би додзвонитися із "Зарі", навіть коли б якимось чином відновив зв'язок. Всі розмови в процесі ручного режиму становилися підконтрольними. На урядовому комутаторі в Ялті місце чергової телефоністки зайняв офіцер КДБ. Він отримав наказ надавати зв'язок лише радіостанції "0254", що була встановлена в автомобілі Генералова. Й лише за паролем."[22]

Мету візиту відверто розкриває Д.Язов: "Поїхали, аби передати ультиматум президенту: або здавайся, або ізолюємо". На зустрічі з представниками ДКНС Горбачов сказав, що на 20 серпня 1991р призначено підписання Союзного Договору. На це Бакланов відповів: "Підписання не буде".[24] Після цього Горбачов сказав, що "Робота з усіма вами, після того, що сталося, надалі не можлива".[25]Саме тоді Горбачов зрозумів, що в країні відбувся заколот, відповідальність з а який Президент покладає на А.Лук'янова: "Змовникам не вдалося б здійснити свої плани, якщо б на їх шляху твердо та рішуче встали Верховна Рада СРСР та її Голова. Події вимагали негайного скликання Верховної Ради СРСР. Росія зробила це відразу, що відіграло значну роль в опорі путчу. А ось Верховна Рада СРСР не змогла реалізувати свої конституційні повноваження. Де була президія? Де були самі депутати? Чому вони не кинулися відразу до столиці?" "Адже – слушно наголошує Горбачов, – коли б Верховна Рада зібралася 19 серпня, заколот було б зупинено у зародку". Горбачов не відмовляється від того, що частково відповідальність за заколот лежить власне на ньому: "За те, що не спрацював механізм Верховної Ради СРСР, за те, що позорно безпомічними та боязкими перед обличчям заколоту виявилося багато членів Кабінету Міністрів, в тому, що на чолі трьох організацій, які мають у своєму розпорядженні військову силу знаходилися люди, які здатні на державний заколот, я, як Прези-

дент, несу велику, точніше найбільшу відповідальність."[28]

„Як людина, яка очолювала КПРС з 1985 року, – пише М.Горбачов, – не можу обійти питання про моє ставлення до комуністів. Моя позиція є такою. Я рішуче виступаю проти спроб пустити по країні антикомуністичну істерію, яка була б спрямована проти чесних людей, котрі нічим себе не заплямували. Довгий час я вважав, що КПРС можливо реформувати. Але в результаті серпневого заколоту ці надії перекреслено. В керівництві партії опинилися люди, у яких не вистачило мужності виступити проти заколоту, на захист законності, генсека, домогтися зустрічі з ним. Підтримавши, по суті, ДКНС, вони дезорієнтували партію, поставили її на хибний шлях". "Горбачов сильно змінився, зрозумівши та глибоко відчувши власні прорахунки в тактиці та в методах дій".[30] Однією з головних своїх помилок генсек вважає те, що "...вчасно не розпізнав момент, коли необхідно було швидко звільняти суспільство від структур тоталітарної системи, яка стримувала його розвиток".[11] "Я не зміг, – пише Горбачов, – повною мірою поставити свій авторитет на службу об'єднанню нових демократичних сил, котрі могли б повністю взяти на свої плечі відповідальність за проведення курсу реформ". Отож, Президент звинувачує Голову Верховної Ради СРСР. Надамо слово обвинувачуваному. "Тиск прихильників капіталізації суспільства, – пише Лук'янов, – що називали себе демократами і поборниками різноманітних фронтів, зростав з кожним днем... Пік ... конфронтації прийшовся на кінець літа – початок осені 1991р. й потрібен був лише привід, лише хлопок стартового пістолета, аби праворадикальні сили, які іменували себе демократами, скористалися б цим і кинулися в бій".[33]

Свою позицію Лук'янов аргументує так: "...в ті дні, намагаючись врятувати соціалістичну орієнтацію суспільства, уберегти Радянський Союз від розвалу й зупинити скатування країни до ще більш глибокої кризи, найбільш близькі сподвижники союзного президента зібралися на одному з... об'єктів КДБ обговорити становище в країні у зв'язку із призначенням на 20 серпня підписанням союзного, а фактично, конфедеративного, – договору, вирішили направити до президента делегацію. Приїхавши до Криму ці товариші... запропонували Горбачову негайно ввести в окремих місцевостях країни надзвичайний стан, про що до цього вже йшла мова. Якою була розмова з Президентом у другій половині дня 18 серпня мені однозначно сказати важко. Горбачов стверджує, що у випадку відмови від надзвичайних заходів йому пропонувалося піти у відставку. Ті ж, хто був у нього тоді, категорично це відкидають, заявляючи, що розмова носила товариський ... характер й Горбачов, прощаючись, потиснув кожному руку. Але так чи інакше, а пропозицію про надзвичайні заходи президентом прийнято не було. Проте, відкинувши його, президент і пальцем не поворухнув, аби втримати тих, хто виступав за введення надзвичайного стану. Залишившись на своїй фороській дачі, він, вважає Лук'янов, – лише стимулював введення цих заходів.[34]

Отже, оцінюючи діяльність ДКНС, можна погодитися з висновком І.Земцова, що путчисти "у підсумку домоглися результатів, що були протилежні задуму. Прагнули захистити Союз – підштовхнули до розпаду; бажали захистити соціалізм – призвели до кризи. Планували антиекстримістський заколот, а здійснили антиперебудовний: першою й фактично єдиною його жертвою став Горбачов, а не демократи ... І нарешті – воля до влади у організаторів путчу була, але здатності її утримати їм не вистачило".[35]

Таким чином можна зазначити, що в історичній літературі на сьогодні відсутня одностайність з приводу подій, що пов'язані з абревіатурою ДКНС СРСР. Отже, вони потребують подальшого дослідження.

Примітки

1. Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор. Версия следствия. – Москва,1992.
2. Фроянов И. Погружение в бездну. – М., 2002. – С. 312.
3. Бойко О.Д. Україна 1985-1991. Основні тенденції суспільно- політичного розвитку. – К.: ШЕНД., 2002. – С.248;
4. Новітня історія України (1900-2000): підручник/Слюсаренко А.Г., Гусєв В.І та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С.569, Алексеев Ю., Кульчицький С., Слісаренко А.. Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес 1985 – 1999. – К: Екс об. – 2000. – С.76
5. Мунчаев Ш., Устинов В. История Советского государства. – М, 2002. – С.583.
6. История современной России. 1985-1991/ В.Журавлёв. – М, 1994. – С. 120 – 121.
7. Ожигов С. Словарь русского языка. – М., 1984. – С.550.
8. Лукьянов А. В договоре о Союзе отразить результаты всесоюзного референдума. Заявление Председателя Верховного Совета СССР//Лукьянов А. В водовороте российской смуты. – М, 1999. – С.53-54.
9. Лукьянов А. В водовороте российской смуты. – М., 1999. – С.56.
10. Там само – С.57.
11. Дэвидоу М. Камо гредеши, Русь?.... Заметки американского публициста о перестройке. – М., 1993. – С. 146.
12. Там само. – С.148.
13. Там само. – С.149.
14. Зюганов Г. География победы. Основы российской геополитики. – М., 1997. – С. 111.
15. Зюганов Г. Россия и современный мир. – М, 1995. – С.37.
16. Там само.

17. Цит. За: Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор. Версия следствия. – Москва. – 1992. – С.9.
18. Крючков В. Личное дело. – Москва. – 1997. – Т.2. – С. 158.
19. Там же. – С.159.
20. Цит. за: Степанков В., Лисов Е. Указ. соч. – С. 14.
21. Шахназаров Г. С вождями и без них. – Москва, 2001. – С. 442
22. Цит. за: Степанков В., Лисов Е. Указ. соч. – С.28 – 29.
23. Там само. – С.29.
24. Горбачёв М. Августовский *путч:* причины и следствия. – Москва, 1992. – С.26.
25. Там само.
26. Там само. – С.26.
27. Там само. – С.27.
28. Там само. – С.27-28.
29. Там же. – С. 30.
30. Там же. – С. 41.
31. Там же. – С. 39.
32. Там же. – С. 41.
33. Лукьянов А. В водовороте российской смуты. – М., 1999. – С.56.
34. Лукьянов А. В водовороте российской смуты. – М., 1999. – С.57.
35. Зємцов И. Крах эпохи. – М., 1999. – Т.2. – С.271.

Summary:

The article is written by Semenenko A.I. the post – graduatc student of historical faculty of Shevchenko Kiev National University. It's devotet to analis of studing in ukrainan and rassifan history an attempt of the governmental ouer turn in the USSR on 19 – 21 august, 1991.

Key words: *democratic transformation, mutiny, eztraordinary condition, international control, political situation, crisis.*

УДК 371 (477.43):371(490+571)] "19"

Сушко О.В. (м. Київ)

ВНЕСОК ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР ПОДІЛЛЯ В ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧИТЕЛЯМИ УКРАЇНСЬКІ РЕГІОНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У 20-Х РР. XX СТ.

На значному фактичному матеріалі порушується актуальна проблема взаємодія українських регіонів у поширенні рідної мови та культури.

Ключові слова: *історіографія, населення, українізація, шевство, вчитель, тотальний тиск, культурний перелом.*

Проблема української діаспори у вітчизняній історіографії нині посідає чільне місце. Їй присвячено вже більше десятка дисертаційних праць. При провідних наукових центрах України створені відповідні структури. Це закономірно, адже питання ролі українства в минулому і сучасному геопросторі актуальне. На жаль, попри значну кількість праць про діаспору взагалі, дослідження східної діаспори, а особливо періоду 20-30-х рр., це не так багато. Зокрема оригінальними є роботи Є. Петренка[1], В. Сергійчука[2], І. Винниченка[3], Ф. Заставного[4], Т. Крамарчук[5], А. Мазуки[6] та інших.

У цих та ряді інших праць, зазначається, що українська меншина 20-х початку 30-х рр. XX століття в Російській Федерації була найбільш чисельна. Із 50 млн. населення національних меншин – 8 млн. були українці. Причому, проживали вони компактними масами в головних регіонах Російської Федерації: близько 3,4 млн. – на Північному Кавказі, 1,8 млн. – Центрально-Чорноземній області, Нижній Волзі – 472,2 тис., Середній Волзі – 217, 9 тис.,[7] Далекому Сході – близько 400 тис.[8] При цьому зазначимо, що попри тривале проживання в іншомовному оточенні та русифікаторську політику українське населення не втратило здатності до самоіндефікації. Скажімо, за переписом 1926 року загалом від 56 до 70 відсотків українського в найбільших регіонах проживання населення визнали за рідну мову – українську. Найвище число їх було на Кубані, Воронежчині, Далекому Сході.

Ці обставини згідно рішень XII з'їзду РКП(б) та III з'їзду Рад Союзу СРСР про політику коренізації дозволяли проводити національно-культурну роботу на рідній мові. Зауважимо, що реалізація вимог політики коренізації (українізації) в регіонах проживання українського населення РСФРР здійснювалася неоднозначно. В силу існуючих традицій царського уряду русифікації регіонів з українським населенням при новій владі торпедується перехід мовлення в офіційних установах, школах, закладах культури на рідну мову. Причому, на початку 20-х років взагалі більшістю державних структур на місцях заперечувалося взагалі наявність українського населення, як наприклад, на Далекому Сході де як аргумент висувалося те, що є в наявності „обрусівше українське населення". Все ж, під тиском політичних структур протягом 1923-1927 років у більшості регіонів в питанні українізації вдалося досягти перелому. У цей час владні структури змирилися з тим, що українці – меншина, однак переведення на рідну мову шкіл, діловодства в сільрадах, судах інших державних установах вважалося неможливим через відсутність відповідних кадрів та літератури. Скажімо, у нараді з питань українізації в Москві 29-30 квітня зазначалося, що на 7 млн. населення Російської Федерації є всього 293 школи (повних і неповних 4-річок) та декілька семирічок та шкіл II ступеню.[9]

Корінний перелом у питанні українізації стався на початку 30-х років. У цей час центральні органи державної влади та політичні структури ламаючи опір на місцях, практично у всіх регіонах проживання українців на Далекому Сході, Північному Кавказі, Нижній та Середній Волзі, Сибіру, ЦЧО домоглися відкриття шкіл, навчальних закладів з українською мовою викладання, однак, ріст їх кількісного та якісного складу йшов повільно через відсутність кадрів вчителів-українців. Звичайно, Народний комісаріат освіти РСФСР приймав заходи до покращення становища із забезпеченням кадрами вчителів-українців, але ці кроки не завжди були послідовними, вагомими та результативними.

Значну допомогу в цьому зробила Україна. НКО УСРР, наприклад, 25 лютого 1929 року приймає рішення „Про роботу НКО УСРР у справі задоволення культосвітніх потреб українського населення, що живе на терені РСФРР та інших союзних респпублік".[10] Урядом України приймаються постанови про шефство над регіонами з українським населенням Далекого Сходу, Північного Кавказу, Казахстану тощо. Активність у цьому напрямі проявила і Спілка робітників освіти України, що організувала цю роботу на місцях.

Не осторонь від організації шефства над українськими регіонами Російської Федерації, зокрема Далекого Сходу, Нижньої Волги, Північного Кавказу, Казахстану були державні, політичні, профспілкові структури Поділля. Вони здійснювали різноманітну роботу: на початковому етапі українізації забезпечували військові частини, у яких служили українці літературою на рідній мові. Це, зокрема, робили Вінницький та Кам'янець-Подільський відділи освіти. В середині 20-х років забезпечували школи підручниками, брали участь у підготовці кадрів. Так, в Кам'янець-Подільсь-

ких ІНО, та СХІ навчалися студенти-українці із РСФРР згідно урядових домовленостей та відповідних квот. Ці питання активно пропагувалися на сторінках місцевої періодичної преси.

На початку 30-х років профспілками та органами освіти Поділля була розгорнута пропагандистська кампанія по забезпеченню українських шкіл Російської Федерації вчителями. Вона давала відповідні позитивні наслідки. Так, вчитель Балинської школи Смотрицького району Твачій Яків Михайлович писав: „В червні 1930 року я закінчив Кам'янець-Подільський ІНО і працюю в с. Балин. В даний великий культурний перелом я бажаю працювати на культурній ниві в одній із самих відсталих культурних частин нашого великого СРСР... А тому прошу ВУК Робос дозволити мені виїхати в Середню Азію чи Сибір, де є потреба в українських вчителях, або в будь-яку з російських шкіл за межами УСРР. Прошу в найкоротший строк прислати дозвіл, щоб мені не заперечували місцеві організації...”[11]

28 вересня 1930 року вчителі містечка Острополь Старокостянтинівського району, звертаючись до Всеукраїнського комітету Робос наголошували, що за газетними повідомленнями в містах України проводиться самобілізація освітян на культурну роботу до національних республік і вони просять направити їх до Казахстану. Зокрема Любченко О.С. працювала в школі 14 років, Сітарчук І.О. – 13 років, Кошмак Д. М. – студент другого курсу ВЗІНО.[12] Так, із 53 вчителів, що були направлені у вересні 1930 року до Казахстану більше 10 чоловік були із Поділля. Цікавий і зріз параметрів вчителів, що виїхали до Казахстану: з цього числа лише 3 – члени партії, 17 члени ВЛКСМ, 17 жінок, вчителі1-го концентру – 15, 2-го концентру – 23.[13]

В другій партії мобілізованих вчителів до Північного Кавказу в числі 36 осіб знову ж таки 11 вчителів були з Поділля, зокрема з Смотрицького, Гайсинського районів тощо.[14] Так, вчитель Гриціанівської двохрічної платної школи Гаврилюк Іван Федорович у заяві писав: „Працюючи на посаді вчителя Гриціанівської школи з 1917 року, аж до цього часу, я маю бажання переміняти місце роботи, вчителювати в інших районах. А саме, по моїм відомостям, ВУК комплектує вчителів українців для національних місцевостей Північного Кавказу. А тому, я добровільно маю бажання перевестися на вчительську роботу до Північного Кавказу в одну з українських шкіл. Прошу дати мені дозвіл на переїзд за рахунок ВУКу. Відомості про себе надаю слідуючі: одна душа, рік народження 1895, член спілки з1921 р., нежонатий”.[15]

Як бачимо, вчительство Поділля взяло активну участь в українізації районів з українським населенням Російської Федерації. В цьому можна вбачати декілька основних причин. По-перше, в цей час на Поділлі активно велася колективізація, що проходила в цьому регіоні України з особливим тиском з боку влади і національносвідомі кадри з числа інтелігенції не могли миритися з нею. Як форму протесту вибрали переїзд в інші місця. По-друге, органи влади почали проводити серію кампаній по політичній чистці кадрів вчителів і це могло спричинити від'їзд їх з обжитих районів з метою самозбереження. По-третє, інтелігенція шукала можливостей для реалізації своїх творчих можливостей, і від'їзд в інші регіони міг сприяти їх самореалізації в умовах тотального тиску на особистість початку 30-х років.

Примітки

1. Петренко Є.Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792-1917): Дис. канд. іст. наук. – К., 1997. – 206 с.
2. Сергійчик В. Українці в імперії. – К., 1992. – 92 с.
3. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992. – 164 с.
4. Винниченко І. До історії організації „шефства” над українськими районами Далекого Сходу//Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1994, – с.75.
5. Заставний Ф.Д. Східна діаспора. – Львів, 1992. – 172 с.
6. Крамарчук Т.Д. Українська діаспора республіки Башкорстан: історія формування та особливості існування в іншомовному середовищі. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 19 с.
7. Мазука Л.І. Формування української меншини в Казахстані (80-ті рр. XIX – поч. 30-хрр. XX ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1996. – 25 с.
8. Сушко О.В. Політика коренізації і українська діаспора Російської федерації у 20-30х рр. XX ст.: спроба поставки проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 8 (10) – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 376
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України) – Ф.168 – оп. 5, спр 16., Арк. 2, 40.
10. Бюлетень НКО – 1929, №11 – с.143-146.
11. ЦДАВО України – Ф.2717, оп. 3, спр. 268 – с. 7.
12. Там само – Арк. 7.
13. Там само – Арк. 133.
14. Там само – Арк. 20.
15. Там само – Арк. 45-45зв.

Summary:

The article envisages the actual problem of interaction of Ukrainian regions while spreading the native language and culture.

***Key words:** historiography, population, Ukrainian language priorities, guidance, total pressure, cultural change.*

УДК 737 (477.8) "14-16"

Войтюк Т.С. (м. Рівне)

МОНЕТНІ ТА ЗМІШАНІ СКАРБИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЧИ XV-XVII СТ. ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНІ В КОЛЕКЦІЯХ ОСТРОЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА, КРЕМЕНЕЦЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЇВ

В статті Войтюк Т.С. подано загальну характеристику скарбових, матеріалів середньовіччя, та короткій опис кожного з скарбів. Цей матеріал вперше опубліковується і вводиться в науковий обіг.

***Ключові слова:** Волинь, Кременець, Острог, Луцьк, скарб нумізматика, середньовіччя.*

Монетні та змішані скарби Кременецького музею, Острозького заповідника знайдені у другій пол. XX ст. залишилися по за увагою дослідників.

Три скарби з с. Острів'я Кременецького повіту, що входять до нумізматичної колекції Волинського краєзнавчого музеїв, теж не згадуються в дослідженнях науковців,

У фондах Волинського музею зберігається єдиний, відомий в Україні, каталог польських дослідників Л.Піатровича та Я.Фіцке, виданий в Кракові в 1939 р. В другому розділі каталогу відомий польський науковець Ян Фіцке публікує скарби Волинського музею, знайдені в першій половині XX ст. В каталозі Л.Піатровича та Я.Фіцке згадуються скарби Південно-Східної Волині:

1. Скарб з с. Борки (Кременецького повіту) інвентарний №41, [20; 18] нині село Великі Бірки, Тернопільського р-ну, [5;541-542]
2. Скарб з с. Доманікі (Кременецького повіту) інвентарний № 44, [20;21-22] на даний час такого села не існує. [5]
3. Скарб з с. Кохановка (Кременецького повну) інвентарний № 45, [20;22-23] нині село Кохановка Збаразького р-ну, [5;313]
4. Скарб з с. Новий Вишневець (Кременецький повіт) інвентарний № 87, [20;29-30] нині смт. Вишнівець Збаразького р-ну [5;239]
5. Скарб з м. Острога (Здолбунівського повіту) інвентарний № 89 [20;31]
6. Скарб з с, Прземоронка (Кременецького повіту) інвентарний № 89, [20;31-32] на даний час таке село не існує. [5]
7. Скарб з с. Рахманов (Кременецького повіту) інвентарний № 90 [20;32] нині с. Рохманів Шумського р-ну, [5;583]
8. Скарб з с. Вілія (Здолбунівського повіту) інвентарний № 93 [20;32]
9. Скарб з с, Вілія (Здолбунівського повіту) інвентарний №100 [20;40-41].

Українському нумізмату М.Ф.Котляру був невідомий каталог Л. Піатровича та Я.Фіцке, В його дослідженнях не згадується жоден з вище згаданих скарбів. У відомій топографії знахідок монет X-XVII ст., складений М.Ф.Котлярем, згадуються лише шість скарбів з Південно-Східної Волині, знайдених у другій половині XIX – на поч. XX ст.

1. Скарб з Татарської вул. (очевидно міста Острога), знайдений в 1869 р.; по розгляді в Археологічній комісії скарб переплавлено (№ 370 в топографії). [6; 104]

2. Скарб з с.Велика Мощаниця Острозького р-ну знайдений в 1897 р.; по розгляді в Археологічній комісії передано до Київського університету (№ 989 в топографії), [6; 134]

3. Скарб з с.Ляхівці (нині – Кутянка) Острозького р-ну, знайдений в 1901 р.; після розгляду Археологічною комісією був повернений за місцем знахідки (№ 991 в топографії). [6; 149]

4. Скарб з с. Брикуня Шепетівського р-ну Хмельницької області знайдений в 1884 р. Доля скарбу невідома (№ 1308 в топографії). [6; 139]

5. Скарб з с. Чотирбоки Шепетівського р-ну Хмельницької області знайдений в 1857; до Київського університету передано 14 монет з цього скарбу (№ 668 в топографії). [6; 133]

6. Скарб з с. Розтоки Кременецького р-ну Тернопільської області, знайдений в 1897 р. Археологічна комісія повернула скарб за місцем знахідки (№ 1028 в топографії). [6; 139]

Таким чином, в топографії М.Ф.Котляра не згадуються скарби Південно-Східної Волині з музеїв Кременця, Луцька , Острога, що були знайдені в другій половині XX ст.

На території Кременецького району Тернопільської області в другій половині XX ст. були знайдені скарби що відносяться до періоду середньовіччя:

1. Скарб монет, знайдений в м. Кременець в 1977 р. Не потрапив до музею по виявленню. Монетний комплекс нараховує 55 срібних монет Речі Посполитої періоду правління Сигізмунда III. [7]

2. Скарб монет, виявлений в с. Жобрин Кременецького р-ну Тернопільської області під час оранки в глиняній посудині. Монетний комплекс нараховує 228 срібних монет Речі Посполитої періоду правління Сигізмунда III. Вага скарбу 255,02 г. [8]

3. Скарб монет, знайдений в глиняному горщику під час земляних робіт на території Кременецького р-ну (ймовірно на кордоні з Шумським). Не переданий до музею по виявленню. Монетний комплекс нараховує 304 срібні монети першої

половини XVI ст. Вага скарбу 308,63 г. Склад скарбу не досліджено. [9]

4. Скарб монет, знайдений в 70-х роках на території Кременецького р-ну. Не потрапив до музею по виявленню. Монетний комплекс нараховує 119 срібних монет Речі Посполитої періоду правління Сигізмунда III. [10]

Всі ці скарби повністю не були опрацьовані і опубліковані теж, більшої інформації про них нам не відомо.

У нумізматичних колекціях Волинського музею зберігається три скарби, знайдені на території Кременецького повіту ймовірно в кінці 30-х років XX ст.

1. Скарб монет, виявлений в с. Острів'я. Монетний комплекс нараховує 28 солідів (шелягів, боратинок) Речі Посполитої періоду правління Яна Казиміра. [1]

2. Скарб монет, виявлений в с. Острів'я. Монетний комплекс нараховує 29 солідів (шелягів, боратинок) Речі Посполитої періоду правління Яна Казиміра. [2]

3. Скарб монет, виявлений в с. Острів'я. Монетний комплекс нараховує 50 солідів (шелягів, боратинок) Речі Посполитої періоду правління Яна Казиміра. [3]

4. Ймовірно с. Острів'я Кременецького повіту – це колишня назва сучасного села Острівці Теребовлянського району. [5;528]

В нумізматичній колекції Острозького заповідника зберігаються 2 монетних і 1 змішаний скарб, а саме:

1. Скарб – с.Данилівка Острозького р-ну, 1964; із загальною кількістю монет 841. [11] Монетний комплекс з с.Данилівка, знайдений в урочищі "Кротовщина" 9 липня 1964 р. і переданий до Острозького музею-заповідника 18 липня цього ж року пасічником Малеванчуком А.Д. та парторгом місцевого колгоспу Сучиком В.М. Після виявлення нараховував 1020 монет, а до музею поступило 841 монета. Датується скарб XVII ст. Оскільки на даний час скарб знаходиться в Державній пробірній службі, опис скарбу подається скорочено по книзі надходжень: в скарбі виявлено трьохгрошовиків – 16, півторагрошовиків – 131, грошей коронних– 28, грошей гданських – 15, грошей литовських – 37, напігрошей литовських – 10, і інших дрібних срібних монет – 604.

2. Скарб – м.Острог, вул.Древлянська, 1995; із загальною кількістю монет 687. [12]. Монетно-речовий скарб з вул. Древлянської в Острозі, знайдений влітку 1995 р., в грунті, завезеному на вул. Древлянську з котловану в центрі Острога. Скарб був захований в невеличкому глечику, і не попав до музею зразу ж по виявленню. Заповідник купив монети, скарбового комплексу, у десятьох людей. На думку Острозького нумізмата О.Позіховського, який описував і досліджував скарб з вул. Древлянської, частина монетного матеріалу втрачено.

Короткий опис скарбу з вул. Древлянської.

I. Польща (королівство):

1. Володислав II Ягеллончик (1386-1434) – напівгрош (ймовірно Казимір Ягеллончик) (1 од.), 1386 (?) (1 од.), між 1407-1411 (1 од.); [17; 40]

2. Казимир IV Ягеллончик (1446-1492) – напівгрош коронний (24 од.), між 1479-1491 (2 од.); [17; 41]

3. Ян Ольбрахт (1492-1501) – напівгрош коронний (60 од.); [18; 42]

4. Олександр Ягеллончик (1501-1506) – напівгрош коронний (58 од.); [18; 42]

5. Сигізмунд I старий (1506-1548) – півторагрошовик, б/д (1 од.); гріш коронний, 1528 (1 од.), 1529 (1 од.), 152...(1 од.); гріш гданський, 1530 (1 од.), 1532 (1 од.), 1533 (1 од.), 1534 (1 од.), 1540 (1 од.); гріш м.Ельблонга, 1534 (1 од.); напівгрош коронний, 1506 (1 од.), 1507 (6 од.), 1508 (16 од.), 1509 (19 од.), 150...(2 од.). 1510 (4 од.), 1511 (6 од.), 151... (1 од.), 152... (1 од.), 15... (1 од.), б/д (8 од.); [19; 20-23]

6. Сигізмунд II Август (1548-15720 – гріш литовський, карбований на стопу польську 1566 (1 од.), 1568 (1 од.); [19; 166-170] гріш гданський, 1577 (2 од.); [19; 211] подвійний денарій, 1567 (1 од.), 1569 91 од.), б/д (2 од.); [19; 209] солід гданський, 1549 (1 од.).

II. Велике князівство Литовське:

1. Олександр Ягеллончик (1492-1506) – напівгрош (43 од.); [17; 143]

2. Сигізмунд I Старий (1506-1548) – напівгрош, між 1508-1519 (1 од.), 1509 (2 од.), 150... (1 од.), 15... (6 од.), 1510 (6 од.), 1511 (3 од.), 1512 (8 од.), 1513 (6 од.), 1514 (5 од.), 1515 (1 од.), 1516 (2 од.), 1518 (3 од.), 1519 (2 од.), 1519 (з помилкою між 1519-1529) (1 од.), 151... (2 од.), 152... (2 од.), 1520 (1 од.), 1521 (2 од.), 1522 (1 од.), 1523 (1 од.), 1524 (2 од.), 1525 (1 од.), 1527 (1 од.), 1529 (1 од.), 1536 (1 од.), 1537 (1 од.), 1546 (2 од.), 1547 (3 од.), 1548 (2 од.); [19; 41-50]

3. Сигізмунд II Август (1548-1572) – гріш, 1567 (1 од.); напівгрош 1548 (3 од.), 1549 (2 од.), 1550 (1 од.), 1551 (2 од.), 1553 (1 од.), 1556 (9 од.), 1557 (7 од.), 1558 (6 од.), 1559 (6 од.), 1559 (мідний фальшивий) (1 од.), 1560 (12 од.), 1561 (11 од.), 1562 (11 од.), 1563 (8 од.), 1564 (6 од.), 1565 (12 од.). [19; 150-166]

III. Річ Посполита (королівство):

1. Стефан Баторій (1576-1586) – трьохгрошовик коронний, 1583 (1 од.); трьохгрошовик литовського карбування, 1581 (2 од.); трьохгрошовик карбування м.Риги, 1585 (1 од.), 1586 (1 од.); гріш карбування м.Риги, 1581 (1 од.); подвійний денарій литовського карбування, 1578 (1 од.), 1579 (1 од.); гріш гданський, 1577 (1 од.), 1579 (1 од.). [17; 44-48]

2. Сигізмунд III Ваза (1587-1632) – шестигрошовик коронний, 1604 (1 од.); трьохгрошовик коронний, 1595 (1 од.), 1596(1 од.); трьохгрошовик карбування м.Риги, 1587 (1 од.), 159... (1 од.), 1592 (1 од.), 1594 (3 од.), 1599 (2 од.); півторагрошовик, 1625 (8 од.), 1622 (8 од.), 1623 (18 од.), 1624 (11 од.), 1626 (3 од.), 1627 (1 од.); гріш коронний, 1604 (1 од.), 1605 (1 од.), 1611 (1 од.), 1623 (1 од.), 1624 (1 од.); гріш литовського карбування. 162... (1 од.), 1625 (1 од.), 1626 (1 од.);

гріш гданський, 1626 (2 од.), 16...(1 од.); солід, 1588 (1 од.), 1596 (1 од.); солід карбування м.Риги, 1596 (2 од.), 1598 (1 од.), 160... (1 од.), 1606 (1 од.), 1626 (1 од.); [16; 56, 80,269, 397,429]

3. Ян ІІІ Собеський (1676-1696) – орт коронний. 1677 (1 од.). [4; 269]

IV. Пруссія (під владою Польщі), Сигізмунд І Старий (1506-1548) – гріш, 1530 (3 од.), 1530 (?) (1 од.), 1531 (3 од.), 1532 (1 од.), 1534 (3 од.), 15... (1 од.). [19; 41-50]

V. Пруссія (герцогство-Лен Польщі) Альбрехт II – гріш, 1530 (1 од.), 1531 (2 од.), 1532 (3 од.), 1533 (1 од.), 1534 (4 од.), 1537 (2 од.), 1538 (2 од.), 1539 (3 од.), 1541 (1 од.), 1542 (2 од.), 1543 (1 од.), 1544 (1 од.), 1545 (1 од.), 153... (2 од.).

VI.Бранденбург:

1.Маркграфство-грошей, 1512 (1 од.), 1517 (1 од.), 1521 (1 од.);

2.Кроснянське князівство – гріш, 1545 (93 од.).

VII. Прибалтійські володіння Швеції, Густав II Адольф Ваза (1621-1632) – солід м.Риги, 1625 (1 од.). [18; 416]

VIII. Св. Римська імперія:

1. Берлін (місто) – грошей, 1507 (1 од.);
2. Богемія (королівство), Володислав II Ягеллончик (1471-1516) – гріш празький (2 од.), між 1472-1476 (1 од.); [4; 93]
3. Брауншвейг (герцогство) – марієнгрошен, 1546 (1 од.), 1550 (1 од.); грошей, 157... (1 од.);
4. Бремен (місто) – гріш. 1546 (2 од.), 154... (1 од.);
5. Вісмар – грошей, 1597 (1 од.);
6. Вроцлав (князівство) – гріш, між 1470-1471 (1 од.), 1506 (1 од.);
7. Гамбург (місто) – грошей, 1576 (1 од.);
8. Ганновер (місто) – марієнгрошен, 1551 (1 од.), 1549 (1 од.);
9. Гоксер (місто) – марієнгрошен, 1552 (2 од.);
10. Росляр (місто) – марієнгрошен, 1553 (1 од.);
11. Квернгам (місто)-марієнгрошен, 154...(1 од.), 1547 (1 од.);
12. Кольмар (місто) – 2 крейцери часу Рудольфа II (1576-1612) (1 од.);
13. Лігніц і Бриг (герцогство) – гріш, 1542 (1 од.), 1543 (1 од.), 1544 (4 од.), між 1430-1547(1од.),б/д(2од.);
14. Магдебург (місто)-грошей, 1571 (1 од.);
15. Ниса (князівство єпіскопальне) – гріш, 1506 (1 од.);
16. Саксонія, Іоан-Адольф (1590-1616) – гріш, б/д (2 оді);
17. Свідніца (місто), Людовік II Ягеллончик – напівгрош, 1519 (1 од.), 1520 (1 од.), 1521 (1 од.),1523 (3 од.), 1524 (4 од.), 1525 (2 од.), 1526 (7 од.), 152...(2 од.), 15...(3 од.), 1525 (?) (3 од.), 1526 (?) (1 од.), б/д (2 од.); [4; 292]
18. Тешин (Тешен) (герцогство) – грош, 1569 (1 од.);
19. Шауенбург (графство) – грошей (1 од.);
20. Німеччина-2 крейцери, 1570 (Максиміліан II ?) (1 од.), 1578 (1 од.), 1592 (2 од.); грошей, 1572 (1 од.), 1594 (1 од.), 1595 (1 од.), 1597 (1 од.), 1600 (Рудольф II 1576-1612) (1 од.).

IX. Угорщина (королівство) – денарій, 1568 (1 од.), 1584 (1 од.), 1589 (1 од.), 1595 (1 од.), б/д (1 од.).

X. Орден хрестоносців: великий магістр Пауль фон Руссдорф (1422-1441) – шилінг, б/д (1 од.).

XI. Тевтонський (німецький) орден: магістр Міхаел (1414-1422) – шилінг, б/д (1 од.);

XII. Велике князівство Московське. Іван IV (1534-1547) – деньга. 1535 (2 од.), 1538 (5 од.), між 30-40 рр. (1 од.), ціж 1538-1548 (2 од.), між 1534-1544 (1 од.).

XIII. Росія (царство):

1. Іван IV Грозний (1547-1584) – деньга, 1547 (3 од.), 1584 (1 од.); копійка, 1560 (2 од.), 1584 (Іод.), б/д (Іод.);
2. Федір Іванович (1584-1598) – копійка, 1595 (1 од.), 1596 (2 од.);
3. Борис Федорович (Годунов) (1598-1605) – копійка. 1599 (1 од.), 1600 (3 од.), 1604 (Іод.);
4. Василь Іванович (Шуйський) (1606-1610) – копійка, 1606 (1 од.), між 1606-1607 (3 од.).

Найстаріші монети скарбу польські напівгроші Володислава II Ягеллончика (1386-1434), наймолодша монета – орт 1677 р. Яна III Собеського. В скарбовому матеріалі переважають дрібні монети XVI ст. мало не усіх країн Європи. Надзвичайно рідка монета в скарбовому матеріалі з вул. Древлянської – золотий дукат 1558 р. Угорського королівства з 7 монетного двору в Кремпіце, який звертає на себе увагу не тільки майстерним виконанням, а й чудовою збереженістю.

Дукат – венеціанська монета, вагою близько 3,5 г., випущений в обіг в 1284 р. Вважається, що назва "дукат" походить від слова, яке входило в монетну легенду "Sit tibi christe datus guem tu regis iste ducatus". Після виходу дуката на світовий ринок ним називали будь-які золоті монети вказаної ваги. Золоті дукати в Угорщині карбувалися з 1325 р. [15; 5-6]

У джерелах та літературі зафіксовано дуже мало знахідок золотих монет в скарбах України. В топографії М.Ф. Котляр зафіксував лише 5 знахідок дукатів в скарбовому матеріалі з Великої Волині. [6; 124] Білоруський нумізмат В.П.Рябцевич вважає, що дукати не мали широкого поширення на території Речі Посполитої на її українських землях. [14; 155]

5. Скарб – м. Острог, Нове місто, 1967; із загальною кількістю монет 166. [13] Монетно-речовий скарб. Знайдений в 1967 р. в Острозі в Новому місті, біля школи-інтернату при прокладці труб на глибині 11м. Скарб не потрапив до музею по виявленню, а зберігався в сім'ї Кухаруків, 27 листопада 1970 р., був переданий до заповідника О.А. Кухаруком -жителем Одеси, уродженцем Острога. Зі слів О.А. Кухарука, з цього скарбу присутніми було взято 2-3 монети. Монетно-речовий комплекс нараховує 9 ґудзиків та 166 монет.

гріш гданський, 1626 (2 од.), 16…(1 од.); солід, 1588 (1 од.), 1596 (1 од.); солід карбування м.Риги, 1596 (2 од.), 1598 (1 од.), 160… (1 од.), 1606 (1 од.), 1626 (1 од.); [16; 56, 80,269, 397,429]

3. Ян ПІ Собеський (1676-1696) – орт коронний. 1677 (1 од.). [4; 269]

IV. Пруссія (під владою Польщі), Сигізмунд I Старий (1506-1548) – гріш, 1530 (3 од.), 1530 (?) (1 од.), 1531 (3 од.), 1532 (1 од.), 1534 (3 од.), 15… (1 од.). [19; 41-50]

V. Пруссія (герцогство-Лен Польщі) Альбрехт II – гріш, 1530 (1 од.), 1531 (2 од.), 1532 (3 од.), 1533 (1 од.), 1534 (4 од.), 1537 (2 од.), 1538 (2 од.), 1539 (3 од.), 1541 (1 од.), 1542 (2 од.), 1543 (1 од.), 1544 (1 од.), 1545 (1 од.), 153… (2 од.).

VI.Бранденбург:

1.Маркграфство-грошей, 1512 (1 од.), 1517 (1 од.), 1521 (1 од.);

2.Кроснянське князівство – гріш, 1545 (93 од.).

VII. Прибалтійські володіння Швеції, Густав II Адольф Ваза (1621-1632) – солід м.Риги, 1625 (1 од.). [18; 416]

VIII. Св. Римська імперія:

1. Берлін (місто) – грошей, 1507 (1 од.);

2. Богемія (королівство), Володислав II Ягеллончик (1471-1516) – гріш празький (2 од.), між 1472-1476 (1 од.); [4; 93]

3. Брауншвейг (герцогство) – марієнгрошен, 1546 (1 од.), 1550 (1 од.); грошей, 157… (1 од.).

4. Бремен (місто) – гріш. 1546 (2 од.), 154… (1 од.);

5. Вісмар – грошей, 1597 (1 од.);

6. Вроцлав (князівство) – гріш, між 1470-1471 (1 од.), 1506 (1 од.);

7. Гамбург (місто) – грошей, 1576 (1 од.);

8. Ганновер (місто) – марієнгрошен, 1551 (1 од.), 1549 (1 од.);

9. Гоксер (місто) – марієнгрошен, 1552 (2 од.);

10. Росляр (місто) – марієнгрошен, 1553 (1 од.);

11. Квернгам (місто)-марієнгрошен, 154…(1 од.), 1547 (1 од.);

12. Кольмар (місто) – 2 крейцери часу Рудольфа II (1576-1612) (1 од.);

13. Лігніц і Бриг (герцогство) – гріш, 1542 (1 од.), 1543 (1 од.), 1544 (4 од.), між 1430-1547(1од.),б/д(2од.);

14. Магдебург (місто)-грошей, 1571 (1 од.);

15. Ниса (князівство єпіскопальне) – гріш, 1506 (1 од.);

16. Саксонія, Іоан-Адольф (1590-1616) – гріш, б/д (2 одi);

17. Свідніца (місто), Людовік II Ягеллончик – напівгрош, 1519 (1 од.), 1520 (1 од.), 1521 (1 од.),1523 (3 од.), 1524 (4 од.), 1525 (2 од.), 1526 (7 од.), 152…(2 од.), 15…(3 од.), 1525 (?) (3 од.), 1526 (?) (1 од.), б/д (2 од.); [4; 292]

18. Тешин (Тешен) (герцогство) – грош, 1569 (1 од.);

19. Шауенбург (графство) – грошей (1 од.);

20. Німеччина-2 крейцери, 1570 (Максиміліан II ?) (1 од.), 1578 (1 од.), 1592 (2 од.); грошей, 1572 (1 од.), 1594 (1 од.), 1595 (1 од.), 1597 (1 од.), 1600 (Рудольф II 1576-1612) (1 од.).

IX. Угорщина (королівство) – денарій, 1568 (1 од.), 1584 (1 од.), 1589 (1 од.), 1595 (1 од.), б/д (1 од.).

X. Орден хрестоносців: великий магістр Пауль фон Руссдорф (1422-1441) – шилінг, б/д (1 од.).

XI. Тевтонський (німецький) орден: магістр Міхаел (1414-1422) – шилінг, б/д (1 од.);

XII. Велике князівство Московське. Іван IV (1534-1547) – деньга. 1535 (2 од.), 1538 (5 од.), між 30-40 рр. (1 од.), ціж 1538-1548 (2 од.), між 1534-1544 (1 од.).

XIII. Росія (царство):

1. Іван IV Грозний (1547-1584) – деньга, 1547 (3 од.), 1584 (1 од.); копійка, 1560 (2 од.), 1584 (Іод.), б/д (Іод.);

2. Федір Іванович (1584-1598) – копійка, 1595 (1 од.), 1596 (2 од.);

3. Борис Федорович (Годунов) (1598-1605) – копійка. 1599 (1 од.), 1600 (3 од.), 1604 (Іод.);

4. Василь Іванович (Шуйський) (1606-1610) – копійка, 1606 (1 од.), між 1606-1607 (3 од.).

Найстаріші монети скарбу польські напівгроші Володислава II Ягеллончика (1386-1434), наймолодша монета – орт 1677 р. Яна III Собеського. В скарбовому матеріалі переважають дрібні монети XVI ст. мало не усіх країн Європи. Надзвичайно рідка монета в скарбовому матеріалі з вул. Древлянської – золотий дукат 1558 р. Угорського королівства з 7 монетного двору в Кремпіце, який звертає на себе увагу не тільки майстерним виконанням, а й чудовою збереженістю.

Дукат – венеціанська монета, вагою близько 3,5 г., випущений в обіг в 1284 р. Вважається, що назва "дукат" походить від слова, яке входило в монетну легенду "Sit tibi christe datus guem tu regis iste ducatus". Після виходу дуката на світовий ринок ним називали будь-які золоті монети вказаної ваги. Золоті дукати в Угорщині карбувалися з 1325 р. [15; 5-6]

У джерелах та літературі зафіксовано дуже мало знахідок золотих монет в скарбах України. В топографії М.Ф. Котляр зафіксував лише 5 знахідок дукатів в скарбовому матеріалі з Великої Волині. [6; 124] Білоруський нумізмат В.П.Рябцевич вважає, що дукати не мали широкого поширення на території Речі Посполитої на її українських землях. [14; 155]

5. Скарб – м. Острог, Нове місто, 1967; із загальною кількістю монет 166. [13] Монетно-речовий скарб. Знайдений в 1967 р. в Острозі в Новому місті, біля школи-інтернату при прокладці труб на глибині 11м. Скарб не потрапив до музею по виявленню, а зберігався в сім'ї Кухаруків, 27 листопада 1970 р., був переданий до заповідника О.А. Кухаруком -жителем Одеси, уродженцем Острога. Зі слів О.А. Кухарука, з цього скарбу присутніми було взято 2-3 монети. Монетно-речовий комплекс нараховує 9 ґудзиків та 166 монет.

Короткий опис скарбу з Нового міста в Острозі:

I. Річ Посполита (королівство), Сигізмунд III Ваза (1587-1632) – орт коронний, 1621 (1 од.), 1622 (1 од.), 1623 (1 од.), 1624 (1 од.); орт гданський, 1625 (1 од.); шестигрошовик коронний, 1624 (2 од.), 1625 (3 од.), 1626 (4 од.), 1627 (3 од.); трьохгрошовик коронний, 1620 (1 од,), 1621 (3 од.), 1622 (4 од.), 1624 (4 од.); півторагрошовик (польське карбування), 162... (6 од.), 1620 (3 од.), 1621 (12 од.), 1622 (18 од.), 1623 (23 од.), 1624 (15 од.), 1625 (17 од.), 1626 (4 од.), 1627 (6 од.). [16; 56, 80, 269, 397,429]

II. Прусія (герцогство – Лен Польщі) Георг Вільгельм (1619-1640) – півторагрошовик, 1612 (помилкова дата) (1 од.), 162...(1 од.), 1622 (1 од.), 1623 (1 од.), 1624 (1 од.), 1625 (5 од.), 1626 (1 од.), 1627 (2 од.).

III. Прибалтійські володіння Швеції:

I. Густав Адольф (1621-1632) – півторагрошовик м.Ельбльонга (Ельбінга), 1630 (1 од.); півторагрошовик карбування м. Риги, 1632 (6 од.); солід (шеляг) м. Ельбльонга (Ельбінга), 1631 (1 од.); [18; 416-418]

2. Христина Августа Ваза (1632-1654) – півторагрошовик м. Риги, 1639 (4 од.), 1635 (2 од.). [4; 418]

IV. Голландська республіка. Кампен (місто) – недатований флорин (гульден) часу Матвія (Матіяша)I (1612-1619) (1 од.). [4; 103]

V. Св. Римська імперія:

I.Ембден (Емден) (місто) – недатований флорин (гульден) часу Фердінанда II (1619-1637) (5 од.); недатований флорин (гульден) часу Фердінанда III (1637-1657) (1 од.);

2. Ольденбург (місто) – недатований флорин (гульден) часу Фердінанда III (1637-1657) (2 од.).

Найстарішої) монетою скарбу є недатований флорин (гульден) м. Кампена часу Матвія (Матіяша)! (1612-1619). Наймолодша монета – недатований флорин (гульден) м. Ембдена часу Фердінанда III (1637-1657). Отже скарб датується кінцем 50-х рр. XVII ст.

В скарбовому матеріалі Острозького заповідника переважають монети Польщі та Речі Посполитої. На другому місті – монети Великого князівства Литовського, на третьому – монети Св. Римської імперії.

Отже, досліджуючи скарби Південно-Східної Волині автор робить ряд висновків: що скарби музеїв та заповідника добре ілюструють грошовий обіг Волині в XV-XVII ст.; висвітлюють усю багатогранність товарно-грошових відносин того чи іншого національного ринку впродовж певного періоду. Дають справжнє уявлення про склад, закономірність грошового обігу, про рівень розвитку та основні напрямки внутрішніх і міжнародних торговельних відносин.

Примітки

1. Волинський обласний краєзнавчий музей. Фонд № Н-756-758: КВ15547.
2. Волинський обласний краєзнавчий музей. Фонд № Н-756, Н-757/1-5, Н-758/1-7: КВ-15547/1-29.
3. Волинський обласний краєзнавчий музей. Фонд № Н-60/1-50: КВ-14960/1-50.
4. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль – Львів: Державне книжково-журнальне видавництво "Тернопіль", Львівський державний університет ім.І.Франка, 1998. - 464с.
5. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область.-Київ: Інститут історії академії наук УРСР, 1973-640 с.
6. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наукова думка, 1971. – 176с.
7. Кременецький історичний музей Фонд № Н-1659-1713: ККМ-7479-7553.
8. Кременецький історичний музей Фонд № Н-1125-1325: ККМ-6937-7164.
9. Кременецький історичний музей Фонд № Н-1355-1658: ККМ-7167-7470 від Н-1381, Н-1524, Н-1550, Н-1619, Н-1621, Н1658.
10. Кременецький історичний музей Фонд № Н-1802-1920: ККМ-7752-7870.
11. Остозький історико – культурний заповідник. Фонд № КН-6190/1 -841,IVН-1798/1-841.
12. Остозький історико-культурний заповідник. Фонд № КН-27259-27273, КН-27396-27978, КН-2795-17994, КН-28015, КН-280173-28203, КН-28209-28251, КН-28334.
13. Остозький історико – культурний заповідник. Фонд № КН-1456/1-175, IVН-2505/1-175.
14. Рябцевич В.М. Монетньіе кладьі XIII й первой чверти XVIII ст. Чернигово-Северской земли й Восточной Белоруссии. – Нумизма й сфрагистика. – К.: Наукова думка, 1963. – 167с.
15. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України – історико-нумізматичне дослідження. – К.: Наукова думка, 1970. – 168 с.
16. Kaminski Czeslaw, Kurpiewski Janusz. Katalog monet polskich (1587-1632). – Warszawa: Krajowa agencja wydawnicza, 1990. – 516 c.
17. Kopicki Edmund. Ilustrowany skorowidz pieniedzy polskich i z polska zwiazanych. Teksty. Czesc 1 / poz. 1 – 7058 /. – Warszawa: Polskie towarzystwo numizmatyczne zarzajd glowny, 1995. – 315 c.
18. Kopicki Edmund. Ilustrowany skorowidz pienidzy polskich i z polsk% zwiajzanych. Teksty. Czesc 2 / poz. 7059 – 12337 /. –

Warszawa: Polskie towarzystwo numizmatyczne zarzajd giowny, 1995. – 657 c.
19. Kurpiewski Janusz. Katalog monet polskich (1506-1573). Warszawa: Polskie towarzystwo numizmatyczne zarzajd glowny, 1994. – 244 c.
20. Monety muzeum t-wa przyjaciot nauk w Lucku. Ludwik Piotrowicz. Monety zymskie w muzeum Wolynskim w Lucku. Jan Fitzke. Skarby monet historycznych w rnuzeum Wolynskiego. – Krakow: Nakladem Wolynskiego Towarzystwa przzyjaciol nauk w Lucku z zasilkiem runduszu kultury narodowej, 1939. – 68 c.

Summary:

The article by Voytyuk Tetyana Stepanivna gives a general characteristic of treasure materials, and the short description of every treasure. This material is first published and introduced into scientific circulation.

Key words: *Volyn, Kremenets, Ostrog, Lutsk, treasure, numismatics, Medieval Ages.*

УДК 902.2

Маярчак С.П. (смт. Нова Ушиця)

ЛІТОПИСНІ БАКОТА І ПОНИЗЗЯ

В статті розглядаються питання, пов'язані з розвитком давньоруського міста Бакота та історичної області Пониззя у Середньому Подністров'ї.

Ключові слова: Бакота, Пониззя, Поділля, літопис, археологічні дослідження.

Давньоруське місто Бакота не було обділене увагою дослідників. Як літописні відомості про місто, так і його старожитності досить рано потрапили у поле зору істориків й археологів. Попри це, давньоруське минуле Бакоти, як і історичної області, центром котрої вона була у давньоруську добу (Пониззя) все ще має багато невідомих. У даній статті ми маємо на меті узагальнити основні здобутки та окреслити нові перспективи історичних і археологічних студій зазначеного давньоруського міста і його округи, запропонувавши нове бачення окремих моментів їх минулого.

Згадана у давньоруському літописанні Бакота уже давно локалізована в районі однойменного села на Дністрі [5, с.3]. Тепер це село, що розташовувалося у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області, затоплене Дністровським водосховищем. Походження назви поселення неясне. Пізньосередньовічний історик-кальвініст Станіслав Сарницький у праці "Опис Старої та Нової Польщі" писав, що топонім "Бакота" татарського походження [7, с.48]. Ця думка навряд чи вірна хоча б тому, що за археологічними матеріалами (про них мова піде далі) зрозуміло, що давньоруське поселення там існувало задовго до приходу монголо-татар у Русь. Л.Т.Масенко припускав, що назва того ж походження, що й староукраїнське "боуката" (з молдавського букате "шматок"), чи білоруського "букота" – "гора округлої форми" [42, 1985]. На думку С.Є.Вайнтруба назву "Бакота" можна перекласти на сучасну українську мову як "бажане місце" [21, с.6].

Тривалий час інформацію про давньоруську Бакоту дослідники черпали лише з писемних джерел та глухих переказів жителів однойменного села. Місто згадується у Галицько-Волинському літописі при описі подій 1241, 1242 й 1252 років. Перед тим як розглянути витяги з літопису, що стосуються Бакоти безпосередньо, варто згадати про Пониззя.

Назва "Пониззя" уперше фігурує в літописі під 1227 р. Тоді галицький князь і водночас тесть Данила Романовича Мстислав Мстиславович Удатний під зовнішнім і внутрішнім політичним тиском, але всупереч волі більшості галичан (якщо вірити літописцю), віддав галицький стіл угорському королевичу Андрію, "...а сам узяв Пониззя" [40, с.383]. Та невдовзі Мстислав жалкує з такого свого вчинку і десь на початку 1228 р. звертається, згідно Галицько-Волинського літопису, до Данила з такими словами: "Сину! Завинив я, не давши тобі Галича, а давши іноплемінннику за радою Судислава (Бернатовича, галицького боярина, прихильника проугорської партії. – *Авт.*) обманника. Обманув бо він мене. Якщо бог захоче, ми підемо оба на них (себто угорців. – *Авт.*). Я посаджу (на коней) половців, а ти (підеш) зі своїми. Коли бог дасть його (королевича Андрія, котрий сидів у Галичі. – *Авт.*) нам обом (побити), – ти візьми Галич, а я Пониззя..." [40, с.384]. Та невдовзі Мстислав Удатний помер, спільний похід так і не відбувся й Данило Романович, прозваний згодом Галицьким, зосередився на певний час в укріпленні своєї влади на Волині. У 1230 р. галичани-прихильники Романовичів прислали до Данила послів з пропозицією зайняти місто: "...Судислав пішов у Пониззя, а королевич у Галичі зостався. Піди-но боржій!". Данило Романович послухався поради. Частина війська на чолі з тисяцьким Дем'яном йде на Судислава у Пониззя, і той перед ним "не встояв". Сам Данило з іншою частиною війська займає на якийсь час Галич і розорює двір ненависного йому Бернатовича* [40, с.386]. Вказані літописні повідомлення дозволяють вважати Пониззям природно-історичну область, і навіть говорити про початок формування у цій області удільного князівства, що виокремлювалося на початку XIII ст. з Галицько-Волинської держави. Головними причинами формування князівства на Пониззі були, по-перше, швидкий ріст населення у Середньому Подністров'ї упродовж XII ст. [43, с.11-14]; по-друге – окраїнне географічне положення Пониззя у складі Галицького князівства; по-третє – перманентна від початку XIII ст. політична криза у Галичі. Виникла необхідність у місцевому політичному центрі, стабільній і ефективній владі, що вирішувала б проблеми дедалі більш населеного регіону.

Про центр нового князівства літопис розповідає дещо пізніше, під 1241 р. При описі подій цього року йде мова про сваволля галицьких бояр і непокору їх князю Данилу Романовичу, зокрема про Доброслава Судича, котрий "...укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в (город) Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління..." [40, с.398]. Отже, саме Бакота була адміністративним центром Пониззя. Заволодіння центром водночас передбачало, за тогочасними

* О.В.Майоров трактує похід Судислава Бернатовича з позицій Петербурзької історичної школи. На його думку, цей похід мав на меті відновити владу міської общини Галича над повсталим Пониззям, що було для міста стратегічним завданням [41, с.236-237].

реаліями, заволодіння усією територією, що підкорялася центру. Контекст подальших літописних повідомлень підтверджує цей висновок.

Згаданого вже 1241 р. Бакоту намагається підкорити чернігівський князь Ростислав Михайлович. Він "...зібрав князів болохівських і останок галичан (і) прийшов до (города) Бакоти. Але Курило-печатник був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр...". Курило (Кирило) був вірним своїм сюзеренам і з пішими воями зумів відбити штурм міста, що спрямовувався на ворота Бакоти. У 1241 р. Данило Галицький, у свою чергу, зробив похід на союзників Ростислава Михайловича – болохівців, пограбувавши й попаливши їх землю. Наступного, 1242 р., Данило Романович їде до Бакоти, аби укріпити свою владу на Пониззі і, можливо, мобілізувати населення області на боротьбу проти монголів [40, с.399-400]. На відміну від Болохівської землі, Пониззя, не постраждале в результаті монгольського походу 1240-1241 рр., на той час ще було здатне на опір завойовникам. Однак, якщо і були такі намагання у Данила Галицького, невдовзі князю стало ясно, що подолати військову міць монголів йому не вдасться. Князь Галичини та Волині, як і інші руські князі, змушений був домовлятися з татарами.

Востаннє Бакота у давньоруському літописанні (а точніше – у все тому ж Галицько-Волинському літописі) згадується при описі подій, що мали місце десь наприкінці 1252 р. І тут вона фігурує у якості адміністративно-політичного (фіскального) центру: "...приїхали татари до (города) Бакоти, і прилучився Милій, (старший города), до них. Данило тоді пішов на війну проти Литви, на Новгородок, але тому, що була розкаль, послав він сина свого Льва на Бакоту, (а) Лев послав двірського перед собою. Напавши зненацька, схопили вони Милія і баскака, і привів Лев Милія до отця свого, і стала знову Бакота королевою, отця його. Потім же, порадившися з сином, він, (Данило), одпустив його, (Милія), а поручником був Лев, (запевнивши отця), що той буде вірним. Але коли знову приїхали татари, то він, (Милій), учинив обман* і оддав її, Бакоту, знову татарам..." [40, с.413].

Таким чином, Бакота, відіграючи деякий час роль політичного центру (можна сказати столиці) Пониззя, так і не встигла перетворитися у князівську вотчину. Процес складання державного утворення у Середньому Подністров'ї був незавершеним унаслідок монгольської навали на Русь і зміни політичної ситуації у регіоні та в цілому в Південно-Західній Русі. Місто ще відігравало довгий час роль нехай не князівського, але адміністративного центру регіону, сюди приїздили за даниною татарські баскаки. Однак, уже закладене підґрунтя для неабиякого піднесення Бакоти в якості столиці князівства так і не було реалізоване. Монголи не сприяли розвитку нових державних утворень типу Пониззя чи Болохівської землі, не допускали будівництва потенційно небезпечних для них укріплених центрів на підкорених територіях (більше того – вимагали зруйнувати уже побудовані)*. Вони просто використовували з фіскальною метою сформовану ще до їх приходу в Русь систему влади на місцях, дещо пристосувавши її для себе. У південно-західних землях Русі, до яких належала і територія Лівобережжя Середнього Подністров'я, не склалася така жорстка система баскачества, яку можна спостерігати в Північно-Суздальській Русі [25, с.7]. Але недвозначне повідомлення літопису про баскака у Бакоті дає підставу вважати, що на тривалий час вона стає місцем концентрації данини (т. зв. "выхода") населення бакотської округи для татар, котрі цю данину більш чи менш регулярно збирали за допомогою місцевої верхівки – т. зв. "отаманів" [45, с.158]. Дослідники називають порубіжні зі сходу землі Галицько-Волинської держави (маємо на увазі передусім територію Пониззя) "буферною зоною" [7, с.73; 21, с.257; 25, с.12; 36, с.19; 37, с.158], позаяк на них (землях) стикалися інтереси та зони впливу з одного боку галицьких володарів, а з іншого – монгольських воєначальників. Ці прикордонні землі не входили до складу Золотої Орди, але політично залежали від неї. Звісно, населення цієї "буферної зони" змушене було тримати удар з обох боків. У 1300-1302 рр. Галицько-Волинське князівство, користуючись усобицею в Золотій Орді між угрупованнями ханів Ногая і Токти, включило на певний час (до середини 20-х рр. XIV ст.) до свого складу землі Пониззя і території аж до гирл Південного Бугу і Дністра. Проте, ординська адміністрація на Лівобережжі Середнього Подністров'я зберігалася, й данина татарам сплачувалася населенням Бакотської округи як і раніше, у тому числі після перемоги над татарами литовського князя Ольгерда на р. Сині Води 1362 чи, за О.В. Білецькою, 1363 р. [7, с.111, 121-122] й підпорядкування краю литовцям [55, с.21 та ін.].

Після встановлення литовської влади на Поділлі Бакота перетворюється на міський центр невеликої округи. Литовські феодали мусили зважати на колишню самостійність міста й остерігатися відновлення автономістських тенденцій у ньому. Тому вони розбудовували нові, альтернативні політичні центри у краї**, серед яких виділився Кам'янець на Поділлі.

* Навряд чи справді, як можна зрозуміти з літопису, все у даному випадку залежало від самого Милія: очевидно, такі його дії підтримувала більшість населення Бакоти.

* Так, у 1259 р. монгольський воєначальник Бурундай наказав князю Василькові "розметати" галицькі та волинські "городи" [40, с.421]. Про відсутність укріплень у Подільській землі на час приходу литовських князів Коріатовичів розповідається у литовсько-білоруському літописанні (див. нижче).

** Аналогічно діяли, наприклад, київські князі по відношенню до давніх племінних центрів на Буковині, коли ця територія була включена до Київської держави [51, с.58-60, 66-67]. Самостійницькі настрої у Бакоті, попри політику литовських і польських феодалів, зберігалися довгий час. У 1430-1434 рр. саме тут відбулося повстання проти іноземної влади, і певний час місто разом з його околицями не підкорялося ні литовським князям, ні польському королю [7, с.150-151, 224; 8, с.180].

Про заснування нової столиці краю, Кам'янця, розповідається у т. зв. "Повести о Подольской земле", включеній у білорусько-литовські літописи короткої редакції – Супральський (XVI ст.), Слуцький (XVI ст.) та у Хроніку Биховця (XVII ст.). Там розповідається наступне: "Ино тыи княжете Коръятевечи три браты: князь Юръи а князь Олександр, князь Костянтин и князь Федор со князя великого Ольгирдовым презволениемъ и с помочию Литовския земли пошли в Подольску землю. и тогды в Подолскои земли не былъ ни один город ни деревом рубленого, а ни каменем будованого. и тогды тые княжата Корятовичи пришли в Подольску землю от татар, и баскакам выхода не почали давати. и на первое нашли собе твержю на реце на Смотрити, а в другом месте были черници в горе, и в том месте нарядили город Бакоту. и ловячи в ловах пригодилося имь так: угонили много олени в тот остров, кде ныне Каменское место лежить. и посекши лесь город муровали Каменець, а ис того вси Подолски городы умурували и всю землю Подолскую оселили" [Цитую за: 4, с.259]. Є всі підстави не довіряти цій розповіді. Цитований сюжет має літературний характер: описи заснувань столичних міст у білорусько-литовському літописанні виконані за одним взірцем – столичні міста засновуються саме на полюванні. Легенда про заснування Кам'янця вийшла далеко за межі книжного середовища, набувши поширення у народному фольклорі. А це може свідчити про її свідоме пропагування литовськими правителями [4, с.259-260]. Актові матеріали свідчать, що Поділля і за князів Коріятовичів, і за правління їх наступників залишалося в данницькій залежності від Орди. Літописна традиція, що пов'язувала прихід литовських князів зі звільненням Поділля від татар відображувала лише сподівання подолян, але не реальність [7, 2004, с.121-122]. Археологічно відомо, що не такий уже й безлюдний був острів, на якому розміщене Старе місто Кам'янця-Подільського: тут є залишки давньоруського поселення XII-XIII ст. [43, с.46], життя на якому навряд чи повністю згасло до другої половини XIV ст. Принаймні те, що литовці прийшли не на пусте місце, відомо напевне, однак у "Повести" про це мова не йде. Сумнівно, що литовці справді "нарядили" (відбудували чи розбудували) Бакоту, як це хоче донести читачам придворний літописець литовського князя. Відомо, що у XIV-XV ст. у місті дійсно була побудована кам'яна будівля палацового типу, розкопана у 1963-1965 рр. І.С.Винокуром і Г.М.Хотюном [21, с.344]. Однак у цілому за литовського (а згодом і польського) володарювання на Поділлі значення колишньої столиці Пониззя дедалі більше слабшало. Так, у "Списку русских городов дальних и ближних" кінця XIV – початку XV ст. Воскресенського літопису Бакота згадується вже на останньому місці у переліку Польських (Подільських) градів після Каменя (Кам'янця-Подільського), Іловеча, Бряславля, Сокольця, Звенигорода, Черкас, Чернена, Нового городка, Веніча та Скали [46, с.194]. Те, що такий порядок не випадковий, видно із жалуваних грамот 1395 р. на подільські замки польського короля Владислава-Ягайла та королеви Ядвіги краківському воєводі Спитку з Мельштина: і тут Бакота згадується останньою після Кам'янця, Смотрича, Звенигорода і Скали [7, с.126, 273, 306]. У XVI ст. вона згадується у писемних джерелах як рядове село Кам'янецької округи [21, с.264-265].

Але повернемося до Бакоти XIII ст. і спробуємо відповісти на питання, чому саме вона стала тоді головним політичним центром Пониззя? На нашу думку, такому піднесенню Бакоти сприяла сукупність декількох факторів. По-перше, вона розміщувалася у великій і давно заселеній родючій долині, що давала змогу прохарчувати велику кількість населення. По-друге, місто знаходилося в центральній частині Пониззя, що дозволяло ефективніше управляти краєм. По-третє, тут функціонував потужний культовий центр – печерний монастир [21, с.197-226; 43, с.23; 60-62]. По-четверте, біля міста був брід через Дністер [33, с.91], а це сприяло комунікації з правим берегом ріки*. По-п'яте, сам Дністер, на березі якого розміщувалася Бакота, був важливою транспортною і торгівельною артерією.

Вірогідно, що територія Пониззя і, відповідно, Бакотської волості, не включала в себе Правобережжя Дністра західніше, приблизно, сучасного Хотина** (хоча за великим рахунком Правобережжя Середнього Дністра до р. Прут, згідно літописного повідомлення 1229 р., належало до Галицької землі***) [40, с.386]. Картографування археологічно відомих поселень XII-XIII ст. на Буковині показує їх значну кількість на захід від притоки Пруту р. Сталінешти, і, навпаки, відносно незначну – на схід від цієї річки [23, с.54; 52, с.24]. Західніше, а точніше північно-західніше р. Сталінешти розміщувалися відомі за давньоруськими літописами поселення Плав, Онут і Василів. Дуже сумнівно, що зазначені центри входили в орбіту політичного впливу Бакоти (а отже – до території Пониззя). Наявний археологічний матеріал дає підставу вважати, що ці пункти за рівнем свого розвитку, принаймні, не поступалися столиці

* Цікаво, що біля літописних Кучелмина і Каліуса, розміщених за 25-30 км від Бакоти, нижче за течією Дністра, теж був брід. За спостереженням П.П.Толочка, найбільші дніпровські фортеці, що згодом виросли у справжні міста (Треполь, Вітачів, Святополч, Заруб і Канів), розташовувалися у місцях переправ або бродів через Дніпро [53, с.150]. Не слід забувати, що велика річка на той час становила собою неабияку природну перешкоду, особливо навесні і восени. Так що значення наявності біля поселення комунікації з протилежним берегом ріки для розвитку цього поселення важко переоцінити.

** С.В.Пивоваров ототожнює це місто з давньоруським Плавом [47], Б.О.Тимощук локалізував давньоруський Плав у районі сучасного с. Перебиківці Хотинського району [18, с.91].

*** Пониззя теж історично сприймалося як частина Галицької землі, будучи у першій половині XIII ст. фактично незалежною від Галича територією [41, с.455].

Пониззя. Василів, вочевидь, був потужнішим (займав більшу площу, був більш населеним) міським центром аніж Бакота [51, с.111-118 та ін.]. Уявити собі його підлеглий статус відносно Бакоти важко. Онут і Плав географічно тяжіли більше до Василева, аніж до Бакоти. Отже, зазначені літописні поселення були поза межами Пониззя, і політично залежали не від Бакоти, а від Галича. Користуючись термінологією представників школи І.Я.Фроянова [41, с.10 та ін.], можна сказати, що названі населені пункти не могли бути "пригородами", "молодшими містами" Бакоти, але були такими по відношенню до Галича (як і, до певного часу, сама Бакота). З'ясування кордонів Пониззя потребує ще додаткового дослідження.*

У літературі висловлювалися різні думки щодо етимології та семантики назв "Пониззя" і "Поділля". На думку одних дослідників йдеться про низ, дол відносно Карпатських гір [34]. Інші учені тлумачать цю назву як "країна, що розташована у долинах" [24, с.58-59; 35]. Як і І.С.Винокур [21, с.252], автор не бачить істотної різниці у таких поясненнях. Хоча назви "Пониззя" і "Поділля" ідентичні за змістом, межі згаданих історичних областей не співпадали. Пониззя охоплювало Середнє Подністров'я. Північний кордон цієї історичної області проходив десь по лінії вододілу між притоками Дністра та Південного Бугу (населених пунктів Волочиськ – Гвардійське – Дашківці). Східний – на Лівобережжі Дністра – до р. Калюс. Інші кордони уявляються досить абстрактно. Територія Поділля загалом займала значно більшу територію ніж Пониззя – від Серету на заході до середньої течії Південного Бугу на сході і навіть далі. Тут необхідно наголосити, що межі Поділля з часом змінювалися [7, с.92-93], і Поділля XIV ст. це не та ж сама географічно історична область, що Поділля XV чи XVI ст.

Хоча Пониззя й Поділля були різними за своїми територіями й часом існування історичними областями, вони "генетично" тісно пов'язані одна з іншою. І не лише однаковим змістом їх назв. Незважаючи на сильний татарський удар по державотворчих тенденціях у Середньому Подністров'ї після 1240 р., спадкоємність політичних традицій самостійності, окремішності регіону зберігалася і перенеслася від давньоруського часу до литовсько-польської доби. З поширенням литовської влади Подільська земля виявляла тенденцію виокремитися в князівство, – термін "князівство" зустрічається у джерелах другої половини XIV ст. [7, с.191, 245]. Попри неповну ясність меж Пониззя, усе ж зрозуміло, що воно займало центральну, так би мовити інтегруючу частину пізнішого Поділля. Згідно спостережень О.В.Білецької, від 1363 р. до 1393 р. – за правління князів Коріятовичів – Поділля обіймало лише межиріччя Смотрича та Ушиці [7, с.92]. Не випадково і те, що столиці двох історичних областей просторово були дуже близькими – від Бакоти до Кам'янця-Подільського трохи більше 30 км. У джерелах зустрічається назва "Мале Поділля". Зокрема, вона фігурує у листі великого магістра Тевтонського ордену до воєводи Ілляшки "у Малому Поділлі" ("den Iliasko in Klian Podolien"), надісланому в січні 1433 р. Вважається, що вказаним терміном позначалися землі навколо Кам'янця, Смотрича, Скали, Бакоти та Червоногрода [7, с.155-156; 55, с.43]. Перелічені населені пункти, окрім, хіба що, дещо віддаленого на схід Червоногрода на р. Стрипа, цілком локалізуються у межах Пониззя. Назва "Мале Поділля" перегукується з назвами "Мала Польща", "Мала Русь". Додаток "Мала" у даному контексті служив для позначення первісного ядра формування історичного краю (країни), територію, з якої цей край почав складатися. Вважаємо, що під терміном "Мале Поділля" розумілася територія Пониззя.

У другій половині XIII-XV ст. терени сучасної Правобережної України зазнають великих змін. Так, зникає державне утворення Болохівська земля, південна частина території якого відходить згодом до Поділля. Золота Орда терпить поразку від литовців, й останні поширюють свою владу на значні простори, у тому числі ті, які ми сьогодні називаємо Східним Поділлям. Для позначення цієї території виникає топонім "Прославія" – майбутня Брацлавщина [7, с.74, 109]. Захоплені литовськими і польськими феодалами руські території стали об'єктом неоднразових перерозподілів. На Правобережжі Дністра колишні землі Пониззя теж потрапляють під владу іноземних феодалів – волоських і угорських. У XIV ст. там формується державне утворення Шипинська земля. Зрештою, ці землі у XV ст. оформилися в історичну область під назвою Буковина [38, с.98]. Усі ці пертурбації та пов'язані з ними адміністративно-територіальні зміни викликали потребу в нових географічних поняттях. У таких умовах замість назви "Пониззя" поширюється "новий-старий" термін – "Поділля".

Зважаючи на вищевикладене, автор не поділяє висновок О.В.Білецької, що початок складання території Поділля припадає на другу половину XIV ст. [7, с.8]. На нашу думку, Пониззя було первісним інтегруючим ядром Поділля, й історію складання останнього слід починати з початку XIII ст., коли формувалося Пониззя.

Сусідня з Пониззям Болохівська земля постраждала від походу монголів 1240 р. набагато більше. Літописні рядки про розгром політичних центрів Болохівщини [40, с.397] цілком узгоджуються з результатами археологічних досліджень цієї землі [22, с.171; 57, с.24-27]. Те, що не зробили татари, завершив Данило Романович. Під 1242 р. літопис повідомляє, що князь пограбував і попалив згадану землю, захопивши сім її центрів – Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божський і Дядьків [40, с.399]. Під

* Нещодавно спробу окреслити межі Пониззя здійснив О.Л.Баженов [3, с.142].

час зими 1254/55 рр. Данило разом із братом Васильком, сином Львом та воєводою Діонісієм Павловичем знову спустошили землю "людей татарських" [40, с.416]. Походи руських князів на Болохівську землю пояснюються тим, що її населення підтримувало монголів. У результаті процес державотворення на теренах Болохівщини, на відміну від Пониззя, зупинився повністю.

Розглянемо нижче історію вивчення бакотських старожитностей давньоруського часу, а також самі старожитності, що потрапили у поле зору дослідників.

Археологічне вивчення Бакоти започаткували у 1883 р. В.Б.Антонович та його дружина К.М.Мельник, котрих зацікавили рештки давньоруського скельного монастиря на околиці села [1, с.16-17; 2; 44, с.120-122]. Дослідження інших давньоруських старожитностей у Бакоті розпочалося значно пізніше.

У 1961 р. під керівництвом Б.О.Тимощука працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника провели розвідки на території села і його периферії, внаслідок чого, зокрема, було виявлене і давньоруське поселення [21, с.150]. Того ж року Г.М.Хотюном і Б.О.Тимощуком неподалік ур. Двір (біля потічка, що впадав у Дністер) були виявлені залишки землянки, датованої X ст. [27].

В 1963 р. територію Бакоти обстежували І.С.Винокур, Г.М.Хотюн і Ю.В.Бойко, котрі виявили у прибережній частині села, у тому числі в урочищі Пушкарівка, давньоруську кераміку й залізні шлаки. Були оглянуті також околиці Бакоти, зокрема Теремецьку гору, але на ній залишків давньоруського культурного шару не було знайдено [9, с.2-3, 8]. Не було його знайдено там і пізніше, як і залишків яких-небудь укріплень. Теремецька гора, являючи собою одну з домінуючих висот навколо Бакотської долини, цілком придатна для оборони, навіть за відсутності на її вершині джерел води (розвідка автора 2006 р.). Тому дуже імовірне використання гори у давньоруський час як оборонного форпосту. Однак, конкретних свідчень для підтвердження цього здогаду наразі немає.

1964 р. І.С.Винокур при впадінні в Дністер р. Рудки у південно-західній частині села (урочище Скельки) обстежив мисоподібний останець розмірами 150Ч120 м, розташований на другій надзаплавній терасі, яка підвищувалася над рівнем заплави приблизно на 20 м. Дослідник виявив тут фрагменти кераміки XII-XIII ст. й окремі людські кістки і висловив припущення (яке згодом переросло в упевненість), що тут знаходиться городище – дитинець літописної Бакоти [10, с.6-8; 21, с.150 та ін.]. На правому, протилежному від останця боці притоки Дністра – р. Рудка були закладені дві траншеї, у яких знайдена кераміка XII-XIII ст. Крім того, там вдалося зафіксувати залишки невеликого заглибленого у землю приміщення, а у ньому – давньоруські черепки й уламки скляних браслетів XII-XIII ст. Виявлені старожитності праворуч від р. Рудки були ототожнені з посадом літописної Бакоти [10, с.7-8].

У 1968 р. давньоруський культурний шар був виявлений розвідковою Середньодністровською експедицією за 1,5 км на південний захід від с. Бакота (на першій терасі Дністра, заввишки до 3 м), [6, с.50], а також в урочищі На Клину – за 1,5 км на південний схід від села (на краю першої надзаплавної тераси, що була до утворення Дністровського водосховища на висоті 6-7 м над літнім рівнем води у Дністрі). В урочищі На Клину з давньоруських об'єктів тоді були виявлені кілька господарських ям, знайдено кераміку, залізну сокиру, залізні ножиці [21, с.46; 48, с.99;].

Протягом 1969-1980 рр. багатошарове поселення в урочищі На Клину досліджувалося експедицією на чолі з І.С.Винокуром, в результаті чого серед інших, більш ранніх жител було відкрито 1 житло VIII-IX ст., 2 житла IX-XI ст., 4 житла XII-XIII ст. і декілька господарських ям давньоруського часу. При дослідженні цих об'єктів знайдено фрагменти скляних браслетів, залізну сокиру, ножиці, ніж, кістяні проколки, оправу до дерев'яної ікони XII-XIII ст. з геометричним орнаментом, бронзовий кистень [11, с.14-17; 12; 13; 14, с.4-5; 15, с.365; 16, с.22; 17; 19, с.43; 20, с.89; 21, с.68-73, 327-331; 50, с.29, 73]. Таким чином було з'ясовано, що літописна Бакота розвивалася на тривалий час заселеній території. Аби завершити вже розгляд давньоруських старожитностей урочища На Клину, зазначимо, що у 1993 р. тут здійснили археологічну розвідку Л.І.Кучугура та О.О.Якубенко. Було з'ясовано, що на даний час поселення розмивається водою, але цілком не затоплене. На його території тепер розташована водозабірна станція. Дослідницями були простежені розмиті залишки п'яти жител, в заповненні яких виявлена кераміка XII-XIII ст. Житла тягнулися смугою завдовжки до 20 м уздовж Дністра на рівні близько 5 м над зниженим рівнем води у Дністровському водосховищі [39, с.72].

У 1974-1975 рр. П.А.Горішнім та Р.О.Юрою у вже згадуваному урочищі Скельки було досліджено могильник другої половини XIII-XIV ст. (всього було виявлено 55 поховань-тілопокладень). Крім того, тут у 1975 р. розкопані залишки наземного житла XII-XIII ст., у куті якого виявлені останки невеликої глинобитної склепінчастої печі грушеподібної форми (0,4Ч0,6Ч0,8 м, на глибині 0,9 м). У центральній частині житла виявлені рештки поду іншої, більш давньої печі. У житлі знайдені фрагменти великої корчаги та глечика XII-XIII ст., фрагмент жорна, три ножі, ковані гвіздки, три уламки скляних браслетів, половина глиняного пряслиця й керамічне грузило. Тут же знайдений череп дорослої людини. Загалом в ур. Скельки виявлено старожитності від часів трипільської культури до XX ст. Знайдена на мисі давньоруська кераміка представлена в основному формами тонкостінних гончарних горщиків з відігнутими вінчиками та

косо зрізаними або заокругленими краями, – типова для XII-XIII ст. Бодай якихось залишків укріплень дослідники не знайшли, в ході розкопок дійшовши висновку, що невеликі валоподібні підвищення по периметру мису, які попередньо сприймалися за вали, утворилися в результаті "змиву поверхні городища, а також внаслідок їх щорічного розорювання". В процесі досліджень з'ясувалося також, що ярок у північній (напольній) частині урочища Скельки був природного походження, і не мав ніякого відношення до рову, як уявлялось раніше. Дослідники ур. Скельки висловили припущення, що східний край мису ("городища") був за часів Київської Русі ближче до Дністра й поступово сповз униз.

Неподалік згаданого мису, в ур. Пушкарівка, П.А.Горішнім та Р.О.Юрою були виявлені залишки двох давньоруських жител – наземного й напівземлянки. У наземному житлі зберігся під печі, біля якого лежали роздушені горщики. В напівземлянці знайдені уламки посудин і скляних браслетів. Біля наземного житла відкрито яму з трьома скелетами дорослих людей. Тоді в урочищі Пушкарівка був знайдений також залізний втулковий наконечник стріли XII-XIII ст. У різних частинах села Бакота у 1975 р. були закладені ще 3 траншеї і 12 шурфів, але давньоруського матеріалу вони не містили. Спроби віднайти на місці сільської церкви давньоруський храм успіхом не увінчалися [26; 27; 28; 29]. В ході подальших досліджень в ур. Пушкарівка та Курник були відкриті руїни житла з фрагментами давньоруської кераміки на підлозі, залишки вогнищ від інших жител. Археологи знайшли велику кількість давньоруської кераміки, фрагменти кручених браслетів чорного та зеленого кольорів, залізну шпору, ковані гвіздки, бронзову підвіску, залізний наконечник стріли від арбалету [30].

Таким чином, зусиллями багатьох дослідників у Бакотському мікрорегіоні поступово було накопичено солідну джерельну базу. Давньоруський археологічний матеріал із Бакоти та її околиць логічно був пов'язаний з літописною столицею Пониззя. Урочище Скельки у фундаментальній монографії І.С.Винокура й П.А.Горішнього "Бакота. Столиця давньоруського Пониззя", що підсумувала результати багаторічних досліджень археологічних пам'яток у мікрорегіоні села, було ототожнене із місцем городища-дитинця літописної Бакоти [21, с.150], і цю версію широкий науковий загал тепер сприймає як факт. Однак, на нашу думку, наразі немає достатніх аргументів навіть для того, аби вважати, що в ур. Скельки взагалі було давньоруське городище. Ніяких конкретних свідчень для такого висновку результати досліджень останця, проведені на досить значній – майже 400 м^2 площі, не дають. По-суті, на користь того, що саме на згаданому мисоподібному останці (ур. Скельки) були укріплення давньоруської Бакоти (а вони були – в літописі згадуються ворота) [40, с.399] вказує лише краща природна захищеність останця відносно найближчої до нього території та нечисленний знайдений там археологічний матеріал XII-XIII ст. Тому автор приєднується до думки В.І.Якубовського [56, с.69], що здійснена спроба авторів вищевказаної монографії показати урочище Скельки як міський центр давньоруської Бакоти непереконлива через брак археологічних доказів.

Причини відсутності виразних археологічних ознак городища-дитинця в принципі можна вбачати у складній стратиграфії урочища Скельки [21, с.155], пов'язувати з наказом 1259 р. монгольського воєначальника Бурондая знищити укріплення ("розметати городи") у Галицько-Волинській державі [21, с.151; 40, с.421]. Але ці пояснення, на нашу думку, теж не можуть вважатися переконливими. Питання локалізації укріплення літописної Бакоти пропонуємо залишити поки що відкритим. Можливо, це укріплення треба шукати не у самій Бакотській долині, а на висотах навколо неї.

До міської околиці літописної Бакоти, очевидно, слід віднести гончарний комплекс з трьох горнів, досліджений у 1978 р. експедицією Г.Т.Ковпаненко на правому березі Дністра напроти урочища Курник [21, с.166-168, 338-340; 31; 32;]. У 1991 р., коли рівень води у Дністровському водосховищі сильно понизився, нижче скельного монастиря (за 500 м від основи Білої гори і за 400 м північно-західніше ур. На Клину) В.А.Захар'євим і М.І.Михайловим були розчищені рештки ще двох гончарних горнів [21, с.165-166, с.337-338]. Отже, давньоруське місто обслуговувало щонайменше дві гончарні майстерні.

Щодо чисельності населення Бакоти XII-XIII ст. І.С.Винокур, спираючись на дані М.Г.Рабіновича, дійшов висновку, що на основній території міста могло проживати до 1,5 тис жителів, а разом з найближчою округою давньоруська Бакота могла мати 2-2,5 тисячне населення [21, с.254; 49, с.289-290]. Вважаємо, що ці показники перебільшені приблизно удвічі. Адже учений виходив з розрахунку, що на 1 га площі міста проживало від 100 до 150 жителів. А цей коефіцієнт визначений для великих російських міст XVII ст. (!), тому сумніваємося, чи він прийнятний для середнього чи малого міста, яким була Бакота XII-XIII ст., коли щільність заселення території була значно меншою, ніж у XVII ст. За розрахунками П.П.Толочка, у столиці Русі Києві XII-XIII ст. щільність населення складала близько 130-140 осіб/га [54, с.200]. Неймовірно щоб щільність населення у Бакоті (особливо у її сільській окрузі) була такою ж, як у Києві. І сьогодні щільність садибної забудови (відповідно – населення) у великих містах вища, ніж у малих. Так було і в середньовіччі [49, с.289]. При з'ясуванні чисельності населення Бакоти, на що справедливо вказує І.С.Винокур, певною мірою можна враховувати літописне повідомлення про чисельність війська печатника Данила Галицького Курила, який у 1241 р. з трьома

тисячами піших воїнів й трьома сотнями вершників вирушив у похід на Болохівську землю з-під стін Бакоти. Печатник прибув до міста, аби запобігти його захопленню військами Ростислава Михайловича [21, с.254; 40, с.399]. До складу війська Курила мали входити і воїни з Бакоти, але, на жаль, ми не знаємо їх кількість.

Зробимо висновки. На початку XIII ст. у межах Галицької землі – у Середньому Подністров'ї – йшов процес складання природно-історичної області Пониззя та удільного князівства зі столицею у місті Бакота (тепер – затоплене село Кам'янець-Подільського району на Хмельниччині). Цей процес був досить стійким: монгольська навала і підкорення завойовникам земель Середнього Подністров'я загальмували, внесли корективи, але не зупинили його повністю (на відміну від Болохівської землі). Пониззя було первісним інтегруючим ядром Поділля, й історію складання останнього слід починати з початку XIII ст., коли формувалося Пониззя. Піднесенню Бакоти сприяла сукупність ряду факторів, серед яких особливо важливий географічний. Занепад Бакоти був пов'язаний з цілеспрямованою політикою іноземних феодалів на зниження її ролі в регіоні, як небезпечного для них політичного центру з давніми самостійницькими традиціями. У статті здійснено спробу уточнити кордони Пониззя, з'ясувати історію вивчення бакотських старожитностей давньоруського часу, проаналізувати літописні повідомлення про Пониззя та його столицю, узагальнити міркування дослідників щодо назв "Бакота", "Поділля" та "Пониззя". Питання локалізації укріплення літописної Бакоти пропонуємо залишити поки що відкритим. На думку автора, кількість населення давньоруської Бакоти, запропонована І.С.Винокуром, є перебільшеною приблизно вдвічі.

Археологічні дослідження у мікрорегіоні затопленої Бакоти, навіть після утворення Дністровського водосховища, до певної міри є можливими. Незважаючи на значний внесок кількох поколінь дослідників у вивчення цього здавна заселеного мікрорегіону, подальші його студії можуть дати нові важливі відкриття.

Примітки

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. – Одесса, 1886;
2. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. – 1891. – Октябрь. – С. 108-116;
3. Баженов О.Л. Щодо формування території Пониззя в IX-XIII ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 138-147;
4. Баран О.В. До питання про зв'язок "Повъсти о Подолской землъ" з галицько-волинським літописанням // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. / Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Т.2. – С. 258-261;
5. Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь русской земли (IX-XIVст.). – Вильна, 1865;
6. Бибиков С.Н., Довженок В.И., Евдокимов Г.Л., Збенович В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1968 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ). - 1968/1;
7. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.;
8. Білецька О.В. Еволюція давньоруських міст Пониззя в другій половині XIV-XV ст. // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. / Відп. ред. проф. Л.В.Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.1. – С. 175-184;
9. Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 г. // НА ІА НАНУ. – 1963/29;
10. Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 г. // НА ІА НАНУ. – 1964/41;
11. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях в 1969-1970 гг. // НА ІА НАНУ. – 1969-70/55;
12. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты / / Археологические открытия (далі – АО) 1969 г. – М., 1970. – С. 284-285;
13. Винокур И.С. Работы Подольской экспедиции // АО 1970 г. – М., 1971. – С. 295-296;
14. Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Баженова С.Э. Отчет об археологических исследованиях в 1971-1972 гг. // НА ІА НАНУ. – 1972/82;
15. Винокур И.С. Поселение у с. Бакота на Днестре // АО 1971 г. – М., 1972. – С. 364-365;
16. Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Отчет об археологических исследованиях 1976 г. на территории Хмельницкой области // НА ІА НАНУ. – 1976/83;
17. Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Раскопки на Среднем Днестре // АО 1975 г. – М., 1976. – С. 312;
18. Винокур І.С., Тимощук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород: Карпати, 1977. – 112 с.;
19. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимощук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К.: Наукова думка, 1984. – 224 с.;

20. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. – К.; Одеса: Вища школа, 1985. – 128 с.;
21. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 362 с.;
22. Винокур І.С. Болохівська земля в контексті археології та історії Південно-Західної Русі // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Відп. ред. проф. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.1. – С. 166-174;
23. Возний І.П. Топографія та типологія відкритих поселень XII-XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя // Археологія. – 2004. – №2. – С. 48-67;
24. Геринович В. Кам'янеччина. Ч. 2-а. Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського інституту народньої освіти. – (Кам'янець-Подільський). – 1927. – С. 1-168;
25. Головко О.Б. Держава Романовичів та Золота Орда // Український історичний журнал. – 2004. – №6. – С. 3-16;
26. Горішній П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Дністровської давньоруської експедиції в 1974 р. // НА ІА НАНУ. – 1974/6 г;
27. Горішній П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Давньоруської Дністровської експедиції ІА АН УРСР у 1975 р. // НА ІА НАНУ. – 1975/27 в;
28. Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки у с. Бакота на Днестре // АО 1974 г. – М., 1975. – С. 268-269;
29. Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // АО 1975 г. – М., 1976. – С. 317-318;
30. Горишний П.А. Работы Древнерусского отряда Днестровской экспедиции // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 264-265;
31. Горишний П.А. Гончарный комплекс у с. Бакоты // Археологические исследования на Украине 1978-1979 гг. – Днепропетровск, 1980. – С. 159;
32. Горішній П.А. Гончарний комплекс поблизу с. Бакота // Археологія. – 1984. – №48. – С. 97-99;
33. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.;
34. Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 48;
35. Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 59;
36. Егоров В.Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII-XIV веках // Вопросы истории. – 1985. – №1. – С. 16-29;
37. Захар'єв В.А., До питання східного кордону Галицької землі // Поділля і Південно-Східна Волинь у роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року. – Стара Синява, 1998. – С. 157-160;
38. Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. Т. 1. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1979. – 344 с.;
39. Кучугура Л.І., Якубенко О.О. Звіт про проведення розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1992 р. // НА ІА НАНУ. - 1993/54;
40. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.;
41. Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Спб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.;
42. М[асенко] Л. Бакота // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / АН УРСР, Ін-т мовознавства; І.М.Желєзняк, А.П.Корепанова, Л.Т.Масенко, О.С.Стрижак. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 18;
43. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 96 с.;
44. Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т.1. – С. 103-134;
45. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). – К.: Тип. ун-та, 1885. – 388 с.;
46. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М.: Наука, 1983. – 208 с.;
47. Пивоваров С.В. Плав давньоруського літопису і проблема його локалізації в Середньому Подністров'ї // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці. – 2002. – Т. 2. – С. 110-128;
48. Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. – 1977. – №22. – С. 99-106;
49. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. – М.: Наука, 1978. – 328 с.;
50. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Свод археологических источников. Е 1-32. – Л., 1975. – 180 с.;
51. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. – Ужгород: Карпати, 1981. – 144 с.;
52. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.;

53. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К.: Наукова думка, 1980. – 224 с.;
54. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.;
55. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 184 с.;
56. Якубовський В.І. Бакота у творчості І.С.Винокура і П.А.Горішнього // ACADEMIA на пошану професора Л.А.Коваленко. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 68-69;
57. Якубовський В.І. Скарби болохівської землі: Наукове видання. – Кам'янець-Подільський: "МЕДОБОРИ" (ПП Мошак М.І.), 2003. – 159 с.

Summary:
The article touches upon the questions of the development of Old Russian town Bakota and historical oblast Ponyzza in Middle Podnistrov'ja.
Key words: *Bakota, Ponyzza, Podillya, chronicle, archaeological researchers.*

УДК 314.924(477.54-25)"19"

С.Ю. Іванов (м. Харків)

ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯМ. ХАРКОВА В РОКИ НЕПу

У роботі на основі статистичних даних перепису населення в 1920, 1923 і 1926 роках та інших опублікованих матеріалах розглядаються зміни чисельності населення міста Харкова, динаміка його росту в період нової економічної політики.

Ключові слова: *соціальний склад, населення, статистика, соціальні процеси.*

В умовах національного, державного та культурного відродження України все більшого значення набувають проблеми чисельності, національного та соціального складу населення в окремих регіонах та містах країни. Дослідження етнічної історії в період НЕПу є, по-перше, одним із пріоритетних напрямів у світлі реалізації державної національної програми щодо демографічного становища та ролі національних меншин, а по-друге, в період переходу України до ринкових відносин, коли соціально-класова структура населення кардинально змінюється, відбувається, як і в період НЕПу, швидкий розвиток приватного підприємництва, розшарування в середовищі робітників, службовців та інтелігенції, є актуальним і своєчасним.

Дослідження чисельності, національного та соціального складу населення міста Харкова в період НЕПу викликає особливий інтерес не лише з точки зору того, що він був в цей час столицею України, але й з погляду щодо порівняльного аналізу демографічного становища, його впливу на економіку міста.

Проблема чисельності, соціальної й національної структури населення, його зайнятості, письменності, міграційних процесів як в цілому по Україні, так і окремих її містах, знайшли певне вивчення в історичній літературі.

Вже в 20-ті роки ця тема викликала зацікавленість у дослідників, які здебільшого були працівниками статистичного управління [1-11].

У 40-50-х роках XX ст. ця проблема майже не досліджувалася. В наступні роки питання населення м. Харкова в період НЕПу побіжно розглядалося в окремих монографіях, присвячених цьому періоду, та загальних працях [12-19].

Однак спеціального комплексного дослідження про демографічні та соціальні процеси, що відбувалися в 20-х роках у м. Харкові, вплив нової економічної політики на зміни соціального та національного складу населення, його зайнятість ще немає. Саме цим питанням присвячена ця стаття.

На початку XX ст. Харків був одним із найбільших промислових, торгівельних, транспортних і культурно-просвітницьких центрів України. Значний вплив на чисельність та склад населення Харкова мав той фактор, що місто поступово перетворювалося в південний індустріальний регіон Російської імперії, було центром шляхів сполучення. З розвитком економічного потенціалу міста зростало його населення. Так, якщо за Всеросійським переписом населення у 1897 р. у місті мешкало 173989 осіб [20], то у 1912 році вже близько 240 тис. [21, с. 39].

Приріст населення Харкова, як і більшості інших великих міст Російської імперії, відбувався як за рахунок природного приросту, так і поглинення містом населення ряду його передмість, а також мігрантів з різних областей України та Росії (Полтавської, Воронезької, Курської та інших губерній). Однак поступовий розвиток демографічної картини краю був перерваний Першою світовою війною. У ході війни сотні тисяч людей, в тому числі й харків'ян загинули, відбулося зрушення зі своїх місць значної кількості людей, які не мали постійного органічного зв'язку з містом. Все це негативно вплинуло на чисельність та склад населення міста. Багато людей загинуло і під час революцій 1917 р. та Громадянської війни й загострення продовольчої кризи.

Якщо у 1916 р. у Харкові мешкало 352,3 тис. осіб [13, с. 27], то у 1920 р. – 285 тис. [22, с. 5].

Дослідження чисельності та національного складу населення м. Харкова не можливе без врахування змін, які відбулися в адміністративно-територіальному поділі. Протягом 1923-1925 рр. було ліквідовано дореволюційний адміністративно-територіальний устрій.

На Харківщині замість 10 повітів було створено 5 округів: Харківський, Богодухівський (наприкінці 1923 р. центр району перенесено до Охтирки, район було перейменовано на Охтирський), Ізюмський, Куп'янський та Сумський. У 1924 р. Харківська губернія налічувала 5 округів, 72 райони, які складалися з 4041 населених пунктів.

Відбулися зміни і в адміністративному устрої м. Харкова. З 1924 р. були встановлені нові міські межі, площа міста збільшилася майже в 3,6 рази і становила 110 км^2 (у дореволюційних межах 30,5 км^2). До складу міста ввійшли близько 60 приміських населених пунктів. Лиса гора, Баварія, Журавлівка, Качанівка та інші [11, с. 2].

З розширенням території міста значно збільшилося його населення. Якщо до введення нових меж (до 1924 р.) у місті було 330 тис. населення, то за Всесоюзним переписом населення 17 грудня 1926 р. у Харкові мешкало 417,3 тис. осіб. Завдяки приєднанню до міста передмість, його населення збільшилося майже на 87 тис. чол. [11, с. 2]. Із приєднаного передмістя було утворено ще 12 районів. Зокрема, Ново-Баварський, Качанівський-2, Журавлівський-2, Холодногірський-

2, Велико-Основ'янський, Дудукалівський, Павлівський, Основ'янський, Мало-Основ'янський, Іванівський, Лазьківський та Сокольницький.

В 20-х роках простежується збільшення населення, особливо в елітних районах: Нагірному, Центральному, Новоселівському, Гончарівському та Катеринославсько-Благовіщинському. Це можна пояснити припливом сюди біженців, торгівців.

Для того, щоб простежити процес приросту населення в місті, слід враховувати його чисельність у старій межі міста (до 1923 р.) та новій, після 1923 р. Так, у 1920 році у старій межі міста мешкало 281448 осіб, міським переписом 1923 р. було зареєстровано в старій межі 260367 осіб, а новій, значно збільшеній, 321615 осіб [23, с. 7]. За переписом 1926 р. в місті мешкало уже 409505 осіб. Отже, населення міста збільшилося майже на 300 тис. осіб. Найбільш заселеними, як і раніше, були такі райони міста: Нагірний, Центральний, Старо-Московський, Катерино-Благовіщинський, та Холодногірський. Найменше населення було в Новоселівському та Качанівському районах. А серед 12 нових районів (передмістя) найбільше населення на 1926 р. було в Іванівському, Журавлівському та Велико-Основ'янському, а найменше – у Лозівському та Сокольницькому [24, с. 2].

У 20-ті роки населення міста зростає і осідає переважно в тих самих районах, що й до революції, зокрема у Нагірному, Катерино-Благовіщенському, Панасівці, Холодній Горі та Гончарівці. Однак в робітничих районах (на Заїківці, Сабуровій Дачі, Кочанівці, Іскринці) населення значно зменшилось і особливо в Паровозобудівельному районі. Це можна пояснити наслідками революції 1917 р. та Громадянської війни. В певній мірі відіграла роль і еміграція населення.

Щодо статевого розподілу населення міста, то на нього, перш за все, впливали події 1917 року громадянської війни та імміграційні процеси. Склад населення міста за даними переписів у старій межі до 1923 р. та новій (у %) виглядав так:

Рік перепису	Чоловіки	Жінки	Різниця чоловіків +більше; - менше
1920	45,1	54,9	-9,8
1923	47,2	52,8	-5,6
1926	50,3	49,7	+0,6

Як свідчать дані таблиці, співвідношення чоловічого і жіночого населення в Харкові було, хоча й незначно, але на користь чоловіків. В подальшому протягом 20-30-х рр. зі зростанням загальної кількості населення активно зростало чоловіче населення. Це цілком нормальне и властиве великому місту явище. Причини цього можна вбачати в розширенні промислового виробництва та збільшенні робітників за рахунок імміграції, розвитку торгівлі, збільшенні освітньо-культурних закладів у столичному Харкові.

З року в рік зростала кількість працездатного населення. Так, якщо у 1920 році мешканців міста у віці 15-19 років обох статей було 10,2%, то у 1926 р. – 11%, дещо більша різниця за вказані роки у віці 20-24 роки, вона становить відповідно 10,8% у 1920 р. та 13,7% у 1926 р. Значно зросла вікова категорія 25-29 років, у 1920 р. становили 10,9%, а у 1926 р. – 12,9% [11, с. 75]. У 20-ті роки, не дивлячись на післявоєнні труднощі й негаразди, зокрема, кризу в постачанні підприємствам палива, перебої у постачанні сировини, продовольчу кризу та інше, державні, кооперативні та приватні підприємства міста поступово почали працювати.

Країна стала на шлях багатоукладної економіки. З переходом до НЕПу створювалися певні умови для розвитку приватної ініціативи, розширилися можливості вільного ринку, що давало змогу представникам приватного капіталу зайняти досить сильні позиції в економіці країни, в т.ч. і великих міст України, зокрема Харкова.

Розвиток економічного потенціалу міста потребував збільшення працездатного населення здебільшого чоловічої статі. На 1923 рік загальна кількість активного населення серед чоловіків становила 67,4%, а жіночого відповідно 32,6% [24]. Ми спостерігаємо значно більший відсоток чоловіків, що працювали в різних галузях виробництва. Щодо жінок, то традиційно значна їх кількість були домогосподарками, тобто пасивною частиною суспільства. Частка активного населення між чоловіками і жінками у 1923 році зменшилася, особливо жінок. Таке становище можна пояснити тим, що у 1923 році значна частина чоловіків повернулася з фронтів Громадянської війни, відроджувалося виробництво, відбувався розвиток НЕПу тощо. Однак, у подальшому населення міста, в тому числі й робітників, збільшувалося. За станом на кінець 1925 року в місті значно збільшилася кількість робітників на великих підприємствах. Так, на ХПЗ їх було 4434 чол., на заводі ВЕК (пізніше ХЕМЗ) – 3552 чол., на канатній фабриці – 3534 чол., на заводах "Серп і молот" – 1875 чол., "Світло шахтаря" – 488 чол. [25, с. 68].

Слід відзначити, що населення Харкова, як потужного промислового машинобудівного центру, столиці України, порівнюючи з іншими містами, зростало більш інтенсивно. Серед міст України в середині 20-х років Харків за чисельністю населення (409505 чол.) посідав третє місце після Києва (493873 чол.) та Одеси (411416 чол.). Цьому сприяли такі фактори, як поліпшення житлових умов та харчування, зростання бюджету робітничої родини, зростання кількості дитячих ясел, санаторіїв, що позитивно впливало на народжуваність дітей, а також завдяки притоку робітників на підприємства міста з інших регіонів. Про природний рух населення міста за 1925-1927 рр. свідчать такі дані [25, с. 29]:

Рік	Народилося	Померло
1925	9652	4826
1926	9403	4640
1927	9050	4772

Позитивно на ці процеси вплинула нова економічна політика, яка внесла істотні зміни у форми і методи оплати праці. Замість зрівнялівки

в постачанні, що існувала в роки громадянської війни, поступово впроваджувався принцип оплати за кількістю і якістю праці. На підприємствах почала застосовуватися відрядно-преміальна система, за якої заробітна плата залежала від результатів праці. Ці заходи сприяли підвищенню продуктивності праці і поліпшенню становища робітників. Важливу роль у зростанні заробітку відіграло завершення у 1924 р. грошової реформи. Тверда грошова валюта стала основою підвищення реальної зарплати.

Складними в роки НЕПу були житлові умови харків'ян. Якщо проаналізувати перепис населення на 17.12.1926 р. щодо житлових умов мешканців міста, то побачимо, що 956 осіб не мали нормального житла, а ще 200 чол. жили в землянках. Всього жилих помешкань було зареєстровано 66868, із них квартир – 66609, гуртожитків – 259 (або 0,39%). Основна маса багатоповерхових будівель і жилих помешкань знаходилася в центрі міста, решта – в передмістях [11, с. 35].

У м. Харкові порівняно з Києвом чи Одесою щільність заселення була дещо вищою. Слід відзначити, що на розселення мешканців міста в значній мірі впливав соціальний стан населення. Якщо робітники зосереджувалися переважно в промислових робітничих районах, то службовці, як правило, в центральній частині міста.

Щодо розселення службовців, то воно збільшується від околиць до центру міста, де, по-перше, зосереджені основні державні, господарські та культурні установи, а по-друге, найбільше використовували особисту прислугу.

З розвитком НЕПу зростала потреба в робочій силі, а вона поповнювалася переважно за рахунок села. Поряд з цим зростав й природній приріст населення міста. За період з 1923 по 1926 рр. воно зросло на 26,1% [11, с. 41].

У місті створювалася гостра житлова криза, що приводило до необхідності збільшення будівництва житла. Переважна більшість житлових будівель будувалася на околицях міста, де легше можна було отримати земельну ділянку для забудови, або просто зайняти її без дозволу. В основному це були невеликі будиночки, власниками яких були переважно робітники, вихідці із сільської місцевості та маленьких містечок.

Значно менше нових житлових будівель з'явилося за 1923-1926 рр. у міській смузі. Воно збільшилося лише на 18,1%, в той час, коли в передмістях – на 44% [11, с. 41].

Нове житлове будівництво у м. Харкові за 1923-1926 рр. (за даними перепису)

Роки	Державне		Кооперативне		Приватне	
	кількість будинків	житлова площа, тис. м^2	кількість будинків	житлова площа, тис. м^2	кількість будинків	житлова площа, тис. м^2
1923	10	0,7	-	-	146	3,3
1924	35	6,7	-	-	210	4,9
1925	42	12,4	15	1,5	413	1,4
1926	53	11,9	26	-	948	25,9

Як свідчать дані таблиці, на середину 20-х років житлові умови у м. Харкові дещо покращилися. Однак житлова проблема ще залишалася, через невпинне зростання населення. Порівнюючи з житловими умовами інших великих міст, зокрема Києва та Одеси, то спостерігаємо, що Харків щодо площі на одного мешканця посідає перше місце.

Звертає на себе увагу те, що в Харкові у період НЕПу більша частина володінь належала приватним власникам переважно в передмістях. Питома вага державних та кооперативних власників значніша в місті. Якщо приватні особи міста й передмістя становили 81,7%, то держава – 3,6% [11, с. 4].

Отже, не дивлячись на те, що в місті з роками пожвавлювалося житлове будівництво, проблема житла і житлових умов залишалася. В місті було багато так званих "комуналок", у яких мешкали переважно робітники. Високою була щільність заселення в помешканнях, частина населення жила в землянках. І все таки, в порівнянні з 1920 р. у середині 20-х років житлові умови дещо покращилися.

Важливе місце у поліпшенні матеріального добробуту населення належало системі охорони здоров'я. Для кращого медичного обслуговування населення міста і робітників при міських відділах охорони здоров'я були створені відділи робітничої медицини – робмеди. Вони організовували на підприємствах лікарні, поліклініки, амбулаторії. У 1923 р. у Харкові почав працювати перший в країні інститут гігієни праці й профзахворювань. Медичне обслуговування було безкоштовним, але якість медобслуговування була дуже низькою [26, с. 79].

Запровадження НЕПу прискорило відбудову народного господарства, сприяло пожвавленню підприємницької діяльності та створенню нової верстви населення, так званої нової буржуазії, "непманів". Це були приватні промисловці та торгівці, орендарі, скупники, маклери та ін.

Отже, разом з відновленням виробництва піднімався життєвий рівень населення, зростала його чисельність, в тому числі і робітничого, йшло розшарування й декласування робітничого класу Харкова.

За соціальним станом населення міста Харкова в 20-х роках поділялося на кілька груп. Дані перепису 1923 року (у відсотках) свідчать про наступне.

Соціальний стан населення	Чоловіки	Жінки	Чоловіки: більше (+); менше (-)
Робітники	75,2	29,8	+50,4
Служки	42,6	57,4	-19,8
Службовці	71,0	29,0	+92,0
Армія та флот	100,0	-	+100,0
Особи вільних професій	50,6	49,4	+1,2
Хазяїни (торговці, кустарі та ін.)	75,2	24,8	+50,4
Члени сім'ї, що допомагають	65,4	34,6	+30,8
Інші	65,4	34,6	+30,8
Разом	70,1	29,9	40,2

Як видно з таблиці, серед чоловіків найбільший відсоток робітників, торгівців та кустарів, а

також службовців. Значно перевищують ці показники жінки служки. Щодо осіб вільних професій, то слід зауважити, що соціальний розподіл населення і його відсоток не є сталим, він змінюється в залежності від політичних та економічних умов. Особливо це простежується в період НЕПу. Отже, основну масу населення складали робітники та службовці. Однак протягом 20-х років їх число коливалося через розшарування населення в умовах НЕПу.

Дані переписів 20-х років свідчать про зміни, що відбувалися у соціальному стані населення.

Соціальний стан	1920 р.	1923 р.	1926 р.	Зміни 1926 р. до 1920 р.
Робітники (промисловість і транспорт)	29,0	28,3	31,6	+2,6
Службовці	38,2	34,2	38,9	+0,7
Інші господарі	11,9	14,1	9,1	-2,8
Інші	20,9	23,4	20,4	-0,5
Разом	100,0	100,0	100,0	-

Отже, із збільшенням робітників змінюється і соціальний склад населення. Слід звернути увагу на те, що традиційно робітники мешкали на околицях міста та біля підприємств. Найбільше їх мешкало на Новоселівці, Лисій горі, Уралі та Паравозобудівному районах. Службовці переважали в Нагірному, Осередковому, Старо-Московському районах та Гончарівці. Значна їх кількість мешкала і в Журавлівському, Катерин-Благовіщенському, на Холодній Горі, Москалівці, Заіківці, у Нетече-Воскресенському районах. В цих же районах проживала більшість торгівців, кустарів. Більшість осіб вільної професії мешкала в елітних районах (Нагорний, Осередковий, Стало-Московський та Піски).

Дані переписів населення 20-х років свідчать про те, що з року в рік в місті зростало населення, більшість якого складали чоловіки. Причому в різних районах відбувалися не однакові соціальні процеси.

Так, в Нагірному районі зростала як загальна кількість населення, так і служок. У той же час в Осередковому, Катерин-Благовіщенському, Нетече-Воскресенському, Панасівці, Заіківці, Пісках зменшується кількість робітників, проте збільшується категорія хазяїв.

Самодіяльне населення міста Харкова за соціальним складом та галузями праці за переписом 1926 р.

Разом самодіяльного населення	% самодіяльних серед усього населення	Розподіл самодіяльного населення у %%												
		за соціальним складом					за галузями праці							
		робітники	службовці	господарі		інші самодіяльні	сільське господарство	промисловість		транспорт	торгівля	державна служба	інші галузі	інші самодіяльні
				з найманих робітників	інші			фабрично-заводська	кустарно-ремісницька					
211218	50,6	25,4	39,0	0,4	9,1	26,3	1,5	20,4	6,8	8,6	10,6	15,8	11,6	24,7

Отже, протягом НЕПу відбулися досить значні зміни як у чисельності населення міста Харкова, його соціальному складі, так і в матеріальному становищі. Демографічна ситуація і соціальне становище населення в Харкові залежали, по-перше, від факторів, що існували напередодні 20-х років (перша світова війна, революція 1917 р., громадянська війна); по-друге, від геополітичного положення міста, як центру шляхів сполучення південно-індустріального регіону Російської імперії; по-третє, швидкого розвитку великих і дрібних промислових підприємств, особливо після введення НЕПу, що сприяло припливу сюди значної кількості робітників та службовців. По-четверте, дещо покращилося матеріальне становище робітників, житлові умови, побут, що позитивно вплинуло на природний приріст населення міста. По-п'яте, Харків був столицею України та великим культурно-просвітницьким центром.

Примітки

1. Население г. Харькова // Коммунист. – 1921. – 21 апр.
2. Гвоздеев Н. Естественное движение и прирост населения Харьковской губ. // Стат. бюл. Харьк. губернского статистического бюро. – 1922. - № 3(4).
3. Минц М. Рождаемость и смертность среди застрахованных в Харькове // Вопросы страхования. – 1923. - № 9(20).
4. Восстановление г. Харькова // Пролетарий. – 1923. – 25 мая.
5. Игумнов С.Н. Население Хар. губ. по переписи 1897, 1917, 1920 гг. // Профилакт. медицина. – 1923. - № 1-2.
6. Харьков будущего // Харьковский пролетарий. – 1924. – 12 ноября.
7. Коваленко І.З. Харків у демографічному відношенні // Стат. бюлл. Всеукр. Центр. стат. бюро. – 1924. - № 24.
8. Мінаєв С.В. Наслідки Вселюдного перепису 1926 року на Україні. Населення України. Міський житловий фонд. – Х., 1928.
9. Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. – Х., 1928.
10. Коваленко І.З. Місто Харків. Житлові умови, бюджет дрібних володінь. Вип. 3. – Х., 1926.
11. Місто Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи. Матеріали Всесоюзного перепису населення 17.XII.1926 р.– Х., 1928.
12. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965.
13. Курман М.В., Лебединский И.В. Население большого социалистического города. – М., 1968.
14. Хейнман С. Безработица на Украине в 1925-1926 гг. Хоз-во Украины – 1927. - № 4-5.
15. Безробітні в місті Харкові. Вісник стат. України. - № 3(4). – Х., 1929.

16. Гордієнко Л.М. Про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921-1930 рр.) // УІЖ. – 1973. – № 9.
17. Федотов С.А. Особливості побуту харків'ян в умовах українізації (1921-1932 рр.) // Вісник Харк. универс. – № 401. Історія України. Вип. 2. – Х., 1998.
18. Волосник Ю.П. Національний склад нової буржуазії України в роки НЕПу. Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – № 401. Історія України. – Х., 1998.
19. Лантух В.В. Біржі праці як регулятори ринку робочої сили в Україні в роки НЕПу. Вісник ХДУ. Історія. – № 31. – 1999.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.
21. Труды статистического отдела Харьк. гор. управы. Вып. 1. Главные итоги переписи гор. Харькова 8 дек. 1912 г. – Х., 1914.
22. Статистика Украины. Сер. 1. Демография. Т. 1. – Вып. 5.
23. Міські селища УСРР. Збірник стат.-економічних відомостей. – Х., 1929.
24. Коваленко І.З. м. Харків: Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь. Вип. 3-й. – Х., 1926. – 92 с. (Харк. окр. стат. бюро. Стат. матеріали по Харк. окр.).
25. Промышленность и рабочий класс Харьковщины, 1917 – июнь 1941: Сб. док. и материалов...
26. Історія Української РСР. Т. 6.
27. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926. Краткие сводки. – М., 1928. – Вып. 4. Т. XII, 1929.
28. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Ч. І. Вып. 2 // Труды ЦСУ СССР. – Т. 20. Вып. І. Отдел демографии. – М., 1924. – 195 с.
29. Населення Харківщини. Підсумки перепису 1920 р. // Вісті. – 1922. 31 серпня.

Статистика України. - № 6. Серія І. Демографія. – Х., 1922. – Т. І. Вип. 5.

Summary:
On the basis of statistic data of population cencus in 1920, 1923 and 1926 and other published materials the work examines the changes of population quantity of Charkiv, the dynamics of its growth in the period of a new economic policy.
Key words: social composition, population, statistics, social processes.

VIII

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

УДК 94(477)"9"(049.32)

П.Т. Тронько, академік НАН України (м. Київ)

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ НЕДУЖКА Ю. В. "ТИСЯЧОЛІТТЯ ХРЕЩЕННЯ РУСИ–УКРАЇНИ. ВІДЗНАЧЕННЯ СВІТОВОЮ ГРОМАДСЬКІСТЮ ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНОЇ ПОДІЇ". – ЛУЦЬК: РВВ "ВЕЖА" ВОЛИН. ДЕРЖ. УН-ТУ ІМ. Л.УКРАЇНКИ, 2003. – 200 С.

Монографія Недужка Ю.В. висвітлює досить важливі питання новітньої історії України – боротьбу за релігійне відродження в нашій країні в ході відзначення Тисячоліття хрещення Руси- України. Складність висвітлення даної теми полягає, перш за все, у відсутності доступного напрацьованого матеріалу по цій проблемі, а також тією складною ситуацією, яка склалася в релігійній сфері України в результаті міжцерковного конфлікту, якому і передувало світове відзначення визначного ювілею українського народу.

Потрібно підкреслити, що успішна ювілейна кампанія організована українською діаспорою з метою забезпечення релігійної свободи в СРСР та легалізації УГКЦ і УАПЦ мала своїм наслідком не тільки релігійне відродження в Україні, але й серед української громади країн Заходу. Адже, як підкреслює в своїй науковій праці автор, одним з основних напрямків підготовки і проведення світового відзначення Тисячоліття хрещення Руси- України став релігійний.

Релігійні організації української діаспори здійснили комплексну програму заходів спрямовану на залучення молоді до активної участі в житті української громади, підвищення її інтелектуального рівня, популяризацію української історії та культури, зміцнення та розширення соціальної бази зарубіжних українських церков.

Необхідно зазначити, що Недужко Ю.В. в трьох розділах монографії не тільки відтворив відзначення ювілею Тисячоліття хрещення Руси- України в країнах Північної і Південної Америки, Європи та Австралії, спільно організовані релігійними об'єднаннями української діаспори з метою пошуку екуменічного діалогу, але й висвітлив роль в цьому процесі глави Ватикану та Римо – Католицької церкви Іоанна Павла II, його зусилля спрямовані на відродження УГКЦ в діаспорі та в Україні.

Позитивним аспектом даної роботи є те, що автор, на основі архівних документів Державного комітету у справах релігії, відтворив події, які супроводжували відзначення тисячолітнього ювілею християнства в СРСР та їх вплив на духовне оновлення радянського суспільства та релігійне відродження в Україні.

Недужко Ю.В. слушно підкреслює, що починаючи з другої половини 80-х рр., керівництво СРСР з ідеологічних міркувань, а також з метою підвищення авторитету країни в світі, протидії кампаніям української діаспори і країн Заходу та забезпечення підтримки нової політики "перебудови" з боку духовенства і віруючих, почало суттєво підтримувати ювілейні заходи Руської православної церкви, посилено створюючи на міжнародному рівні видимість про дотримання релігійної свободи в Радянській державі. В ході відзначення 1000-ліття введення християнства на Русі, радянське керівництво активно сприяло відродженню РПЦ в країні, а її ієрархія висловилася на підтримку діяльності М. Горбачова, радянського уряду та нової політики "перебудови".

Ювілейні урочистості засвідчили, що Радянська держава отримала нового союзника у вигляді РПЦ. Остання використала відзначення тисячолітнього ювілею прийняття християнства для свого відродження в середині країни та підвищення міжнародного авторитету.

Недужко Ю.В. зазначає, що зміни в державній політиці щодо релігійних організацій були зафіксовані у важливих документах, зокрема, "Законі УРСР про свободу совісті і релігійні організації" (1.10.1990 р.), Указі Президії Верховної Ради УРСР "Про зміни у Положенні про релігійні об'єднання в УРСР" (26.09.1990 р.), в Законі УРСР "Про свободу совісті та релігійні організації" (23.04.1991 р.), які започаткували тривалий процес вирішення проблем свободи совісті та релігійного життя в країні на цивілізованому рівні.

Таким чином, на думку автора, тисячолітній ювілей прийняття християнства сприяв національному і релігійному відродженню в УРСР, легалізації в країні УГКЦ та УАПЦ, а також привів до поширення діяльності українських емігрантських церков у республіці, об'єднання релігійних організацій діаспори та України.

Хотів би відзначити, що в монографії

Недужка Ю.В. зроблені досить аргументовані висновки, які дають змогу на належному науковому рівні дати відповіді на ключові питання підняті в даному дослідженні. Дана праця активно використовується в науковому та навчально-освітньому процесі як в Україні, так і поза її межами в країнах проживання української діаспори.

Необхідно підкреслити, що монографія Недужка Юрія Вікторовича "Тисячоліття хрещення Руси-України. Відзначення світовою громадськістю всесвітньо-історичної події" цілком аргументовано заслуговує на присудження щорічної премії Президента України для молодих вчених.

УДК 379.85 (477)

Маньковська Р.В. (м. Київ)

ТУРИЗМ ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

Порушуючи проблеми взаємозв'язку туризму з краєзнавством автор робить висновок про їх великий внесок у розбудову культури, збереження пам'яток історії.

Ключові слова: *культура, галузева структура, джерело інформації, археологічні тури, музеї, експедиції.*

Розвиток туризму є одним із пріоритетних завдань державної політики, спрямованої на економічне зростання та духовне удосконалення суспільства. Його необхідно розглядати не лише як соціальний інститут, що включає в себе широкий інформаційний простір, але як культурне явище, складову культурного розвитку України, яка володіє неоціненним історико-культурним ресурсом. Іншими словами, туризм є способом взаємодії людини, культури і природи: людина пізнає оточуючий світ, знайомиться з культурною спадщиною, долучається до національних традицій, звичаїв і формується як інтелектуальна і національно свідома особистість. Значення туризму в цьому процесі надзвичайно велике.

Останнім часом пожвавився інтерес науковців, освітян, громадськості до місця туризму в культурних процесах сучасності. Їх науковий здобуток був яскраво представлений на книжковій виставці "Туризм на порозі XXI ст.: освіта, культура, екологія", яка відбулася в 2000 р. в Центральній науковій бібліотеці ім.В.І.Вернадського[1]. Дослідники обговорюють механізм взаємодії туризму і культури, ефективне використання культурних пам'яток через специфічні методи і засоби туристичної діяльності[2], приділяється увага проблемі підготовки висококваліфікованих кадрів, обізнаних з культурологічною тематикою,[3] розробляються нові підходи по створенню сучасних туристичних маршрутів, в тому числі на півдні України[4]. Зазначені питання стали темою для дискусій на наукових симпозіумах і конференціях, що пройшли в Києві, Харкові, Одесі та в інших містах[5]. В даній публікації туризм розглядається як складова культури. Через аналіз його функцій, специфіку галузевої структури простежується тісний взаємозв'язок між туристичною діяльністю і культурними процесами. Ефективний вплив туризму на культурний розвиток показано на прикладі археологічного туризму. Географічні межі дослідження окреслені півднем України як особливого рекреаційного регіону, де поєдналися природні та історико-культурні туристичні ресурси.

Фахівці розглядають туризм як поліфункціональний організм. Серед його функцій важливими є розвиваюча, соціальна, соціально-статусна, економічна та ін. Соціальна функція характеризується безпосередньою соціалізацією особистості в соціумі через оволодіння його культурними набутками, соціально-статусна – засобами туристичної діяльності визначає соціальний статус людини. Що стосується економічної функції, то туризм як комплексне явище, має великий економічний потенціал. Відомо, що багато країн у світі, завдячуючи успішному туристському менеджменту, зберігають високі показники економічного розвитку.

Зупинимось на розвиваючій функції, яка включає культурно-пізнавальний аспект. Метою будь-якої подорожі є можливість отримати нову інформацію, поєднати з природою, доторкнутись до історичної минувшини, пізнати культуру, традиції свого народу. Основним джерелом інформації є історико-культурна спадщина держави, яка включає матеріальні і духовні цінності, що збереглися протягом багатьох віків і яскраво свідчать про її минуле. З проникненням людини в культуру виникає прагнення пізнати природу, віднайти гармонію свого існування. Саме це реалізує туризм, сприяючи культурному розвитку людини, підвищенню її інтелектуального рівня, розширення власного кругозору.

Культура впливає не лише на мету, завдання, функції туристичної діяльності, вона активно формує галузеву структуру туризму. Якщо проаналізувати його відомі галузі: оздоровчий, спортивний, релігійний, зелений, краєзнавчий сільський, молодіжний, діловий, міжнародний, археологічний та ін., то в кожній із них присутній культурно-пізнавальний аспект. Де б людина не знаходилась: на природі, діловому та науковому форумі, відвідуючи історичні, релігійні, культурні, археологічні пам'ятки, вона в формі екскурсії, участі культурно-масових заходах, місцевих обрядових дійствах, буди прилучатися до культури, тим самим вирішуючи важливе завдання туризму – інкультурації особистості.

Формування інформаційного суспільства, розвиток комунікаційних технологій позначились на розвитку туристичної галузі. Зокрема, помітно виділилась роль вузько-галузевого, тематичного туризму, який характеризується підвищеним інтересом до окремої проблеми.

В Україні, де знаходиться унікальний археологічний ресурс, актуальності набуває археоло-

гічний туризм. Він передбачає відвідування групами, або в індивідуальному порядку археологічних пам'яток з пізнавальною метою. Під час таких поїздок туристи не лише можуть прослухати лекцію професійного археолога, але і познайомитися з предметами сивої давнини.

В Європі археологічний туризм поширений в Німеччині, Швейцарії, Іспанії, Франції, Англії, Ірландії, Швеції, Чехії, Шотландії, Австрії, Італії та ін. Слід зазначити, що туристичні фірми цих держав, пропонуючи археологічні тури, постійно вміщують в Інтернет інформацію з описом маршрутів та ілюстраціями пам'яток. Цікавим відгалуженням археологічного туризму став підводний туризм, який дає можливість подорожувати крізь віки, цивілізації і культури. В 2001 р. для туристів-аквалангістів неподалік острова Фарос відкрився затоплений палац Клеопатри в Єгипті. Відвідувачам під час подорожі пропонуються театралізовані сцени із життя древніх єгиптян, вироби ремісників, фелахів, різників по каменю. Позитивним є досвід адміністрації Парахора в м. Меріда, яка створила в готелі спеціальний музейний зал, де виставлені археологічні пам'ятки з місцевих розкопів, деякі з них раніше належали Національному музею римського мистецтва[6]. Така популяризація археологічного набутку з історії міста, безперечно, сприяє залученню туристів до археологічних марщрутів. На півдні України знаходиться значна кількість археологічних пам'яток, відкритих для археологічного туризму: городища, стародавні стоянки, кургани, печерні міста, монастирі, військово-охоронні споруди тощо. Особливо приваблює античний період Північного Причорномор'я з залишками міст-полісів: Євпаторія (Керкінітіда), Керч (Пантікапей), Білгород-Дністровський (Тіра), Березань, Ольвія, Херсонес та ін. В Криму користуються широкою популярністю – Бахчисарайський район: ансамбль ханського палацу (XVI-XVIII ст.), мавзолей кримських ханів, Успенський печерний монастир (VIII-XIX ст.); рештки міста-фортеці (XI-XIII ст.) в Ескі-Кермені; Царський і Мелек-Чесменський кургани (IV ст. до н.е.) та склеп Деметри зі стінописом (I ст. н.е.) в Керчі; рештки столиці князівства Феодоро (VI-XV ст.) в Мангупі; городище в Неаполі-Скіфському – столиця Малої Скіфії (III ст. до н.е. – IV ст. н.е.); укріплення Лімер-Ісар (VIII – I ст. до н.е.) в Сімеїзі; печерне місто в Тепе-Кермені; городище античного міста Калос-Лімен в Чорноморському та ін.

Окремо хотілось би виділити археологічні збірки музеїв, які виступають центрами дослідження, збереження і популяризації давньої історії краю. Результати багаторічної подвижницької праці музейних співробітників лягли в основу археологічної карти регіону. Унікальні археологічні колекції представлені в Одесі, Ольвії, Херсонесі, Бахчисараї, Керчі та інших містах.

Яскраве розмаїття археологічних культур, епох на півдні України дає можливість, відвідавши одне місце, прослідкувати багатовікову історію краю. Пам'ятками археології національного значення є залишки фортеці Алустон зі стінами та баштами Чатал-Куле, Орта-Куле, Ашага-Куле (VI–XV ст.) (охор. № 280/0 та № 281/2), до того ж територія середньовічного посаду ("Посад фортеці Алустон IX–XV ст.") – є пам'яткою археології місцевого значення (охор. № 504/р). За археологічними даними освоєння території Алуштинської долини відноситься до пізнього палеоліту (100-30 тис. р. до н.е. розкопи біля с. Розове і с. Ізобільне), зустрічаються знахідки мезонеоліту (XII–IV тис. до н.е., на березі р. Улу-Узень) та матеріали епохи ранньої бронзи. З племенами таврів пов'язані п'ять могильників (VI–V ст. до н.е.), за часів грецької колонізації тут проживали загадкові племена, які називають "тавроскіфами". В III ст. н.е. Крим піддався нашестю германських племен. Готські племена перебували тут до поч. V ст. В VI ст. в період правління візантійського імператора Юстиніана I була закладена фортеця Алустон. В її історії були часи руйнації і відродження, тут пройшли печеніги, монголо-татари, турецькі завойовники.[7] Нині на території фортеці розміщено мусульманську мечеть Юк'ари Джамі (поч. XIX ст., пам'ятка місцевого значення), житлові будинки з господарськими спорудами, також побудований готельно-рекреаційний комплекс "Алустон". Не зрозуміло, чим було виправдано розташування такого об'єкта на території пам'ятки національного значення?

Досі триває археологічне дослідження Персидського подвір'я Ханського палацу в Бахчисараї. Співробітники Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника планують реконструювати і відтворити прилеглу територію палацу з усіма елементами садово-паркової архітектури XVI – XVIII ст. Археологічній експедиції в 2000 р. вдалось відкрити архітектурний комплекс північно-західної сторони Персидського подвір'я, обігрівальну систему, приміщення бані – хамам, залишки фонтану, кахлі (побутові, будівельні) – зразки кримськотатарського орнаментального мистецтва та ін.[8]

Приваблює Північне Причорномор'я і російських археологів. В 2001 р. Боспорська експедиція державного музею мистецтв ім. О.С.Пушкіна дослідила на території акрополя Пантікапея (Керч) культурні шари VI – V ст. до н.е. Знайдені фрагменти водопровороту, піч типу тандира, плитові могили салтово-маяцької культури (IX – X ст.), золотий статер Олександра Македонського – перша знахідка такої монети в Пантікапеї тощо[9].

Багата історія південного краю України сформувала специфічне етнічне середовище. Тут проживають вірмени, білоруси, болгари, греки, євреї, караїми, кримські татари, кримчаки, німці, росіяни, українці, чехи, естонці та ін. Всі вони мають свою історію проникнення та поширення в південних областях, відображену і збережену в археологічних пам'ятках. Великий інтерес викликав би серед місцевого населення і туристів краю Археологічно-етнографічний фестиваль, який можна було провести в рамках Міжнарод-

ного туристичного симпозіуму. Туристичний маршрут по археологічним пам'яткам супроводжувати театралізовано-мистецькими заходами, демонстрацією народних традиції, обрядів, з показом етнічного одягу, прикрас, предметів побуту тощо, залучивши етнографічні музеї, зокрема, Кримський, Товариства національних меншин, фольклорні колективи та ін.). Таке поєднання давніх археологічних пам'яток з культурою місцевих народів сприятиме їх популяризації, пожвавленню туристичного руху в регіоні.

Значний археологічний історико-культурний ресурс півдня України, підкріплений природнокліматичними умовами, перетворює цей регіон у перспективну туристичну зону. Проте, на даному етапі ми спостерігаємо, що українська туристична індустрія суттєво відстає від західноєвропейської та американської. Таке становище пов'язано із змінами, що сталися на початку 1990-х рр. у суспільному житті і призвели до соціальних та економічних потрясінь. Поява великої кількості приватних туристичних фірм створила певну безсистемність у галузі. Державі необхідно було досить часу, щоб збалансувати їх дії, виробити власну концепцію розвитку туризму, спрямувати туристичну політику на отримання економічного ефекту без втрати культурно-пізнавального аспекту туристичної діяльності.

Конкретні кроки зроблені для подолання дисбалансу між в'їзним та виїзним туризмом. За розпорядженням Президента України В.А.Ющенка з травня по вересень 2005 року в Україні буде діяти правова норма про відміну в'їзних віз для іноземців, з метою створення сприятливих умов для збільшення туристів з інших країн.

Активне залучення туристів до культурологічних процесів відбувається під час проведення широкомасштабних культурних заходів. Так Міжнародний конкурс "Євробачення-2005", що пройшов у травні 2005 р. в Києві, не лише показав світу Україну співучу і квітучу, але і продемонстрував високий рівень розвитку туристичної індустрії в країні.

Приділення уваги культурологічній стороні туризму позитивно відобразиться на розвитку його структурних елементів, у тому числі археологічного.

Туризм як багатогранне явище, збігаючись своїми метою, завданнями, функціями з культурою, є складовою і суттєвим чинником поступального розвитку культури.

Примітки:

1. Туризм на порозі XXI ст.: освіта, культура, екологія. Каталог виставки. – К., 2000. – 12 с.
2. Культура на зламі тисячоліть (філософія, туризм, освіта). Зб. наук. праць. – К., 1996. – 103 с.; Краеведение и туризм (сост. Д.Смирнов). – М., 2001. – 140 с.; Устименко Л.М. Реалізація культурно-просвітницького потенціалу туризму в організації дозвілля молоді. // Автореферат на здоб. наук. ступ. к.пед.н. – К., 2001. – 20 с. та ін.
3. Федорченко В.К. Історія туризму в Україні. Навч. пос. – К., 2002. – 195 с.; Туристичні об'єкти України. Навч. пос. – Харків, 2002. – 175 с.; Вацеба В.Я. Туристичне країнознавство. Конспект лекцій. – Чернівці, 2003. – 32 с.; Загальне краєзнавство і туризм. Навч. програма. (Укл. О.В.Тимець). – К., 2000. – 21 с.; Обозний В.В. Туристсько-краєзнавча практика у педагогічному вузі. Навч. пос. – К., 2004. – 226 с. та ін.
4. Методичні рекомендації щодо створення туристсько-екскурсійних маршрутів "Чумацькими шляхами". (Упор. С.В.Грибанова). – К., 1998. – 19 с.; Основні тематичні напрями національної системи туристсько-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича". (Г.Г.Науменко, С.В.Грибанова, О.П.Дорошко та ін.). – К., 1999. – 100 с.; Попов О.Д. Розвиток туризму та екскурсійної справи в Криму (1923-1941) // Автореферат на здоб. наук. ступ. к.і.н. – Харків, 2004. – 17 с.; Украина туристическая. Путеводитель. – К., 2004. – 64 с.; Монтадон К. Путеводитель путешественника по Крыму. – Симферополь. – 1997. – 132 с.; Ена В.Г. и др. Южный берег Крыма. Путеводитель. – Симферополь, 1996. – 303 с. та ін.
5. Образовательные проекты ЮНЕСКО в области культуры, спорта и туризма. Сб. докладов Международной научной конференции в г.Красноярске. 14-19 апреля 2001 г. Международная кафедра ЮНЕСКО по культурному туризму в целях мира и развития. – М., 2001. – 297 с.; Туризм на порозі XXI ст.: освіта, культура, екологія. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19-20 жовтня 1999 р.). – К., 1999. – 268 с.; Черноморская Каравелла 2004. Сб. материалов Международного симпозиума. – Одесса, 2004. – 362 с. та ін.
6. Культура и культурология. – М.-Екатеринбург, 2003. – С. 106.
7. Івлєва В. Алушта. Кримське натхнення з присмаком гірського полину // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 41-42.; Крым. Маршруты выходного дня. Путеводитель (Сост. А.С.Щеглов). – Симферополь, – 1980. – С. 78-84.
8. Ибрагимова А. Археологические исследования дворца крымских ханов в Бахчисарае // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 56-61; Катернога М.Т. Архітектурна пам'ятка туриста. – К., 1965. – С. 137-140.
9. Археологические открытия 2001 года. – М., 2002. – 552 с.

Summary:

Broaching the subject of tourism and regional geography interaction, the author makes a conclusion of their large contribution in culture and preserving historical monuments.

Key words: *culture, field structure, source of information, archaeological tours, museums, expeditions.*

ного туристичного симпозіуму. Туристичний маршрут по археологічним пам'яткам супроводжувати театралізовано-мистецькими заходами, демонстрацією народних традицій, обрядів, з показом етнічного одягу, прикрас, предметів побуту тощо, залучивши етнографічні музеї, зокрема, Кримський, Товариства національних меншин, фольклорні колективи та ін.). Таке поєднання давніх археологічних пам'яток з культурою місцевих народів сприятиме їх популяризації, пожвавленню туристичного руху в регіоні.

Значний археологічний історико-культурний ресурс півдня України, підкріплений природнокліматичними умовами, перетворює цей регіон у перспективну туристичну зону. Проте, на даному етапі ми спостерігаємо, що українська туристична індустрія суттєво відстає від західноєвропейської та американської. Таке становище пов'язано із змінами, що сталися на початку 1990-х рр. у суспільному житті і призвели до соціальних та економічних потрясінь. Поява великої кількості приватних туристичних фірм створила певну безсистемність у галузі. Державі необхідно було досить часу, щоб збалансувати їх дії, виробити власну концепцію розвитку туризму, спрямувати туристичну політику на отримання економічного ефекту без втрати культурно-пізнавального аспекту туристичної діяльності.

Конкретні кроки зроблені для подолання дисбалансу між в'їзним та виїзним туризмом. За розпорядженням Президента України В.А.Ющенка з травня по вересень 2005 року в Україні буде діяти правова норма про відміну в'їзних віз для іноземців, з метою створення сприятливих умов для збільшення туристів з інших країн.

Активне залучення туристів до культурологічних процесів відбувається під час проведення широкомасштабних культурних заходів. Так Міжнародний конкурс "Євробачення-2005", що пройшов у травні 2005 р. в Києві, не лише показав світу Україну співучу і квітучу, але і продемонстрував високий рівень розвитку туристичної індустрії в країні.

Приділення уваги культурологічній стороні туризму позитивно відобразиться на розвитку його структурних елементів, у тому числі археологічного.

Туризм як багатогранне явище, збігаючись своїми метою, завданнями, функціями з культурою, є складовою і суттєвим чинником поступального розвитку культури.

Примітки:

1. Туризм на порозі XXI ст.: освіта, культура, екологія. Каталог виставки. – К., 2000. – 12 с.
2. Культура на зламі тисячоліть (філософія, туризм, освіта). Зб. наук. праць. – К., 1996. – 103 с.; Краеведение и туризм (сост. Д.Смирнов). – М., 2001. – 140 с.; Устименко Л.М. Реалізація культурно-просвітницького потенціалу туризму в організації дозвілля молоді. // Автореферат на здоб. наук. ступ. к.пед.н. – К., 2001. – 20 с. та ін.
3. Федорченко В.К. Історія туризму в Україні. Навч. пос. – К., 2002. – 195 с.; Туристичні об'єкти України. Навч. пос. – Харків, 2002. – 175 с.; Вацеба В.Я. Туристичне країнознавство. Конспект лекцій. – Чернівці, 2003. – 32 с.; Загальне краєзнавство і туризм. Навч. програма. (Укл. О.В.Тимець). – К., 2000. – 21 с.; Обозний В.В. Туристсько-краєзнавча практика у педагогічному вузі. Навч. пос. – К., 2004. – 226 с. та ін.
4. Методичні рекомендації щодо створення туристсько-екскурсійних маршрутів "Чумацькими шляхами". (Упор. С.В.Грибанова). – К., 1998. – 19 с.; Основні тематичні напрями національної системи туристсько-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича". (Г.Г.Науменко, С.В.Грибанова, О.П.Дорошко та ін.). – К., 1999. – 100 с.; Попов О.Д. Розвиток туризму та екскурсійної справи в Криму (1923-1941) // Автореферат на здоб. наук. ступ. к.і.н. – Харків, 2004. – 17 с.; Украина туристическая. Путеводитель. – К., 2004. – 64 с.; Монтадон К. Путеводитель путешественника по Крыму. – Симферополь. – 1997. – 132 с.; Ена В.Г. и др. Южный берег Крыма. Путеводитель. – Симферополь, 1996. – 303 с. та ін.
5. Образовательные проекты ЮНЕСКО в области культуры, спорта и туризма. Сб. докладов Международной научной конференции в г.Красноярске. 14-19 апреля 2001 г. Международная кафедра ЮНЕСКО по культурному туризму в целях мира и развития. – М., 2001. – 297 с.; Туризм на порозі XXI ст.: освіта, культура, екологія. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19-20 жовтня 1999 р.). – К., 1999. – 268 с.; Черноморская Каравелла 2004. Сб. материалов Международного симпозиума. – Одесса, 2004. – 362 с. та ін.
6. Культура и культурология. – М.-Екатеринбург, 2003. – С. 106.
7. Івлева В. Алушта. Кримське натхнення з присмаком гірського полину // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 41-42.; Крым. Маршруты выходного дня. Путеводитель (Сост. А.С.Щеглов). – Симферополь, – 1980. – С. 78-84.
8. Ибрагимова А. Археологические исследования дворца крымских ханов в Бахчисарае // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 56-61; Катернога М.Т. Архітектурна пам'ятка туриста. – К., 1965. – С. 137-140.
9. Археологические открытия 2001 года. – М., 2002. – 552 с.

Summary:

Broaching the subject of tourism and regional geography interaction, the author makes a conclusion of their large contribution in culture and preserving historical monuments.

Key words: *culture, field structure, source of information, archaeological tours, museums, expeditions.*

УДК 352.07 (477.43) (049.32)

Баженов Л.В. (м. Кам'янець-Подільський)

КОРИСНЕ БАГАТОМНЕ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ Й СЬОГОДЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

У статті рецензується оригінальні праці з місцевого самоврядування Хмельниччини. Автор акцентує увагу на тому, що у їх написанні поєднано ініціативу і творчість як науковців так і громадських активістів історико-краєзнавчої роботи.

Ключові слова: *системне дослідження, духовне життя, авторський колектив, самоврядування, краєзнавці, освітяни.*

Вперше в українській історичній науці розпочато видання книг з системного дослідження на регіональному (обласному) рівні минулого й сьогодення місцевих громад усіх міст і районів у контексті загальної та історії населених пунктів, всього комплексу економіки, громадського, політичного, культурного і духовного життя Хмельниччини. Впродовж 2003-2004 років обласне видавництво „Поділля" випустило в світ 6 капітальних томів із запланованих 23-х під спільною назвою „Місцеве самоврядування Хмельниччини", а саме:

- Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. – Хмельницький, 2004. – 592 с.; іл.
- Слободянюк П.Я., Нестеренко В.А. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Білогірського району. – Хмельницький, 2003. – 214 с.; іл.
- Слободянюк П.Я., Рибак І.В. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Віньковецького району. – Хмельницький, 2003. – 312 с.; іл.
- Горбатюк В.І., Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району. – Хмельницький, 2003. – 768 с.; іл.
- Слободянюк П.Я., Дорош Г.О. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Летичівського району. – Хмельницький, 2003. – 416 с.; іл.
- Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. – Хмельницький, 2004. – 507 с.; іл.

Ініціатором і рушієм проекту багатотомного видання та автором і співавтором опублікованих книг виступає відомий організатор краєзнавчого руху на Хмельниччині й невтомний дослідник її історії та культури, директор Державного архіву Хмельницької області, кандидат історичних наук Петро Якович Слободянюк. Саме ним розроблено перспективний план досліджень і підготовки томів – збірників нарисів про місцеве самоврядування, який дістав схвалення обласної державної адміністрації та наукової громадськості, затверджений обласною Радою; створено чималий авторський колектив з числа вчених, публіцистів, краєзнавців переважно міст Хмельницького і Кам'янця-Подільського; сформовано розширений склад головної редколегії серійного видання (21 особа) та рецензентів; залучено чималий загал архівістів, музейників, краєзнавців, освітян, статистів, ветеранів війни і праці, керівників підприємств, установ і організацій, представників місцевих громад для пошуків, збору та систематизації належної інформації, документів і матеріалів для написання рукописів книг. До підготовки видання, крім владних структур обласного і міськрайонного рівня, долучені Державний архів Хмельницької області, на працівників якого припав головний тягар підготовчих робіт, Подільське відділення ІМФЕ імені Максима Рильського НАН України та Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному університеті. Завдяки особистому прикладу, наполегливості та організаторським здібностям П.Я. Слободянюку вдалося згуртувати великий і водночас розрізнений творчий колектив в одне ціле й домогтися в надзвичайно стислі строки виконання окреслених завдань по випуску в світ серіалу унікальних, цікавих і конче необхідних для суспільства і науки томів про різноманітні аспекти життя населення, його самоврядування крізь плин віків й сьогодення.

Хоча кожний із виданих томів в силу об'єктивних причин має різний обсяг, проте для них притаманна приблизно однакова загальна структура побудови. Томи складаються, крім вступу, з таких головних розділів: 1) минуле й сьогодення міста або району; 2) історія місцевих громад (рад) міста або району; 3) копії архівних документів з історії місцевих громад; 4) список використаних джерел і літератури. Окрему структуру має книга „Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад", яка, об'єднуючи собою всі наступні томи, подає загальну історичну, соціально-економічну, культурно-духовну характеристику області. Ця книга складається з 14 розділів та ряду підрозділів, зокрема, „Місцеві громади Хмельницької області: загальні відомості", „Місцеві громади краю: сторінки історії", „Місцеве самоврядування: шлях до ринкової економіки", „Соціальна політика місцевих рад", „Соціально-економічний стан міських і районних громад", „Місцеве самоврядування: перспективи розвитку" тощо.

Решта виданих книг містять нагромаджений фактичний матеріал та його аналіз поетапно про районні, міські, селищні й сільські територіальні громади (ради) в розрізі історії та нинішньої діяльності. Крім опису конкретної роботи органів самоврядування на різних етапах їх розвитку, подається історичний огляд населених пунктів, підприємств, установ, організацій, пам'яток природи, історії та культури й інших об'єктів, характеризуються демографічні, етнонаціональні, релігійно-духовні процеси на території їхнього підпорядкування. У такому контексті подано нариси в книгах, присвячених Деражнянському і Ярмолинецькому районам про 30 територіальних громад у кожному, Білогірському – 25, Летичівському – 20 і Віньковецькому – 18. Таким чином, була створена цілісна картина про Хмельниччину, кожний згадуваний район, його міста і села, про досягнення і проблеми життя, діяльності і розвитку населення й ролі органів самоврядування в часі та на порозі XXI століття.

Усі видані томи базуються на солідній джерельній базі, головним чином, на масиві архівного матеріалу, численних даних обласного статистичного управління і проведеного на місцях анкетування, складених довідок та інформацій, підібраних колекцій ілюстрацій, які разом здебільшого вперше оприлюднюються у виданнях, вводяться у науковий обіг, збагачують історичну науку, роблять книги в свою чергу першоджерелом для подальших досліджень. Наведемо такі приклади. Тільки в книзі про місцеве самоврядування Віньковецького району вміщено майже 60 ксерокопій архівних документів про діяльність територіальних громад, у виданні „Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад" подано майже 50 статистичних таблиць, що мовою цифр переконливо характеризують різні аспекти життя, господарювання та іншої діяльності населення і його представницьких органів, а також вміщено понад 260 чорнобілих і кольорових фотоілюстрацій, які створюють справжню галерею портретів історичних і нині працюючих непересічних постатей та подвижників нашого краю.

Зрозуміло, що рецензовані книги не позбавлені окремих огріхів, проблемних питань. Бажано було б у кожному томі помістити для зручності користування географічний та іменний покажчики. Зменшують науковість видання відсутність у томах наукового апарату (посилання на джерела і літературу). Складені анкети про діяльність територіальних громад їхніми працівниками не перепровірені і тому часто виступають суб'єктивним джерелом. Для томів притаманно енциклопедичність викладу матеріалу. Проте загальне враження від наявних книг є позитивним. Вони вже зайняли достойне місце в українській історіографії, є прикладом для наслідування в інших регіонах України, стали важливим підгрунтям і джерелом для підготовки і перевидання тому „Історія міст і сіл України. Хмельницька область" в новій редакції, для подальших монографічних і дисертаційних, краєзнавчих досліджень історії, економіки, суспільно-політичного розвитку, культури та інших аспектів життя Хмельниччини.

У більш урочистій формі про важливе значення для суспільства і науки виданих томів „Місцеве самоврядування Хмельниччини" говорилося під час їх презентацій, що відбулися в 2004 році з нагоди виходу кожної книги у м. Хмельницькому, Деражні, Летичеві, Білогір'ї, Віньківцях, Ярмолинцях. Справжнє свято організували Хмельницька обласна рада, Державний архів Хмельницької області, районна влада на місцях та інші установи. В залах були присутні народні депутати України і депутати обласної та міських і районних рад, представники обласної і місцевих державних

адміністрацій, делегації від сільських територіальних громад, науковці, краєзнавці, освітяни, студентська і учнівська молодь. Презентація стала святом не тільки для авторів і всіх причетних до видання томів на чолі з головним менеджером і виконавцем проекту П.Я. Слободянюком, але й для всієї громадськості нашого краю.

Книги „Місцеве самоврядування Хмельниччини" є корисні і потрібні науковцям, освітянам, краєзнавцям, широкому загалу всіх тих, які люблять свій край, прагнуть пізнати його глибини історії, культури, сьогодення, а також слугують дороговказом для подальшого реформування і перебудови стосовно новітніх потреб діяльності територіальних громад й інших форм самоврядування.

Summary:

The article gives the review of the original works of local self-government in the Khmelnytsky region the author emphasises the fact that in their writing the initiative and creation of both the scientists and public figures of historical and regional geography work are combined.

Key words: *system investigation, spiritual life, the body of authors, self-government, regional geography, scientists, educators.*

Всеукраїнська спілка краєзнавців
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО»

Поштова адреса:

01001, Київ, 1,

вул. Грушевського, 4,

тел.: 228-53-05,

229-13-88

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо-досконалих і суспільно-значимих матеріалів.

Здано в набір 14.09.06 р. Підписано до друку 23.11.06 р.
Формат 60х84/8. Папір офсетний. Друк трафаретний.
Ум. друк. арк. 22,32
Гарнітура Шкільна. Зам. 40.

Друк ПП Зволейко Д.Г.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 9; а/с 83; тел. (03849) 3-06-20.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 31.08.2005 р. серія ДК № 2276.